

Oud Utrecht

Jaarboek 2014

Oud Utrecht Jaarboek 2014

Oud-Utrecht

Jaarboek 2014

Het Jaarboek 2014 is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht.

Redactie

Mariëlla Beukers, Roman Koot, Hans Renes, Ronald Rommes, Wilbert Smulders,
Joost van der Spek, Mark Stafleu, Fred Vogelzang en Tolien Wilmer.

Eindredactie

Mariëlla Beukers

Colofon

Ontwerp en opmaak: Jeroen Tirion [BNO] ontwerp en advies, Utrecht
Druk: RotoSmeets Grafiservices Utrecht

© Vereniging Oud-Utrecht

*Omslag: Bermtoeristen die terugkerende automobilisten gadeslaan na een mooi
pinksterweekend langs de Biltsestraatweg bij Utrecht, 1939. Het Utrechts Archief.*

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis
der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 -...- Utrecht

Vereniging Oud-Utrecht

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek Oud-Utrecht 2014 / [red. Mariëlla Beukers, Roman Koot, et al.]

ISBN/EAN: 978-90-71108-34-1

NUR 680, Geschiedenis algemeen

SISO utre 938

UDC 949.2830 (058)

Trefw: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken

Inhoud

<i>Frans Kipp</i> Van Oudmunsterkerkhof naar Domplein <i>Ruimtelijke ontwikkeling in de negentiende eeuw</i>	5
<i>Leo Lousberg</i> Verklonken Utrechts erfgoed <i>Een twaalfde-eeuws antifonarium</i>	41
<i>Willem van Maren</i> De witte dampkolom wijst de spoorbaan aan <i>Infrastructuur en bevolkingsgroei in Zuidoost Utrecht 1815-1940</i>	55
<i>Hans Buiten</i> Een motor voor groei? <i>De transportrevolutie in de provincie Utrecht</i>	95
<i>Marius van Leeuwen</i> ‘De held van ons huiselijk leven, de lieveling der natie...’ <i>De Utrechtse jaren van Nicolaas Beets (1814-1903)</i>	129
<i>Merel Jansen</i> Hendrik Marsman, dichter uit Utrecht	145
<i>Dennis de Kool</i> Willem Hendrik van der Wall (1716-1790) <i>Een verdienstelijk beeldhouwer uit Utrecht</i>	161
<i>Jaap Röell</i> Oververtegenwoordiging van (Utrechtse) adel in het leden- bestand van het Genootschap Kunstliefde, 1850-1916	177
<i>Justine Smithuis</i> Gildevertegenwoordiging of oligarchie? <i>De samenstelling van het Utrechtse stadsbestuur in de late middeleeuwen (1304-ca. 1450)</i>	209
<i>Lenneke Berkhout</i> Het Julianapark, springlevend erfgoed	237
<i>Marlies van Leeuwen</i> Van devotie naar festijn <i>De geschiedenis van de St. Antoniebroederschap en de Heilige Kruisbroederschap uit de Jacobikerk vóór en na de religieomslag van 1580</i>	263
<i>Nettie Stoppelenburg</i> Van touwslagers naar touwfabriek <i>De familie Van der Lee</i>	285
<i>Tobias van Dijk</i> Belgische vluchtelingen en militairen in IJsselstein, 1914-1919	309

De **Vereniging Oud-Utrecht** is opgericht in 1923 en telt momenteel circa 2000 leden. Het doel van de vereniging is de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis, archeologie en monumentenzorg van de stad en provincie Utrecht te bevorderen en te waken over het behoud van het cultureel erfgoed.

De leden ontvangen zes maal per jaar het Tijdschrift, in december het Jaarboek Oud-Utrecht en om het jaar de Archeologische Kroniek van de provincie Utrecht. Daarnaast organiseert de vereniging lezingen en excursies en jaarlijks een groot cultureel evenement.

De contributie bedraagt:

- voor leden € 30,-
- voor leden van 25 jaar en jonger en U-pashouders € 17,50
- voor huisgenootleden € 12,50
- voor bedrijven € 50,-

Meer informatie

www.oud-utrecht.nl

of

de secretaris van de Vereniging Oud-Utrecht

postbus 91, 3500 AB Utrecht

telefoon: 06 - 479 809 28

e-mail: secretariaat@oud-utrecht.nl

Witte vlekken

Hoewel er over de geschiedenis van stad en provincie Utrecht al een bibliotheek is volgeschreven, zijn vele onderwerpen nog onontgonnen terrein. De Vereniging Oud-Utrecht wil deze witte vlekken invullen. Zij nodigt onderzoekers uit hiernaar studie te verrichten uitmondend in een artikel voor het Jaarboek. Wie meer wil weten over de bedoelde onderwerpen, de honorering en de voorwaarden kan zich wenden tot de secretaris van de vereniging of de website van de vereniging raadplegen (www.oud-utrecht.nl).

Frans Kipp

Van Oudmunster- kerkhof naar Domplein

**Ruimtelijke ontwikkeling
in de negentiende eeuw**

Eeuwenlang was de omgeving van de Dom in het centrum van de stad Utrecht een concentratie van gebouwen met een aantal kleine open ruimten en smalle verbindingen daartussen. Na de Reformatie ontstond door de afbraak van de Oudmunsterkerk (1587) uit het Oudmunsterkerkhof het enige wat ruimere, zij het nog bescheiden plein. Na de instorting van het schip van de Dom in 1674 bleef de ruimtelijke structuur echter ongewijzigd. De opheffing van de kapittels en de overdracht kort daarna van de Domkerk door Domeinen aan de kerkvoogden (1824, inclusief ruïne en bijgebouwen) en van de Domtoren aan de stad

Frans Kipp (1947) studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Utrecht en verdiepte zich naast bouwhistorisch en stedenbouwhistorisch onderzoek onder meer in de documentaire betekenis van oude tekeningen. Hij is sinds 1975 als bouwhistoricus werkzaam bij de Afdeling Erfgoed van de Gemeente Utrecht. Hij schreef tal van artikelen, zoals in de *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek* van de gemeente Utrecht, werkte mee aan diverse publicaties, en was mede-auteur van *De Utrechtse Domtoren, trots van de stad*.

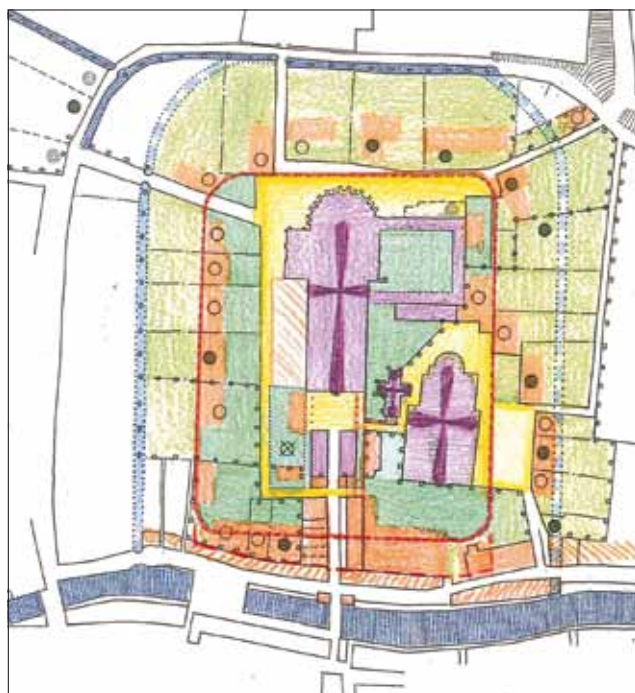
(1825) bracht daarin opeens verandering. Dit was volgens archivaris S. Muller Fzn 'het gevolg van een schadelijke hartstocht die zijn oogmerk voor alles op het Domplein had gericht'. Dit proces verliep aanvanke-lijk ad hoc en heeft nooit tot een werkelijk plein geleid, in

zekere zin omdat dit strijdig is met karakter en structuur van deze bijzondere omgeving. Wel had deze ruimtelijke ontwikkeling grote gevolgen voor de positie van de Domtoren, die - oorspronkelijk als vrijstaand ontworpen - zijn oost-west relatie met de kerk ruilde voor een plek aan een noord-zuid rooilijn, en daarmee echt een losstaande toren werd.

Deze sfeervolle, door Jan Hendrik Verheyen in 1829 geschilderde impressie van het Domkerkhof in de zomeravondzon geeft de ruimte rond de kerk nog als vanouds als besloten eigen wereldje weer. Centraal Museum Utrecht, inv.nr. 28157.

De openbare ruimte die wij nu gewend zijn Domplein te noemen, is een betrekkelijk recent verschijnsel in de stedelijke structuur en nog veel recenter is zijn naam. In het middeleeuwse Utrecht lagen allerlei geschakelde kleinere open ruimten rond de kerken van Dom, Oudmunster en Heilig Kruiskapel, die echter geen deel uitmaakten van de stedelijke infrastructuur. Zij lagen binnen de immuniteiten van Dom en Oudmunster, de aan het wereldlijk gezag ontheven eigen territoria van de kathedraal en de daarnaast gelegen kapittelkerk, of eigenlijk van de bijbehorende kapittels. Hoe en wanneer is hieruit het huidige Domplein ontstaan? De transformatie van dit intieme middeleeuwse wereldje naar de grote open ruimte die wij tegenwoordig Domplein plegen te noemen, speelde zich hoofdzakelijk af in de negentiende eeuw en verliep voor een plein in het midden van de stad verrassend geleidelijk. In plaats van een duidelijk doelgericht plan speelden er verschillende processen rondom dit 'plein', die ieder hun eigen steentje bijdroegen aan vorm en karakter van ons huidige Domplein. Een aantal daarvan zal in dit artikel de revue passeren. Voor een gedetailleerde beschrijving van deze processen zelf - en nog veel meer - zij verwezen naar het boek *De Utrechtse Domtoren*, waarin ook de bronnen uitvoerig aan de orde komen.¹ Voor een beter begrip van deze negentiende-eeuwse transformatie wordt vooraf de ruimtelijke ontwikkeling van het Domkerkhof en het Oudmunsterkerkhof geschetst in de periode tussen 1400 en 1800, met een kleine aanloop. Ter afsluiting wordt een aantal aspecten uit het vervolg aangestipt, omdat ze nauw bij deze negentiende-eeuwse metamorfose aansluiten.

Schematische weergave van de grote rechthoekige 'hoofdruijnte' (geel) waarbinnen de ontwikkeling van de drie kerken op het Domplein zich afspeelde. De hoofdruijnte werd in zekere zin door de muren van het Romeinse castellum (rood) bepaald. De daarbinnen resterende open ruimten waren variabel en afhankelijk van allerlei factoren. (Donkergroen: groen oppervlak binnen de voormalige castellummuur. Lichtgroen: idem binnen de uitbreiding van rond 1050). Tekening auteur, 2014.

Aanloop

Als beeld vooraf is het goed te beseffen dat het middeleeuwse wereldje rondom Dom en Oudmunster weliswaar uit een samenspel van kleinere open ruimtes bestond, maar dat dit spel zich afspeelde binnen een soort grote 'hoofdruijnte'. De buitengrenzen van deze hoofdruijnte zijn direct of indirect terug te voeren op de vorm van de ommuring van het Romeinse castellum. Aan de noordkant ontstond reeds vroeg (mogelijk kort na 1000) een rij claustrale erven, waarvan de bijbehorende huizen in eerste instantie met de rug tegen de *binnenzijde* van de romeinse castellummuur werden gebouwd. Zo ontstond een reeks muurhuizen, waarvan de rooilijn van de bijbehorende voorerven parallel liep aan de romeinse noordmuur. Aan de oostkant lijken de claustrale erven juist *buiten* de romeinse muur te zijn ontstaan, vermoedelijk pas na de uitbreiding van het immunitetsterrein rond 1050. Voor de westgevel van het claustrale huis ter plaatse van Voetiusstraat 2 werd gebruik gemaakt van de Romeinse muur, mogelijk lagen de andere huizen meer naar achteren. Zodoende vormde aan de oostzijde de Romeinse muur aanvankelijk juist zélf de grens van de hoofdruijnte, dus de rooilijn van de claustrale erven. Aan de westkant verving bisschop Adelbold kort na 1017 de westelijke castellummuur door een iets verder naar buiten gelegde nieuwe burchtmuur. Daartegenaan verrezen kort daarna de paleizen voor bisschop en keizer, beide voorzien van een voorhof waarvan de oostgrens weer parallel liep aan de westmuur. Aan de zuidkant was de situatie wat complexer, maar ook hier speelden de evenwijdige lijnen een rol. Dit is thans vooral nog herkenbaar aan Wed 3-7(-9), dat ooit een zuidelijke pleinwand vormde. Binnen deze hoofdruijnte bevonden zich de drie kerken van Dom, Oudmunster en de daartussen gelegen Heilig Kruiskapel met hun annexen. Deze ontwikkelden zich in de loop der eeuwen ieder op eigen wijze en lieten daarbij de resterende ruimte steeds van vorm wisselen. Zo werd door de vergroting van de Salvator- of Oudmunsterkerk rond 1050 het bijbehorende

Op deze wandelkaart voor de omgeving van het latere Domplein kunnen we de hier beschreven oriënterende wandeling vlak vóór 1400 volgen langs de rode lijn. De wandeling begint op de (toen nog houten) Maartensbrug over de Oudegracht, gaat door de Borchstraat (nu Servetstraat), voor de Domtoren links de Bisschopsweg in, langs het terrein van de bouwloods, en dan over het Domkerkhof en Achter de Dom, door het steegje Domtrans (nu Achter de Dom) naar de Maartensdam (nu Pausdam), en daar om de hoek door de Oudmunstertrans (nu Trans), naar het Oudmunsterkerkhof, achter om het koor van de Salvator, over de huidige stoep langs het Domplein naar het atrium van de romaanse Dom, en dan onder de Domtoren naar de Servetstraat. Tekening auteur, 2014.

kerkhof een heel stuk kleiner. Ook bij de uitbreiding van het romaanse Domkoor in 1173 bleef daar aan de oostkant weinig ruimte over. Zo weinig zelfs, dat bij de daarop volgende bouw van het nieuwe gotische Domkoor na 1253 de oostelijke rooilijn plaatselijk een stuk naar achteren moest worden gelegd, zoals tegenwoordig nog duidelijk te zien is aan de gevelwand van Achter de Dom.

Middeleeuwse situatie

Eeuwenlang was de omgeving van de Dom in het centrum van de stad een concentratie van gebouwen met een aantal kleine open ruimten en smalle verbindingen daartussen. Laten we, om een indruk te krijgen van de ruimtelijke situatie kort voor 1400, een kleine rondwandeling maken. We beginnen op de houten voorganger van de Maartensbrug en lopen tussen twee houten huizen door, die naast het bruggeinde op de werf staan, de slechts vier meter brede Borchstraat in (nu Servetstraat), recht op de kort tevoren voltooide Domtoren af. Tegen de voet van de toren staan ter weerszijden van de monumentale onderdoorgang kleine houten huizen. We slaan linksaf en lopen, tegenover de toegangspoort naar het voorplein van het Bisschopshof (thans Flora's Hof), de eveneens ongeveer vier meter brede Bisschopsweg in. Deze voert ons met een haakse hoek tussen de tuilmuren en tuinen van de claustrale huizen door. Na het passeren van het terrein van de bouwloods, rechts naast het nog romaanse schip van de Dom, komen we op het Domkerkhof, een wat bredere open ruimte naast het nieuwe, bijna voltooide gotische koor van de Domkerk. Links gaat de Domsteeg naar de Janskerk, en recht vooruit gaat de Ezelsteeg naar de Pieterskerk, maar wij lopen de hoek om achter langs het koor van de Dom, tot het kerkhof doodloopt tegen een net gereedgekomen dikke wohntoren van een claustraal huis (nu Achter de Dom 7). Gelukkig is daarnaast een gloednieuw steegje aangelegd, de aan beide einden met een poortje afgesloten Domtrans. Zo komen we

bij de Maartensdam (nu Pausdam), waar een paar jaar geleden werkzaamheden aan de Nieuwegracht en de verbreding van de Kromme Nieuwegracht zijn afgerond. Direct naast het rechter hoekhuis komen we door een volgend poortje in de Oudmunstertrans, een steegje tussen de tuilmuren van claustrale huizen van Oudmunster aan de rechterkant en de muur van het terrein van de Paulusabdij aan de linkerkant. Aan het eind maakt de steeg een knik naar rechts, om, tegenover een poort in de abdijmuur, tussen de huizen door uit te komen op het Oudmunsterkerkhof. Recht voor ons zien we de Salvator- of Oudmunsterkerk. Links ligt een bijna vierkant pleintje als een soort pandhof, aan de westkant afgesloten door het ommuurde terrein van het Bisschopshof, met daarnaast nog net een smalle, met een poortje afgesloten doorgang naar de Oudegracht, langs het Wed. Vlak naast de kerk geeft een poort in de gekanteelde muur toegang tot het voorplein van het bisschoppelijk paleis. Maar wij slaan rechtsaf en lopen over het daar grillig gevormde smalle kerkhof om het koor van de kerk heen. Vrijwel midden achter de kerk geeft een poort toegang tot de (dan nog romaanse) pandhof van de Dom, maar wij lopen door, om zigzag door een steegje tussen de Salvator en de Heilig Kruiskapel uit te komen bij een poort in een dikke muur. Zo komen we in een brede open gang tussen twee oude tufstenen muren, die de verbinding vormt tussen een deur in het dwarsschip van de Salvatorkerk en een poort in atriummuur van de romaanse Dom, vlak naast de Domtoren. Dit atrium, begeleid door zuilengalerijen, was de voorhof tussen de westgevel van de romaanse Dom en het romaanse poortgebouw met de Michaeliskapel daarboven aan de kant van de Servetstraat. Door de bouw van de nieuwe toren was dit voorpleintje een stuk kleiner geworden. Om verder te komen moeten we hier kiezen: we moeten óf de Domkerk in, óf door het poortgebouw naar buiten om onze rondwandeling af te ronden, want aan de noordkant grenst een claustraal huis van Oudmunster aan het atrium van de Dom, zodat daar geen verbinding met de Bisschopsweg mogelijk is. Op onze wandeling kwamen we alleen naast en achter het koor van de Dom en naast en achter de Salvatorkerk bescheiden kerkhofruimten tegen. En verder waren er de pandhof en de resterende voorhof van de Dom als open ruimten. Het voorplein van het Bisschopshof was ruimer, maar in feite particulier terrein. Laten we nu na deze oriënterende rondwandeling eens kijken hoe het in de eeuwen tussen 1400 en 1800 verder ging met de open ruimten die we tegenkwamen.

Vogelvluchtbeeld van de situatie aan de voet van de Domtoren vóór 1399 en na 1400. Het is opmerkelijk dat de open ruimte hier pas ontstond kort na de voltooiing van de toren, terwijl men tijdens de bouw voortdurend moet hebben geworsteld met het gebrek aan praktisch bouwterrein. Maar zelfs toen nog bleven de huisjes aan de voet van de toren voortbestaan. 3D-reconstructie Daan Claessen, Gemeente Utrecht, Afdeling Erfgoed, 2013.

Rondom de Dom

In 1399/1400 was er voor het eerst sprake van bewuste ruimtevormende maatregelen.² De kapitels van Dom en Oudmunster kwamen een grondruil overeen, waarbij het claustrale erf van Oudmunster dat tussen het atrium van de Dom en de Bisschopsweg lag, werd geruild voor een perceel langs de net aangelegde Domtrans. Hierdoor werd het mogelijk de noordwesthoek tussen de Bisschopsweg en de Dom te ontruimen. Een tweede aldaar gelegen huis was namelijk eigendom van het Domkapittel zelf en de noordmuur van het atrium was reeds eerder verdwenen. In de overeenkomst was bepaald dat de vrijkomende ruimte tot Domkerkhof zou worden bestemd en nooit meer bebouwd mocht worden.³ Zodoende kwam de Domtoren aan de noord- en westzijde vrij in de ruimte te staan.⁴ Merkwaardigerwijs werden de huisjes tegen de westkant, die vanuit de stad gezien representatieve zijde van de toren, die eveneens eigendom van het Domkapittel waren, nog lange tijd gehandhaafd.⁵ Pas toen zij na het midden van de vijftiende eeuw verdwenen, stond de Domtoren aan drie kanten werkelijk vrij. Overigens werd het aangrenzende terrein van de Dombouwloods (langs de noordkant van het romaanse schip van de Dom) in 1400 niet bij de opschoning betrokken omdat het als werkterrein onmisbaar was.⁶ Daardoor bleef er tussen het oostelijke en het westelijke deel van het Domkerkhof nog lange tijd een flessenhals bestaan. Als volgende stap in de ruimtelijke ontwikkeling kochten Domkapittel en stad in 1418 samen het voorste deel van het hoekhuis van de Servetstraat, dat afgebroken werd om de noordwestelijke rooilijn een stuk achteruit te kunnen leggen 'tot syerheyt der kerken enter stat van Utrecht'.⁷ Dit was dus een gezamenlijke actie ter verfraaiing van de stad en om de Dom beter tot zijn recht te laten komen. Tezelfdertijd moet aansluitend hierop ook de noordelijke rooilijn - met uitzondering van het oosteinde - een aantal meters zijn teruggelegd ter vergroting van het ruimtelijk effect van de Dom.⁸ Toen men in de tweede helft van de vijftiende eeuw weer voortvarend verder ging met de bouw van de gotische Domkerk, betekende de schaalvergroting van de kerk tegelijk een verkleining van het omliggende kerkhof. In of rond 1460 werden de maten uitgezet voor de noordgevel van het nieuwe transept en kort daarna werd begonnen met de funderingen daarvoor. De bouw van het nieuwe schip had aanvankelijk weinig ruimtelijke consequenties voor het Domkerkhof. Begonnen werd met het middenschip en de binnenste zijbeuken. De bouwloods en het bijbehorende terrein bleven in gebruik en functioneerden in zekere zin als variabele

Vogelvluchtreconstructie van de immuniteiten van Dom en Oudmunster met claustrale huizen op ruime erven, rond 1530 en rond 1670. Na de Reformatie maakte de Salvatorkerk plaats voor het Oudmunsterkerkhof als plein, maar een deel van de vrijkomende ruimte werd als tuin toegevoegd aan het Bisschopshof. 3D-reconstructie Daan Claessen, Gemeente Utrecht, Afdeling Erfgoed, 2013.

bufferruimte. Daarbinnen werd in 1485 de loods die tot dan tegen de noordmuur van het romaanse schip stond, vervangen door een nieuwe loods tegen het nieuwe noordtransept. Die moest weer plaats maken toen in 1505 werd begonnen met de buitenste zijbeuken, het noordportaal en de zijkapellen. Daarbij kwam na het opheffen van het bouwterrein een strook grond vrij, die aan het Domkerkhof kon worden toegevoegd. Pas de laatste fase, de in 1516 begonnen bouw van de noordwesthoek van het zevenbeukige schip, ging ten koste van een deel van het kerkhof.⁹ Sindsdien liep het Domkerkhof als een smalle maar doorlopende open ruimte langs de volle lengte van de Dom en dat zou tot het begin van de negentiende eeuw zo blijven.

Rond de Salvatorkerk

In tegenstelling tot de situatie rond de Dom is er in de vorm van het Oudmunsterkerkhof tussen 1400 en 1586 weinig veranderd. Maar hier waren de gevolgen van de Reformatie des te ingrijpender. Na de Reformatie zat het nieuwe stadsbestuur dringend om geld verlegen, met name voor de verbetering van de stedelijke verdedigingswerken. In dat kader besloot het stadsbestuur in 1587, zonder overleg met het kapittel, tot sloop van de overbodig geachte Salvatorkerk, met als hoofdreden de inkomsten uit de verkoop van het sloopmateriaal.¹⁰ Vooral lood en tufsteen waren een goede bron van inkomsten. De kerk werd op 11 november 1587 van stadswege verkocht en de afbraak begon meteen op 13 november.¹¹ Verwoede pogingen van het kapittel om de sloop te voorkomen of te stoppen bleven vruchteloos. Zelfs het ingrijpen van stadhouder Leicester mocht niet baten, de stad zette door. En zo verdween in de jaren 1587-1589 deze even curieuze als eerbiedwaardige kerk uit het stadsbeeld. Het kapittel van Oudmunster kreeg een deel van de geconfisqueerde Paulusabdij toegewezen, maar kreeg tot zijn verbazing ook de rekening van het bestraten van de door de afbraak vrijgekomen ruimte gepresenteerd. Hierdoor ontstond plotseling een met bomen beplant plein als stedelijke ruimte midden in dit compacte afzijdige wereldje. Wel bleef de naam: Oudmunsterkerkhof.

Het nieuwe plein besloeg echter niet het gehele vrijgekomen oppervlak. Na het overlijden in 1580 van de laatste aartsbisschop, Frederik Schenck van Toutenburg, werd het naastgelegen Bisschopshof - na enkele tijdelijke functies - in 1585 bestemd tot zetel van de eerste stadhouder van de Provincie Utrecht en daartoe aangepast. Deze maakte direct gebruik van de sloop van de Salvatorkerk om het terrein van zijn dienstwoning uit te breiden door er een brede strook vrijgekomen grond bij te kopen ten behoeve van een royale ommuurde tuin.¹² Daartoe werd de op de Domtoren aansluitende perceelgrens van het noordelijke terreindeel naar het zuiden doorgetrokken. De daarop gebouwde nieuwe tuinmuur grensde aan het nieuwe plein en zou in de toen nog verre toekomst de westelijke rooilijn van het huidige Domplein bepalen. Deze rooilijnverlegging was er ook de oorzaak van dat sindsdien het Wed niet meer als zuidelijke pleinwand ervaren werd en wordt. De 'pleinwanden' werden voortaan gevormd door deze tuinmuur in het westen, de claustrale huizen van Oudmunster aan de zuid- en oostkant met de daarop aansluitende (voormalige) kapittelschool van de Dom, de schuine grensmuur tussen de beide immuniteiten, en de Heilig Kruiskapel aan de noordzijde. In de hoek bleef daar de smalle doorgang open, die onder de Davidskapel, de brugkapel tussen Domkerk en -toren, toegang gaf naar het Domkerkhof aan de noordkant van de Dom.

Door de plotselinge confiscatie van kerkelijke goederen konden na de Reformatie naast financiële ook diverse stedenbouwkundige wensen vervuld worden. Eén van de eerste ingrepen was de doortrekking van de Choorstraat ten koste van het koor van de Buurkerk in 1586. De meeste nieuwe straten en straatverbredingen volgden echter pas in de zeventiende

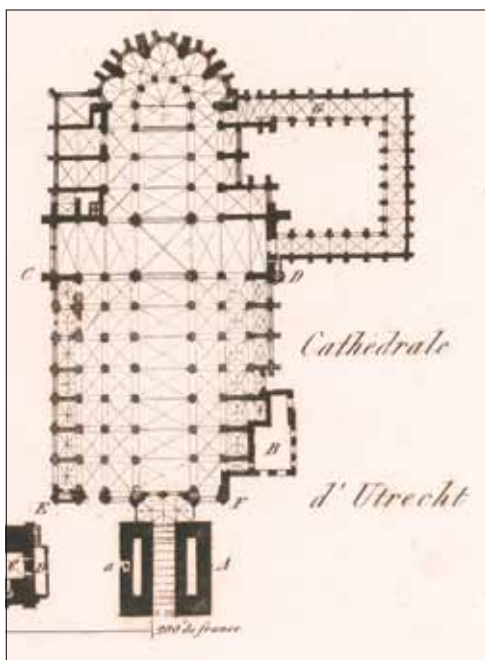

De hof bij het Kleine Kapittelhuis was een interessante open plek, maar speelde geen rol in de openbare ruimte. Tekening van Jan de Beijer, 1745. Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, MCS 177.

eeuw, in het kader van een systematische verbetering van de infrastructuur, maar ook in een streven naar bouwgrond voor woonhuizen in de meer dan volgebouwde oude stad.¹³ In dat licht past ook de aanleg van de Korte Nieuwstraat in 1618, als doorbraak over het terrein van de Paulusabdij. Dit werd op de eenvoudigste wijze aangepakt, door grotendeels van de bestaande structuur uit te gaan. De meeste abdijgebouwen werden gehandhaafd, en zelfs de Pauluspoort tegenover het eind van de (Lange) Nieuwstraat bleef nog ruim twee eeuwen als monumentale toegang dienen. Hoewel het hier om een vrijwel doodlopende verbinding ging, werd nu de Lange Nieuwstraat verbonden met het Oudmunsterkerkhof. Belangrijker was wellicht, dat dit de mogelijkheid ontsloot voor woningbouw langs beide zijden van de

Vanuit het hart van de voormalige Salvatorkerk tekende Jan de Beijer dit panoramisch gezicht op het Oudmunsterkerkhof in 1745. De ongebruikelijke beeldhoek van 180° biedt een boeiend overzicht over de hele toenmalige pleinruimte. Uiterst links de Domtoren en de onderdoorgang naar het Domkerkhof aan de noordkant van de Dom, daarnaast de Heilig Kruiskapel, en uiterst rechts de ingang van de Korte Nieuwstraat. Fotomontage van twee tekeningen die oorspronkelijk één geheel vormden. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, nrs 35263 en 35264.

Plattegrond van de Domkerk, horend bij de opmetingen die Chr. Kramm in 1823 verrichtte drie jaar voor het opruimen van wat er toen nog van de ruïne van het schip over was. Hij geeft niet alleen een reconstructie van wat er in 1674 verloren ging, maar ook van wat nooit tot stand was gekomen, zoals het westelijke deel van de buitenste zijbeuken en kapellen. In: Wiebeking 1825.

straat. Daartoe werden de gehandhaafde abdijgebouwen in kavels verkocht en verbouwd, en nieuwe erven uitgeslagen. Zodoende verdween het front van de Pauluskerk achter de nieuwbouw. Een schilderachtige smalle straat met verspringingen was het resultaat. Aansluitend op dit project werd in 1619/21 ook de Trans verbreed en als stedelijke woonstraat ontwikkeld. Door de marktwerking werden ook de claustrale huizen en erven in dit proces meegezogen. Bestaande huizen werden verbouwd, vergroot en/of gemoderniseerd, en in de tuinen maakten tuilmuren en stallen plaats voor nieuwe huizen in de rooilijn. Voor de vorm van de open en openbare ruimte veranderde er echter niets wezenlijks meer tot het begin van de negentiende eeuw.

Nieuwe ontwikkelingen in de negentiende eeuw

Door de omwentelingen in de Franse tijd werd de wereld in korte tijd op z'n kop gezet, vooral toen Napoleon zich tot taak stelde op zijn eigen wijze een verenigd Europa te organiseren. Dit had grote gevolgen op allerlei terreinen, indirect ook voor de ruimtelijke positie van de Domtoren, de Domkerk en de universiteit. Aanvankelijk leken de kapittels de dans te ontspringen.¹⁴ Maar nadat Napoleon in 1810 het Koninkrijk Holland van zijn broer had opgeheven en ingelijfd bij Frankrijk, besloot de keizer op 27 februari 1811 alsnog tot opheffing van de kapittels. Reeds op 17 maart legde het Domkapittel zich er bij neer en hield het zijn laatste kapittelvergadering. De eigendommen vervielen aan de Franse Domeinen, inclusief Domkerk en -toren. Dat was echter niet voor lang. Ruim twee jaar later, op 28 november 1813, verlieten de Fransen de stad na de val van Napoleon, en op 1 december werd Willem I tot soeverein vorst uitgeroepen. Voorgesteld werd de opheffing van de kapittels terug te draaien maar daar stak de Raad van State een stokje voor. Zo gingen Domtoren en -kerk over van de Franse Domeinen naar de Domeinen van het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden. Gezien de zorgelijke toestand van beide objecten wilde koning Willem I er graag weer vanaf. Hij opende de

onderhandelingen met de stad en de Hervormde Gemeente over de overdracht van deze gebouwen en de bijpassende vergoedingen. Deze verliepen niet vlot door gebrek aan antwoord, terwijl de bouwkundige toestand steeds gevaarlijker werd. Pas op 4 april 1823 werd voor de Domtoren een ontwerpcontract door beide partijen geaccepteerd, al volgde de Koninklijke goedkeuring pas op 25 februari 1825. Nadere inspectie moest eerst nog duidelijkheid geven over schade en hoogte van kosten en afkoopsom. Daarbij bleek dat alleen de onderhoudsplicht maar niet het eigendom van de toren naar de gemeente was overgegaan. Daarover zou nog anderhalve eeuw onduidelijkheid blijven bestaan. Op 7 april 1823 kwam ook een overeenkomst voor de Domkerk tot stand, waarin werd bepaald dat de Hervormde Gemeente 'het opbouwen, vernieuwen, repareren en onderhouden van de parochiale Domskerk en van de percelen, welke met de kerk bij dat contract mede worden overgegeven' voortaan zou moeten uitvoeren. De overdracht van de Domkerk, de Janskerk en de Pieterskerk werd met het koninklijk besluit van 13 juni 1824 bevestigd. Daarmee kwam het eigendom van Domkerk en -toren voor het eerst in verschillende handen.

Christiaan Kramm en de Dom

Op verrassende wijze kwam er vlak vóór de scheiding nog een laatste document tot stand dat, haast symbolisch, kerk en toren als eenheid presenteerde. Als uiting van de opkomende belangstelling voor gotische bouwkunst had de Beierse generaal baron Karl Friedrich von Wiebeking met steun van kroonprins Ludwig het plan opgevat een reeks zorgvuldige documentaire afbeeldingen van Europese kathedralen op te nemen in zijn standaardwerk *Theoretisch-practische bürgerliche Baukunde*.¹⁵ Het via Ludwig aan de Nederlandse Staat gerichte verzoek om de auteur te helpen aan een 'bouwkundige voorstelling' van de Utrechtse Dom, kwam via de Gouverneur der Provincie bij Christiaan Kramm terecht. Toen andere deskundigen hiervoor terugschrokken, nam Kramm deze uitdaging na rijp beraad aan. Hij vervaardigde als 26-jarige de eerste serieuze en complete serie opmetingen van Domkerk en Domtoren, vlak vóór de overdracht en de opruiming van de ruïne van het schip. Hoewel de oorspronkelijke tekeningen tot nu toe helaas onbekend zijn, is een samenvatting daarvan in 1825 als gravure verschenen in Von Wiebekings boek.¹⁶ Daaruit blijkt dat hij niet alleen kerk en toren van binnen en van buiten heeft opgemeten, maar gezien zijn doordachte reconstructietekeningen zich ook met veel interesse heeft verdiept in de ooit bedoelde opzet daarvan. Zo tekende hij in de plattegrond van de voltooid gedachte kerk niet alleen alle gewelven, maar gaf hij ook zijn visie op het oorspronkelijke ontwerp, tot en met een oplossing voor het probleemgebied tussen schip en Heilig

Het noordelijke Domkerkhof was een smalle ruimte langs de kerk, waartoe in 1736 duidelijk ook de ruïne van het schip hoorde. Deze ruimte had hoegenaamd niets te maken met het Oudmunsterkerkhof aan de zuidzijde van dezelfde ruïne, afgezien van de smalle onderdoorgang onder de brugkapel tussen kerk en toren. Tekening Jan de Beijer, 1736. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, nr. 35259.

Aan de zuidzijde bepaalde de Heilig Kruiskapel tegen de achtergrond van de schipruïne de noordgrens van het veel zonniger Oudmunsterkerkhof, dat echt als pleintje kon worden ervaren. Tekening van Reinier Craeyvanger uit 1826, het jaar van de grote opruiming, waarbij zowel de Heilig Kruiskapel als de schipruïne uit het stadsbeeld verdwenen. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, nr. 37545.

Kruiskapel, met een scherp oog voor details.¹⁷ Ook in zijn opmeting van de toren gaf hij deels de oorspronkelijke opzet weer. Omdat hij tevens oog had voor de zeer slechte bouwkundige staat werd hij vervolgens door de kerkmeesters belast met het toezicht op de hoogstnoodzakelijke eerste herstellingen aan de Domkerk, die van 1824 tot 1830 werden uitgevoerd door de in Amsterdam woonachtige Belgische architect Tieleman Franciscus Suys.¹⁸ Hij werkte daarbij samen met de zoon van de stadsarchitect, C.F. van Embden.¹⁹

Domtoren, Domkerk en... ruimte

Van stadswege ging men direct na de definitieve overdracht in 1825 aan de slag met de Domtoren.²⁰ Nadat er met een waarschuwend rapport uit 1812 van stadsarchitect J. van der Kloes en zijn opvolger J.C. van Embden niets was gedaan en er in 1823 reeds consoliderende maatregelen waren getroffen, werd de zaak nu serieus aangepakt. Men was zich zeer wel bewust van de zorgwekkende situatie van de toren, die door ernstig achterstallig onderhoud tal van gebreken vertoonde. Maar ook met zijn sloopwonden aan de oostzijde van het eerste vierkant, door de afbraak van de er op aansluitende Davidskapel, zag hij er niet uit. In 1826-27 werd hard gewerkt om het gevaar te keren, waarbij als bron van inkomsten de tufstenen bekleding van het eerste vierkant door klinkers werd vervangen en met roze pleisterwerk afgewerkt.

Bij de Hervormde Gemeente speelde de overdracht al een jaar eerder, in 1824. Het kerkbestuur had eindelijk een eigen kerkgebouw in eigendom, maar niet zonder grote zorgen. Een jaar tevoren had de jonge architect Chr. Kramm door zijn dapper aanvaarde opdracht om Domkerk en -toren op te meten, het kerkgebouw en zijn technische gebreken goed leren kennen. Op grond van de door hem opgedane ervaring schakelde het kerkbestuur hem als deskundige in, eerst als adviseur en later als begeleider van de eerste hoognodige herstelwerken aan de kerk. Naast de eerste, vooral technische herstellronde werd vrijwel meteen begonnen met plannen voor aanvullende voorzieningen. Reeds in hetzelfde jaar gaven de kerkvoogden opdracht aan de Belgische architect T.F. Suys voor een houten amfitheater in het koor, bekend als 'de hoedendoos', maar ook voor een nieuw ingangsgebouw met hoofdentree, dienstvertrekken en een grote orgelruimte. Daarnaast moest hij zorgen voor herstellingen in samenwerking met Chr. Kramm en F.C.E. van Embden. Deze royale aanbouw, in een vroege vorm van neogotiek, verrees tegen de westgevel van het transept, binnen het ommuurde ruïneterrein, dus op eigen grond. Het moest de Dom ter vervanging van het

Ontwerp van stadsbouwmeester J.C. van Embden uit circa 1830 voor uitbreiding van het kort tevoren gereedgekomen entreegebouw van de Dom met twee zijvleugels, na sloop van de schipkapellen, en een statig nieuw gebouw voor de universiteit ter vervanging van het Kleine Kapittelhuis en de voormalige Domschool. Tezamen vormde deze bebouwing vrijwel de volledige gevelwand van het nieuw ontstane plein. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, nr. 216358.

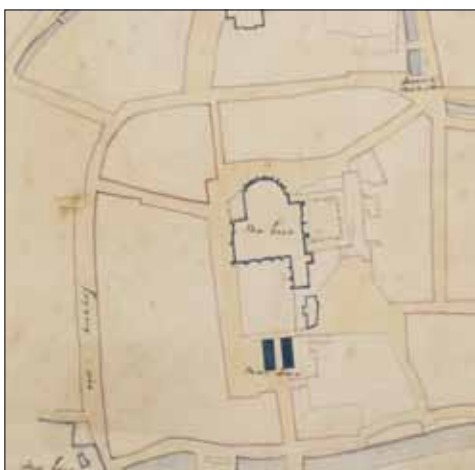

noordportaal uit 1677 een royale centrale entree verschaffen, gelegen in de ommuurde voorhof ter plaatse van het vroegere schip. Dit project werd door het voortvarende kerkbestuur al in 1825 aanbesteed, nog niet wetend van de op handen zijnde pleinvorming.

Naast de zorg over en voor hun Domtoren vroegen in deze wederopbouwfase na de Franse tijd ook allerlei andere zaken de aandacht van het stadsbestuur. Zo keek het college van B en W tevens rond wat er verder in Utrecht moest gebeuren om de verkommerde stad nieuw leven in te blazen. Daarbij rees het idee dat door opruiming van de rommelige situatie in het middelpunt van de stad een ruim plein zou kunnen ontstaan dat de stad waardig was. In datzelfde jaar 1825 nodigde de stad dan ook de kerkmeesters uit voor een gesprek over plannen om de ruïne van het Domschip op te ruimen en het Oudmunsterkerkhof uit te breiden tot een groter met bomen beplant plein, waarop hun nieuwe ingang fraai zou uitkomen.²¹ De uitkomst was dat de kerk zou zorgen voor het opruimen van de ruïne en de nog aanwezige graven en dat de stad de vrijkomende grond en de andere gebouwen en muren die dit plan in de weg stonden van de kerk zou overnemen en slopen.²² Op grond van deze overeenkomst begonnen de kerkvoogden in 1826, tegelijk met de start van het hoognodige herstel van de Domtoren door de stad, met de afbraak van de ruïne van het schip van de kerk. Daarmee kregen Domtoren en Domkerk opeens een heel nieuwe positie in de ruimte. Tegelijkertijd verdween toen ook de destijds als Soepkapel bekend staande Heilig Kruiskapel van het toneel, hoewel sommigen zeer wel beseften dat dit een eerbiedwaardig monument was. Ter herinnering werd er dan ook op die plaats op initiatief van burgemeester H.M.A.J. van Asch van Wijck een gedenksteen in het plein opgenomen, met de inscriptie: 'Hier stond de kapel van St. Thomas'.²³

De universiteit

Niet alleen voor Domkerk en Domtoren bracht het nieuwe tijdperk veranderingen en nieuwe mogelijkheden mee, dit gold ook voor de huisvesting en ruimtelijke positie van de universiteit. Deze was sedert 1634 nogal verscholen ondergebracht in de Grote Kapittelzaal en de Pandhof van de Dom.²⁴ Bij de genoemde overeenkomst met de kerk nam de stad ook het Kleine Kapittelhuis - waar het Domkapittel nog tot zijn opheffing in 1811 had vergaderd - en de voormalige Domschool van de kerkmeesters over, beide staande tegen de westarm van de Kloostergang.²⁵ Zij stelde zich voor daarmee de huisvesting van de universiteit te kunnen verbeteren. De Kapittelzaal was in 1634 in twee auditoria verdeeld en op de Kloostergang was nog een derde

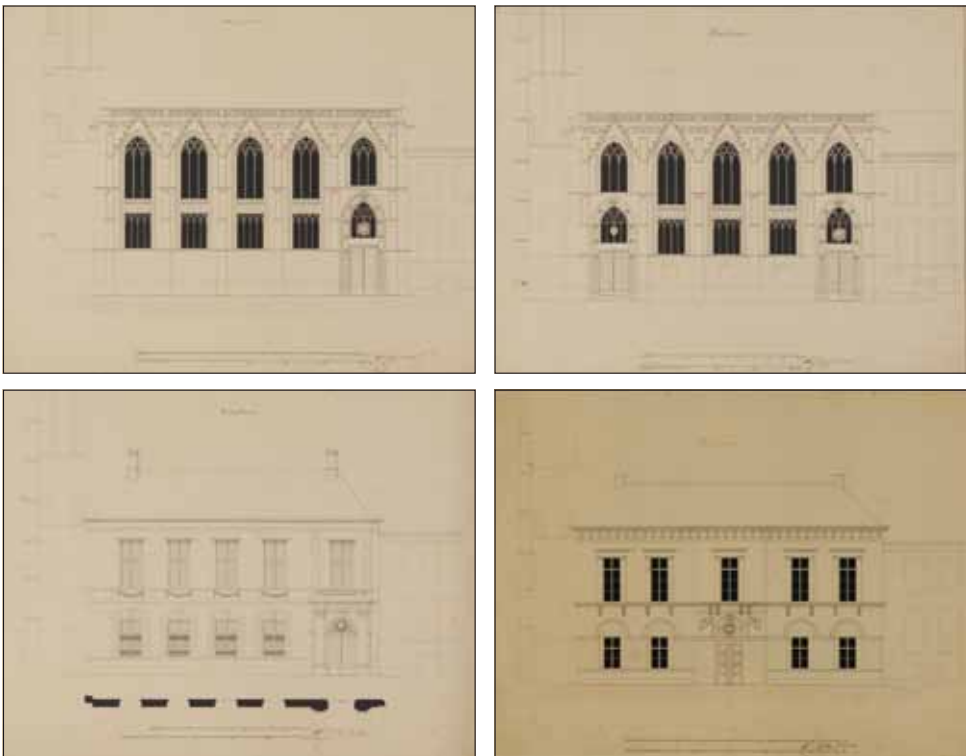

Drie plattegronddetails met opeenvolgende fasen in de ontwikkeling van het Domplein. Linksboven: uit de kaart van plan-Moreelse uit 1660, die de middeleeuwse relatie tussen bebouwing en ruimte goed weergeeft, zij het na de Reformatie, dus na de afbraak van de Salvatorkerk. Rechtsboven: uit de pre-kadastrale kaart van 1812, die nog dezelfde ruimtelijke verhoudingen laat zien als de situatie in 1660, al is het schip van de Dom sinds 1674 alleen als ruïne aanwezig. Rechts: de kadastrale minuut, vastgesteld in 1832, die de nieuwe pleinruimte tijdens de opruimactie laat zien: de 'Puist van Suys' staat er reeds, maar het hofje bij het Kleine Kapittelhuis is nog niet verdwenen (het eiland bij de Domtoren is een reparatie). Opvallend is de grote lege ruimte van Flora's Hof, na de afbraak van het Bisschopshof. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal.

Opmeting van het Kleine Kapittelhuis met de naastgelegen oude Domschool, ter voorbereiding van de verbouw- of nieuwbouwplannen ter plaatse. Daarboven de zuidelijke arm van de Kloostergang met de kort na 1636 daar bovenop gebouwde collegezaal, die later als de 'Hongaarse kapel' bekend stond. Het poortje met het universiteitswapen leidde naar de Kloostergang (toen 'Akademie' geheten), op de plaats van het huidige portaal van Cuypers. Anonieme tekening, ca. 1835. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, nr. 216398.

auditorium gebouwd, dat sedert 1722 bekend stond als de Hongaarse Kapel.²⁶ In 1815 was weliswaar de stedelijke hogeschool tot rijksuniversiteit verheven, maar de stad voelde zich nog steeds medeverantwoordelijk voor het welzijn van 'haar' universiteit. Vanwege de dringende behoefte aan een groter auditorium was de Grote Kapittelzaal in 1824 weer tot één zaal verbouwd, maar daarmee kwamen wel twee gangbare collegezalen te vervallen, en ook die waren nodig, hoewel de meeste colleges bij de professoren thuis werden gegeven.²⁷ In 1828 gaven B en W aan Curatoren te kennen de nieuwe aanwinst, de zojuist verworven gebouwen tegen de westarm van de Kloostergang, voor collegekamers voor de hogeschool te willen bestemmen.²⁸ Bovendien waren de Curatoren dakloos sinds de overgang naar het Rijk, en er bestond behoefte aan een nieuw Academiegebouw. De stad nam op zich daarin te voorzien. In een enthousiaste reactie stelde J. Scheltema in 1828 in zijn brochure over 'de verbeteringen en verfraaijingen in en om de stad Utrecht' dat men voortaan het zojuist verruimde Oudmunsterkerkhof beter 'Akademieplein' kon noemen.²⁹ In 1830 bleek dan ook het voornemen te bestaan om aan het Oudmunsterkerkhof een gebouw te ontwerpen waarin alle academische inrichtingen zouden kunnen worden verenigd.³⁰ Dit plan ging uit van de afbraak van de drie bewaard gebleven schipkapellen plus kapittelhuis en school, en de bouw van een pendant van de kort tevoren tegen de Domkerk verrezen 'Puist van Suys' voor de universiteit.³¹ Waarschijnlijk is een ontwerp-tekening van de stadsarchitect J. van Embden uit 1830 als uitwerking van dit voornemen te beschouwen. Deze toont het

Een viertal ontwerpvarianten van F.C.E. van Embden voor het nieuwe academiegebouw ter plaatse van het Kleine Kapittelhuis. De gotische versies vertoonden mogelijk verwantschap met eerdere ontwerpen van Kramm en Zocher voor dezelfde locatie, maar dan voor de Deutsche Orde. Uiteindelijk viel de keuze op het neoclassicistische ontwerp, omdat dit volgens raadsleden goedkoper zou zijn dan gotiek. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, T.A. Sa 9.1.1 (4), (2) en (9) en nr. 216545.

entreegebouw van Suys, uitgebreid met zijvleugels in dezelfde trant met twee extra ingangen, en daarnaast een statige nieuwbouw ter plaatse van het Kleine Kapittelhuis, kennelijk bedoeld voor de universiteit. In een eigen vorm is dit door J.D. Zocher jr. opgenomen in het grote ontwerp voor stedenbouwkundige herzieningen, dat hij in 1829 maakte op verzoek van burgemeester Van Asch van Wijck. Daarin wordt voor het eerst gepoogd het vergrote Oudmunsterkerkhof door een ruimtelijk ontwerp echt tot een plein te maken, en wel door toevoeging van nieuwe pleinwanden. Het meest westelijke van de drie schipkapellen, de Zoudenbalchkapel, werd in 1848 inderdaad afgebroken, maar het academiegebouw ging niet door. In plaats daarvan besloot de Raad op 30 april 1830 tot een verbouwingsplan voor beide bestaande gebouwen, dat echter kort daarop werd doorkruist door de Belgische opstand. Het bleef stil tot 1835, de gebouwen raakten in verval en men overwoog ze beide te verkopen aan de Ridders van de Duitse Orde, die op zoek waren naar een passende vestigingsplaats.³² Zowel J.D. Zocher als Chr. Kramm hebben voor de Ridders ontwerpen gemaakt voor een nieuw gebouw voor de Duitse Orde aan het Pieterskerkhof³³, nadat zij mogelijk ook voor de locatie op het Domplein ontwerpen hadden geleverd. De Ridders gaven echter uiteindelijk de voorkeur aan een vestiging in de Hofpoort, omdat 'de staatkundige toestand zoo hoog tegen den adel gespannen was', dat het hen beter leek 'een gebouwtje buiten het gezigt te bezitten.'³⁴ Een week later gaven B en W de Commissie van Fabricage opdracht te onderzoeken of niet 'in verband met de ophanden zijnde viering van het 200-jarig jubilé der hoogeschool' het oude plan weer kon worden opgevat. En reeds op 7 januari 1836 bestemde de Raad 12.000 gulden voor de verbouwing 'tot eene academische inrichting', en wel 'naar eene moderne bouwtrant'. Dit laatste niet vanwege een stijlvoorkeur, maar omdat een paar raadsleden 'de gotische orde of bouwtrant zeer kostbaar oordeelden', terwijl men tevens rekening wilde houden met 'de meer eenvoudige bouwtrant' van het buurhuis.³⁵ Dit als geschenk van de stad aan de universiteit bedoelde gebouw, dat op 13 juni 1837 gereed kwam, werd helaas geen succes omdat het zeer onpraktisch was ingedeeld. De Raad besloot zelfs een maand later

Een goede indruk van het ruime maar stille Munsterkerkhof, ons huidige Domplein, geeft deze foto van P. Oosterhuis uit circa 1870. Het Leesmuseum speelde een belangrijke rol in de oostelijke pleinwand. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, nr. 122361.

reeds dat er geen colleges gegeven zouden worden³⁶, en bestemde op 8 mei 1839 dit stedelijke cadeau aan de universiteit voor de vestiging van het net opgerichte 'Wetenschappelijk Leesmuseum', dat immers ook de band tussen burgers en academici zou versterken. Een doekje voor het bloeden van dit mislukte project.

Tussenstand

Na het opruimen van de ruïne van het schip van de Dom en andere in de weg staande gebouwen zoals de Heilig Kruiskapel en de scheidingsmuur tussen beide voormalige immuniteiten, kon de vrijgekomen ruimte geëgaliseerd worden als uitbreiding van het bestaande Oudmunsterkerkhof.³⁷ Maar daarmee was nog het nog geen plein. Weliswaar was er bij de onderhandelingen tussen stad en kerk in 1825 sprake van een tekening van Van Embden met een ontwerp voor een boombeplanting die rekening zou houden met de goede toegankelijkheid van de nieuwe entree van de Domkerk, maar elders staat dat deze tekening 'er is of nog zal worden gemaakt'. Omdat van een dergelijke tekening tot nu toe geen spoor is gevonden, is niet bekend of de pleingedachte daarbij verder ging dan een bomenplan.

Detail uit de grote kaart van J.D. Zocher uit 1829, waarin hij zijn stedenbouwkundige plannen en voorstellen heeft gepresenteerd. Hierin laat hij zien hoe hij zich voorstelde dat er van de door het opruimen van de ruïne van het schip van de Dom in 1826 ontstane grote ruimte een echt plein gemaakt zou kunnen worden. De Domtoren zou in zekere zin midden op dit plein komen te staan, terwijl de (entree van de) Domkerk en de Universiteit samen de oostwand moesten vormen. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, T.A. Aj 3 (detail).

J.D. Zocher lijkt in zijn grote stedenbouwkundig ontwerp uit 1829 als eerste met een ruimtelijk ontwerp te zijn gekomen voor het plein in wording, en wel door toevoeging van nieuwe pleinvanden, die waar nodig als coulissen vóór onregelmatige oude bebouwing werden geprojecteerd.³⁸ Zoals hierboven al aan de orde kwam, ging hij voor de oostzijde uit van de afbraak van de drie bewaard gebleven schipkapellen³⁹ plus kapittelhuis en school, om te komen tot een min of meer symmetrische pleinvand, waarin kerk en universiteit de hoofdrol speelden. Deze vand zou moeten bestaan uit het zojuist gereedgekomen entreegebouw van de Domkerk en een academiegebouw als gelijkwaardige pendant, verbonden door een forse zuilenportiek. Als zuidvand plaatste hij een nieuwe vleugel in het verlengde van de zuidoostelijke rooilijn, om daarachter het rommelige Wed te verstoppen. Deze was voorzien van een zuilenportiek aan de Donkere Gaard, waar de bestaande bebouwing weggedacht was. Als westvand diende een terugliggende nieuwe vleugel achter de Lichte Gaard. Aan de noord- en noordwestzijde pasten de bestaande rooilijnen in het beoogde concept. Door deze opzet zou de Domtoren in zekere zin vrij op een vrijwel rechthoekig plein komen te staan, zij het niet in het midden. Voorwaar een monumentaal effect. Over nadere uitwerking van dit concept is echter niets bekend, en tot uitvoering is het niet

gekomen. De latere ontwikkelingen zouden steeds per afzonderlijk gebouw verlopen, min of meer los van elkaar. Alleen de oostelijke 'pleinwand' kreeg in de beginfase een nieuw gezicht. Door het nieuwe entreegebouw en het opruimen van het ommuurde ruïneterrein keerde de Domkerk haar 'voorkant' naar het nieuwe plein. Daarbij werd de troosteloze aanblik van het vervallen transept met zijn dichtgemetselde vensters op straatniveau voor een belangrijk deel verborgen achter het nieuwe front van Suys, dat de feitelijke façade en pleinwand vormde. Na de vooruitstekende zuidelijke schipkapellen, waarvan de derde in 1847 verdween, volgde het frisse gezicht van het nieuwe Leesmuseum, aansluitend op de oude huizen in de hoek van het Oudmunsterkerkhof. Voor de rest bleven de wanden rond de nieuwe ruimte in wezen onveranderd. Domtoren en Domkerk bleven de nadrukkelijke dominanten, maar de samenhang was verbroken: zij stonden voortaan *tegenover* elkaar en leken bijna tegenpolen. Het ging niet meer om de ruimte *rond* de kerk, maar om de ruimte *tussen* kerk en toren.

Deze tekening van kort voor 1860 geeft weer wat op een hiernaar gemaakte litho 'Gezicht op het Doms- en Munsterkerkhof' werd genoemd: kennelijk ervoer men het recent ontstane plein destijds nog als samenvoeging van de twee kerkhoven. Rechts een gedeelte van het huis Korte Nieuwstraat 2 (vlak na het verwijderen van de fraaie renaissance geveltop), links de bomen in de kwekerij Flora's Hof van de familie Van Lunteren, met de lange tuinmuur langs het plein. Tekening van William John Cooke, kort voor 1860. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, nr. 35274.

Het vervolg in de negentiende eeuw

Het dominerende effect van Domtoren en Domkerk op de vergrote ruimte was in feite veel sterker dan het ontbreken van een pleinkarakter. Maar er moest wel wat gebeuren om beide zo vanzelfsprekend aanwezige monumenten overeind te houden en dat kostte de nodige moeite. Omdat zij nu niet langer van dezelfde eigenaar waren, waren hun belevenissen op de route naar herstel en eerherstel ook verschillend. Toch waren er ook parallellen. Voor de Domtoren leek nog geen tien jaar na de eerste consoliderende herstelactie van 1826/1827 de zware storm van 29 november 1836 bijna tot een dramatische wending te leiden. Vallend gesteente en het instorten van een deel van het bovenste gewelf en verdere schade maakten bijna letterlijk in één klap duidelijk dat de veiligheid van de toren nog veel te wensen overliet. Gelukkig vond het stadsbestuur in de hoogleraar natuur- en sterrenkunde, C. Moll, en in luitenant-kolonel der Genie J.L. van den Polder twee moedige lieden die nog naar boven durfden om de situatie in de toren te inspecteren. Zij kwamen met een uitvoerig rapport met bevindingen, waarschuwingen en voorstellen, waaronder zeer drastische.⁴⁰ Er werd zelfs gedacht aan sloop van het bovenste deel en verkoop van de klokken, maar toch gaf de doorslag dat de toren werd beschouwd als 'het Sieraad dezer Stad en Provincie'. Als conclusie stelden zij dat het volkomen herstellen van de Domtoren een hachelijke onderneming was, maar dat het toch beter was dit te proberen

dan te besluiten 'tot de vernieling van een gedenkstuk 't welk in ons land als eenig kan beschouwd worden'. B en W deed gelukkig niet alles wat zij voorstelden, maar nam de zaak wel serieus en pakte de draad goed op. Stadsarchitect Van Embden bereidde de ingewikkelde klus gedegen voor en liet door J. van Maurik, zijn latere opvolger, de toren zeer uitvoerig en zorgvuldig opmeten. Ook werd er een gedetailleerd houten instructiemodel van de toren gemaakt, dat demontabel was om alle onderdelen goed te kunnen bekijken, ook in het interieur.⁴¹ In 1837-38 werd het vooral op consolidatie gerichte herstel van het meest riskante deel, de lantaarn, uitgevoerd, met nog veel meer ijzeren verankeringen dan al bij de vorige ronde waren aangebracht. Maar daarnaast werd toch ook aan een vorm van monumentaal eerherstel gedacht. Onder meer werden drie inmiddels geheel verdwenen traceringen in de vensters van het achtkant opnieuw aangebracht om het silhouet te completeren.

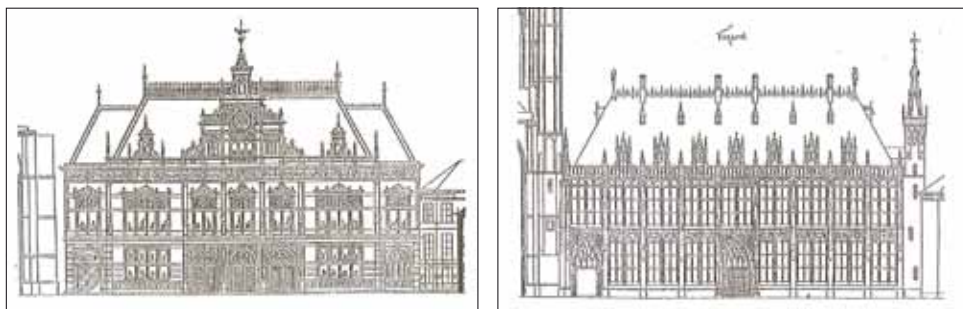
De tweede herstelfase volgde in 1840-41, nu onder leiding van stadsarchitect J. van Maurik, die inmiddels Van Embden was opgevolgd. Ook deze had oog voor herstel van de verloren gegane allure en ontwierp daartoe (neo-)gotische gietijzeren balustrades voor de eerste en tweede omgang en de gaanderijen van het onderste vierkant.⁴² Dit is te beschouwen als een soort eerherstel om de Domtoren serieus zijn plaats in de stad te kunnen laten innemen. Na deze herstelronde echter, die ook gepaard ging met herwaarderding van de Domtoren, zakte het regelmatig onderhoud weer tot een laag peil terug. Het gevolg was dat de toren er in de loop van de negentiende eeuw opnieuw steeds troostelozer ging uitzien, ook al stond hij aan een plein. In 1898 vatte de directeur Gemeentewerken, F.J. Nieuwenhuis, de koe bij de horens. Hij bracht een uitgebreid onderzoeksrapport uit over de ernstige toestand van de toren en de urgentie en kwam samen met G. de Hoogh Hzn met een gedegen voorbereid restauratieplan. Dit omvatte zowel een grondig technisch herstel als een herstel in zijn oorspronkelijke vorm en waarde. Met de uitvoering daarvan werd de nieuwe eeuw geopend.

Dit zeer gedetailleerde werkmodel van de Domkerk werd in 1830 gemaakt door F.C.E. van Embden ten behoeve van de restauratiewerken aan de kerk. De net gereedgekomen (en inmiddels weer verdwenen) 'Puist van Suys', het nieuwe entreegebouw, is in het model opgenomen, maar niet de drie zuidelijke schipkapellen, omdat men voornemens was die in de nabije toekomst te slopen ten behoeve van een ordelijke pleinwand. Centraal Museum Utrecht, inv.nr. 495.

De Domkerk verging het weinig beter, maar ook hier ging het redden van de ondergang gepaard met een streven naar eerherstel van het monument. Na de eerste ronde van de meest urgente herstellingen door Suys in samenwerking met Kramm en Van Embden, maakte laatstgenoemde een zeer gedetailleerd houten werkmodel van de bestaande toestand van de Domkerk ten

behoefte van een uitvoeriger vervolg op de herstelwerken.⁴³ Rond 1840 stelde de stadsarchitect J. van Maurik, die tegelijk met het herstel van de Domtoren bezig was, een restauratieplan op. Daarop volgden plannen en deelrestauraties door C.A. Boll van Bueren en vooral W.J. Kamperdijk, de enige persoonlijke leerling van Kramm. Daarbij werd ook geprobeerd vergane glorie enigszins te herstellen door verloren gegane detaillering weer aan te vullen, zoals kruisbloemen en hogels van terracotta. Ook werden er wimbergen toegevoegd om de westgevel een meer symmetrisch aanzien te geven. In 1874 klaagde de kerkvoogdij dat in dit tempo de verwaarlozing niet te keren was en dat niet iedere ingreep een verbetering was. Er bleken nogal wat technische fouten en men stelde dat de 'Puist van Suys' nodig weer verwijderd moest worden. In 1875 nam F.J. Nieuwenhuis, inmiddels stadsarchitect, de leiding van het werk met voortvarendheid op zich, met rijkssubsidie en onder toezicht van de net door Victor de Stuers ingestelde Commissie van Rijksadviseurs, waarin ook prof. E.H. Gugel en P.J.H. Cuypers zitting hadden. Helaas werd door diepgaande meningsverschillen de subsidie stopgezet, maar het kerkbestuur ging gestaag door met eigen middelen, zij het in kleine stappen.

Het eerste neorenaissance-ontwerp voor het nieuwe academiegebouw van E.H. Gugel en C. Vermeijs uit 1886 (boven), en het door de regering voorgestane neogotische ontwerp van rijksbouwmeester J. van Lokhorst (onder). Beide vormden op monumentale wijze de volledige oostwand van het plein tussen de Domkerk en de zuidhoek. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, T.A. Qa 2.3 en Qa 2.4.

De universiteit

Ook bij de derde 'pijl' rond het plein kwam de ontwikkeling niet snel op gang. De beoogde verbetering van de huisvesting van de universiteit verliep na lange vertraging via een omweg 'achterom', om tegen het einde van de eeuw een prominente plaats aan het plein en daarmee een medebepalende positie, te verwerven. Pas in 1867 werd een eerstvolgende stap gezet door de overdracht van Achter de Dom 7 voor dit doel. In 1876-1879 werd door P.J.H. Cuypers de Grote Kapittelzaal als Aula gerestaureerd en kleurrijk in middeleeuwse luister hersteld, op basis van bij onderzoek ruimschoots teruggevonden sporen van de oorspronkelijke geschilderde afwerking.⁴⁴ In de periode 1880 tot 1896 volgde de hoognodige en grondige restauratie van de eveneens tot het universiteitscomplex behorende Kloostergang, ook door Cuypers.⁴⁵ Hierna kwam als sluitstuk van de ontwikkeling aan de Dompleinzijde op initiatief van de middenstand opnieuw een jubileumgeschenk van de stad aan de universiteit aan de orde, ditmaal voor het 250-jarig jubileum: een nieuw en representatief academiegebouw.⁴⁶ Dit royale gebaar leidde echter tot een hoog oplopende negenjarige strijd tussen de stad en het Rijk. Utrecht stond er op een renaissancegebouw aan te bieden, de minister (feitelijk Victor de Stuers en Pierre Cuypers) wenste echter met alle geweld alleen een gotisch Universiteitsgebouw te aanvaarden.⁴⁷ Voor de bevolking ging het om de strijd tussen protestantse renaissance en katholieke gotiek; ieder had zijn eigen Gouden Tijd.⁴⁸

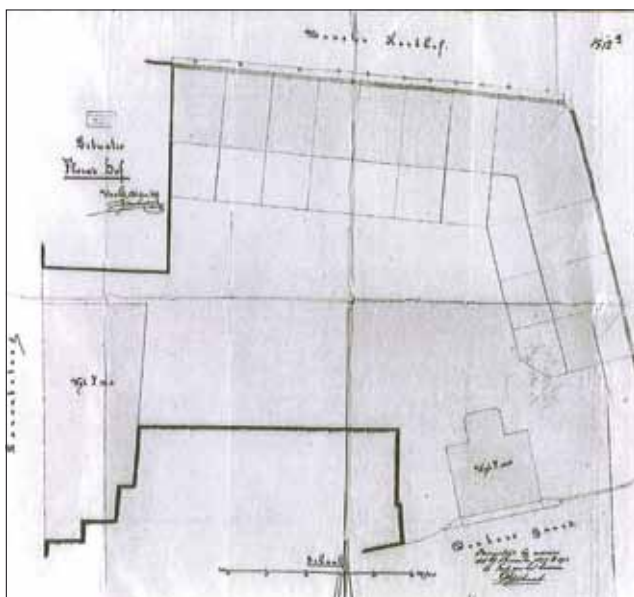

Spotprent uit 1888 over de pogingen van Victor de Stuers, P.J.H. Cuypers en J.J.A. Alberdingk Thijm om de plannen voor het academiegebouw naar hun hand te zetten. Litho van J.L.Holswilder. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, nr. 32833.

In 1886, het jubileumjaar, werd een monumentaal neo-rennaissance-ontwerp van E. Gugel en stadsarchitect C. Vermeijs gepresenteerd, dat de gehele oostwand van het plein tussen de Domkerk en de zuidhoek op monumentale wijze invulde. Op initiatief van de regering volgde kort daarna als antwoord een rijk gedetailleerd neogotisch ontwerp van de Rijksbouwmeester Van Lokhorst voor dezelfde locatie. Uiteindelijk won de stad het toernooi. Het tweede ontwerp van Gugel uit 1891, ditmaal met F.J. Nieuwenhuis, verrees echter niet als oostelijke pleinwand maar in de zuidoosthoek van het plein: de situering werd aangepast naar aanleiding van de argumenten van de tegenpartij, dat gotiek en (neo-)renaissance niet naast elkaar zouden passen.⁴⁹ Het Leesmuseum - het vorige stadscadeau aan de universiteit - werd hiervoor gesloopt, maar zijn plaats tegen de westmuur van de Kloostergang bleef opvallend leeg en kaal, terwijl de beide concurrerende plannen aanvankelijk met nadruk een hele oostelijke pleinwand vormden. Van rijkswege werd nog geprobeerd de afbraak te voorkomen met het argument dat deze kale muur nooit bedoeld was geweest om gezien te worden, maar tevergeefs.⁵⁰ Na de nederlaag van de 'gotische partij' liet De Stuers als reactie vlak naast het neorenaissance Universiteitsgebouw door Cuypers in 1896 het nadrukkelijk neogotische toegangspoortje naar de Kloostergang bouwen.

Woonbebouwing als pleinwanden

Als vierde element rond het nieuwe plein kan de woonbebouwing beschouwd worden. Vanouds bestond deze uit de claustrale huizen aan de buitenzijde van de kerkhoven rond Dom en Oudmunster. Daarbij ging het voor het pleingedeelte om de noordzijde met de noordwesthoek en de zuidzijde met de zuidoosthoek. Deze huizen leefden sedert het openleggen van de immuniteiten en het integreren daarvan in de stedelijke structuur veelal in gewijzigde vorm voort, met aanpassingen, modernisering en aanvullende nieuwbouw op de oude erven. Maar in de negentiende eeuw kwam er ook ruimte voor aanvullende woonbebouwing. Scheltema had

Plattegrond met de voor woningbouw te verkopen kavels in de randzone van de kwekerij Flora's Hof, behorend bij de aanvraag van Isaac van Lunteren in 1877. Boven het Munsterkerkhof, rechts het Wed en rechts onder het woonhuis van de familie Van Lunteren aan de Donkere Gaard. Het Utrechts Archief, Collectie bouwtekeningen.

daarvan hoge verwachtingen blijkens zijn brochure uit 1828, maar zo snel zou het niet gaan.⁵¹ De door Zocher geplande nieuwe vleugels rondom het beoogde plein waren duidelijk primair bedoeld om letterlijk 'ruimtelijk te ordenen'.⁵² De functionele invulling van deze vleugels is onduidelijk en lijkt op de tweede plaats te komen, maar een woonfunctie is aannemelijk. Het duurde tot het laatste kwart van de negentiende eeuw voordat ook de westzijde in de pleinontwikkeling betrokken werd. Van 1804 tot 1878 bestond de hele westwand van het zuidelijke

Deze twee aquarellen van het begin van de Korte Nieuwstraat door Anthony Grolman geven een uitstekend beeld van het vanouds besloten karakter van het Domplein vóór (links) en na (rechts) de bescheiden verruiming van de ingang van de straat in 1884. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, nrs. 30684 en 119813.

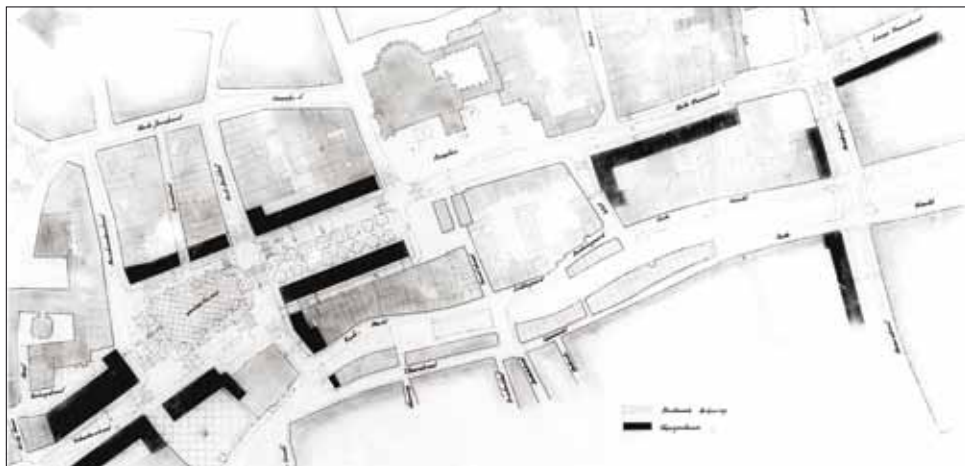

Domplein, dat nog steeds Oudmunsterkerkhof heette, uit alleen maar de tuinmuur van de kwekerij Flora's Hof, die zelfs niet eens op het plein georiënteerd was (zie de afbeelding op pagina 22). Voor de kwekerij was toen zo langzamerhand deze merkwaardige plek midden in de stad, aan de voet van de Domtoren, niet meer de geëigende plaats, en als bouwgrond was deze locatie inmiddels veel lucratiever. Eigenaar Isaac van Lunteren, net als zijn vader Samuel tevens actief als architect, besloot na diens dood tot verkaveling van de randzone van zijn kwekerij.⁵³ Hij stapte over op projectontwikkeling. Door de verkoop van de percelen voor de bouw van herenhuizen, die hij zelf ontwierp, kwam vanaf 1878 geleidelijk de westzijde als pleinwand tot ontwikkeling, waarna de kavels langs het Wed volgden.⁵⁴ En tenslotte werd door opvulling van de open plekken langs de Donkere Gaard ook het oorspronkelijk vrijstaande familiehuis op nummer 4 geheel ingebouwd. Zodoende ontstond in de loop van circa twintig jaar een gesloten bouwblok rond het resterende binnenterrein, waardoor het plein meer een stedelijk karakter kreeg. Aanvankelijk bleef een groot deel van de tuin bij het oude huis behoren, maar op den duur raakte dit gebied steeds verder verkaveld en verdeeld. Nog tot het eind van de restauratie van de Domtoren in 1931 bleven de laatste kassen aan de voet van de toren voortbestaan. In de slotfase van de torenrestauratie werd het laatst overgebleven deel van de kwekerij tot steenhouwerij bestemd - als verre nazaat van de middeleeuwse bouwloods - toen het bouwterrein, dat decennialang een groot deel van het Domplein in beslag had genomen, na 30 jaar moest worden ontruimd. Deze steenhouwerij diende voor het onderhoud van de Domtoren, maar was intussen uitgegroeid tot gemeentelijk bureau Monumentenzorg, dat deels in het Ontvangstgebouw naast de Domtoren was gehuisvest. Dit duurde voort totdat het in 1960 naar het eind van de Lange Nieuwstraat werd verplaatst en Flora's Hof werd ingericht als openbare binnenhof met tuin, waar tevens de bij de restauratie van de Kloostergang vrijgekomen wimbergen waardig werden ondergebracht. Door deze ontwikkeling werd de verzelfstandiging van de Domtoren beklonken: in plaats van zijn natuurlijke relatie met de kerk werd hij in 1826 tot 'toren tegenover de kerk', maar voortaan was hij onderdeel van een straatwand, en daarmee bij uitstek 'de toren van de stad'.

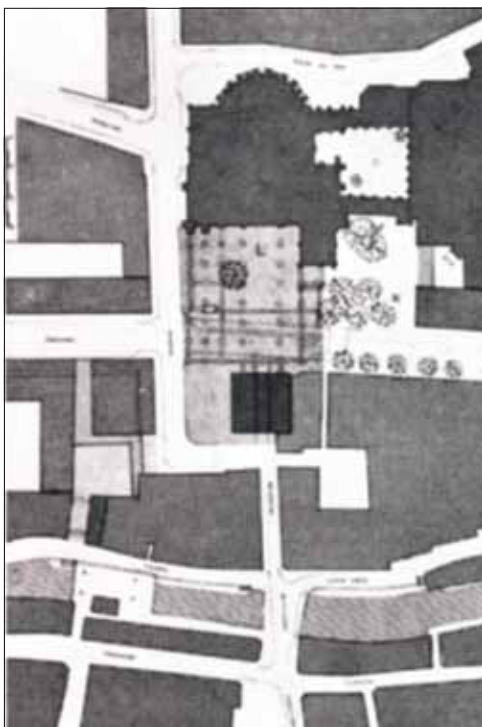
Twintigste eeuw: het plein

Zouden we in 1900 op het plein om ons heen kijken, dan zouden we een besloten wereldje zien rond een grote lege ruimte, gedomineerd door een troosteloos uitziende Domtoren tegenover een wat sombere Domkerk waar ook nog veel aan zou moeten gebeuren. In de zuidoosthoek zag het academiegebouw er toen als enige fris en feestelijk uit. In tegenstelling tot de oude gevelwanden aan de noord- en zuidzijde stond aan de westkant een reeks recente herenhuizen, aansluitend op de toren. Het plein zelf heette ook na de vergroting en samenvoeging met het Domkerkhof nog steeds Oudmunsterkerkhof. Pas in 1912 werd het officieel

Het rigoureuze plan van Stadsontwikkeling uit 1955 voor de doorbraak tussen Domplein en Neude voorzag in een straat die breder moest worden dan het Domplein. De daarlangs geprojecteerde nieuwbouw reikte tot ver boven de zijbeuken van de Dom en sloot goed aan bij het nieuw te bouwen stadskantoor naast het stadhuis. Gemeente Utrecht, Tekeningenarchief Dienst Openbare Werken.

Als reactie op de plannen van professor M.E. Feuchtinger kwam ir J.A. Kuiper met een veel subtielere variant op de geplande doorbraak Korte Nieuwstraat - Domplein - Neude, waarbij hij de doorgaande lijn onderbrak door een groot 'Domterras' met een afwijkende bestrating. Hiermee wilde hij het Domplein in delen scheiden en kerk en toren met elkaar verbinden. In: Blijstra 1972, 335.

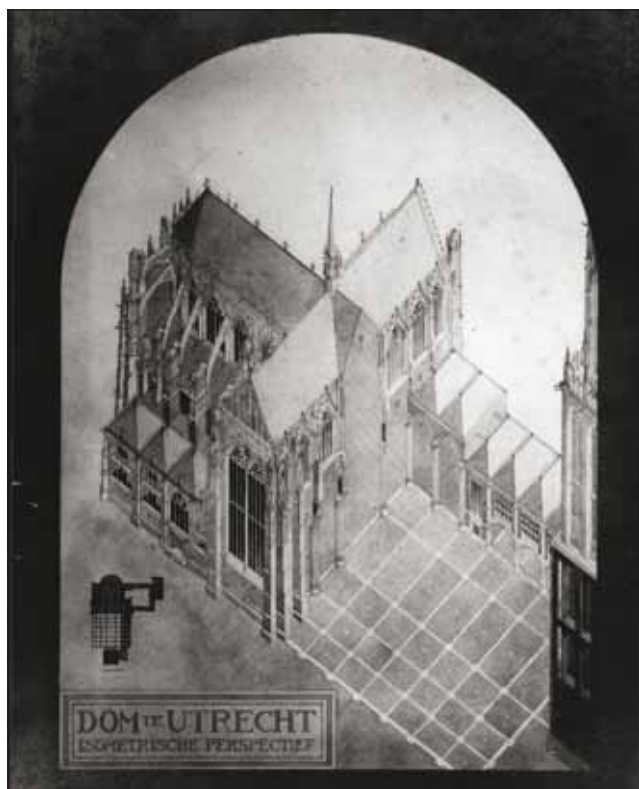
omgedoopt tot Domplein en verdween de naam Oudmunsterkerkhof. Kort daarna kwam er echter een eind aan de middeleeuwse beslotenheid van het plein. Tot dan toe kwamen er alleen smalle straten en stegen op uit, maar de druk om de infrastructuur te verbeteren werd steeds groter, en hierin werd ook het tot dan toe rustige Domplein betrokken.⁵⁵ Kort voor de eeuwwisseling werden reeds het Wed en het begin van de Korte Nieuwstraat een klein beetje verruimd. Maar in 1905 transformeerde op veel grotere schaal de Domsteeg door straatverbreding tot Domstraat, al werd hij pas op 23 juni 1916 officieel zo genoemd. Kort daarna maakte in 1907 de nog smallere Voetiussteeg plaats voor de Voetiusstraat. Daarbij werd de noordelijke rooilijn van het Domplein doorgetrokken en verviel de merkwaardige uitspringende pleinhoek. Omdat beide straten ongeveer even breed werden als de noordkant van het Domplein waar zij op uitkwamen, werd het plein zelf daar gereduceerd tot 'straat' omdat het contrast wegviel. In 1963 kwam als laatste de sloop voor de drastische verbreding van de Korte Nieuwstraat tot stand, zij het dat deze net op tijd tot bescheidener proporties kon worden teruggebracht. De breedte werd beperkt van 22 tot 10 meter en het bijzondere huis Wed 5-7 werd gerestaureerd in plaats van gesloopt. Anders was aan de zuidzijde het plein geheel 'leeggelopen'.⁵⁶ Tot uitvoering van de daarop aansluitende, reeds in 1955 geplande doorbraak naar de Neude en verder is het gelukkig uiteindelijk niet meer gekomen, want dan was er ruimtelijk van het Domplein weinig overgebleven.⁵⁷

De pleinwanden

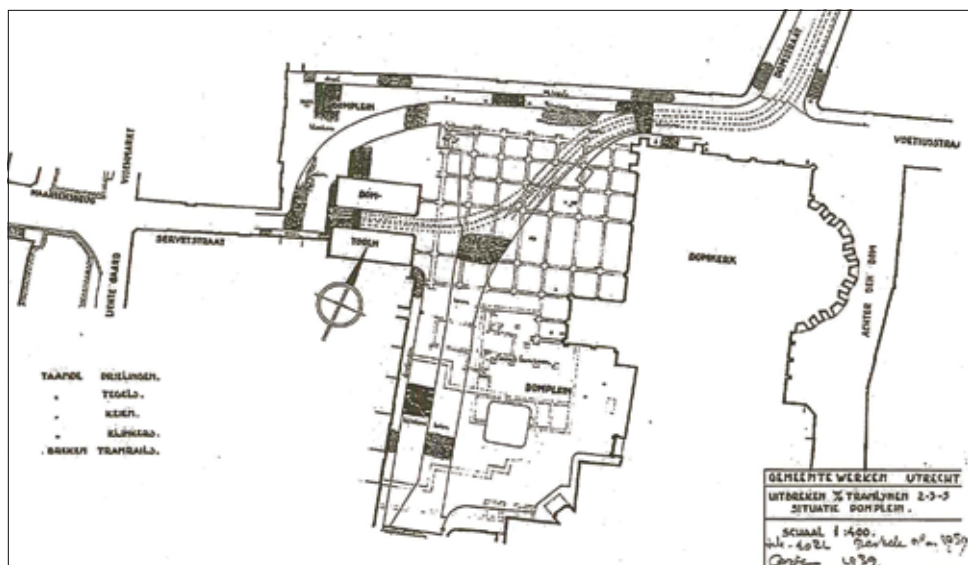
Naast deze ruimtelijke ingrepen veranderden door een reeks nieuwbouwprojecten ook de wanden van het Domplein sterk van karakter, speciaal van de noordelijke helft. De hele noordwand en de noordelijke westwand van het plein, die ondanks de diverse verbouwingen van de voormalige claustrale huizen tot dan hun middeleeuwse tweeschalige structuur⁵⁸ nog vrij goed hadden bewaard, ondergingen in korte tijd een grondige metamorfose. Als eerste

Nog rigoureuzer was het plan van de Universiteit voor een nieuw universitair centrum rond de Dom. Hierin werd alle bebouwing in de ruime omgeving gesloopt gedacht om plaats te maken voor een nieuw universiteitscomplex (in rood aangegeven), waarin alleen de Dom, de Kloostergang en de Grote Kapittelzaal (en mogelijk de toren Achter de Dom 7) geïntegreerd zouden worden. Archief Rijksuniversiteit Utrecht.

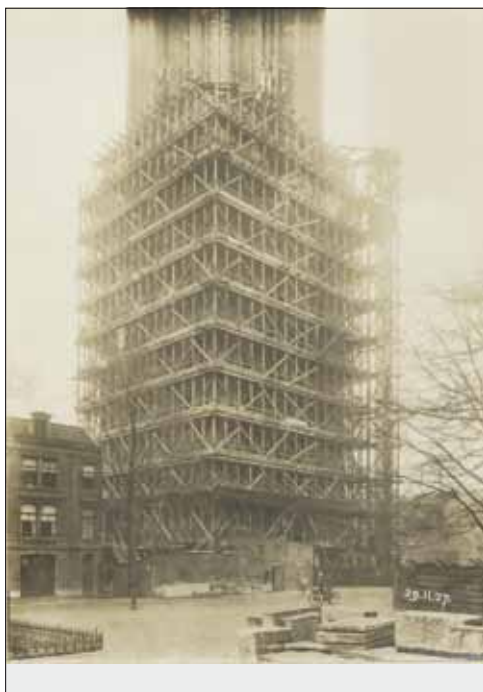
In de visie van ir D.F. Slothouwer zou het als plein matig geslaagde Domplein aanzienlijk aan kwaliteit winnen door het weer op te delen in een Oudmunsterkerkhof en een Domkerkhof met ieder een eigen karakter en sfeer. Het eerste zou dan een aantrekkelijk en intiem plein kunnen worden en de plek van het schip van de Dom zou als een waardige en meer plechtige ruimte de verbinding tussen toren en kerk weer kunnen versterken. Een galerij in het verlengde van de zuidelijke schipkapellen zou zowel bindend als scheidend moeten werken. Daarnaast zou een nadrukkelijk aangeven van de plattegrond van het verdwenen schip in de bestrating de kerkruimte moeten helpen definiëren. Gemeente Utrecht, Afdeling Erfgoed, fotocollectie Th. Haakma Wagenaar.

Bestratingsvoorstel van Gemeentewerken, bedoeld als 'vloerkleed' voor de Willibrordherdenking op het Domplein in 1939. Hierin waren zowel de plattegronden van de drie kerken als elementen van het Romeinse castellum opgenomen. Gemeente Utrecht, Tekeningenarchief Dienst Openbare Werken.

verdween in 1905 in de noordoosthoek het opvallend vooruitspringende hoekhuis aan de Voetiussteeg in verband met de geplande straatverbreding, om in de nieuwe rooilijn plaats te maken voor de Openbare Leeszaal, die in 1912 gereed kwam. Kort daarna verrees in 1913 op nummer 3 het Wijkgebouw van de Hervormde Gemeente. In 1924 volgde daarnaast op nummer 4 en 5 de nieuwbouw van de Hervormde Burgerschool, ontworpen door ir D.F. Slothouwer, die kort tevoren ook de grote restauratie van de Domkerk op zich had genomen. In 1935 leidde een brand in de dansgelegenheid La Gayeté, gevestigd in één van de voormalige ‘Vier Stenen Huizen van de Dom’ ter plaatse van Lofen, uiteindelijk tot nieuwbouw met woningen boven een garage aan de westzijde. Daarbij verdwenen de laatste zichtbaar middeleeuwse huizen uit beeld, maar werden de overblijfselen van het oude keizerlijke paleis Lofen ‘herontdekt’. Een poging van W. Stooker om deze eerbiedwaardige huizen te restaureren en tot onderdak voor de jonge afdeling Monumenten te bestemmen, strandde helaas op een tekort van duizend gulden. Vrijwel tegelijkertijd ontstonden nieuwbouwplannen voor de hele hoek Domplein-Domstraat, aansluitend op het Wijkgebouw. De algemeen gevoelde trots op de in volle glorie herboren Domtoren, waarvan de ingrijpende restauratie pas kort tevoren was voltooid, leidde op aandringen van vele partijen tot alternatieve plannen met een grote afgeronde hoek, om zodoende een veel ruimer zicht op de toren te creëren. Op het laatste moment onthield echter de provincie hieraan zijn goedkeuring, omdat zij deze extra uitgave overbodig achtte. En misschien was dat in ruimtelijk opzicht maar goed ook, want het Domplein zelf zou er in zijn vorm niet beter van geworden zijn.

De in 1955 geplande grootschalige nieuwbouw in het kader van de beoogde doorbraak tussen Domplein en Neude is gelukkig uiteindelijk niet doorgegaan, want dan zou er van het historische Domplein in ruimtelijke zin niet veel meer over zijn gebleven. Veel verder nog dan de gemeente ging echter de universiteit, die tegelijkertijd plannen ontwikkelde voor een groot nieuw universiteitscentrum, waarvoor vrijwel alle bestaande bebouwing rond het Domcomplex (inclusief het Academieggebouw) zou moeten worden vervangen door grootschalige nieuwbouw.⁵⁹ Ook deze visie werd geen werkelijkheid, en kort daarna werd het streven naar een groot nieuw centrum gericht op de Uithof. Ook aan de oostkant veranderde de pleinwand aanzienlijk. In het kader van de Domkerkrestauratie werd rond 1936 de ‘Puist van Suys’ verwijderd, die ruim 100 jaar aan die kant min of meer de façade van de kerk had gevormd. Voortaan bepaalde de transeptmuur met de duidelijk zichtbare doorsnede van het ingestorte schip het gezicht van de kerk aan het plein.

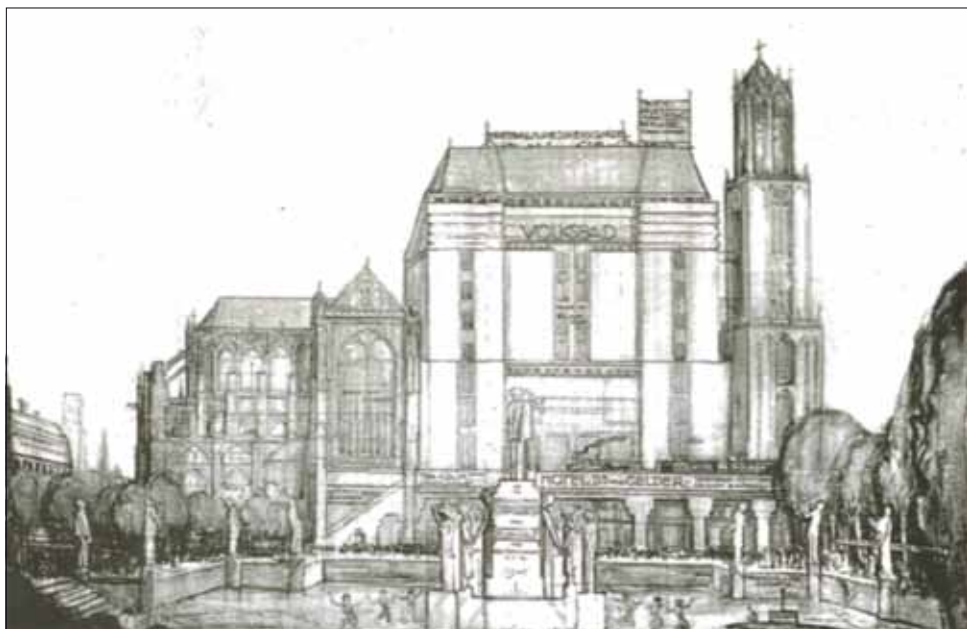
De in indrukwekkende steigers gehulde Domtoren domineerde drie decennia lang het Domplein. Foto E.A. van Blitz en Zn, november 1927. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, verzameling 26, T.A. Hn 10 (173).

De pleinvloer

Een groot deel van de eerste helft van de twintigste eeuw droeg het Domplein het stempel van bouwplaats door de grote restauratiecampagnes van Domtoren (1901-1931/1936) en Domkerk (1921-1938). Al voordat het pleinoppervlak weer helemaal vrij kwam, werd er over plannen nagedacht voor de herinrichting van het plein, en met name de bestrating. De beide grote restauraties hadden de historische belangstelling voor de plek behoorlijk aangewakkerd, niet het minst door de actieve bijdragen daaraan van burgemeester J.P. Fockema Andreae en de Vereniging Oud-Utrecht. Reeds in 1921 had ir Slothouwer in zijn gedegen rapport ter voorbereiding van de Domkerkrestauratie voorstellen uitgewerkt om de relatie tussen Domkerk en Domtoren te versterken. Eén daarvan was een plan om de plattegrond van het verdwenen schip als verbindend element op een sprekende manier in de pleinbestrating te verwerken. Het plein zou echter voorlopig nog vele jaren werkterrein zijn en dus niet beschikbaar voor herbestrating.⁶⁰ In de slotfase van de Domtorenrestauratie werd in 1927 het oude huis naast de toren vervangen door het huidige Ontvangstgebouw.⁶¹ De bij het onderzoek van de tufstenen funderingen te voorschijn gekomen Romeinse vondsten wakkerden de nieuwsgierigheid aan naar de Romeinse oorsprong van Utrecht.⁶² Weliswaar was daar al vele eeuwen sprake van, maar het werd nog steeds wetenschappelijk betwijfeld. Samen met een initiatief van de Vereniging Oud-Utrecht, die in 1926 met het verzoek kwam om - honderd jaar na zijn verdwijning - plaats en vorm van de Heilig Kruiskapel in het plaveisel aan te geven, vormde dit de aanleiding tot de eerste opgraving op het Domplein, die in 1929 werd uitgevoerd. De talrijke Romeinse vondsten die ook hierbij weer aan het licht kwamen, hebben geleid tot een reeks grotere en kleinere opgravingen op en rond het Domplein in de jaren 1933 tot 1949 (met enkele nakomertjes).⁶³ Daarbij kwam uiteraard niet alleen het Romeinse verleden naar boven, maar in feite een opstapeling van tweeduizend jaar geschiedenis, waarvan de historische ontwikkeling van de kerken in het hart van Utrecht een wezenlijk deel

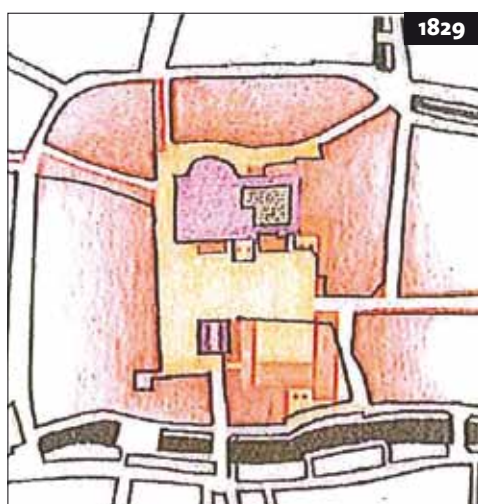
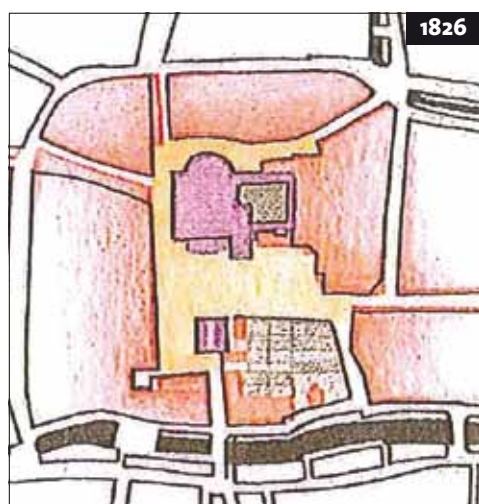
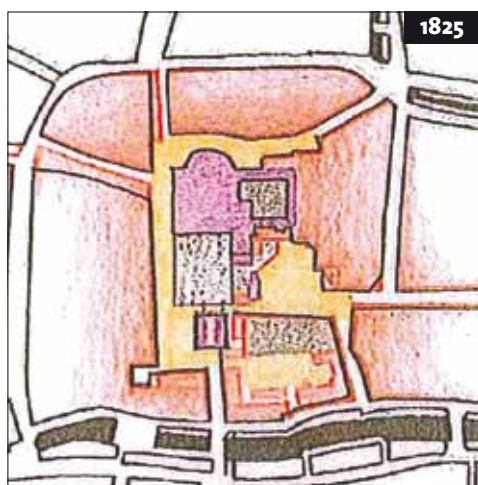
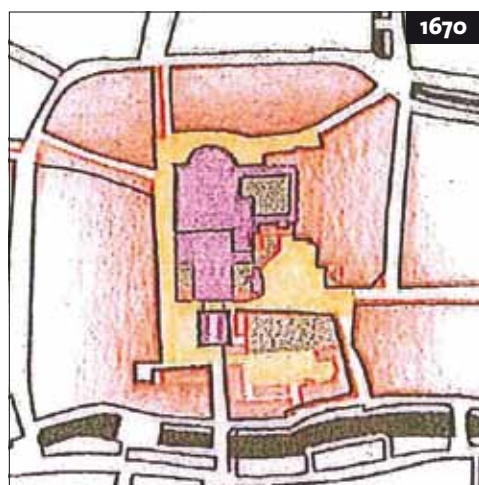
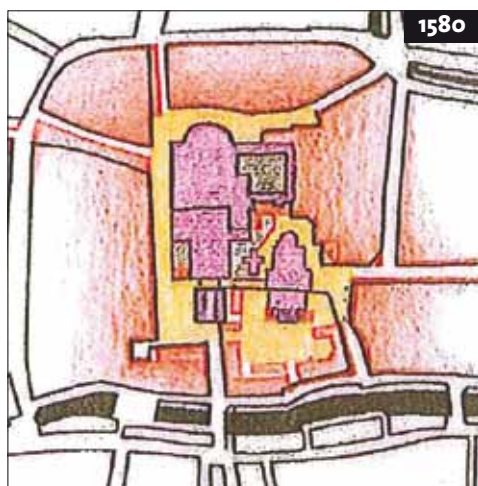
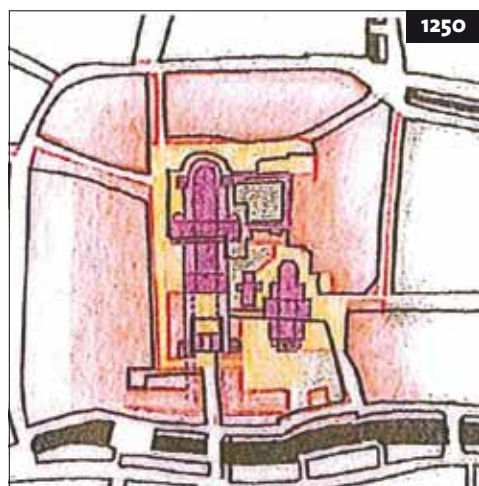

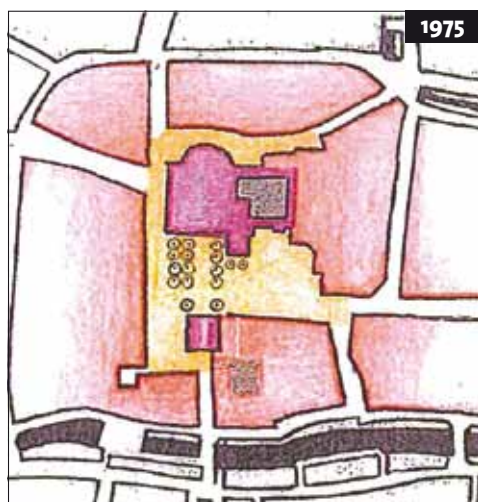
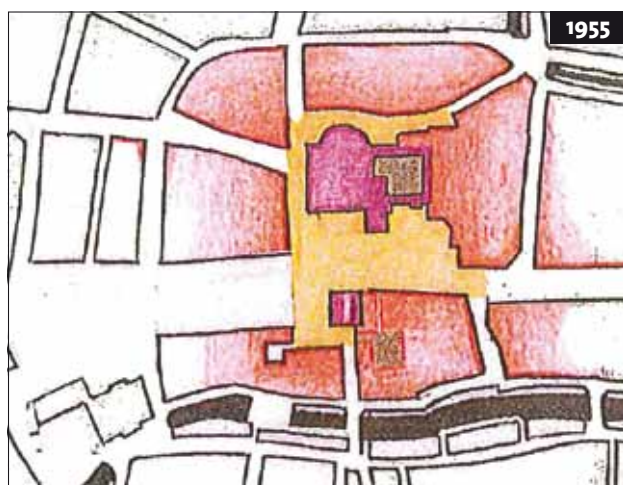
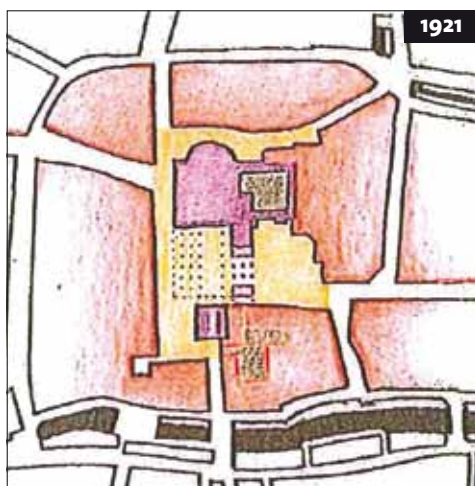
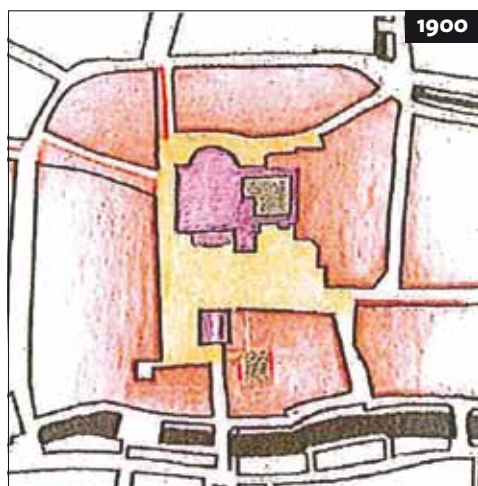
Een 3D-impressie van het noordelijke deel van het Domplein zoals Slothouwer zich dit voorstelde: de verbindende galerij en het bestratingspatroon moesten helpen het ontbrekende schip als 'open-lucht-kerkruimte' te ervaren. 3D-reconstructie Daan Claessen, Gemeente Utrecht, Afdeling Erfgoed, 2013.

Ook professor Th. Molkenboer kwam met een suggestie om het samengevoegde Domplein weer in aparte delen te scheiden. Voor de Oudheidkundige Bond maakte hij in 1924 een eigentijds ontwerp voor invulling van het verdwenen schip met een groot hotel. In: Van Gelder 1934, XIII.

uitmaakten. Aan verschillende kanten groeide de wens iets van deze geschiedenis in de bestrating van het plein weer te geven en voor het publiek herkenbaar te maken. Een reeks tekeningen in het archief van Gemeentewerken laat zien dat aanvankelijk de Romeinse voor-geschiedenis op de voorgrond stond, maar dat geleidelijk de positie en de plattegronden van Dom, Oudmunster en Heilig Kruiskapel daarin een belangrijker plaats gingen innemen, in verschillende combinaties. De oudste bestratingstekeningen waren bedoeld voor uitvoering in het kader van de grote Willibrord-herdenking, die in 1939 op het Domplein zou plaatsvin-den. Slothouwer had alleen de plattegrond van het verdwenen Domschip opgenomen, maar de Monumentencommissie zag graag alle drie de kerken en ook het Romeinse castellum hierin verwerkt, waarbij materiaalverschil voor duidelijkheid moest zorgen. Door bezuinigin-gen en de oorlog kwamen deze plannen destijds niet tot uitvoering. Uiteindelijk werd in 1955 de plattegrond van alleen het Domschip in gele klinkers in de bestrating verwerkt.⁶⁴ De zicht-baarheid daarvan werd echter steeds beperkter, omdat vrijwel het hele plein op den duur als parkeerterrein ging functioneren. Deze situatie veranderde pas toen in 1974 besloten werd het Domplein parkeervrij te maken en opnieuw in te richten. In de bestrating werden nu niet alleen de plattegronden van de drie kerken opgenomen, maar werd ook het onderscheid tussen 'binnenruimte' en 'buitenruimte' door materiaalverschil aangegeven. Bovendien werd, nu met andere middelen dan in Slothouwers voorstel uit 1921, het plein verdeeld in een noordhelft en een zuidhelft, elk met een eigen karakter, door de massa van het verdwenen schip van de Dom te laten vertegenwoordigen door een groep in het travee-ritme geplante grote platanen.⁶⁵ Het wachten is nog op de volgende symbolische maar wezenlijke stap: het wederom vervangen van de naam Domplein door Domkerkhof en Oudmunsterkerkhof. Een samenspel van verschillende ruimten werkt hier veel boeiender dan een schijnbare eenheid.

Overzicht van de ruimtelijke ontwikkeling van het huidige Domplein in de loop der eeuwen: situatie in 1250 (bij het begin van de bouw van de gotische Dom), 1580 (Reformatie), 1670 (vlak voor de grote storm van 1674), 1825 (vlak voor het opruimen van de ruïne van het schip), 1826 (vlak na het opruimen), 1829 (plan Zocher voor pleinvorming), 1900, 1921 (plan Slothouwer voor scheiding der beide kerkhoven), 1955 (plan Stadsontwikkeling) en 1975. Tekening auteur, 2014.

De pleinvloer heeft echter niet alleen een oppervlak, maar ook een onderkant. Als waardig vervolg op de opgravingen uit 1949 onder het 'vloerkleed' van het plein is inmiddels het bezoekerscentrum DOMunder ontstaan, om de destijds bij de opgravingen ontdekte geschiedenis voor het publiek zichtbaar en beleefbaar te maken.

De rol van Domtoren en Domkerk

De grote restauraties van zowel Domtoren als Domkerk, die te beschouwen zijn als een definitief eerherstel van beide centrale monumenten, vallen beide in de twintigste eeuw. De Domtoren stond van 1901 tot 1931 indrukwekkend in de steigers, met aanvullende werken tot 1936. Burgerij en stadsbestuur keken dertig jaar lang vol spanning uit naar hoe hij daar fase na fase uit te voorschijn zou komen, als herboren in zijn oorspronkelijke glorie. En dit langdurige meeleven droeg sterk bij aan de alom gevoelde trots op dit symbool van Utrecht. Niet zonder resultaat deed dan ook burgemeester Fockema Andreae een beroep op burgers en bedrijven om bij te dragen aan de inrichting van onder meer de Michaelskapel als representatieve ontvangstruimte voor de stad. De toren werd ervaren als van iedereen. Dit gevoel bij de Domtoren straalde ook af op het Domplein en leidde tot een gevoel van respect, waardoor het als de bij uitstek geëigende plek voor bijzondere en plechtige gelegenheden werd ervaren. Het was niet het hart maar de ziel van de stad.

In het Maandblad Oud-Utrecht van 1931 hield C. Labouchère een vurig pleidooi om de onderdoorgang van de Domtoren te bestemmen tot gedenkplaats voor Utrechts middeleeuwse grootheid, middels een beeldengalerij die de plaats moest invullen van de verdwenen bisschopsbeelden.⁶⁶ Het enthousiasme over de herboren toren was zo groot dat, zoals reeds aan de orde kwam, in 1936 bij de vervanging van de bebouwing op de hoek Domplein-Domstraat door nieuwbouw een alternatief plan het bijna haalde, met steun van iedereen, behalve de Provincie.

Bij de Domkerk kreeg ir. D.F. Slothouwer in 1921 de opdracht om na de moeizame voortgang van alle geleidelijke deelherstellingen nu de restauratie als een groot samenhangend project aan te pakken en af te ronden, hetgeen lukte in 1938. Hij kwam al snel met een gedegen visie, waarin hij ook de relatie met de omgeving betrok.

Was in de negentiende eeuw de westmuur van het transept 'voorkant, façade en hoofdentree aan het plein' geworden, nu verschoof het accent, na verwijdering van de Puist van Suys, naar de 'dichtgemetselde doorsnede door de kerk', zichtbaar gevolg van de storm van 1674, terwijl de bescheiden entree verhuisde naar het vooruitstekende blok van de resterende zuidelijke schipkapellen. In zijn visie pleitte Slothouwer er voor het in 1826 vergrote plein, dat nooit een echt plein was geworden, weer in tweeën te delen als twee verschillende werelden, het Domkerkhof en het Oudmunsterkerkhof. Ter plaatse van het verdwenen schip verwerkte hij niet alleen de plattegrond als sprekend element in de bestrating, maar ontwierp hij ook in het verlengde van de schipkapellen in eigentijdse vormen een doorlopende galerij, die kerk en toren opnieuw moest verbinden. Zo herstelde hij niet alleen de samenhang in de Dom, maar kon ook het Oudmunsterkerkhof tot een aantrekkelijk plein worden, terwijl ter plaatse van het Domschip een heel andere, veel plechtiger sfeer zou heersen.⁶⁷ In 1921 kreeg Slothouwer daarnaast van het kerkbestuur ook de opdracht voor een nieuwe Hervormde Burgerschool, de Dompleinschool, die hij eveneens in deze visie betrok.

Slothouwer was niet de enige die twijfels had bij het Domplein als plein. In 1924 kwam prof. Molkenboer met een curieus hotelplan, als één van de fantasierijke invullingen ter plaatse van het verdwenen Domschip.⁶⁸ Beide plannen pasten in een van tijd tot tijd oplevende inspiratie

om aan dit gemis iets te doen. Deze gedachte komt ook in latere Dompleinplannen aan de orde. Het is opmerkelijk, dat ir J.A. Kuyper in zijn zogenaamde 'Tweede rapport' (1965), als reactie op de verkeersplannen van prof. M.E. Feuchtinger, de doorbraak Korte Nieuwstraat - Neude onderbreekt door invoeging van een groot apart bestraat 'terras' ter plaatse van het verdwenen schip (inclusief plattegrond), om als tegenwicht de relatie tussen kerk en toren te versterken. Nog duidelijker nam dit vorm aan bij de herinrichting van het Domplein in 1975, toen de massa van het verdwenen schip vertaald werd in een driedimensionale groene massa van bomen, die het plein in afzonderlijk beleefbare ruimten verdeelde. Ook bij de Dompleinprijsvraag van 1981 werd dit thema op allerlei manieren uitgewerkt. Als jongste loot in deze reeks zijn de plannen van de Stichting Herbouw Dom te beschouwen.

Conclusie

Het veranderlijke spel van de open ruimtes rond de kerken op ons huidige Domplein speelde zich door de eeuwen heen af binnen vrijwel constante grenzen van de 'hoofdruimte'. In de reeks van grote en kleine veranderingen vormde het jaar 1826 een belangrijk omslagpunt in de ruimtelijke ontwikkeling. In dat jaar maakte het samenspel van onderling verschillende open ruimtes plaats voor een streven naar één grote centrale ruimte, een soort middelpunt in de stad. Eén van de gevolgen daarvan was een heel andere relatie tussen Domkerk en Domtoren: deze hoorden niet langer bij elkaar maar stonden voortaan *tegenover* elkaar. Men begon in 1826 met 'een grote ruimte maken', niet met een plan voor een plein. En dat is het in zekere zin ook nooit geworden. Is het niet veelzeggend dat pas in 1912 de naam Domplein is ingevoerd? Sindsdien zijn er allerlei pogingen gedaan, plannen gemaakt en ingrepen voorgesteld. Geen daarvan heeft echter geleid tot een blijvend bevredigend succes. Maar het spel is nog niet uit, want steeds zijn er weer mensen die zich afvragen of het toch niet nog anders en beter kan. Het Domplein wil geen 'dom plein' zijn, het vraagt om bezinning, zowel op de functie als op de vorm.

Ten aanzien van de functie leidt dit tot de conclusie dat we dat we de gevoelswaarde en de symbolische betekenis van het Domplein serieus moeten nemen: dit middelpunt is niet het *hart*, maar veeleer plek van de *ziel* van de stad. De waarde ervan neemt toe wanneer we het gebruik van het plein daar meer op afstemmen en niet ook daar willen doen wat bij andere pleinen beter past.

Bezinning op de vorm leidt tot de conclusie dat het hoog tijd is om de bakens te verzetten. Hoog tijd om af te stappen van het onbevredigende streven om van het Domplein een 'plein' te maken, en het accent te verschuiven naar het versterken van het samenspel van de verschillende ruimtelijke eenheden, die ieder met hun eigen identiteit en sfeer hun bijdrage leveren aan het geheel. Dit bewustzijn is niet nieuw. Ook de voorstellen van Slothouwer (1921) en Kuyper (1965) en de herinrichting van 1975 gingen uit van een zekere opdeling van de ruimte en waren reeds op eenzelfde conclusie gebaseerd. Als wezenlijke eerste stap zij aanbevolen de aloude namen 'Domkerkhof' en 'Oudmunsterkerkhof' in ere te herstellen!

Literatuur

- Van den Bergh 1945** ➤ A.J. van den Bergh, *Utrechtse hygiënische vraagstukken historisch beschouwd*, Utrecht 1945, proefschrift R.U. Utrecht.
- Blijstra 1969** ➤ R. Blijstra, *2000 jaar Utrecht*, Utrecht 1969.
- Blijstra 1972** ➤ R. Blijstra, 'Utrecht in de twintigste eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1972, 188-213.
- Broer en De Bruijn 1997** ➤ C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, Antonia, Wiltenburg, Trajectum: de kennis van het Romeinse verleden van Utrecht door de eeuwen heen', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1997, 98-124.
- De Bruijn 1994** ➤ M.W.J. De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, Utrecht 1994.
- Centraal Museum 1983** ➤ Centraal Museum Utrecht. Catalogus *Het kleine bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland*, Zutphen 1983.
- Centraal Museum 2007** ➤ 'De restauratiemodellen van kerk en toren', in: *De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht*, 9, *Utrechtse geschiedenis*, Utrecht 2007, 234 e.v..
- Van Doesburg 2012** ➤ P. van Doesburg, 'Woekeren met de ruimte', *Bulletin KNOB* (2012-3), 133-141.
- Van Dokkum 1936** ➤ J.D.C. van Dokkum, 'Hoe de Utrechtsche Hoogeschool een universiteitsgebouw kreeg', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1936, 173-219.
- Van Gelder 1934** ➤ H.E. Van Gelder, 'Herinneringen van een secretaris', *Oudheidkundig Jaarboek* 3 (1934) 2-3, 39-51, XIII.
- Groeneboer 2012** ➤ S. Groeneboer, *Christiaan Kramm*, Utrecht 2012, masterscriptie Universiteit Utrecht.
- Haslinghuis 1965** ➤ E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, Den Haag 1965.
- Hoekstra en Wynia 1997** ➤ T.J. Hoekstra en S.L. Wynia, 'Dan zullen velen juichen', in: R. van der Eerden e.a. (red.), *1950 jaar Romeinen in Utrecht*, Utrecht 1997.
- De Kam, Kipp, Claessen 2014** ➤ R. de Kam, F. Kipp en D. Claessen, *De Utrechtse Domtoren, trots van de stad*, Utrecht 2014.
- Labouchère 1928** ➤ C. Labouchère, 'Het huis ten zuiden van de Domtoren in de Middeleeuwen', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1928, 26-38.
- Labouchère 1931** ➤ C. Labouchère, 'Voorstel tot bestemming van den gerestaureerde doorgang onder den Domtoren tot monument van Utrechts grootheid in de middeleeuwen', *Maandblad Oud-Utrecht* 6 (1931) 4, 33-37.
- Van der Monde 1845** ➤ N. van der Monde, *Beschrijving der Pleinen, Straten (...)*, Utrecht 1845.
- Muller 1956** ➤ S. Muller Fzn, *De Universiteitsgebouwen te Utrecht*, Utrecht 1956.
- Oosterhof 1986** ➤ J. Oosterhof, 'Het Bisschopshof', in: C.J. Van der Peet (red.), *Paleizen in Utrecht*, Utrecht 1986.
- Ozinga 1989** ➤ L.R.P. Ozinga, T.J. Hoekstra, M.D. De Weerd en S.L. Wynia, *Het Romeinse Castellum te Utrecht*, Utrecht 1989.
- Scheltema 1828** ➤ J. Scheltema, *Iets over de uitzetting van – en de verbeteringen en verfraaiingen in en om de stad Utrecht, door een inwoner*, Utrecht 1828.
- Statema 2006** ➤ M. Statema, 'Domplein 24', *Jaarverslag Mij Stadsherstel* 2006, 21-27.
- Stöver 1997** ➤ R.J. Stöver, *De Salvator of Oudmunsterkerk te Utrecht*, Utrecht 1997.
- De Stuers 1881** ➤ Victor de Stuers, *Het Groot Auditorium, Voormalige Kapittelzaal van den Dom te Utrecht*, Haarlem 1881.
- Wap 1864** ➤ J.J.F. Wap, *Levensberigt van C. Kramm*, Utrecht 1864.
- Werkgroep KHI 1972** ➤ Werkgroep Kunsthistorisch Instituut R.U. Utrecht, 'Utrecht in de zeventiende eeuw, architectonische en stedenbouwkundige aspecten', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1972, 120-124.
- Wiebeking 1825** ➤ Carl Friedrich baron von Wiebeking, *Theoretisch-practische bürgerliche Baukunde*, München 1825.
-

Noten

- 1 Voor nadere uitweidingen, illustraties en bronnen hieromtrent zij verwezen naar het in 2014 verschenen boek *De Utrechtse Domtoren, trots van de stad*, waarin ook verdere literatuur te vinden is. Dit artikel is mede naar aanleiding van de voorbereidingen voor dit boek ontstaan. De Kam, Kipp en Claessen 2014.
- 2 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 202-203.
- 3 Merkwaardigerwijs werd, kennelijk op grond van oude rechten, een uitzondering gemaakt voor een smalle strook langs de voet van de Domtoren. Zie De Kam, Kipp en Claessen 2014, 202; De Bruijn 1994, 162.
- 4 Zie de reconstructie van de plattegrond van de immuniteiten van Dom en Oudmunster in het jaar 1400 in De Bruijn 1994, 82, en 158-163.
- 5 De Bruijn, 1994, 110-111. Zie ook De Kam, Kipp en Claessen 2014, 178.
- 6 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 83.
- 7 De Bruijn 1994, 108.
- 8 Sporen hiervan werden verschillende keren aangetroffen bij de aanleg van leidingsleuven, laatstelijk in april 2014.
- 9 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 212.
- 10 Door de confiscatie van kerkelijke goederen konden naast financiële wensen ook diverse stedenbouwkundige wensen vervuld worden. Eén van de eerste was de doortrekking van de Choorstraat ten koste van het koor van de Buurkerk in 1586. De meeste nieuwe straten en straatverbredingen kwamen in de zeventiende eeuw aan de orde. Zie hiervoor Werkgroep KHI 1972, 120-124.
- 11 Stöver 1997, 157.
- 12 Oosterhof 1986, 16. De eerste stadhouder, Alexander de Zoete, heeft er zelf weinig plezier van gehad; hij overleed in 1589. In 1618 echter werd het Bisschopshof de dienstwoning van de Militair Gouverneur van de Provincie Utrecht, en daarvoor was de tuin een wezenlijk onderdeel.
- 13 Zie hiervoor Werkgroep KHI 1972, 120-124.

- 14 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 302-307.
- 15 Kroonprins Ludwig was de latere koning Ludwig I, die zeer geïntrigeerd werd door gotiek. Zo was hij onder meer ook opdrachtgever en medefinancier voor het terugrestaureren (1834) en afbouwen van het torenfront (1859) van de gotische Dom van Regensburg. Hubel en Schuller 2008, 32.
- 16 Gezien het vele werk dat in deze zorgvuldige opmetingen moet zijn gestopt, is het merkwaardig dat deze ruim tien jaar later kennelijk niet als basis hebben gediend voor de nieuwe opmetingen van de toren door Van Maurik in 1836.
- 17 Van Doesburg 2012, 133-141.
- 18 Dr J.J.F. Wap beschrijft een en ander in zijn *Levensbericht van C. Kramm*. Wap 1864, 4-5.
- 19 Kramm was bij zijn studiereis naar Engeland onder de indruk geraakt van de charme van de neogotiek, en voerde op de Afdeling Bouwkunde van de Utrechtse Tekenenacademie, waarvan hij sinds 1826 directeur was, het nieuwe vak gotisch architectuurtekenen in. Deze belangstelling komt ook tot uiting in de verschillende ontwerpen die hij in opdracht van de Ridderlijke Deutsche Orde in 1835 maakte voor een nieuw Huis voor de Deutsche Orde ter plaatse van het Kleine Kapittelhuis van de Dom, alsmede voor een alternatief aan het Pieterskerkhof. Deze ontwerpen laten allemaal een combinatie zien van gotische architectuurvormen met een meer classicistische bouwstructuur. Zie Groeneboer 2012.
- 20 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 300-314.
- 21 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 309.
- 22 Een van de verworvenheden van de Franse Tijd was de aanzet tot het begraven buiten de steden op speciaal daartoe ingerichte begraafplaatsen, in plaats van in de kerken. Vanwege oude rechten had dit allerlei consequenties en was niet iedereen hiervoor meteen enthousiast. Eerst verbod, dan toch niet, maar uiteindelijk definitief verbod. Dit maakte de weg vrij om anders om te gaan met oude graven en grafrechten, met name in de kerken. Zo verviel daarmee ook de mogelijkheid om op langere termijn te begraven en graven aan te houden in het voormalige schip van de Dom, in het bijzonder ook in de zuidelijke zijkapellen. Dit werd dan ook door Scheltema als argument genoemd waarom deze kapellen (en feitelijk ook de ruïne van het Domschip) niet langer gehandhaafd hoefden te worden, en dus konden verdwijnen. Alleen de bestaande oude rechten zorgden nog voor vertraging. Zie ook Van den Bergh 1945.
- 23 Van der Monde 1845, II, 5.
- 24 Pandhof en Kloostergang zijn bij de Dom de gangbare benamingen voor hetzelfde, hoewel de Dom nooit een klooster is geweest.
- 25 25 Beide gebouwen kwamen in 1811 aan het Rijk. Toen de Domkerk bij KB van 13-6-1824 overgedragen werd aan de kerkvoogden, gingen behalve de schipruïne deze beide gebouwen samen met de Heilige Kruiskapel en enkele andere gebouwen mee over. De stad kocht deze op 4 februari 1826 en 7 oktober 1828. Muller 1956, 49.
- 26 Het Domkapittel stond in 1634 zowel de Grote Kapittelzaal als de Pandhof af aan de Vroedschap ten behoeve van de net gestichte Academie, maar verzuimde daarbij het onderhoud te regelen, waarna beide van mening waren dat dat onder de verantwoordelijkheid van de ander viel. Achteruitgang was het gevolg. De Pandhof werd sindsdien veelal als Academie aangeduid. Zie Muller 1956, 48 e.v. De Hongaarse Kapel dankt zijn naam aan de toestroom van Hongaarse vluchteling-studenten in die tijd.
- 27 Scheltema 1828, 61; Muller 1956, 45.
- 28 Brief d.d. 10-10-1828 van B en W aan Curatoren. Muller 1956, 51.
- 29 Scheltema 1828. Hij noemt als zijn tweede ideaal de verbetering van de 'Akademie', die dringend voorzieningen behoeft: 'het getal der studenten, vooral in de letterkunde, mathesis en theologie is zoo groot, dat er bij de gewone huizen der Hooggeleerden geene vertrekken groot genoeg zijn voor de college kamers. Naar mijn oordeel, heeft de stad thans eene gelegenheid naar wensch, om hierin met waardigheid te voorzien. en aan het gebouw hetwelk tusschen hetzelfde en de Domkerk staat eene goede facade kunnen gegeven worden, waardoor men dan zal kunnen weten en zien, dat aldaar de Akademie is. In dat gebouw zullen alsdan de noodige collegie kamers kunnen gemaakt worden. Voor uitbreiding van de academiegebouwen 'was hier ... een voortreffelijke gelegenheid, wanneer men de opeenstapeling van oude en nieuwe gebouwen en gebouwtjes wilde wegnemen, welke aan de zuidelijke zijde van het Oud Munsterkerkhof - later beter: het Akademieplein te noemen - als nog bestaan.'
- 30 Brief van Curatoren aan B en W, 17-2-1830. Muller 1956, 51.
- 31 J. Scheltema pleitte ervoor het nieuw ontstane plein voortaan Akademieplein te noemen. Scheltema 1828.
- 32 Raadsnotulen 14-4-1835 (HUA, Archiven van het Gemeentebestuur van Utrecht, 1813-1969, inv.nr. 21). Het Duitse Huis was in 1811 door Napoleon gevorderd voor het Militair Hospitaal. Daarmee raakte de Deutsche Orde zijn oorspronkelijke zetel aan de Springweg kwijt.
- 33 Zie HUA, Beeldmateriaal, nrs. 39996-39998. Kramm was voordien reeds nauw betrokken bij het herstelwerk aan de Domkerk.
- 34 Raadsnotulen 14-7-1835 (HUA, Archiven van het Gemeentebestuur van Utrecht, 1813-1969, inv.nr. 21).
- 35 Raadsbesluit 23-2-1836 (HUA, Archiven van het Gemeentebestuur van Utrecht, 1813-1969, inv.nr. 22).
- 36 Raadsbesluit 14-7-1837 (HUA, Archiven van het Gemeentebestuur van Utrecht, 1813-1969, inv.nr. 23).
- 37 Aanvankelijk waren de beide namen Oudmunsterkerkhof en Domkerkhof in zwang en werd de nieuwe pleinruimte kennelijk als samenvoeging van de twee kerkhoven ervaren. Nadien bleek de naam Oudmunsterkerkhof of Munsterkerkhof dominant, waarschijnlijk omdat men deze reeds eeuwenlang als benaming voor het kleine plein kende.
- 38 Dit op verzoek van burgemeester Van Asch van Wijck gemaakte ontwerp voor verfraaiing en uitbreiding van Utrecht is vooral bekend vanwege de door hem aangelegde plantsoengordel rond de binnenstad, maar verdient evenzeer de aandacht vanwege de vele voorstellen voor ruimtelijke herzieningen, die zeker een aparte studie waard zijn. HUA, Beeldmateriaal, T.A. Aj 3.
- 39 Volgens J. Scheltema kwam hun functie als grafkapel toch binnenkort te vervallen door het verbod op het begraven in kerken. Scheltema 1828. Zie ook proefschrift Van den Bergh 1945, dat een goed inzicht geeft in de vroeg-negentiende-eeuwse ontwikkelingen op het gebied van het begraven.

- 40 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 314-319.
- 41 Dit model maakte vanouds deel uit van de Stedelijke Verzameling van Oudheden en berust thans in het Centraal Museum (inv.nr. 494). Zie ook De Kam, Kipp en Claessen 2014, 318-319; Centraal Museum 1983, 128-130.
- 42 De tweede serie blijkt in hoge mate afgeleid van de toen nog bestaande originele balustradevakken uit 1525, die daarvoor nauwkeurig opgemeten werden.
- 43 Ook dit model belandde, net als dat van de Domtoren, via het Stadsarchief in het Centraal Museum; vgl. noot 41 (inv.nr. 495). Zie Centraal Museum 2007, 234 e.v.; Centraal Museum 1983, 124-127.
- 44 De Stuers 1881, 9-10.
- 45 Haslinghuis 1965, 461. Ook hiervan berust een houten werkmaquette in het Centraal Museum (inv.nr. 498).
- 46 In 1885 kwam de middenstand met het initiatief om aan de universiteit een nieuw en representatief academiegebouw aan te bieden ter gelegenheid van het 250-jarig jubileum, mede naar aanleiding van de al tien jaar dreigende opheffing in het kader van een bezuiniging bij het rijk. De opdracht werd verleend aan C. Vermeijs, directeur Gemeentewerken, en prof. E.H. Gugel van de Polytechnische School te Delft. Blijstra 1969, 151.
- 47 Van Dokkum 1936, 181-190.
- 48 Van Dokkum 1936, 173.
- 49 Blijstra 1969, 151. Overigens sloeg deze kritiek in de eerste plaats op het mengen van twee bouwstijlen binnen één complex dat als eenheid moest overkomen.
- 50 Blijstra 1969, 154.
- 51 Scheltema 1828.
- 52 In zekere zin sluit het rechtekken van de rooilijn door toevoeging van een nieuw hoekhuis naast Korte Nieuwstraat 2 in 1860 hier bij aan.
- 53 Statema 2006, 21-27.
- 54 Alleen het hoekpand 27 werd bij uitzondering door J. Nijland ontworpen.
- 55 Blijstra 1969, 161-165.
- 56 Voor dit plan-Feuchtinger zie Blijstra 1972, 207.
- 57 Deze doorbraak maakte deel uit van plannen om primair de verkeersstructuur te verbeteren, vervat in een tekening van Stadsontwikkeling uit 1955, getiteld 'Verkeersverbeteringen Binnenstad'. Blijstra 1969, 281. Overigens was deze doorbraak ook reeds opgenomen in plannen Berlage-Holsboer uit 1920 en 1924. Blijstra 1969, 184.
- 58 Deze tweeschalige structuur was karakteristiek voor de meeste middeleeuwse claustrale huizen, omdat het hoofdhuis veelal een terugliggende positie had, met voor en achter tuinen. In de latere ontwikkeling ontstond er op deze erven dikwijls een (bescheiden) voorbebouwing in de rooilijn, waar de oude hoofdbebouwing vaak nog bovenuit te zien was.
- 59 Zie Blijstra 1969, 240, met verwijzing naar een reactie hierop van Th. Haakma Wagenaar.
- 60 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 362.
- 61 Zie voor het archeologisch onderzoek na de afbraak van dit van oorsprong elfde-eeuwse gebouw, dat aanvankelijk de bisschoppelijke Officiael en vervolgens het bisschoppelijk Consistorie had gehuisvest: Labouchère 1928, 26-38.
- 62 Verwijzingen naar de Romeinse oorsprong van Utrecht zijn vanaf de dertiende eeuw bekend (denk aan onder meer de Domtafelen, Cornelis Booth, Van Asch van Wijck), maar nog tot in het begin van de twintigste eeuw werd deze wetenschappelijk betwijfeld. Deze vondsten waren aanleiding tot een nieuwe speurtocht naar de Romeinse oorsprong van Utrecht. Broer en De Bruijn 1997, 67. Ozinga 1989, 19-24.
- 63 Zie voor de geschiedenis van de Domplein-opgravingen: Ozinga 1989, 19-24 en Hoekstra en Wynia 1997, 125.
- 64 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 398.
- 65 Helaas werd het ruimtelijk effect van de lengte-as van het schip beperkt, door twee bomen te veel te planten: ter begeleiding van de verkeersroute werden er ook twee midden in het schip geplant. Daardoor kwam hun functie als ruimtelijke verbinding tussen kerk en toren minder tot zijn recht.
- 66 Labouchère 1931, 33-37.
- 67 Bij de presentatie van zijn plannen in de bijzondere honderdste commissievergadering van het Domtorenhervest op 26 januari 1922 bleken de meningen over het scheiden in twee pleinen verdeeld, maar werd het aangeven van de plattegrond in de bestrating met algemeen enthousiasme ontvangen. De Kam, Kipp en Claessen 2014, 362, zie ook 398.
- 68 Van Gelder 1934, XIII.

Leo Lousberg

Verklonken Utrechts erfgoed

Een twaalfde-eeuws antifonarium

In de Utrechtse Universiteitsbibliotheek wordt onder catalogusnummer Ms. fr. 4.3 een verzameling van negentien folia uit de twaalfde eeuw bewaard. Ze komen uit een handschrift dat werd gebruikt voor gezongen liturgievieringen. Een blad uit hetzelfde handschrift is opgedoken in de bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven in België. Op basis van het hierna beschreven onderzoek kan worden geconcludeerd dat het handschrift waartoe die twintig folia behoorden in Utrecht moet zijn ontstaan. Uit de muzieknotatie blijkt dat veel gezangen uit dat

*handschrift ons nu
exotisch, Arabisch in de
oren zouden klinken. Hoe
kan dat? Een ontdekkings-
reis naar verklonken
Utrechts erfgoed.¹*

Leo Lousberg (1950) is winnaar van de *Utrecht Geschiedenis-prijs* 2014. Hij studeerde planologie en bouweconomie aan de Universiteit van Amsterdam en was daarna tot 2013 wereldwijd werkzaam in de vastgoedsector. In 2013 studeerde hij af in Utrecht met een onderzoek naar twaalfde-eeuwse Utrechtse muzieknotaties in liturgische geschriften. Momenteel werkt hij bij het Instituut voor Cultuurwetenschappelijk Onderzoek van de Universiteit Utrecht aan een catalogus van Utrechtse middeleeuwse muziekmanuscripten. Als buitenpromovendus bereidt hij een dissertatie voor over contexten van Gregoriaanse microtonaliteit.

Utrecht beleefde in de twaalfde eeuw het toppunt van haar kerkelijke, wereldlijke en economische macht. De oorsprong van de stad ligt in een Romeins castellum aan de noordgrens van het Romeinse rijk. Hoe het de stad na de ineenstorting van het Romeinse rijk is vergaan, is onduidelijk, maar aan het einde van de zevende eeuw was Midden-Nederland een grensgebied dat afwisselend werd beheerst door Friezen en Franken. Dit maakte de kerstening van het gebied buitengewoon moeilijk. Door de wisselende machtsverhoudingen moest de Engelse missionaris Willibrord aan het begin van de achtste eeuw Utrecht opgeven. Zijn opvolger Bonifatius slaagde erin om grote delen van Friesland te bekeren en onder Frankische invloed te brengen. Utrecht bleef nog bijna anderhalve eeuw een onveilige plek om te wonen omdat er periodiek plundertochten plaatsvonden door Vikingen.²

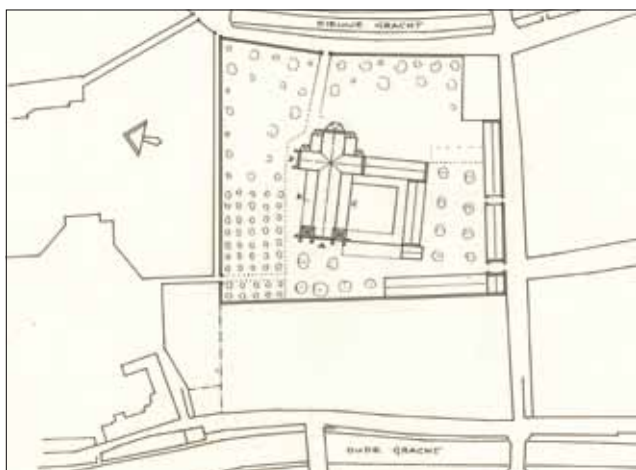
Onder Karel de Grote (747-814) was Utrecht deel gaan uitmaken van het Frankische Rijk en dat bleef zo onder zijn zoon en opvolger Lodewijk de Vrome. Na de dood van die laatste in 840 werd het rijk echter opgedeeld. Bij het verdrag van Verdun in 843 kwam een driedeling tot stand met een West-Frankisch Rijk, een Oost-Frankisch Rijk en daartussenin het Midden-Frankische Rijk, waarvan onder andere Lotharingen en het grootste deel van de Nederlanden deel uitmaakten. Bij het Verdrag van Meerssen in 870 vond een verdeling van het Midden-Frankische Rijk plaats met als gevolg dat Utrecht onder gezag van de Oost-Frankische koning viel en later volledig deel ging uitmaken van het Oost-Frankische Rijk.³ Het centrale gezag vanuit Lotharingen had voor de verdediging tegen de Vikingen niets voorgesteld, maar had wel, zoals we later zullen zien, invloed op aspecten van de Utrechtse cultuur.

In het tweede kwart van de tiende eeuw verleende de Duitse keizer de Utrechtse bisschoppen ook wereldlijke macht en ondersteunde die met schenkingen van goederen en rechten. Voor leenheren zoals de Duitse keizer hadden bisschoppen het grote voordeel dat zij als leenman geen erfgenamen hadden en dat de keizer telkens een nieuwe bisschop als leenman kon benoemen. De samenwerking tussen de Duitse keizers en de mede door hen benoemde Utrechtse bisschoppen ontwikkelde zich lange tijd voorspoedig.

Omstreeks het jaar 1000 reikte de wereldlijke macht van de Utrechtse bisschoppen van Delfland, de Alblasserwaard, Leiden, Amstelland via Utrecht en Overijssel tot Groningen en langs de Rijn naar het oosten tot aan Emmerik. Hun kerkelijke gezag omvatte het grootste deel van het huidige Nederland benoorden de Rijn plus Zeeland.⁴ De inkomsten uit deze gebieden vloeiden naar de bisschopszetel Utrecht, waar in de elfde eeuw met omvangrijke financiële steun van de Duitse keizers Koenraad II en zijn zoon en opvolger Hendrik II bovendien een voor die tijd gigantische bouwstroom werd opgestart.

In 1015 werd de bouw van de romaanse domkerk gestart (op dezelfde plek zou later de gotische dom worden gebouwd) en al in 1023 werd de kerk ingewijd. Kort daarna verzeen de kapittelkerken Sint Pieter en Sint Jan, in 1050 gevolgd door de benedictijner Paulusabdij. De eerste steen voor de kapittelkerk van Sint Marie werd gelegd in 1081. Voor de verzorging van het zielenheil van de burgers werd in de elfde eeuw ook nog eens de Buurkerk als parochiekerk gebouwd.

Dat laatste had te maken met de verdubbeling van de Utrechtse bevolking in de tiende en elfde eeuw, zoals in heel West-Europa. Met circa drieduizend inwoners⁵ behoorde Utrecht aan het einde van de elfde eeuw tot de circa tweehonderd middelgrote Europese steden.⁶ Ten noorden van de Maas was Utrecht toen veruit de grootste stad die zich mede door de ligging aan de Rijn en de Vecht kon ontwikkelen tot de belangrijkste marktplaats van deze streken. Naast de wekelijkse markt (ook toen al op zaterdag) waren er vier jaarmarkten waar handelaars vanuit heel noordwest Europa en Scandinavië op afkwamen.⁷ In 1122 kreeg Utrecht stadsrechten en werd de Oudegracht verder uitgegraven naar het zuiden.⁸

Plattegrond van de Paulusabdij naar een tekening door A.F.E. Kipp.

De Paulusabdij: een benedictijnenklooster

De Sint Pauluskerk in Utrecht en de daarbij behorende abdij zijn vanaf de inwijding in 1050 tot de plundering van de gebouwen en de verdrijving van de kloostergemeenschap in 1581 gebruikt door de benedictijnerorde.⁹ De Paulusabdij stond tussen de Oudegracht en de Nieuwegracht, ten zuiden van de Trans.¹⁰ De laatste gebouwen werden gesloopt in de negentiende eeuw om plaats te maken voor het gerechtshof, waarin thans Het Utrechts Archief is gehuisvest. In de Hofpoort, een doodlopende steeg vanaf de Nieuwegracht, is nog een muurfragment van de voormalige kloosterkerk zichtbaar.

De stichter van de naar hem vernoemde kloosterorde, Benedictus, stelde rond het begin van de zesde eeuw in Italië leefregels op voor de kloostergemeenschap waaraan hij leiding gaf. Per dag werd er acht uur gebeden en gezongen. Die acht uur bidden werden voor een belangrijk gedeelte ingevuld door het Officie. Dit bestond uit zeven of acht gebedsdiensten per dag, 365 dagen per jaar. Tijdens het Officie werden naast een aantal voorlezingen uit de Heilige Schrift en uit heiligenlevens wekelijks alle 150 psalmen gezongen plus een aantal andere gezangen, waarvan antifonen en responsoria de bekendste zijn. In de twaalfde eeuw werd er gemiddeld zo'n zes uur per dag gezongen ter ere van God, tijdens de belangrijkste kerkelijke feestdagen nog langer. Vanaf de tiende eeuw namen ook andere religieuze gemeenschappen het Officie op in hun dagelijkse liturgievieringen, waaronder de kanunniken in kapittelkerken zoals in Utrecht. Er is trouwens een aantal katholieke kloostergemeenschappen dat de liturgie van het Officie nog steeds viert, al zijn de diensten meestal wat korter dan vroeger.

Een hergebruikt antifonarium

Rond de twaalfde eeuw stonden alle gezangen van het Officie, meestal met muzieknotatie, in een boek dat 'antifonarium' wordt genoemd.¹¹ In heel Europa werden die antifonaria gebruikt. In grote lijnen hebben ze dezelfde inhoud, maar de tekst en melodie ervan kan wat verschillen naar tijd en plaats: de liturgie en haar uitvoering waren niet overal dezelfde. Van de Paulusabdij zijn bijna alle complete liturgische handschriften in de loop van de eeuwen verloren gegaan, maar die twintig folia van een antifonarium zijn bewaard gebleven. De bladen van een dergelijke incomplete verzameling uit een handschrift worden 'fragmenten' genoemd.

In het voorjaar van 2012 kreeg ik van de conservator van de Bijzondere Collecties van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek, dr. Bart Jaski, een kartonnen archiefdoos (Ms. fr. 4.3, 'fr.' is

de afkorting voor fragmenten) met daarin een verzameling van tweezijdig beschreven stukken perkament van ongeveer A4-formaat ter bestudering overhandigd. Deze fragmenten zijn door Jaski genoemd in een inventarisatie van manuscripten uit de Paulusabdij.¹² Ze waren in de loop van de jaren tevoorschijn gekomen bij restauratiewerkzaamheden aan boeken van de Paulusabdij uit de vijftiende eeuw. In die tijd werden bij het inbinden van nieuwe gedrukte, papieren boeken ter versteviging van de boekband en ter bescherming van het papier ('schutbladen') vaak stukken perkament van oude handschriften gebruikt. Hun tekst was om welke reden dan ook blijkbaar niet meer belangrijk genoeg om te bewaren. Op grond van de karakteristieke stempels op de leren banden van die vijftiende-eeuwse boeken kon worden verondersteld dat ze in - of in ieder geval voor - de Paulusabdij zijn ingebonden. Daarom is de kans groot dat de hergebruikte folia ook uit de Paulusabdij komen. Uit het (identieke) schrift, de muzieknootatie en de opmaak van de pagina's werd afgeleid dat die schutbladen eens tot eenzelfde twaalfde-eeuws antifonarium moeten hebben behoord. Hiermee hield de kennis echter wel zo'n beetje op.

De fragmenten nader onderzocht (1): lay-out, schrift en tekst

Bij de bestudering van dit soort bronnen is het eerste dat de onderzoeker wil weten wanneer de bron is geschreven, door wie, waar, voor wie en voor welk gebruik. Aan de hand van het schrift, de versieringen, de opmaak en andere sporen van het productieproces kan veel worden afgeleid over de tijd waarin of de plaats waar het handschrift is ontstaan, maar ook over het gebruik en de gebruiker. Bij dit soort onderzoek, codicologisch onderzoek, wordt dus niet de inhoud van de tekst geanalyseerd, maar het voorwerp: het handschrift of fragmenten ervan. Een belangrijk onderdeel van het codicologisch onderzoek is het onderzoek naar de schriftkenmerken, het paleografisch onderzoek. In de negentiger jaren van de vorige eeuw heeft de Utrechtse musicologe Ike de Loos in het kader van haar dissertatie verwezen naar het bestaan van de fragmenten van dit antifonarium.¹³ Zij was van mening dat ze in de eerste helft van de twaalfde eeuw zijn geschreven en dat ze ouder waren dan een ander in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek bewaard antifonarium (hs. U 406), dat tegen het midden van de twaalfde eeuw werd geschreven voor de Utrechtse kapittelkerk van Sint Marie.

Sinds het onderzoek van De Loos is de kennis over de ontwikkeling van het schrift in de twaalfde eeuw aanzienlijk uitgebreid doordat er meer vergelijkingsmateriaal is ontdekt waarvan de plaats van ontstaan en de datering bekend is. Op grond van dit nieuwe vergelijkingsmateriaal is het nu mogelijk vast te stellen dat de fragmenten van het onderzochte antifonarium moeten zijn geschreven tussen 1100 en 1120. De schrijver en de muzieknootator zijn onbekend. De Loos baseerde de herkomst van de fragmenten uit de Paulusabdij op de kaften van de boeken waarin zij werden aangetroffen. Die

Het nauwelijks leesbare openingsresponsorie van de feestdag van Benedictus: 'Fuit vir vitae venerabilis gratia Benedictus...'

conclusie kan nu verder worden onderbouwd omdat uit één fragment bleek dat het de versie van het Officie was zoals dat in kloosters werd gevierd. Voor bepaalde diensten van het Officie wijkt de samenstelling van de gezangen van kloosters namelijk af van die van kapittelkerken. Verdere aanwijzingen over de herkomst zijn gevonden toen een sterk vervaagde tekst kon worden ontcijferd door het folium onder ultraviolet licht te houden. Het blijkt het openingsresponsorie te zijn van de feestdag van Benedictus: *'Fuit vir vitae venerabilis gratia Benedictus...'*. Dit was voor het onderzoek een belangrijke ontdekking, want de heilige Benedictus kwam niet voor op de liturgische kalender van de andere kerken in de stad. Het was bovendien een belangrijke feestdag, zoals kan worden afgeleid uit de versieringen van de hoofdletter 'F' van *'Fuit'* waarmee de tekst van het responsorie begint. Het Officie van Kerstmis - een kerkelijke hoogtijdag van een klasse zoals er maar een paar zijn, waaronder Pasen - begint met een hoofdletter van dezelfde afmetingen en met dezelfde versieringen als die van het Officie van Benedictus. Format en versieringen van hoofdletters

Het gebrekkig afgewerkte antifonarium. Slechts één van de twee genoemde versierde hoofdletters is ingekleurd en er staat op één van de folia een onafgemaakte gezangenkalender met daarboven een eveneens onafgemaakte colonnade.

fungeerden als de lettertypen van krantenkoppen nu.¹⁴ Uit de identieke versieringen van de hoofdletters aan het begin van het Officie van Benedictus en dat van Kerstmis kan worden afgeleid, dat de feestdag van Benedictus even belangrijk was als Kerstmis. De conclusie lijkt dus gerechtvaardigd dat we hier te maken hebben met fragmenten die zijn *gebruikt* in de Paulusabdij in Utrecht. Maar daarmee is de vraag nog niet beantwoord of het antifonarium waarvan de fragmenten deel uitmaakten ook in de Paulusabdij werd *geschreven*. Het bevestigende antwoord daarop wordt merkwaardig genoeg gegeven door *ontbrekende* zaken. Kostbare boeken zoals antifonaria werden vaak geschonken aan kloosters door andere kloosters of door wereldlijke of kerkelijke gezagsdragers. Dat dit boek werd geschonken (of elders in opdracht van het klooster werd vervaardigd) kan worden uitgesloten vanwege de gebrekkige afwerking ervan. Zo is maar één van de twee genoemde versierde hoofdletters ingekleurd en staat er op één van de folia een onafgemaakte gezangenkalender met daarboven een eveneens onafgemaakte colonnade.

De resultaten van het codicologisch onderzoek overziende, kunnen we stellen dat het antifonarium van de fragmenten met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid werd geschreven in de Paulusabdij en, gezien de kleine afmetingen van letters en muzieknotatie, niet werd gebruikt tijdens de eredienst, maar als naslagwerk voor raadpleging voorafgaande aan de eredienst of voor het onderricht door voorzangers van de abdij. Al die gezangen leerde men dus uit het hoofd; gezangen die iedere dag van het jaar meer dan de helft van een eenentwintigste-eeuwse

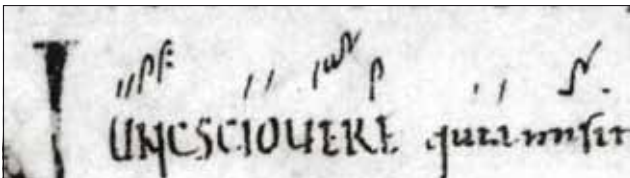
werkdag zouden vullen. Indrukwekkend. Uit het tekstonderzoek blijkt dat alle gezangen inderdaad van het Officie zijn. Omdat de bladen niet zijn genummerd (die nummering heeft waarschijnlijk wel bestaan, maar van alle bladen zijn de randen afgeknipt toen ze als schutbladen en kaftmateriaal in wat kleinere boeken werden hergebruikt), moest de volgorde ervan worden vastgesteld door te kijken bij welke kerkelijke feesten de teksten horen. Als we de volgorde van de kerkelijke kalender van Utrecht uit die tijd aanhouden, dan hebben de gezangen betrekking op delen van de Officies gezongen tussen de derde zondag van Advent tot de derde zondag na Pasen, maar met talrijke, grote lacunes. Helaas is er niet één Officie compleet bewaard gebleven.

De fragmenten nader onderzocht (2): de muziek

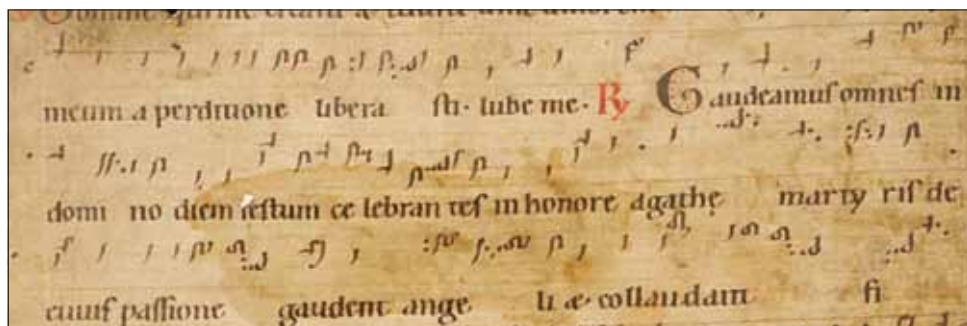
We hebben al gezien dat zang een belangrijk onderdeel van de christelijke eredienst was. Hoewel veel middeleeuwse liturgische handschriften, zoals de getijdenboeken, zijn verlucht met engelen en mensen die op muziekinstrumenten spelen, stond de kerkleiding tot na de reformatie afwijzend tegenover het gebruik van instrumenten tijdens liturgische vieringen. Als we over de kerkelijke muzikale traditie in de middeleeuwen spreken, gaat het dus uitsluitend over gezang. Volgens de legende was paus Gregorius de Grote (paus van 590 tot 604) de grondlegger van het gregoriaans, de kerkzang van de katholieke kerk. Geïnspireerd door de Heilige Geest zou hij alle gezangen hebben opgetekend. Hoewel Gregorius een belangrijke rol moet hebben gespeeld bij de stroomlijning van de liturgie in zijn tijd, lijkt het uitgesloten dat hij als de 'componist' van de westerse liturgische zangtraditie kan worden beschouwd; daar ligt eerder een eeuwenoud mondeling transmissieproces aan ten grondslag, zoals we dat ook in Nederland tot het midden van de vorige eeuw voor de volksliedjes kennen. Bovendien kan hij de gezangen niet hebben genoteerd, want er bestond in zijn tijd nog geen muzieknotatie; dat is naar de huidige stand van kennis een Frankische vinding uit de tweede helft van de negende eeuw. Hoe het heeft geklonken weten we ook niet precies. Het gregoriaans zoals we dat nu kennen is een reconstructie door en een interpretatie van het gregoriaans door benedictijnen uit het Franse Solesmes in opdracht van het Vaticaan aan het begin van de twintigste eeuw. Weliswaar na uitvoerige bestudering van heel veel antifonaria, missalen en andere zangboeken van de rooms-katholieke kerk, maar ondanks dat een interpretatie.

Neumen

Sinds de tweede helft van de negende eeuw duiken er in manuscripten boven de tekst tekens op die zangers hielpen zich de melodie te herinneren. Die tekens worden 'neumen' genoemd. Over de oorsprong ervan tasten we in het duister. De tekst en de neumen zoals hieronder weergegeven zijn van de antifoön *Nunc scio vere*. De 'N' is gedeeltelijk weggesneden en de drie woorden zijn - zoals in die tijd gebruikelijk - aan elkaar geschreven. Maar met wat puzzelen kan de tekst wel worden ontcijferd. De interpretatie van de neumen is een stuk moeilijker. Er staan vier neumen afgebeeld. De eerste twee streepjes (zogenaamde *virga's*) geven twee tonen weer, de tweede toon op het eerste gezicht wat hoger dan de tweede. Het derde teken,

Boven het eerste woord (een gedeeltelijk afgesneden 'Nunc') staan vier zogenoemde neumen: de eerste twee streepjes geven twee tonen weer, het derde twee tonen en het vierde representeert drie tonen.

Zo zag de muzieknotatie er aan het begin van de twaalfde eeuw in Utrecht uit. BRES Manuscript 1290 Kluis doos 14.

een schuine streep met een open lus naar rechts (een *clivis*) staat voor twee tonen, waarvan de tweede lager is dan de eerste. Het vierde teken tenslotte is een *clivis* waar twee naar rechts dalende punten aan zijn toegevoegd (een zogenaamde *climacus*). Een *climacus* staat voor drie dalende tonen waarvan de meest linkse de hoogste is. Samenvattend zou je de melodielijn kunnen interpreteren als drie stijgende tonen, gevolgd door één dalende toon (de tweede toon van de *clivis*) en dan nog één hogere toon waar de *climacus* begint, gevolgd door de twee dalende tonen daarvan. Maar je kunt de juiste toonafstanden ('intervallen') tussen de neumen niet aflezen. Een neumennotatie zonder lijnen wordt daarom 'adiastematisch' genoemd: Grieks voor 'zonder intervallen'. Alleen als je de melodie al kent, kunnen adiastematische neumen je helpen deze te zingen, maar je kunt de melodie zonder kennis vooraf niet lezen uit wat er staat genoteerd. Dit had tot gevolg dat in de kloosterscholen kinderen (tot de twaalfde eeuw al vanaf hun zesde jaar) tot in hun late tienerjaren vijf tot zes uur per dag met een voorzanger die melodieën uit hun hoofd moesten leren.

De neumen in de onderzochte fragmenten staan echter al geordend op een notenbalk. Ondanks de vele jaren werk die de monniken van Solesmes en diverse musicologen hebben gestoken in de ontcijfering van dit zogenaamde neumenschrift, staan de betekenissen van sommige details nog steeds niet onomstotelijk vast. Bovendien blijkt de betekenis van de neumen naar tijd en plaats te kunnen variëren. De al eerder genoemde musicologe Ike de Loos heeft in haar dissertatie veel aandacht besteed aan het neumenschrift in Utrechtse handschriften. De Utrechtse notatie maakte deel uit van een grotere regionale traditie, die haar oorsprong vindt in de stad Metz (nu Noordoost-Frankrijk). De in de fragmenten gebruikte neumen zijn ook teruggevonden in handschriften die zijn geschreven rond het begin van de twaalfde eeuw en vroeger in de steden Utrecht, Trier, Luik, Stavelot en St. Truiden. De Loos noemt deze notatiestijl de Utrecht-Stavelot-Trier traditie.

De betekenis van de notenbalk

Het aanleren van gezangen werd gemakkelijker toen de notenbalk werd ingevoerd. De lijnen van de notenbalk geven de verschillende toonhoogten aan; meer nog: met een paar extra tekens kunnen ze aangeven of de toonafstand ('interval') tussen twee tonen een hele of een halve toon is. Aan het begin van de eerste notenbalk in hierboven staat een 'c', wat verderop een fraai gekrulde 'f'. Daarmee werd aangegeven dat de tonen op de betreffende lijn moesten worden geïnterpreteerd als een 'c', respectievelijk 'f'. De kleinste interval die op een notenbalk wordt weergegeven, is een halve toon en die halve toon ligt onder de 'c' en de 'f'. Dat verklaart ook die 'c' en die 'f' op de notenbalk hierboven; de zangers wisten daardoor waar de

halve tonen stonden in de melodie. De notenbalk werd in de eerste helft van de elfde eeuw in Italië ingevoerd door Guido van Arezzo toen de neumen al bijna tweehonderd jaar in gebruik waren. Al die tijd werden melodieuze van liturgische gezangen mondeling overgeleverd. Toen de neumen op een notenbalk werden genoteerd (in onze streken stammen de oudste bronnen uit het begin van de twaalfde eeuw) betekende dat een enorme verbetering voor de uniformiteit van de gezongen liturgie. Voor de leerlingen van de klooster- en kapittelscholen betekende het heel wat meer tijd voor andere dingen dan alleen maar zingen. Let wel, alleen het *aanleren* werd gemakkelijker - omdat de combinatie van horen en zien nu eenmaal snellere leerresultaten oplevert - maar tijdens de diensten moesten de gezongen nog steeds zonder boek erbij worden uitgevoerd!

‘Arabisch’ gezang rond de domkerk?

Zoals gezegd is de notenbalk een hulpmiddel waarmee intervallen kunnen worden weergegeven in hele en in halve tonen. We gebruiken de notenbalk nog steeds. ‘Gewone’ westerse muziek zoals we die nu horen, is muziek waarin een halve toon het kleinste interval is. Hele tonen en halve tonen, dat zijn de bakstenen waarmee sinds de twaalfde eeuw het ‘muziekhuis’ van Europa is opgebouwd. Die muziek wordt daarom ‘diatonaal’ genoemd, wat ‘tweetonig’ kan betekenen: ‘met hele en halve tonen’ dus. Vaak wordt het gregoriaans als het fundament voor dat muziekhuis gezien en wordt de ontwikkeling van de westerse muziek voorgesteld als een ononderbroken lijn van Gregorius de Grote in de zesde eeuw tot Bohemian Rhapsody van Queen in onze tijd. Alleen zouden de Utrechtse geestelijken in het benedictijnse klooster en de kapittelkerken in de twaalfde eeuw het met die voorstelling van de muziekontwikkeling volstrekt oneens zijn geweest. In hun muzieknotatie komen neumen voor die intervallen weergeven die kleiner zijn dan een halve toon; tonen die tussen een hele en een halve toon liggen. Laten we ze voor het gemak maar ‘kwarttonen’ noemen.¹⁶ En dan klinkt het gregoriaans ons plotseling heel anders in de oren: oosters, of, specifieker: Arabisch.

De herkomst van kwarttonen in het gregoriaans

Waren die kwarttonen een gril van Utrechtse zangers die gewoon eens wat anders wilden laten horen? Nee, het was geen lokale mode; we vinden de speciale neumen heel vaak terug in de manuscripten van de door De Loos beschreven Utrecht-Stavelot-Trier traditie. Sommige wetenschappers wezen aan het eind van de negentiende eeuw al op het vóórkomen van kwarttonen in het gregoriaans. Maar die observaties werden niet serieus genomen. Men kende kwarttonen toen vooral uit landen met een Arabische, islamitische cultuur en die werd lager ingeschat dan de westerse, christelijke cultuur. Dat het gregoriaans ook die kwarttonen gebruikt zou hebben, die wellicht hun oorsprong vonden in de Arabische cultuur, vonden veel religieuzen en wetenschappers ondenkbaar.¹⁷ Dat bleef in feite zo tot aan het einde van de twintigste eeuw. Toen werd uit verschillende onderzoeken - waaronder de dissertatie van Ike de Loos - duidelijk dat sommige neumen inderdaad niet anders dan als kwarttonen kunnen worden geïnterpreteerd. Uit de academische hoek zijn er incidenteel nog steeds mitsen en maren te horen, maar het pleit lijkt beslecht.

Er zijn heel wat speculaties over de herkomst van die kwarttonen in het gregoriaans. Er is gewezen op de kruistochten en de herovering van Spanje, waarbij christenen met Arabische toonstelsels in aanraking kwamen. Afgezien van de jaartallen die niet op elkaar aansluiten (er zijn al notaties met kwarttonen uit de tijd voordat de kruistochten en de grote pelgrimages naar Noord-Spanje op gang kwamen) lijkt het onwaarschijnlijk dat men voor de liturgie

muzikale elementen overnam uit een cultuur die men, inclusief de godsdienst ervan, te vuur en te zwaard bestreed. Byzantijnse invloeden? Misschien; er bestonden contacten tussen het hof van Karel de Grote in Aken en het keizerlijk hof in Byzantium, maar in de kronieken van die hoven is niets overgeleverd dat zou kunnen wijzen op een vermenging van westerse en Byzantijnse muziek. Bovendien werd Byzantijnse muziek tot ver na de middeleeuwen mondeling overgeleverd, zonder muzieknnotatie. Ook voor eventuele Keltische invloeden bestaan geen aanwijzingen. Pogingen om verbanden te vinden tussen de christelijke muziek en de gezangen van de joodse eredienst zijn eveneens mislukt. Maar er zijn wel andere bronnen waaruit een hypothese kan worden ontwikkeld over de herkomst van de muziek zoals die in de Utrechtse kerken werd gezongen in de twaalfde eeuw.

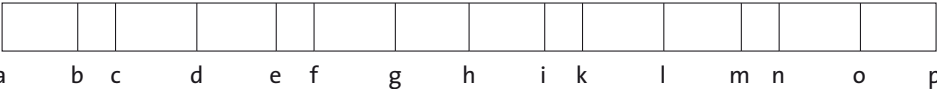
Mijn hypothese bouwt voort op het betoog van Michael Walter die in 1994 in zijn *Grundlagen der Musik des Mittelalters* een naar mijn mening overtuigende hypothese heeft ontwikkeld.¹⁸ De hiernavolgende benadering is een samenvatting van Walters ideeën uit 1994. Uit de negende eeuw zijn er al kronieken waaruit blijkt dat er met het leren en de uniforme uitvoering van christelijke liturgische gezangen problemen waren. Hierbij is het van belang te weten dat de godsdienst zeer verschilde van die in latere tijden. Een van die verschillen betreft het belang dat er werd gehecht aan rituelen: om door de Godheid te worden verhoord, was het van belang dat Hij op de juiste dagen met de juiste handelingen, teksten en gezangen werd benaderd. Zo niet, dan hoefde er niet op hulp te worden gerekend. De Paus en zijn entourage waren voor de Karolingers de bron van kennis over de juiste vormen voor de communicatie met God. Paus Stefanus II stuurde bijvoorbeeld boeken met liturgische teksten naar Karel de Grote. Die werden in Europa benoorden de Alpen gekopieerd en het gevolg was dat er al snel een grote mate van standaardisering op dat gebied werd bereikt. Alleen bestond er nog geen muzieknnotatie; muziek moest dus mondeling worden doorgegeven, tussen generaties, regio's en culturen. Uit kronieken uit Rome en uit het gevolg van Karel de Grote blijkt dat er verschillen waren tussen de gezangen zoals die in Rome werden gezongen (de *cantus romanus*) en ten noorden van de Alpen, en dat dit ongewenst was (vanwege de veronderstelde liturgische werking van de 'juiste' melodieën). Het oudst bekende verhaal is van een kroniekschrijver aan het pauselijke hof, Johannes Diaconus. In zijn beschrijving van het leven van paus Gregorius de Grote (geschreven rond 880) komt hij tot de conclusie dat de 'Gallische kelen' de Romeinse gezangen corrumpeerden en 'verscheurden'. Er werden daarom ten tijde van Karel de Grote zangers van het pauselijke hof naar Metz en Soissons (Noord-Frankrijk) gestuurd om de *cantus romanus* te onderwijzen, maar het lukte de christenen in Gallië met name niet om de 'trillingen' en de 'tonen, zacht en flexibel als een haarlok' op de juiste wijze te vertolken. Notker Balbulus (840-912), die rond 890 de *Gesta Karoli* (De handelingen van Karel) schreef, vertelt het verhaal vanuit een andere invalshoek. Karel de Grote constateerde dat er in Metz en Trier anders werd gezongen dan in Parijs en Tours, en verzocht de paus voorzangers naar het noorden te sturen om de *cantus romanus* te onderwijzen. Volgens Notker spraken de Romeinse voorzangers met elkaar af om overal anders te zingen, zodat de Galliërs in minder aanzien bij God zouden staan dan de Romeinen. Toen dat duidelijk werd, greep Karel in. Hij haalde de voorzangers terug en stuurde vervolgens Frankische zangers naar Rome om daar de gezangen te leren. Adémar de Chabanne, een kroniekschrijver uit Aquitanië (Zuidwest-Frankrijk), constateerde in de eerste helft van de elfde eeuw dat er in Frankrijk nog steeds anders werd gezongen dan in Rome, een stad waar hij zelf als zanger enige tijd doorbracht. Zijn verhaal is gedeeltelijk een kopie van het verhaal van Johannes Diaconus; ook Adémar verwijst naar de trillingen en de zachte en flexibele tonen die zijn landgenoten niet goed konden zingen.

Michael Walter is van mening dat de verwijzingen naar ‘Gallische kelen’ betrekking hadden op gezangen met grote toonafstanden, in tegenstelling tot de veel kleinere toonafstanden in de cantus romanus. De trillingen en zachte flexibele tonen zouden kunnen duiden op oosterse invloeden in de cantus romanus. Omdat er uit eerder onderzoek al was gebleken dat er geen verbanden (meer) waarneembaar zijn tussen Joodse liturgische gezangen en christelijke, zoekt Walter de wortels voor die oosterse invloeden in de muziekcultuur van de Syrische christenen. De zogenaamde Syrische pausen hebben grote invloed gehad op de Romeinse liturgie in de zevende en achtste eeuw. Door de islamitische jihad vluchtten in de eerste helft van de zevende eeuw veel christenen naar het westen, weg uit de gebieden die wij nu Syrië, Libanon, Jordanië, Israël en Palestina noemen. Die gebieden vielen tot de tijd van de islamitische verovering onder het Byzantijnse Rijk, waar de heersende cultuur toen Grieks, laat-Helleens was. Tussen 726 en 775 zochten nog eens 55.000 Syrische monniken hun toevlucht in Zuid-Italië vanwege een groot religieus conflict binnen de christelijke kerk in het oostelijke deel van de Middellandse Zee. Het is dus niet verwonderlijk dat elf van de dertien pausen tussen 678 en 752 een Syrische achtergrond hadden of afkomstig waren uit het gehelleniseerde Zuid-Italië. Zij waren actief in een aantal liturgische kwesties en geïnteresseerd in de kunsten. Hun culturele achtergrond en hun liturgische activiteiten kunnen er toe hebben geleid dat hun muziekcultuur ook werd ingevoerd in Rome, of reeds aanwezige elementen versterkte. Vaticaanse kronieken uit die tijd noemen vier van deze Syrische pausen expliciet in verband met muziek. Tot zover het verhaal van Michael Walter. Nu kent de Griekse muziek uit die tijd verschillende soorten toonladders, waarvan er twee voor ons verhaal van belang zijn. De eerste kennen we van Guido van Arezzo: de diatonische toonladder, een toonladder met alleen hele en halve tonen. De andere is de ‘enharmonische’ toonladder. Het blijkt dat de plekken van de kwarttonen zoals die voorkomen in de enharmonische toonladder precies overeenkomen met de kwarttonen zoals gebruikt in de Utrechtse liturgische boeken. Door de toevoeging van die tonen aan de melodie krijgen wij de indruk met Arabische muziek te maken te hebben, omdat wij die tonen nu als ‘Arabisch’ ervaren. Maar in de tijd dat deze tonen werden gebruikt in het gregoriaans stonden ze voor een Syrische en/of Griekse muziekcultuur. Michael Walter reconstrueerde deze ontwikkeling op basis van uitvoerig bronnenonderzoek en naar zijn zeggen vooral op basis van een letterlijke interpretatie van de bronnen, dat wil zeggen zonder de toevoeging van andere veronderstellingen. Op één punt heb ik deze laatste werkwijze van Walter nog verder doorgetrokken. Diaconus had het expliciet over ‘Gallische kelen’ die de cantus romanus niet konden uitvoeren; Adémar de Chabanne refereerde bij verschillen tussen gezangen uit zijn omgeving en in Rome impliciet ook aan ‘Gallische kelen’. Notkers verhaal heeft echter een andere insteek: er worden verschillen vastgesteld tussen hoe gezangen klinken in Metz en Trier ten opzichte van Parijs en Tours.

Enharmonisch

Diatonisch

De plekken van de kwarttonen zoals die voorkomen in de enharmonische toonladder (de gele vlakken), komen precies overeen met de kwarttonen zoals gebruikt in de Utrechtse liturgische boeken. Schematische tekening door L. Lousberg.

Metz, Trier en Utrecht gelegen in het Lotharingse Middenrijk.

Alleen de laatste twee steden waren Gallisch; Metz en Trier behoorden na de Vrede van Verdun in 843, toen Diaconus en Notker hun kronieken schreven, tot Lotharingen. In gebieden die tot dat koninkrijk behoorden en die *niet* Gallisch waren, lijkt een restant van de *cantus romanus* wel behouden te zijn, te weten in de liturgische boeken van de Utrecht-Stavelot-Trier notatie-traditie met hun registratie van onder andere die kwarttonen.

Een Utrechtse stijl?

In mijn afstudeeronderzoek heb ik acht goed leesbare, complete gezangen van de fragmenten vergeleken met dezelfde gezangen in het Utrechtse antifonarium hs. U 406 dat eerder is genoemd in dit artikel. Beide antifonaria zijn geschreven in Utrecht binnen een tijdsbestek van ongeveer veertig jaar, misschien zelfs korter. Het zijn beide voorbeelden van de Utrecht-Stavelot-Trier muzieknotatie op lijnen. In de onderzochte gezangen van beide bronnen zijn exact dezelfde melodieën en neumen gebruikt, inclusief de neumen die kwarttonen weergeven. De acht Utrechtse melodieën en hun notatie heb ik vergeleken met een antifonarium uit de buurt van Parijs, geschreven in dezelfde tijd als de fragmenten.¹⁹ Hoewel de melodieën vaak erg op elkaar lijken, komen er in het Parijse manuscript geen neumen voor die microtonale intervallen zouden kunnen weergeven. Wat ook opviel, was dat in beide Utrechtse bronnen heel vaak neumen staan waarvan we denken dat ze een glissando weergeven, een glijdende beweging van de ene toon naar een andere. Die neumen worden *quilisma's* genoemd. Die quilisma's komen niet voor in het Parijse antifonarium. Het is in het huidige stadium van het onderzoek nog niet met voldoende zekerheid te zeggen of er sprake is geweest van een 'Utrechtse stijl'; daarvoor moeten er nog veel meer bronnen worden vergeleken met het Utrechtse materiaal. Wel lijkt het erop dat er in Utrecht nog steeds kwarttonen werden gezongen toen dat in andere delen van West-Europa niet meer het geval was. Lang heeft dat echter niet geduurd: kwarttonen sluiten niet aan op de door Guido van Arezzo geïntroduceerde notenbalk en de ermee samenhangende diatonale toonladder. Rond het jaar 1200 werd het laatst bekende Utrechtse manuscript met kwarttonen geschreven: een Utrechts missaal, gebruikt in de domkerk, dat in de bibliotheek van het Catharijneconvent wordt bewaard onder catalogusnummer ABM 62.

Een heel andere, ook nog niet beantwoorde vraag is tegen welke achtergrond die kwarttonen werden gebruikt. Al het eerdere onderzoek was er op gericht om aan te tonen dat bepaalde neumen inderdaad kwarttonen weergaven. In mijn masterthese heb ik heel voorzichtig geprobeerd wat onderzoekslijnen over mogelijke achtergronden uit te zetten door een aantal gezangen dat in de fragmenten en in handschrift U 406 op dezelfde manier staat genoteerd nader te analyseren. Het zijn er nog te weinig om er een theorie mee te onderbouwen, maar een paar voorlopige constatering zijn er wel:

- 1 kwarttonen werden gebruikt als geheugensteuntjes in de melodie: een signaal voor wat er melodisch kon volgen. Hoe dat werkte is te vergelijken met wat er gebeurt als iemand de eerste drie noten van het Wilhelmus zingt: veel Nederlanders zullen de erop volgende noten ook kunnen nazingen;
- 2 kwarttonen werden gebruikt waar een zangpartij van de voorzanger ophield en het koor moest overnemen;
- 3 twee kwarttonen achter elkaar komen voor als 'woordschildering'. De betekenis van een woord wordt muzikaal weergegeven: dubbele kwarttonen heb ik tot nu toe gevonden bij woorden die angst of droefenis uitdrukken;
- 4 kwarttonen komen waarschijnlijk alleen maar voor in de oudste lagen van het gregoriaans.

Deze en mogelijk andere achtergronden voor het gebruik van kwarttonen zullen verder worden onderzocht in het kader van mijn promotieonderzoek aan de Universiteit Utrecht.

Conclusie

Codicologisch en paleografisch onderzoek van twintig folia die ooit deel uitmaakten van eenzelfde handschrift hebben aangetoond dat het oorspronkelijke handschrift een antifonarium was dat in de Utrechtse benedictijnse Paulusabdij werd geschreven tussen 1100 en 1120. Het werd gebruikt door cantors van die abdij als onderwijsmateriaal en/of naslagwerk voor de uitvoering van gezangen tijdens het Officie. Musicologisch onderzoek van de muzieknnotatie bracht aan het licht dat er in Utrecht in de twaalfde eeuw kerkmuziek werd gezongen die ons nu Arabisch in de oren zou klinken. Dat komt door kwarttonen die nu in de westerse muziek niet meer voorkomen, maar onder andere wel nog in Arabisch- sprekende landen. Daar moet waarschijnlijk ook de herkomst van die kwarttonen in het gregoriaans worden gezocht. Het zou de culturele nalatenschap kunnen zijn geweest van het stempel dat Syrische pausen in de zevende en achtste eeuw hebben gedrukt op de romeinse liturgie, inclusief de gezangen ervan, de cantus romanus. Karolingische kronieken geven aan dat de verspreiding van de Romeinse zangwijze van de liturgie in Gallië (nu Frankrijk) in de tijd van Karel de Grote niet goed lukte, en met name die kwarttonen lijken het probleem te zijn geweest. De herinterpretatie van de Karolingische kroniektteksten in combinatie met de eerder ontdekte Utrecht-Stavelot-Trier muzieknnotatie heeft geleid tot de hypothese dat de cantus romanus in delen van het Frankische Middenrijk, waaronder Utrecht viel, wél is overgenomen en is blijven bestaan, in tegenstelling tot de westelijker gelegen delen van wat nu Frankrijk is. De 'Utrechtse stijl' lijkt daarvan de getuige te zijn, maar het is nog onduidelijk of die zich elders binnen het gebied van de regionale notatietraditie even sterk heeft ontwikkeld en/of even lang is blijven bestaan.

Handschriften

Leuven, Universiteitsarchief BRES Manuscript 1290, Kluis doos 14, Antifonarium, fragment (1100-1120).
Paris, Bibliothèque nationale de France - Département des Manuscrits, lat. 12044, Antifonarium (1100-1125).
Utrecht, Bibliotheek Catharijneconvent, hs. ABM 62 Missaal (rond 1200).
Utrecht, Universiteitsbibliotheek, MS 406 Antifonarium (1130-1150).
Utrecht, Universiteitsbibliotheek, MS Fr. 4.3 Antifonarium, fragmenten (1100-1120).

Literatuur

- Agnew 2007** ➤ V. Agnew, 'Listening to Others: Eighteenth-Century Encounters in Polynesia and their Reception in German Musical Thought', *Eighteenth-Century Studies* 41, no. 2 (2007), 165-188.
- Broer 2000** ➤ C. Broer en M. de Bruijn, 'De Utrechtse Sint-Paulusabdij en haar jurisdictie', via <http://www.broerendebuijn.nl/RechtspraakSintPaulus.html>; geraadpleegd op 1 december 2013.
- De Bruin e.a. (reds.) 2000** ➤ R.E. de Bruin e.a. (reds.), *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000.
- De Groot 2000** ➤ H.L. de Groot, 'Van strijdhamer tot bisschopsstaf. De vroegste geschiedenis tot circa 925', in De Bruin e.a. (reds.) 2000, 11-43.
- Hohenberg and Lees 1985** ➤ P.M. Hohenberg en L.H. Lees, *The making of urban Europe, 1000-1950*, Cambridge, Massachusetts 1985.
- Jaski 2012** ➤ B. Jaski, 'Een codicologische queeste naar de oudste handschriften en handschriftfragmenten van de Paulusabdij', in: H. van Engen en K. van Vliet (reds.), *De nalatenschap van de Paulusabdij in Utrecht*, Hilversum 2012, 103-164.
- De Loos 1996** ➤ I. de Loos, *Duitse en Nederlandse muzieknotaties in de 12e en 13e eeuw*, dissertatie, Universiteit Utrecht 1996.
- Lousberg 2013** ➤ L. Lousberg, *Early-Twelfth-Century Utrecht Responsories: A Quest for Musical Style Elements* (onuitgegeven masterthese Muziekwetenschap en Mediëvistiek, Universiteit Utrecht 2013).
- Lousberg 2014** ➤ L. Lousberg, 'Microtonal intervals: a 12th-century clash of cultures', via <http://bc.library.uu.nl/node/809>; geraadpleegd op 17 maart 2014.
- Van Schaik 2000** ➤ A.H.M. van Schaik, 'Een nieuwe heer en een andere leer. 1528-1618', in De Bruin e.a. (reds.) 2000, 191-249.
- Van Vliet 2000a** ➤ K. van Vliet, 'De stad van de bisschop. Circa 925-1122', in De Bruin e.a. (reds.) 2000, 45-71.
- Van Vliet 2000b** ➤ K. van Vliet, 'De stad van de burgers. 1122-1304', in De Bruin e.a. (reds.) 2000, 73-111.
- Walter 1994** ➤ M. Walter, *Grundlagen der Musik des Mittelalters: Schrift, Zeit, Raum*, Stuttgart 1994.
-

Noten

- 1 Voor dit artikel heb ik gebruik gemaakt van mijn masterthese *Early-Twelfth-Century Utrecht Responsories: A Quest for Musical Style Elements* (research masteropleidingen Muziekwetenschap en Mediëvistiek, Universiteit Utrecht 2013).
- 2 De Groot 2000, 11, 32.
- 3 De Groot 2000, 42.
- 4 De Groot 2000, 14.
- 5 Van Vliet 2000b, 89.
- 6 Hohenberg and Lees 1985, 53-55.
- 7 Van Vliet 2000a, 70.
- 8 Van Vliet 2000b, 79.
- 9 Van Schaik 2000, 225.
- 10 Naar een tekening van A.F.E. Kipp, zoals afgebeeld in Broer en De Bruijn 2000.
- 11 In de meeste gevallen ontbreken de psalmen, want die kende men uit het hoofd.
- 12 Jaski 2012, 103-165.
- 13 De Loos 1996.
- 14 Zelfs het woord dat we daarvoor gebruiken, 'rubriceren', verwijst nog naar het middeleeuwse gebruik om de tekststructuur te verduidelijken met rode (Latijn: rubra) letters. Zo staat er in illustratie 5 bovenaan een rode 'R' waaruit de zanger kon afleiden dat hier een zogenaamd *respons* begon, het eerste deel van een responsorie. Onderaan staat een 'V' (voor *versus*), het tweede gedeelte van het responsorie. Lettertypen, kleuren en -versieringen in liturgische boeken uit die tijd vormden zo rubrieken die de gebruiker hielpen bij het vinden en onthouden van een gezang dat bij een bepaald fees hoorde.
- 15 Lousberg 2014.
- 16 In werkelijkheid lag de kwarttoon niet halverwege een hele en een halve toonafstand.
- 17 Hetzelfde lot was in de achttiende eeuw de ontdekkers van meerstemmige gezangen in de Stille Oceaan beschoren. Berichten daarover in Europa werden weggehoond, want meerstemmigheid was de top van de westerse muziekcultuur: Palestrina, Bach. En dan zou 'een stelletje hongerige en miserabele kannibalen' ook zo'n cultuurfenomeen hebben? (Agnew 1985, 178).
- 18 Walter 1994, 1-84.
- 19 Een antifonarium uit de benedictijnenabdij in St. Maur-les-Fossees, F-P 12044.

Willem van Maren

De witte dampkolom wijst de spoorbaan aan

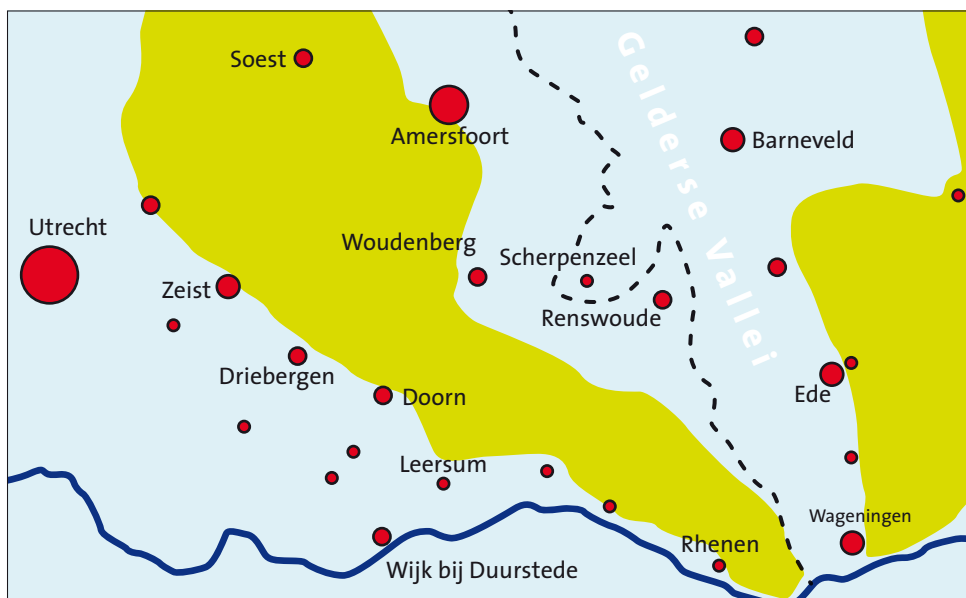
**Infrastructuur en bevolkingsgroei
in Zuidoost Utrecht 1815-1940**

In 2007 publiceerde Landschap Erfgoed Utrecht het resultaat van een onderzoek, uitgevoerd in opdracht van de provincie Utrecht, naar witte vlekken in de Stichtse geschiedschrijving. Een van de gesignaleerde leemtes betrof de ontwikkeling van de infrastructuur in de provincie. In de jaren 2009-2013 heeft een werkgroep op lokaal niveau de geschiedenis van de infrastructuur onderzocht. Dit artikel beschrijft het resultaat van het onderzoek voor Zuidoost Utrecht in de periode 1815-1940. Er zijn toen tal van nieuwe dorpen ontstaan. Was dat een gevolg van nieuwe of verbeterde

infrastructuur?

J.W. (Willem) van Maren (1941) studeerde Geodesie aan de Hogeschool Utrecht (1965). Hierop volgde een internationale loopbaan als topograaf bij geologische exploratieprojecten. Ook was hij al vroeg actief betrokken bij operationele toepassingen van Remote Sensing. Vervolgens studeerde hij Cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit Nederland. Deze studie werd afgerond met een doctoraal scriptie over de maatschappelijke en politieke betekenis van een bekende Utrechtse familie in de middeleeuwen (2007). Hij is nu actief op het gebied van regionaal historisch onderzoek en genealogie.

Kaart Zuidoost Utrecht

Hoe heeft de infrastructuur in Zuidoost Utrecht zich ontwikkeld en welke gevolgen heeft deze ontwikkeling gehad voor bevolkingsgroei en nederzettingspatroon? Dit artikel bevat het resultaat van een onderzoek naar de ontwikkeling van de historische infrastructuur en de bevolkingsomvang van de tegenwoordige gemeenten Leusden (voorheen Leusden en Stoutenburg), Renswoude, Rhenen, Veenendaal en Utrechtse Heuvelrug. De laatstgenoemde gemeente bestond tijdens de onderzoeksperiode uit de gemeenten Amerongen, Doorn, Leersum (inclusief Darthuizen), Maarn en Driebergen. De vroegere gemeente Driebergen is niet bij dit onderzoek betrokken. De onderzoeksperiode loopt globaal van 1815 tot 1940. De bevolkingsgroei is ook vergeleken met die van enkele omliggende gemeenten. De geschiedenis van de infrastructuur van Rhenen en Veenendaal is door anderen onderzocht en wordt hier alleen kort vermeld als dat nuttig is om de ontwikkelingen van de naburige gemeenten in perspectief te kunnen plaatsen.¹

Zuidoost Utrecht in 1815

Het zuidoostelijk deel van de provincie Utrecht is een gevarieerd gebied met drie verschillende landschappen. In het midden ligt de Utrechtse Heuvelrug die vanaf de Rijn nog ver naar het noorden doorloopt. Het westelijk deel van de vroegere gemeenten Amerongen, Leersum en Doorn ligt in het Kromme Rijngebied. Aan de oostzijde van de heuvelrug ligt de Gelderse Vallei. In zuidoost Utrecht lag één echte stad met poorten en muren: Rhenen. Het aantal dorpen was niet groot: Doorn, Leersum, Elst, Amerongen, Veenendaal, Renswoude en Woudenberg. In de gemeenten Leusden, Stoutenburg en Maarn bestonden geen dorpen of woonkernen. In 1815 was in dit gehele gebied nog geen enkele doorgaande weg verhard; de dorpen waren via zandwegen met elkaar verbonden. Als de afstand tussen de dorpen erg groot was, stond er halverwege soms een eenzame herberg. Hier konden de reizigers iets drinken en hun paarden laten verzorgen.

De Heuvelrug was bedekt met eindeloze golvende heidevelden. Vanaf de toppen kon men de torens van Utrecht, Amersfoort, Barneveld, Ede en Wageningen in de verte zien liggen. Hier en

Gezicht op Leersum en Amerongen vanaf de Utrechtse Heuvelrug. Litho van P.J. Lutgers in Gezichten in de omstreken van Utrecht, 1869. Heruitgave Uitg. Canaletto, 1970, Alphen aan den Rijn.

daar liep een kudde schapen. Vanaf juli werden gedurende ongeveer twee maanden bijenkorven op de heide geplaatst. De groepen korven stonden ver uit elkaar en vielen nauwelijks op. Er lagen maar heel weinig huizen of boerderijen in dit gebied. De wegen waren 's zomers moeilijk begaanbaar door het rulle zand. In die tijd beschouwde men de heidevlakten als een troosteloos en naargeestig gebied.

Honingwinning op de boerderij Groot Egdom in Woudenberg, 1904. Fotograaf H.M.Th. Lacomblé. Particuliere collectie.

Bloeiende boekweitvelden. Schilderij van Co Breman, Namiddag Blaricum, 1903, olieverf op doek, 26x54 cm, collectie Singer Laren.

Het Kromme Rijngebied was totaal anders dan de Heuvelrug: vlak, groen en doorsneden met heel veel sloten en greppels. Behalve bouw- en weiland waren er veel boomgaarden en percelen hak-hout. De wegen waren 's winters vrijwel onberijdbaar door de modder.

De Gelderse Vallei was een vlak gebied met een afwisseling van heidevelden, bouwland en grasland. Verspreid over de hele Vallei lagen boerderijen met een onderlinge afstand van soms wel meer dan een kilometer. Alle agrarische percelen waren omgeven door houtwallen waardoor er vrijwel nergens een ruim uitzicht was over de omgeving. Op de akkers werden rogge, haver, gerst en boekweit verbouwd. De boekweit was een prachtig gewas dat heel lang bloesem droeg. Grote percelen waren dan maandenlang helemaal wit gekleurd. Om de akkers en weiden kronkelden zandwegen die evenals de rechtere wegen door de heidevelden dikwijls nauwelijks berijdbaar waren.

Herder met schaapskudde, circa 1910, boerderij Klein Zandbrink, Leusden. Fotograaf onbekend. Particuliere collectie.

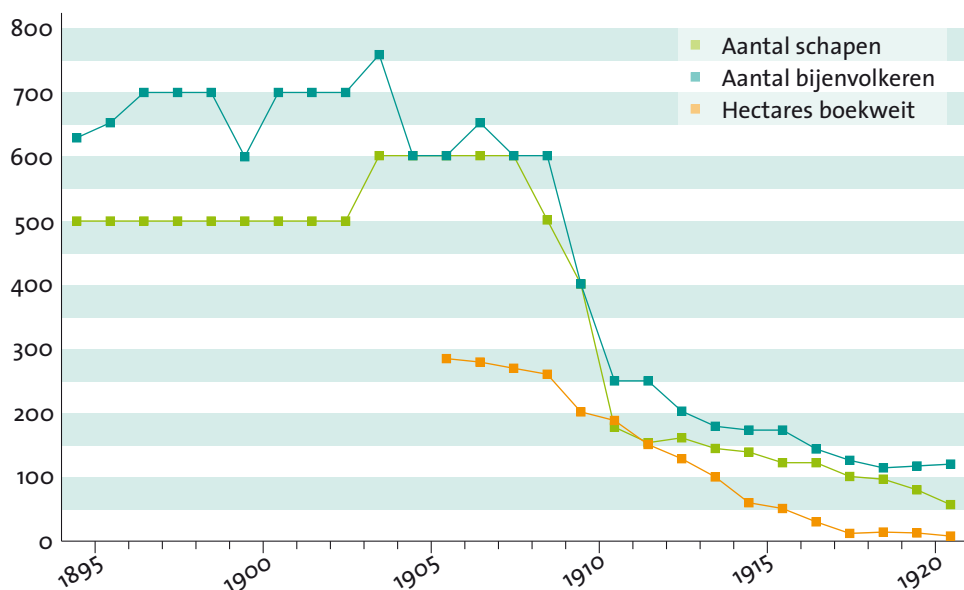

Zuidoost Utrecht in 1940

In 1940 zag het gebied er heel anders uit. De heidevelden waren vrijwel volledig verdwenen. Op de Heuvelrug was de heide veranderd in uitgestrekte bossen. In de Vallei waren de heidevelden ontgonnen en voornamelijk omgezet in grasland. Het aantal boerenbedrijven was sterk toegenomen. Boekweit werd nergens meer verbouwd en de schaapskudden waren weg. Sommige dorpen waren flink in omvang toegenomen en bovendien waren er veel nieuwe woonkernen ontstaan. Alleen het Kromme Rijngebied leek na al die tijd weinig veranderd te zijn.

De verandering in de aanblik van het landschap had in vrij korte tijd zijn beslag gekregen. Door de komst van kunstmest was het eindelijk mogelijk de heidevelden om te zetten in gras- en bouwland die een hogere opbrengst beloofden. In korte tijd verdwenen de schaapskudden en bijenstallen. Het aantal varkens en kippen nam daarentegen sterk toe. De gemeente Renswoude vond dit opvallend genoeg om vast te leggen. In het verslag van de gemeente over 1915 lezen we: 'De pluimveefokkerij breidt zich sterk uit'.

De omwenteling op de zandgronden begon ongeveer tussen 1903 (Doorn en Maarn) en 1908 (Woudenberg en Renswoude) en was omstreeks 1918 voltooid. Onderstaande grafiek toont de snelle afname van het aantal schapen, bijenvolkeren en hectares boekweit voor de gemeente Woudenberg. De andere gemeenten hebben hetzelfde patroon.²

Schapen, bijenvolkeren en hectares boekweit in de gemeente Woudenberg. De snelle afname vanaf 1908 is duidelijk te zien.

Heel opvallend was de verandering van en op de wegen. De oude doorgaande wegen waren nu allemaal verhard en uitstekend begaanbaar. Paardenwagens kwamen nog wel voor maar veel verkeer bestond nu uit auto's en fietsers. Minstens even indrukwekkend waren de twee spoorlijnen en een tramlijn die het gebied doorkruisten. De tram en treinen hadden vele wagons, vol mensen. Was de bevolking nu opeens bevangen geraakt door grote reislust?³

Het onderzoek

In hoeverre hebben al die veranderingen elkaar beïnvloed? Zijn het afzonderlijke gebeurtenissen of is er een oorzakelijk verband? Van de vele vragen die gesteld kunnen worden, zijn er hier vier onderzocht:

- Hoe verliep de ontwikkeling van de infrastructuur in Zuidoost Utrecht?
- Wat is de demografische ontwikkeling geweest van de verschillende gemeenten in het onderzoeksgebied? Tonen de gemeenten een gemeenschappelijke trend met hun buurgemeenten en met de rest van de provincie of Nederland?
- Hadden de veranderingen in de infrastructuur invloed op de ontwikkeling van nederzettingen of omgekeerd?
- Hebben de demografische veranderingen ook geleid tot andere sociale verhoudingen?

Kaart van de provincie Utrecht met de Koningsweg. Bron: F. Hogenberg, *Itinerarium Belgicum*, Keulen 1587. Heruitgave Weesp, z.j.

Infrastructuur

Het wegennet vóór 1815

In zuidoost Utrecht was in 1815 nog geen enkele doorgaande weg verhard. Alleen binnen de stad Rhenen en sommige dorpen bevonden zich enkele bestrate wegen. De vele zandwegen leken soms wel op elkaar maar ze waren niet allemaal even belangrijk. Ze kunnen globaal in drie categorieën worden onderverdeeld: wegen met een bovenregionale betekenis, regionale wegen en lokale wegen en paden.

Kaart uit 1747 met daarop aangegeven de ligging van de Bovenweg, rood, en de Benedenweg, groen. Kaartbron: R. en J. Ottens, Nieuwe en zeer nette Atlas van Zuyd-Holland, 't Sticht van Utrecht en een gedeelte van Gelderland, Amsterdam 1747. Heruitgave Weesp, z.j.

Drie wegen hadden een bovenregionale betekenis. De eerste was de weg van Amsterdam via de stad Utrecht naar Rhenen en vandaar naar Wageningen, Arnhem en verder naar Keulen. Deze weg is al heel oud en stond bekend als de Koningsweg of de Via Regia. Op een kaartje van de provincie Utrecht uit 1587 is dit de enige weg die staat ingetekend. In ons gebied liep die weg langs de zuidrand van de heuvelrug. Voor een groot deel bestond de route hier uit twee wegen die op vrij korte afstand min of meer evenwijdig aan elkaar liepen: de Bovenweg en de Benedenweg. De Bovenweg liep iets ten noorden van de meeste dorpskernen, behalve in Doorn.

Twee andere wegen met een bovenregionale betekenis liepen vanaf Amersfoort oostwaarts door de gemeenten Stoutenburg en Leusden. De Hessenweg liep door Stoutenburg en ging via Barneveld naar Arnhem en vandaar verder naar Duitsland. Het is een van de vele wegen in Oost-Nederland die deze naam heeft gedragen. Iets zuidelijker liep de Postweg, halverwege tussen Barneveld en Scherpenzeel, naar Lunteren en vandaar naar Arnhem. De Postweg werd ook wel de Heerweg of Herenweg genoemd. De Hessenweg en de Postweg bestaan nog steeds, maar hebben hun vroegere betekenis verloren. De Koningsweg is een belangrijke route gebleven en staat nu bekend als de N225.

Hoewel deze drie wegen van meer dan lokaal belang waren, was dat voor de overheid geen reden om er bijzondere zorg aan te besteden. De kwaliteit was nauwelijks of zelfs helemaal niet beter dan die van de minder belangrijke wegen. Zo schreef de burgemeester van Stoutenburg in 1815 op

Kaart uit 1747 met daarop aangegeven de ligging van de Hessenweg, rood, en de Postweg, groen. Kaartbron: R. en J. Ottens, Nieuwe en zeer nette Atlas van Zuyd-Holland, 't Sticht van Utrecht en een gedeelte van Gelderland, Amsterdam 1747. Heruitgave Weesp, z.j.

een vraag van het Departement van Oorlog over de wegen in zijn gemeente: 'Hier is maar een weg, genaamd de Hessenweg, komende uit de provincie Gelderland, strekkende tot de stad Amersfoort, welke des zomers bij droogten geheel mul en zandachtig is, en des winters, ook deze zomers bij veel regen, bijna onbruikbaar is, hetwelk veroorzaakt door het zwaare voerwerk en

De vroegere herberg De Ruyter aan de Hessenweg in de gemeente Stoutenburg met links de doorrijdschuur. Foto 1965, fotograaf onbekend. Collectie Historische Kring Leusden, nr. 12704.

breede spooren van hessen wagens en karren, welken daar over komen en dat deze weg op sommige plaatsen te krom en te smal is, waarom de boeren wagens hetzelfde spoor van dat zware voerwerk moeten houden, alzo de verbreeding en wegneming der kromtes op sommige plaatsen noodzakelijk zoude zijn.⁴

De enige bemoeienis van het lokale bestuur met deze wegen betrof het onderhoud van de bruggen en duikers en dat gold ook voor de regionale wegen die de dorpen verbonden. In Nederland waren dikwijls de aanliggende eigenaren verplicht om een weg bereikbaar te houden, maar er zijn geen aanwijzingen dat dit ook gold voor de wegen in zuidoost Utrecht. De regionale en bovenregionale routes zijn (ongeveer) de enige wegen die op de twee kaartjes uit 1747 staan afgebeeld. Het meest opvallende uiterlijke verschil tussen Hessenweg, Postweg en Koningsweg en de overige wegen bestond waarschijnlijk uit de aanwezigheid van (meer) herbergen tussen de dorpen. Ook kwam een groter deel van de reizigers op deze wegen niet uit de onmiddellijke omgeving.

Buiten de dorpen en over de Heuvelrug liepen verder tal van zandwegen en paden die de boerderijen onderling en met de naburige dorpen verbonden. Vele daarvan waren in 1940 nog onverhard. Sommige van deze wegen zijn nu verdwenen maar de meeste bestaan nog altijd en zijn (buiten de Heuvelrug) nu allemaal verhard en in onderhoud en beheer bij de gemeenten.

De ontwikkeling van het wegennet na 1815

Al in de Franse tijd was een plan gemaakt voor de verbetering van het wegennet. De wegen waren hiervoor onderverdeeld in klassen.⁵ De uitvoering van het plan was vóór 1815 al begonnen maar nog niet in zuidoost Utrecht. De Koningsweg langs de zuidrand van de Heuvelrug was door de Fransen al benoemd tot Grote weg der eerste klasse no 6. Deze route, de tegenwoordige N225, werd in zuidoost Utrecht als eerste aangepakt, kwam in 1818 gereed en was twee jaar later ook al verhard. Het rijk en de provincie traden in die tijd voortvarend op bij de verbetering van het nationale wegennet. Het voert te ver om hier alle wegen te noemen, maar enkele jaartallen geven een goede indruk van de voortgang in de verbeteringen van het wegennet:

- 1815 Route Zeist - Woudenberg verbeterd en omstreeks 1830 verhard (N224).
- 1818 Zeist - Rhenen, 1820 verhard (N225).
- 1827/1830 Amersfoort - Leusden - Woudenberg (N226) en vervolgens naar Scherpenzeel, Renswoude, Ede en Arnhem (N224).
- 1830 Leersum - Maarsbergen - Woudenberg, bestrating 1848, asfaltering 1924.
- 1835 Doorn - Maarn opgenomen in het provinciaal wegenplan. Doortrekking naar Leusden en Amersfoort werd vertraagd doordat de eigenaren van Leusderheide geen grond wensten te verkopen. Weg gereed 1840/1841, verhard omstreeks 1850.
- 1844 De Klomp (gemeente Ede) - Veenendaal - Elst (gemeente Rhenen) - Ingense Veer.
- 1853 Leersum - Langbroek.
- 1860 Renswoude - Barneveld.

Enkele jaren voor 1815 was de weg Amersfoort - Hoevelaken - Voorthuizen - Apeldoorn al aangelegd. Dit werd een belangrijke verkeersroute naar het oosten, evenals de weg van Amersfoort over Woudenberg naar Arnhem. De oude Hessenweg en de Postweg bleven bestaan, maar verloren snel hun interregionale betekenis.

Bij de verbetering van de oude wegen werden bochten afgesneden en ook wel hoogteverschillen weggewerkt. De belangrijkste hindernis was hier en daar de onwilligheid van particulieren om grond af te staan voor het nieuwe tracé. Anderzijds werden de wegenplannen van het rijk en de

De Postweg bij de boerderij Groot Zandbrink, gemeente Leusden. Foto omstreeks 1910, fotograaf onbekend. Collectie Historische Kring Leusden nr. 18533.

provincie altijd positief beoordeeld door de gemeentebesturen en ook door de bevolking in het algemeen. De gemeenten deden minder aan het verbeteren van hun wegen, voornamelijk door een gebrek aan financiële middelen. Dikwijls was een wegverbetering het initiatief van een particulier. De gemeente verleende dan een concessie en de ondernemer probeerde zijn kosten terug te krijgen via tolheffing. Ook langs de rijkswegen en provinciale wegen stonden veel tolleren.

Omstreeks 1880 waren de meeste regionale wegen verhard. Al snel volgden veel lokale wegen. Ook hier valt de positieve opstelling van de bevolking op. Dit wordt mooi geïllustreerd aan de gang van zaken bij de Voskuilerweg in Woudenberg, een zijweg van de Rijksweg (N224) tussen Woudenberg en Scherpenzeel.

Rechts op de foto de tolboom bij herberg De Mof aan de Leusbroekerweg in Leusden. Foto omstreeks 1910, fotograaf onbekend. Collectie Historische Kring Leusden nr. 00809.

G.C.D. van Hardenbroek⁶ bevond zich in februari 1910 als marineofficier in Hellevoetsluis en schreef een uitvoerige brief aan J.B. de Beaufort in Maarsbergen.⁷ Beide heren waren grootgrondbezitters in de buurtschappen Voskuilen en Leusbroek en ze kenden elkaar goed. Van Hardenbroek verwees in zijn brief naar een gezamenlijke jachtpartij op Voskuilen in het najaar van 1909. Twee boeren hadden hem toen gevraagd of hij belanghebbenden in die buurtschap bij elkaar kon brengen om over de verharding van de Voskuilerweg te praten. Zelf zagen ze daar geen kans toe. 'Ik heb toen geantwoord dat hoe gaarne ik hen ook ter wille wilde zijn, ik daar geen tijd toe had vooral niet gegeven het soort boeren dat in de gemeenten Woudenberg en Leusden wordt aangetroffen, waarmede men steeds eerst veel koffie moet drinken en veel moet rooken al vorens tot een begin te komen'. Van Hardenbroek had daarna wel een brief geschreven aan de burgemeester van Woudenberg en hem gevraagd zich daarvoor in te spannen. 'Tevens heb ik hem uitgelegd waarom door de boterfabriek, de kunstmest en het krachtvoeder de behoefte aan een harde weg zooveel groter was geworden...'. De kunstmest en het krachtvoer werden via het spoor bij station Woudenberg-Scherpenzeel aangevoerd.

De burgemeester had wel iets gedaan, maar Van Hardenbroek had toch enige twijfel over diens capaciteiten. Zou De Beaufort zijn verzoek willen ondersteunen en tegelijk verbetering willen aanvragen voor de aansluitende Leusbroekerweg in de gemeente Leusden? Dan zou er een goede verbindingsweg ontstaan tussen de rijkswegen Amersfoort-Woudenberg en Woudenberg-Scherpenzeel en dat zou wellicht subsidie kunnen opleveren van het rijk of de provincie. Vervolgens klaagde Van Hardenbroek dat iedereen maar dacht dat hij het geld voor het opscheppen had, maar desondanks was hij bereid om persoonlijk duizend gulden bij te dragen.

Het interessante van de brief is dat deze - behalve de vele persoonlijke ontboezemingen - een goed beeld geeft van denkwereld van de betrokkenen en van de belangen waar het om ging. Zowel grondeigenaren als de bewoners langs de weg waren bereid bij te dragen en ook de gemeente verleende medewerking. De betere bereikbaarheid van het station was een belangrijk argument.

Wie eenmaal een goede weg had gezien, besepte opeens hoe slecht de oude wegen waren. Zo klaagde in 1923 iemand uit Achterveld in twee opeenvolgende ingezonden brieven aan de *Eembode*: 'Achterveld ligt geïsoleerd. Zeker langs twee wegen kunnen we er uit en mogen we er binnen komen, maar niet vrij en frank. Twee malen moeten we "halt" houden, twee malen onze portemonnaie trekken en dan worden de zware poorten voor ons geopend ... Iemand die het wagen zou op een andere wijze Achterveld binnen te dringen, die zij gewaarschuwd, want hij loopt gevaar in de modder weg te zinken. Doch een ander stukje weg ziet er daar aller treurigst en onbegrijpelijk uit. Allertreurigst, de weg is eenvoudig niet meer te berijden of te begaan. Goed 1½ K.M., ofwel 1500 M. is die modderpoel met z'n kuilen vol vischvijvers, waarvan zooveel mensen, waaronder groote boeren wonen en waar toch zoo'n groot belang in steekt, hoofdzakelijk voor de mensen die er over moeten, doch ook voor de Handelsvereniging moet het een schade zijn en voor de fabriek is het een kwaden hoek'.⁸

In de twintigste eeuw kwamen de auto en de fiets in gebruik. Beide vervoermiddelen werden zeer populair en zij versterkten de vraag naar verharde wegen. Er was een wisselwerking tussen enerzijds de technische ontwikkelingen in de wegenbouw en anderzijds de opkomst van moderne middelen van vervoer. Verharde wegen trokken meer verkeer aan en snellere en zwaardere voertuigen vroegen om betere wegen.

Na 1900 werden ook fietspaden aangelegd en dat bevorderde de mobiliteit van de gewone man. De meeste fietspaden lagen naast de gewone weg, maar er waren ook routes voor fietsers waar geen gemotoriseerd verkeer mocht rijden. In de provincie Utrecht is de

rijwielpadvereniging Utrecht met Omstreken (UMO) heel actief geweest. De UMO werd in 1918 opgericht met als doel de aanleg en het onderhoud van fietspaden. De meeste fietspaden van de UMO lagen op de Heuvelrug en in 1938 had de vereniging al meer dan 133 kilometer in onderhoud.⁹ De UMO financierde haar activiteiten met contributies en subsidies van gemeenten en de ANWB. De vereniging heeft tot 1968 voortbestaan.

Spoorwegen

Weinig ontwikkelingen in de negentiende eeuw hebben zo'n grote verbazing opgeroepen en zoveel enthousiasme veroorzaakt als de komst van de spoorwegen. In de jaren tachtig van die eeuw wandelde dominee Jacobus Craandijk door Nederland en hij kwam ook langs de Utrechtse Heuvelrug. Van Doorn liep hij naar Maarn en daar lag dan de geweldige spoorlijn: 'De witte dampkolom wijst de spoorbaan aan, die de uitgestrekte wildernis doorsnijdt.'¹⁰ De spoorwegen waren een symbool van de nieuwe tijd. Wat stond ons allemaal nog te wachten? Het gemeentebestuur van Scherpenzeel zag een spoorlijn op het grondgebied van haar buurgemeenten Renswoude en Woudenberg en schreef in het jaarverslag van 1851: 'Spoorwegen worden allengs te land het eenige middel van vervoer'.¹¹

De eerste spoorlijn in Nederland werd in 1839 geopend en liep van Amsterdam naar Haarlem. Nog voor de opening kwam het plan om een verbinding van Amsterdam via Utrecht en Arnhem naar Keulen te maken, de Rijnspoorweg. Het plan kwam in 1838 in de Tweede Kamer maar werd door een zeer grote meerderheid afgewezen. Koning Willem trok zich hier niets van aan en dankzij een Koninklijk Besluit kon in hetzelfde jaar toch begonnen worden. Aanvankelijk was het plan om de spoorweg na Utrecht zuidwaarts aan te leggen, onderlangs de Grebbeberg en via Rhenen en Wageningen langs de Rijn. Het ministerie van Oorlog maakte bezwaar tegen de route langs de Grebbeberg. Daarom werd gekozen voor een vrijwel recht traject, dwars door de Utrechtse Heuvelrug en over de Veluwe. Ook liep deze route door de Emmikhuizerberg en door twee forten van de Grebbelinie bij Renswoude. Het gekozen traject vereiste enorm veel grondverzet. Een ander nadeel - vanuit huidig perspectief - was dat de spoorlijn ver van alle nederzettingen kwam te liggen. De meeste stations kwamen op plaatsen waar helemaal geen dorp of stad lag. Dat blijkt ook nu nog uit de namen van sommige stations die naar twee nederzettingen verwijzen: Driebergen-Zeist, Veenendaal-De Klomp en Ede-Wageningen. Bij de kruising met belangrijke regionale wegen kwam een station of halte. De stations waren opgenomen in de dienstregeling, maar bij een halte stopte de trein alleen op verzoek. Men verwachtte toen dat de spoorlijn alleen maar nuttig zou zijn voor het goederenvervoer.

De Rijnspoorweg tot Arnhem werd in 1845 geopend en leverde in het boekjaar 1850/1851 voor het eerst een batig saldo op. Dat zou in de latere jaren sterk stijgen. Het personenvervoer was al meteen heel belangrijk. In 1856 volgde de aansluiting op het Duitse spoorwegnet. Het reizigersvervoer gaf in het boekjaar 1856/1857 drie keer zo veel inkomsten als het goederenvervoer. Het belang van het goederenvervoer liep in de loop der jaren wel iets op maar bracht tot 1890 minder inkomsten dan het reizigersvervoer.¹² Het vervoer van reizigers alleen was altijd voldoende om de volledige exploitatiekosten te dekken.

In Nederland had men verwacht - ten onrechte - dat het goederenvervoer over het spoor een zware concurrent zou worden voor de scheepvaart op de Rijn. Opvallend is dat de Engelse aandeelhouders daar heel anders over gedacht hebben.¹³ De aandacht van de spoorwegdirectie bleef sterk gericht op het goederenvervoer, ondanks het feit dat de meeste inkomsten van de reizigers kwamen. In de jaarverslagen schreef men maar heel weinig over de passagiers. Wel werd jaar in, jaar uit de toestand van het goederenvervoer uitvoerig toegelicht. Voortdurend schreef men over waterstanden. IJsgang en laagwater waren gunstig voor de

spoorwegmaatschappij. Anderzijds waren er allerlei problemen met de douane in Duitsland die met capaciteitsproblemen worstelde. Doorlopend werd geklaagd over de onrendabele posttreinen die men verplicht was ook 's nachts te laten rijden.

Waar kwamen al die reizigers vandaan en waar gingen ze heen? De verslagen van de spoorwegmaatschappij vertellen ons hier niets over. De administratie van bijvoorbeeld de verkochte treinkaartjes is verdwenen.

De Spoorwegwet van 1860 noemde negen nieuwe lijnen, waarvan nummer 7 van Maarsbergen via Amerongen, Tiel en 's-Hertogenbosch naar Boxtel zou gaan. De Tweede Kamer stemde niet in met dit traject en wijzigde het in een lijn van Utrecht via Culemborg en Zaltbommel naar 's-Hertogenbosch. Zo heeft Maarsbergen geen kans gekregen uit te groeien tot een belangrijk knooppunt van spoorwegen.

Een groot deel van de spoorlijn Utrecht-Arnhem ligt in de gemeente Maarn op een hoge spoordijk. Hierdoor werden veel oude wegen afgesneden. In 1840 schreef de gouverneur van de provincie Utrecht aan het gemeentebestuur dat er bij de herberg Plattenburg aan de weg Amersfoort-Doorn een 'kostbare steenenpoort' gebouwd zal worden. Deze tunnel werd later een groot knelpunt voor het verkeer en is pas in 1953 verbreed. Ansichtkaart circa 1935, particuliere collectie.

De tweede Spoorwegwet van 1875 voorzag in een lijn van Amersfoort via Rhenen naar Nijmegen. Vanuit Nijmegen liep al tien jaar een spoorweg naar Kleef in Duitsland. Op deze wijze zou er een tweede verbinding van Amsterdam naar Duitsland ontstaan. Over deze spoorlijn is onvoorstelbaar veel geharrewar geweest, zowel over het beheer als over de precieze ligging. De regering had wel bepaald dat de lijn er zou moeten komen, maar wie zou de lijn moeten beheren? In de negentiende eeuw waren de spoorwegen in exploitatie bij particuliere maatschappijen en deze zagen elkaar als concurrenten die te vuur en te zwaard bestreden moesten worden. De vele verwikkelingen en twisten zijn elders voldoende beschreven.¹⁴ In dit artikel gaat het om de functie die een spoorlijn lokaal vervulde.

Het ministerie van Oorlog wilde beslist niet dat de Grebbelinie voor een tweede keer gekruist zou worden. Daarom liep de spoorweg westelijk van de linie, vanaf Amersfoort tussen Woudenberg en Scherpenzeel en verder naar Veenendaal en tenslotte naar Rhenen. Bij Rhenen kwam een spoorbrug over de Rijn en tenslotte sloot de lijn bij Kesteren aan op de spoorweg Geldermalsen naar Elst en vandaar naar Arnhem en Nijmegen. De nieuwe spoorweg kwam in juni 1888 al gereed maar werd door de politieke onenigheid pas in februari van het volgende jaar officieel geopend. Tussen Amersfoort en Kesteren lagen drie stations (Woudenberg-Scherpenzeel, Veenendaal en Rhenen) en twee haltes (aan de Hamersveldse weg in Leusden en De Haar in de gemeente Amerongen). De Rijnspoorweg werd gekruist via een spoorbrug, niet ver van De Haar.

Beide spoorlijnen waren een succes en trokken veel reizigers. Men telde wel het aantal reizigers dat dagelijks arriveerde of vertrok, maar niet het tijdstip van aankomst of vertrek. Daardoor is het niet meer mogelijk om vast te stellen of men 's ochtends vertrok naar het werk elders of dat de reizigers arriveerden om in de omgeving van het station te gaan werken. Het aantal reizigers en het goederenvervoer namen voortdurend toe totdat er omstreeks 1920 een stabilisatie intrad. In dertiger jaren liepen de getallen sterk terug, waarschijnlijk door de economische crisis. Langs de twee spoorlijnen is wel enige nijverheid ontstaan, maar in dit deel van Nederland heeft dit geen grootschalige industrialisatie gebracht. Misschien werd het arbeidspotentieel te klein geacht, maar zeker is dit niet. Iets oostelijker, bij station Ede-Wageningen, ontstond wel een enorme industrie, de ENKA. Dit station lag bovendien op een heidevlakte waarvan de grondprijs heel laag was.

Tramlijnen

Na de opening van de Rijnspoorweg in 1845 stopte de diligenciedienst tussen Utrecht en Arnhem. Met een klap raakten de dorpen langs de Heuvelrug geïsoleerd. De spoorlijn liep dan wel over het grondgebied van Leersum en Amerongen, maar lag meer dan vijf kilometer van de dorpskernen verwijderd. De halte Heuvelse Steeg in de gemeente Amerongen werd pas in 1902 geopend en heeft nooit veel betekend. De situatie verbeterde toen in 1850 een particuliere diligenciedienst werd geopend. De behoefte aan vervoersmiddelen bleef bestaan. Nadat in 1879 een paarden-tramlijn was geopend tussen Utrecht en Zeist, vroeg men zich af of zo'n tramlijn ook van Zeist naar station Driebergen-Zeist aangelegd zou kunnen worden en vandaar langs de Heuvelrug via Rhenen en Wageningen naar Arnhem. De gemeenten toonden veel belangstelling en werkten graag mee aan het plan. In 1882 werd de Ooster Stoomtram Maatschappij opgericht. Een jaar later kon men al met een stoomtram naar Amerongen reizen en in 1887 was het gehele traject gereed. De tramlijn is een geweldig succes geworden en heeft grote betekenis gehad voor het personen- en goederenvervoer in het algemeen, maar vooral ook voor de ontwikkeling van het

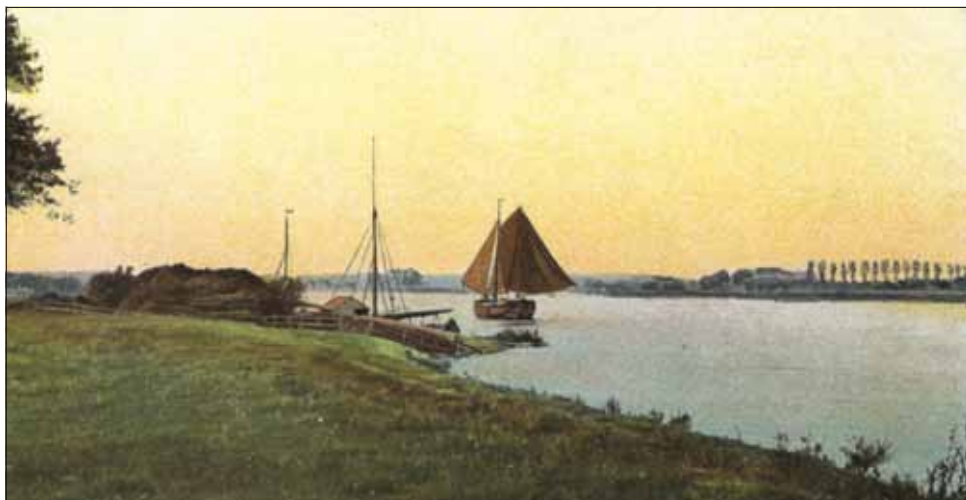
De tramlijn in Leersum, circa 1910. Ansichtkaart, uitgave D.P. Combée, Leersum. Particuliere collectie.

toerisme langs de Heuvelrug. Het aantal reizigers groeide voortdurend en bedroeg in 1925 al meer dan vijf miljoen per jaar. De tram diende ook voor het postvervoer en tot 1917 was er zelfs een speciale nachtposttram, waarvan ook passagiers gebruik konden maken.

Wijk bij Duurstede lag nog vrij geïsoleerd en wilde ook graag aansluiting op de tramlijn. Deze lijn kwam gereed in 1885 en sloot anderhalve kilometer buiten Doorn aan op de andere lijn. Het tracé van tramweg naar Wijk bij Duurstede liep op ruime afstand van de dorpen Neerlangbroek en Cothen. De lijn is nooit rendabel geweest en werd in 1931 opgeheven.

Het grote succes van de tramlijn, ook financieel, vergemakkelijkte een goede bedrijfsvoering en de introductie van de nieuwste middelen. In 1910 werd al overgegaan op benzine-elektrische tractie en later reed de tram op elektriciteit via een bovenleiding. De lijn werd internationaal als een voorbeeld gezien. In de jaren twintig verslechterde de financiële positie van het bedrijf door de komst van steeds meer vrachtauto's en autobussen. Een vrachtauto kon goederen overal brengen, terwijl de tram aan rails bleef gebonden. In 1927 werd de Ooster Stoomtram Maatschappij overgenomen door de Nederlandse Buurtspoorweg-Maatschappij. Het personenvervoer bleef belangrijk en vooral 's zomers werden grote aantallen dagjesmensen vervoerd. Een populair reisdoel was Ouwehands Dierenpark in Rhenen, in 1932 geopend. In 1938 werd het meeste goederenvervoer afgestoten en een jaar later overwoog men de tramdienst helemaal te stoppen en te vervangen door een autobusdienst. Door de mobilisatie en de Tweede Wereldoorlog ging dit niet door, maar de glorie van de tramlijn was voorgoed voorbij.¹⁵

Tram- en spoorlijnen waren in de negentiende eeuw geen staatsbedrijven maar particuliere ondernemingen, ook al participeerde het rijk of een gemeente in het aandelenkapitaal. Het was voor kapitaalkrachtige personen aantrekkelijk om in spoorwegen en ook wel tramlijnen te investeren, niet alleen in Nederland maar ook elders in Europa. De spoorwegingenieur A.J. Krieger was zeer actief bij het ontwerpen van tal van lijnen in heel Nederland. Zo ontwierp hij een spoorlijn van Veenendaal naar Lunteren. Ook onderzocht hij in 1903 de mogelijkheden voor een paardentram van station Maarsbergen via Woudenberg en Scherpenzeel naar Renswoude. De plannen waren te ambitieus en zijn nooit uitgevoerd.

Loswal aan de Rijn bij Amerongen, circa 1905. Ansichtkaart, Dr. Trenkler Co, Leipzig. Particuliere collectie.

Buiten de grote steden heeft de bloeitijd van de tramlijnen maar ongeveer een halve eeuw geduurd. De verbrandingsmotor die Daimler en Diesel hadden ontwikkeld werd een grote concurrent voor stoomvoertuigen. Vrachtauto's en autobussen waren niet gebonden aan een kostbare en inflexibele infrastructuur met rails. Spoorwegen hadden een zwaardere infrastructuur, vervoerden over langere afstanden en hadden veel minder stopplaatsen. Daardoor hebben de spoorwegen het wel kunnen volhouden.

Waterwegen

De gemeenten Amerongen en Rhenen liggen aan de Rijn en deze rivier is in Europa altijd een belangrijke transportader geweest. Amerongen had wel een loswal, maar veel betekenis heeft deze nooit gehad. Het dorp was vrij klein en had een agrarisch karakter. Bovendien lag de vaargeul van de rivier bijna twee kilometer van het dorp verwijderd. Rhenen had eveneens een loswal, maar hier was de scheepvaart wel relevant. Rhenen is een heel oude stad met ook een regionale betekenis. In vroeger tijd had de stad zelfs een schippersgilde. Het belang van de scheepvaart in de negentiende eeuw en later was voor Rhenen toch vrij beperkt. Nergens blijkt dat na 1800 Rhenen's positie aan een grote rivier van betekenis was voor het achterland. Toen een groep burgers in 1876 de gemeenteraad vroeg om een haven aan te leggen, werd dit verzoek afgewezen. Vijf jaar later was de raad van gedachten veranderd, maar toen werkte de minister van Waterstaat niet mee.¹⁶

In de Gelderse Vallei is scheepvaart nooit van betekenis geweest, maar eeuwenlang heeft men toch gezocht naar mogelijkheden om dit te veranderen, niet alleen in de provincie Utrecht, maar ook in Gelderland. Aan het einde van de middeleeuwen werd de IJssel door verzanding steeds moeilijker bevaarbaar. Voor 1500 was er al een plan om een kanaal door de Gelderse Vallei te graven om een verbinding tussen de Rijn en de Zuiderzee te verkrijgen, maar meer dan ongeveer zes kilometer is niet gereed gekomen. In het midden van de zestiende eeuw begon grootschalige turfwinning in de omgeving van Veenendaal (dat toen nog niet bestond). Naar het zuiden, naar

De Zwaai in Veenendaal, circa 1910. Voor de aanleg van het Valleikanaal werden de waterlopen bij Veenendaal gebruikt voor vervoer van agrarische producten en turf. Ansichtkaart, uitgave H. Burck, Veenendaal. Particuliere collectie.

de Rijn, werd de turf afgevoerd via de eerder gegraven Bisschop Davidsgrift. Voor de afvoer en afwatering naar het noorden werd een nieuw kanaal gegraven, de Schonebekergrift, deels een voortzetting van oudere weteringen van broekontginningen uit circa 1130. Deze vaarroute leidde via het grondgebied van Amerongen, Leersum, Maarsbergen, Woudenberg en Leusden naar al bestaande afwateringssloten en beken die uiteindelijk bij Amersfoort in de Eem kwamen. Vandaar liep de vaarweg naar de Zuiderzee. In Woudenberg was men sterk tegen de Schonebekergrift geweest, want de gemeente had zelf al heel veel problemen met de afwatering en nu kwam er nog meer water in deze richting. In 1586 was de concessie afgelopen en de Woudenbergers hebben snel daarna de Schonebekergrift afgedamd. Door de veenontginning was bovendien de waterhuishouding voor de hele Gelderse Vallei verstoord geraakt en dit probleem heeft tot in de twintigste eeuw voortgeduurd.¹⁷

De behoefte aan een vaarweg tussen de Rijn en Amsterdam of de Zuiderzee bleef bestaan. Door tegenstrijdige belangen van de stad Utrecht, Amersfoort of het Ministerie van Oorlog was het moeilijk om tot een beslissing te komen. Uiteindelijk kwam in 1892 het Merwedekanaal gereed. Toen deze waterweg niet bleek te voldoen, begon de discussie opnieuw. Toch maar een kanaal door de Gelderse Vallei en dan tegelijk de afwateringsproblemen oplossen? Het voert te ver om hier alle discussies en overwegingen te beschrijven, maar tenslotte viel in 1931 de beslissing om het Amsterdam-Rijnkanaal te graven. De afwateringsproblemen van de Gelderse Vallei moesten nog steeds worden opgelost. Kon dit in combinatie met een vaarweg? Waarschijnlijk wel, maar daar is tenslotte niet voor gekozen. Vanaf 1935 zijn bestaande sloten en beken verdiept en verbreed en zo ontstond het Valleikanaal. In het kanaal bevinden zich geen sluizen maar tal van stuwen en scheepvaart is dus onmogelijk.¹⁸ Al met al zijn er in de Gelderse Vallei gedurende vier en een halve eeuw plannen gemaakt en is er ook veel gegraven, maar het heeft geen bevaarbaar kanaal opgeleverd.

Nutsvoorzieningen

Tot de infrastructuur van een gemeente behoren ook de gas-, water- en elektriciteitsvoorzieningen, riolering, telefoon en telegraaf. De introductie van deze voorzieningen is een geleidelijk proces geweest dat altijd kon rekenen op medewerking van gemeente. Als eerste kwam de telegrafie in zuidoost Utrecht. Rhenen had al een telegrafiekantoor in 1874 en Amerongen in 1882. Woudenberg verzocht in 1912 om een (hulp)telegrafiekantoor en Maarn twee jaar later, maar het tussenliggende Maarsbergen had deze voorziening toen al enige tijd.

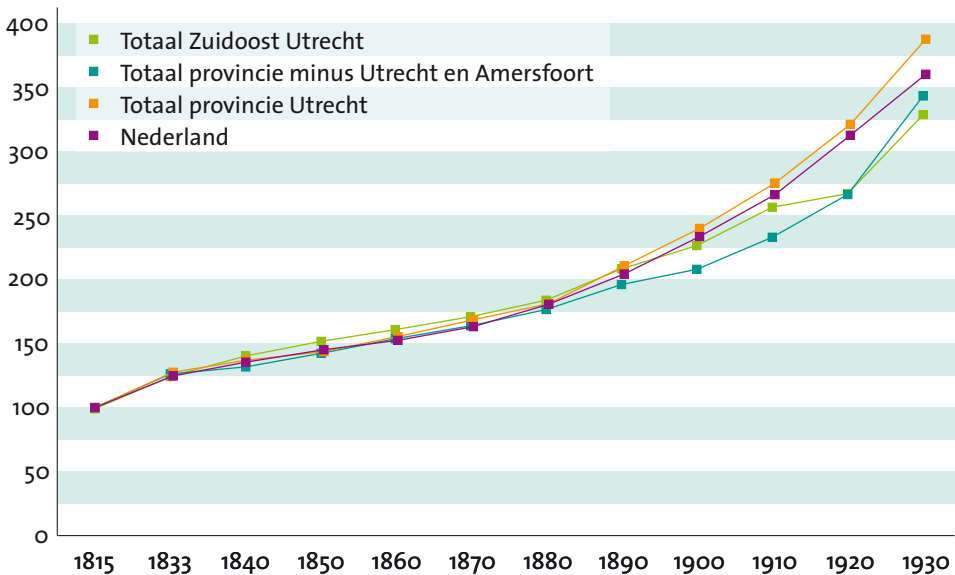
Omstreeks 1900 begon ook het gebruik van elektriciteit op te komen. De gemeente Doorn verleende al in 1899 een concessie voor de aanleg van leidingen. Maarn kreeg pas in 1921 elektriciteit en dat was vrij laat. Het net beperkte zich in die tijd tot de bebouwde kom, het platteland bleef nog lang in duisternis gehuld. Doorn was in 1903 ook relatief vroeg met een waterleiding. In 1910 werd een concessie verleend voor een gasfabriek die zowel aan Amerongen als aan Leersum zou leveren. Riolering kwam veel later, dikwijls pas na 1945.

De nutsvoorzieningen voorzagen in een duidelijke behoefte. Gemeenten behoefden nauwelijks meer te doen dan instemmen met het verlenen van een concessie aan een particuliere onderneming. Door de groei van de bevolking steeg ook de vraag naar de moderne apparaten die het huishouden zoveel gemakkelijker maakten. Dit gold vooral voor apparaten voor gas en elektriciteit, die nu opeens energie aan huis brachten. Minder hard ging het met de aansluitingen op een waterleiding, al werden nieuwe huizen meestal wel aangesloten. Oudere woningen hadden doorgaans een eigen watervoorziening met een pomp en die situatie heeft nog tot ver in de twintigste eeuw geduurd.

Bevolkingsgroei

Nederland, Utrecht en zuidoost Utrecht

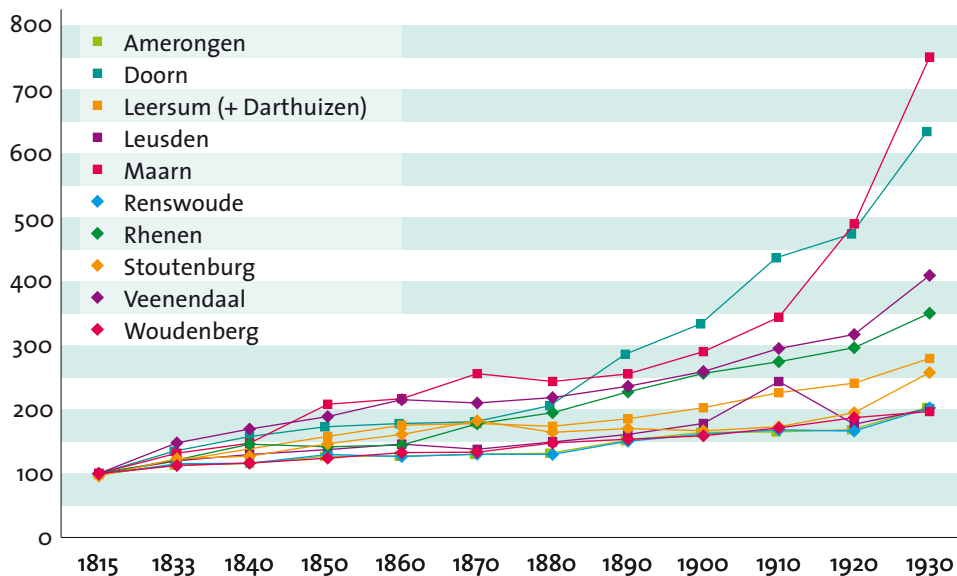
In de periode 1815-1940 is de bevolking van zuidoost Utrecht meer dan verdrievoudigd. Voor geheel Nederland is de bevolkingsgroei nog iets sterker geweest, maar de sterke groei betrof vooral de steden. In de provincie Utrecht waren dat de steden Utrecht en Amersfoort, waar de bevolking ongeveer zes keer zo groot was geworden.^{19 20}

Omvang van de bevolking van Nederland, de provincie Utrecht, de provincie Utrecht zonder de gemeenten Amersfoort en Utrecht en van Zuidoost Utrecht (1815 = 100%). De knik na 1910 in de lijn van Zuidoost Utrecht is veroorzaakt door de grenswijziging tussen Leusden en Amersfoort in 1916.

De groei per gemeente in zuidoost Utrecht liep sterk uiteen. Enerzijds hadden Leusden, Renswoude en Woudenberg hun inwonersaantal slechts verdubbeld. Leersum en Amerongen waren ongeveer drie maal zo groot geworden. Leusden kende in het begin van de twintigste eeuw gedurende een korte periode een sterke groei, maar dit betrof eigenlijk een nieuwe wijk van het zeer sterk groeiende Amersfoort. Na een grenswijziging ten gunste van de gemeente Amersfoort in 1916 zat Leusden weer op het patroon van de andere gemeenten in de Gelderse Vallei.²¹ Aan de andere kant stonden gemeenten als Maarn en Doorn die even snel gegroeid waren als Utrecht en Amersfoort (zie bovenste grafiek op pagina 74).²²

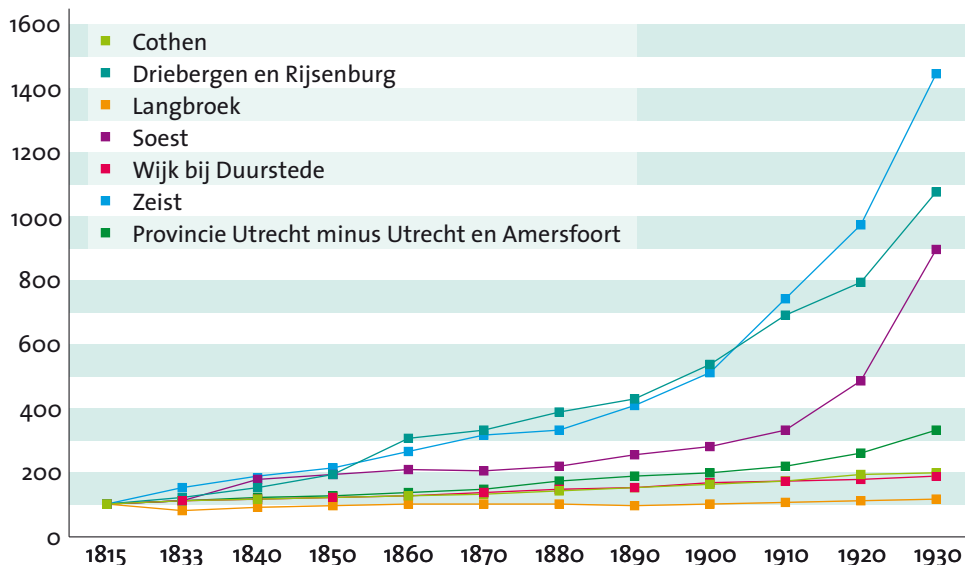
De ongelijke groei zien we nog sterker bij de omliggende gemeenten (zie onderste grafiek op pagina 74). Enerzijds is de bevolking van Zeist en Driebergen-Rijsenburg naar verhouding nog veel meer in omvang toegenomen dan in Doorn en Maarn, terwijl Soest ongeveer even sterk groeide als deze twee gemeenten. Anderzijds is het inwonersaantal van de gemeenten in het Kromme Rijngebied vrijwel niet toegenomen. Langbroek is het minst gegroeid en had in 1930 slechts 18% meer inwoners dan in 1815. Wijk bij Duurstede groeide aanvankelijk bijna even snel als de gemeenten van Zuidoost Utrecht, maar na omstreeks 1880 stagneerde de toename en

Omvang van de bevolking in de gemeenten van zuidoost Utrecht (1815 = 100%).

bleef de omvang van de bevolking stabiel. De Gelderse gemeente Scherpenzeel, die ligt ingeklemd tussen Woudenberg en Renswoude, had vrijwel identieke groeicijfers als haar buurgemeenten (niet opgenomen in onderstaande grafiek).

Al met al blijkt dat de bevolking van de gemeenten in het Kromme Rijngebied maar heel weinig was toegenomen. De gemeenten in de Gelderse Vallei toonden een patroon van regelmatige

Omvang van de bevolking in de omringende gemeenten en van de provincie, zonder de gemeenten Amersfoort en Utrecht (1815 = 100%).

groei. Het beeld op de Utrechtse Heuvelrug was wisselend, soms een sterke groei na omstreeks 1880 en soms een bevolkingstoename die niet afweek van de trend in de Gelderse Vallei.

Er zijn verschillende oorzaken voor de bevolkingstoename in het algemeen. Voor geheel Nederland geldt dat in die tijd de betere medische kennis, meer aandacht voor hygiëne en een grotere welvaart hebben bijgedragen aan de bevolkingsgroei.²³ Plaatsen zoals Doorn en Maarn, waar het inwonersaantal meer dan verdrievoudigde, hadden bovendien een flinke instroom van elders. Dankzij de volkstellingen is er wel een globaal beeld van de herkomst van de nieuwe inwoners, maar de gegevens zijn niet gedetailleerd genoeg om er zinvolle conclusies uit te kunnen trekken. Gemeenten als Wijk bij Duurstede, Cothen en Langbroek kenden waarschijnlijk een uitstroom, maar omdat deze gemeenten buiten ons onderzoeksgebied liggen, is dit niet verder onderzocht. In zuidoost Utrecht wijken Doorn, Maarn en Veenendaal duidelijk af van de algemene trend voor Nederland. Deze gemeenten zullen daarom afzonderlijk worden onderzocht. Vervolgens zal het ontstaan van nieuwe woonkernen worden beschreven.

Gemeente Doorn

In zuidoost Utrecht was Doorn na Maarn de sterkst groeiende gemeente. In ruim een eeuw was de bevolking meer dan verzesvoudigd. Deze groei zinkt echter in het niet vergeleken met de gemeenten Driebergen (samen met Rijsenburg) en Zeist die ook aan de weg Utrecht-Rhenen-Arnhem-Keulen lagen. Driebergen en Zeist blijken de gehele negentiende eeuw een sterke toename in het aantal inwoners te hebben gehad. In Doorn begon de explosieve groei pas na ongeveer 1880.

Omvang van de bevolking in 1930 ten opzichte van 1815 (1815 = 100%)

Gemeente	1815	1930
Doorn	100	631
Maarn	100	753
Driebergen + Rijsenburg	100	1066
Zeist	100	1442

Al in de achttiende eeuw begon vanuit Utrecht een trek van welgestelde families naar de Utrechtse Heuvelrug. Daarvoor was de Vechtstreek populair geweest. Langs de oude Koningsweg verrezen tal van landhuizen en villa's. In Doorn werden in de tweede helft van de negentiende eeuw ook enkele villaparken gesticht door projectontwikkelaars. Het dorp kreeg een totaal ander aanzien dan omliggende dorpen als Leersum en Woudenberg, die grotendeels hun oude aanblik behielden. Dit heeft niets te maken met een betere infrastructuur, want alle dorpen waren nu via verharde wegen bereikbaar en Leersum evenals Doorn zelfs met de tram.

De aanleg van de tramlijn in 1883 verbeterde de bereikbaarheid van Doorn en de gemeente werd toen ook een trekpleister voor vakantiegasten en dagjesmensen. In 1929 telde de gemeente liefst 87 hotels of pensions.²⁴ Zowel de hotels als de grote villa's verschaften veel werkgelegenheid.

Ds. Jacobus Craandijk maakte in de jaren tachtig van de negentiende eeuw een wandeling in deze streek en schreef over Doorn: 'In het drukst van den tijd is hier, evenmin als in de gansche streek, op logies voor den gaanden en komenden man te rekenen. Zij zijn dan doorgaans door families bezet. Maar wanneer men er ook kome, op 't ontvangen van gasten zijn zij uitstekend ingerigt en wedijveren ze met die van Driebergen, Rijsenburg en Zeist in voorkomende bediening, goede tafel en billijke prijzen. De bezoekers van het heerlijk oord kunnen dus ook in dit

Doorn, Rijkstraatweg met tramlijn en villa's, circa 1920. Ansichtkaart, uitg. Nauta, Velsen. Particuliere collectie.

opzigt Doorn met volle gerustheid tot hun rustplaats kiezen.²⁵ Iets verderop in Amerongen viel er in dit opzicht nog wel wat te verbeteren: 'Amerongen is een dier plaatsen, waaraan een schoone toekomst mag worden voorspeld, als de ingezetenen zelfden wat medewerken om er 't verblijf aantrekkelijk te maken.'²⁶

Zeist en Driebergen, die dichter bij Utrecht lagen, hadden een sterkere bevolkingsgroei dan Doorn. De gemeenten Leersum en Amerongen, die aan dezelfde weg Utrecht - Arnhem lagen, maar verder vanaf Utrecht, hadden niet die sterke bevolkingstoename. De vele villa's die Doorn nog altijd zo'n speciaal karakter geven, werden vrijwel niet in Leersum gebouwd. Opvallend was in dit opzicht een gebeurtenis in die gemeente in 1929. Aan het begin van de twintigste eeuw was de

Doorn, Sitiopark, 1905. Ansichtkaart, uitg. Nauta, Velsen. Particuliere collectie.,

Doorn, Hydepark, 1905. Het landhuis werd in 1885 gebouwd. Ansichtkaart, Dr. Trenkler Co., Den Haag. Particuliere collectie.

Heuvelrug al voor een aanzienlijk deel bebost geraakt en dit versterkte de aantrekkingskracht van deze streek voor nieuwkomers en vakantiegangers. Ook in Leersum bevonden zich nu al veel hotels en pensions. Bij het dorp lag een stuk bos, Lombok genaamd, dat een populair wandelgebied was geworden voor toeristen. In 1929 maakte het Leersumse gemeentebestuur zich ongerust dat dit gebied in handen zou vallen van een projectontwikkelaar die er villa's zou kunnen bouwen. Ook de raad bleek dit een ongewenste zaak te vinden en na een lange discussie besloot de gemeente om met de eigenaar te gaan praten. De onderhandelingen verliepen goed en tot opluchting van de gehele gemeenteraad kon Lombok worden aangekocht en een wandelterrein blijven. In deze zaak gaf de gemeenteraad van Leersum voorrang aan de aantrekkelijkheid van de gemeente voor bezoekers boven de instroom van nieuwe ingezetenen.

De bevolkingsgroei van Doorn hield verband met de relatieve nabijheid van de stad Utrecht. De verbetering in de mogelijkheden van vervoer in de negentiende eeuw heeft hierbij ongetwijfeld ook een rol gespeeld. Gelet op de verschillen in groei tussen de opeenvolgende gemeenten Zeist, Driebergen, Doorn en Leersum zal de afstand tot Utrecht in toenemende mate een beperking voor de aantrekkingskracht van de gemeenten op forensen zijn geweest.

Gemeente Maarn

Voor 1795 bestond de gemeente Maarn uit twee afzonderlijke rechtsgebieden: Maarn en Maarsbergen. In 1798 werden deze twee met het gerecht Doorn verenigd. In 1830 werden Maarn en Maarsbergen als één zelfstandige gemeente losgemaakt van Doorn. Maarsbergen ligt voor een deel in de Gelderse Vallei en hier bevonden zich, evenals elders in de Vallei, boerderijen op geruime afstand van elkaar. Een deel van Maarsbergen ligt op de Heuvelrug en hier hebben ook enkele boerderijen gelegen, maar hun aantal is in de loop van de tijd afgenomen. Maarn lag vrijwel geheel op de Heuvelrug. In de middeleeuwen was er een dorpje met lintbebouwing van ongeveer 23 boerderijen, maar er was geen kerk of kapel. Kerkelijk vielen Maarn en Maarsbergen onder Doorn, maar een deel van de bevolking ging in Woudenberg ter kerke. Vanaf de middeleeuwen is Maarn geleidelijk ontvolkt geraakt, waarschijnlijk doordat de landbouw door verdroging steeds moeilijker werd. Het aantal boerderijen verminderde van 23 in

1446 tot ongeveer 12 in 1718.²⁷ Een grote klap was de inval van de Franse legers in 1672. Veel boerderijen zijn toen in brand gestoken. In Maarsbergen zijn die allemaal herbouwd, maar zo niet in Maarn.²⁸ Voor de periode van 1718 tot 1795 is de verdere afname niet in detail te achterhalen doordat de lokale archieven van die tijd niet bewaard zijn gebleven.

In de jaren 1838-1845 werd de Rijnspoorweg aangelegd. In de westelijke helft van de gemeente moest eerst een stuk van de Heuvelrug worden doorgegraven en daarna kwam er een ophoging om de overgang naar de Gelderse Vallei geleidelijk te laten verlopen. Heel veel grondwerkers waren hiervoor nodig. Nadat de spoorlijn gereed was, bleef de zandafgraving. De grond was hier eigendom van de spoorwegmaatschappij die veel zand nodig had bij de aanleg van spoorlijnen elders. Een deel van de grondwerkers vestigde zich blijvend in Maarn. Dit verklaart de sterke groei van het aantal inwoners in de jaren veertig en vijftig van de negentiende eeuw. Vervolgens bleef het aantal inwoners gedurende een twintigtal jaren vrijwel constant. Op de vlakte die door de zandafgraving was ontstaan werd in 1901 een enorm rangeercomplex aangelegd en dat verschaftte opnieuw veel werkgelegenheid. Veel spoorwegaarbeiders kwamen in Maarn wonen.

Het rangeerterrein in Maarn omstreeks 1911. Ansichtkaart, uitg. Nauta, Velsen. Particuliere collectie.

In 1909 kocht de synode van de Nederlands Hervormde Kerk een stuk heide en bos van tachtig hectare in Maarsbergen. De grond behoorde voorheen bij de boerderijen Koedam en Valkeneng. De synode wilde hier een opvoedingsgesticht voor jongens bouwen. Er kwam een groot gebouwencomplex en het instituut, Valkenheide genaamd, werd in 1912 geopend. Aanvankelijk was het een internaat voor beroepsonderwijs. In 1932 kwam er een lagere technische school bij waar ook externe leerlingen welkom waren.²⁹

De komst van het rangeerterrein en het opvoedingsinstituut Valkenheide hebben samen een geweldige impuls gegeven aan de bevolkingsgroei van de gemeente. Na 1910 werd Maarn relatief de snelst groeiende gemeente in zuidoost Utrecht. Beseft moet worden dat het aantal inwoners aanvankelijk heel klein was. Een gering aantal nieuwkomers geeft dan al snel een groot relatief groeicijfer.

Veenendaal

De woonkern Veenendaal lag in twee gemeenten: Veenendaal (provincie Utrecht) en Ede (provincie Gelderland).³⁰ Op korte afstand van de gemeente lag de halte Veenendaal-De Klomp aan de Rijnspoorweg. De latere spoorlijn Amersfoort-Kesteren liep wel over Veenendaals gebied. De gemeente kende een iets bovengemiddelde groei en de bevolkingscijfers suggereren dat dit misschien samenviel met de komst van de spoorlijn Amersfoort-Kesteren.

Veenendaal heeft altijd een ander karakter gehad dan haar buurgemeenten omdat de nijverheid er belangrijker was dan de landbouw. Met name de wolbewerking heeft vanouds een grote rol gespeeld. Na de komst van de eerste stoommachine in 1858 nam het belang van de textielnijverheid nog verder toe. In Rhenen, Amerongen en Veenendaal werd al eeuwenlang tabak verbouwd en in 1887 werd in Veenendaal de eerste sigarenfabriek opgericht. Ook dit werd een succes en later kwamen er meer fabrieken. Verder waren er in het begin van de twintigste eeuw honderden thuiswerkers die sigaren vervaardigden. Ritmeester, een van de sigarenfabrieken, kwam in 1933 met een nieuw type sigaar, de bolknak, en dit werd een enorm succes. Een andere sigarenfabriek kwam eveneens met een nieuwe soort, die geweldig aansloeg. Ondanks de economische wereldcrisis groeiden de sigarenfabrieken spectaculair. De textielindustrie leed wel onder de crisis en veel arbeiders stapten over naar de sigarenfabrieken. Hun aantal was nog lang niet genoeg voor de grote vraag naar werkkrachten en zo ontstond een instroom vanuit andere plaatsen, onder andere uit de Betuwe.³¹ Dit verklaart de ongewoon sterke bevolkingsgroei van Veenendaal in het decennium voor de Tweede Wereldoorlog. De aanwezigheid van twee spoorlijnen in of nabij Veenendaal heeft geen aantoonbare invloed gehad op deze groei. De spoorlijnen zullen wél van belang zijn geweest bij de aanvoer van grondstoffen en de afzet van producten.

Nieuwe nederzettingen

Na 1815 zijn in zuidoost Utrecht acht nieuwe woonkernen ontstaan. Heeft de komst van de spoorwegen hieraan bijgedragen of de tramlijn van Utrecht via Zeist naar Arnhem? Is de verbetering van het wegennet een belangrijke factor geweest? Als uitbreiding of verbetering van de infrastructuur niet de aanleiding is geweest wat dan wel?

Maarn, gemeente Maarn

In 1845 telde Maarsbergen, de oostelijke helft van de gemeente Maarn, 33 huizen of boerderijen. In de westelijke helft, Maarn, stonden 27 huizen. Nergens was aaneengesloten bebouwing. De weinige huizen die nog op de plek lagen waar in de middeleeuwen het lintdorpje Maarn had gelegen, waren door de aanleg van de Rijnspoorweg in twee groepen verdeeld en de weg waaraan ze hadden gelegen was door de spoorweg afgesneden. De meeste grond in deze omgeving was heide, behoorde oorspronkelijk tot de marke van Maarn en was nu eigendom van de gemeente. De grond had niet veel waarde en werd daardoor aantrekkelijk voor mensen die een huis wilden bouwen. Na 1900 verkocht de gemeente regelmatig een stukje heideveld aan particulieren. In 1903 bouwde de spoorwegmaatschappij achttien dienstwoningen bij de Bergweg. In 1907 woonden er in Maarn al zoveel mensen dat er een fanfarecorps kon worden opgericht.³² Gemeenten waren verplicht elke vijf jaar een uitbreidingsplan op te stellen voor hun bebouwde kom. Zowel in 1910 als in 1915 vond het gemeentebestuur het niet nodig om een uitbreidingsplan op te stellen omdat er nog 'geen eigenlijke bebouwde kom' in de gemeente zou zijn.³³ Deze mening was ongetwijfeld voor een deel gebaseerd op de vergaande zuinigheid van het gemeentebestuur. Er moest echter ontheffing worden gevraagd aan Gedeputeerde Staten. Het officiële

argument van de gemeente was dat de groei was veroorzaakt door een buitengewone oorzaak, namelijk door de aanwezigheid van het opleidingsinstituut Valkenheide. Gedeputeerde Staten gingen akkoord met het verzoek om ontheffing.

Na de aanleg van de spoorlijn en de zandafgraving was een aantal arbeiders in Maarn gebleven. Het aantal inwoners van de hele gemeente was al sterk gegroeid en de (openbare) school in Maarsbergen was voortdurend te klein. Moest men de school uitbreiden of was het beter om een tweede school in Maarn te bouwen? De kwestie heeft vele jaren doorgezeurd en nog in 1916 koos de gemeenteraad voor het vergroten van de school in Maarsbergen, maar de discussie was hiermee nog lang niet afgelopen. De raad zag liever een vijfde leerkracht in Maarsbergen 'wat de gemeente niets kost' (omdat de personeelskosten voor het rijk waren). In 1919 kwam een aanvraag voor zowel een openbare als een bijzondere (christelijke) school in Maarn. De raad stemde tegen en motiveerde dit met financiële argumenten, maar de opkomende schoolstrijd heeft waarschijnlijk eveneens een rol gespeeld. De burgemeester zag wel problemen en zei: 'Het is heel mooi om niets te doen, maar dat gaat niet'.³⁴ Anders dan de raad beseftte de burgemeester dat de bouw van een school in Maarn niet viel tegen te houden.

In 1920 was er al zoveel gebouwd dat besloten werd om nu wel een uitbreidingsplan te laten maken, maar het plan werd desondanks niet gemaakt. In 1922 verzocht de Woningvereniging Maarn om vijf hectare grond te mogen kopen met een optie op nog eens vijf hectare. Hier zouden dan zeventig tot tachtig woningen voor het spoorwegpersoneel gebouwd moeten worden en ook enkele winkelpanden. Het gemeentebestuur stemde hiermee in maar stelde wel de eis dat er een goede ontsluiting moest komen door middel van een tunnel in de spoordijk (deze tunnel kwam pas een halve eeuw later tot stand.) De huizen van de woningbouwvereniging vormden het Tuindorp dat nog altijd aan Maarn een bijzonder karakter geeft.

Gezicht op het Tuindorp in Maarn, 1938. Ansichtkaart, Maarnsche Uitgave. Particuliere collectie.

De openbare school in Maarsbergen was opnieuw te klein en had al een dependance in Maarn. In 1921 beseftte het gemeentebestuur eindelijk dat er ook in Maarn een volwaardige openbare school moest komen en ook op de aanvraag van een christelijke school werd positief gereageerd. De raad was nog niet overtuigd, maar in 1922 gaf het provinciebestuur opdracht een openbare school te bouwen en er volgde ook nog een Koninklijk Besluit met deze strekking. De gemeenteraad stribbelde nog even tegen, maar uiteindelijk ging de scholenbouw toch van start.³⁵

Het dorp Maarn is ontstaan door de komst van arbeiders die bij de zandafgraving en het rangeer-emplacement van de spoorwegmaatschappij werkten. De gemeente had veel woeste grond in eigendom en was zelfs aangenaam verrast toen in 1907 bleek dat die heidegrond nog zoveel geld kon opbrengen.³⁶ Het is toevallig dat de nieuwe woonkern groeide op de plaats waar in de middeleeuwen al een dorpje had gelegen. Maarn is ontstaan door de aanwezigheid van een bedrijf, de spoorwegmaatschappij, dat lokaal veel werkgelegenheid verschaftte. De activiteiten hadden hier echter geen direct verband met de primaire taak van de spoorwegmaatschappij, namelijk het vervoer van goederen en personen. Het dorp is dus niet ontstaan doordat de lokale infrastructuur verbeterd was. Integendeel, nog lang klaagde men over de slechte staat van de wegen in en om het nieuwe dorp. Terwijl Maarsbergen al meteen in 1845 een station had, kreeg Maarn pas omstreeks 1875 een halte en een echt stationsgebouw volgde nog later, in 1910. Het station lag ten westen van de weg Amersfoort-Doorn, meer dan een kilometer van het dorp. Dit onbelangrijke stationnetje heeft toch eens in het middelpunt van de wereldbelangstelling gestaan. Op 11 november 1918 stapte de reislustige keizer Wilhelm II van Duitsland hier voor het laatst uit een trein. Een dag eerder had hij afstand gedaan van de troon en nu was hij als balling op weg naar Amerongen, later zou hij zich definitief in Doorn vestigen.

Het gemeentehuis van Maarn werd gebouwd op een kale heidevlakte. Ansichtkaart, 1926, Ultg. Nauta, Velsen. Particuliere collectie.

De bouw van het Tuindorp, aan de noordzijde van de spoorbaan, met de twee nieuwe scholen heeft in korte tijd van Maarn een echt dorp gemaakt, dat meer was dan een verzameling verspreide huizen. In 1925 kwam er een gemeentehuis in Maarn, aan de zuidkant van de spoorweg. Voorheen vergaderde de raad altijd bij een raadslid of in een herberg. In 1916 was al een Nederlands-hervormde kerk gebouwd en de rooms-katholieke kerk volgde in 1926 en een rooms-katholieke lagere school in 1931. Van alle nieuwe nederzettingen (na 1815) in zuidoost Utrecht was Maarn in 1945 de grootste en had ook qua aanblik de meeste allure. Pas in 1972 kreeg Maarn een station dat in het centrum lag.³⁷ Hier heeft het dus meer dan een halve eeuw geduurd voordat de infrastructuur aansloot op de aanwezigheid van een nieuwe nederzetting.

Maarsbergen, gemeente Maarn

Bij de aanleg van de Rijnspoorweg van Utrecht naar Arnhem werd bij de kruising van de weg Woudenberg-Leersum (nu N226) een station gebouwd. Dit trok al snel verkeer aan en in 1847 werd een concessie verleend aan een particulier om de weg te verharderen. Een jaar later was dit werk gereed.³⁸ De spoorbaan kruiste tal van andere lokale wegen, maar niet overal kwam een

*Schoolfoto Maarsbergen, 1879 of 1880.
Fotograaf onbekend. Particuliere
collectie.*

overweg. Het lokale verkeer reed daarom aan weerszijden langs de spoorlijn totdat er een overweg was waar men kon oversteken. Op deze wijze ontstonden nieuwe wegen, die in verscheidene gemeenten nog altijd Parallelweg heten. De boerderij Groot Bloemheuvel, die ook als herberg fungeerde ontwikkelde zich tot stationskoffiehuis. Verder kwam er in 1848 een diligenciedienst van Maarsbergen op Amersfoort en in 1851 van Maarsbergen naar Tiel.

Na lang dralen besloot de gemeenteraad in 1860 om een school op te richten, zodat de kinderen voor hun onderwijs niet meer naar een andere gemeente behoeften te gaan.³⁹ Liever had men geen school gebouwd vanwege de kosten. Het besluit was echter een gevolg van de aandrang die het provinciebestuur uitoefende en dat had weer te maken met de nieuwe Schoolwet van 1857.⁴⁰ Waar moest de school komen? Een logische plek was midden in de gemeente aan de enige verharde weg, daar waar een aantal wegen (de parallelwegen) bij elkaar kwamen. De school werd in 1863 geopend. Bij de school kwam ook de woning voor de onderwijzer.

In 1883 verrees een Nederlands-hervormd kerkgebouw met een pastorie op initiatief van de familie Du Bois die op Huize Maarsbergen woonde, ondanks het feit dat er in Maarsbergen nog geen kerkelijke gemeente was.⁴¹ Er werden daarna nog enkele huizen gebouwd in deze omgeving. Zo kwam er in 1910 een bakker, in 1913 een woning voor de veldwachter en in 1920 volgde een fietsenmaker. Maarsbergen is nog lang na 1945 heel klein gebleven, maar dank zij het monumentale kerkgebouw, de school en andere bebouwing langs de N224 had de nederzetting toch een uitstraling waardoor ze belangrijker leek dan het aantal inwoners rechtvaardigde. Het ontstaan van het dorpje heeft direct verband met de aanwezigheid van een station dat weer aanleiding was voor de verharding van de lokale weg. Vervolgens werd aan die weg een school gebouwd en later een kerk.

Overberg / De Haar, gemeente Amerongen

Vijf kilometer ten noorden van het dorp Amerongen gaat de vrijwel onbewoonde Utrechtse Heuvelrug over in de Gelderse Vallei met veel meer bewoning. Hier lag de buurtschap De Haar, ver van Amerongen en andere dorpen. In 1874 werd iets oostelijker een kerkje en een school gebouwd. Geleidelijk groeide een nieuwe nederzetting met verspreide lintbebouwing.⁴² In 1885 kwam in De Haar een halte van de spoorlijn Amersfoort-Kesteren. Omdat de halte zo ver van de school en de kerk lag, is het twijfelachtig of die veel invloed heeft gehad op de ontwikkeling van Overberg. Pas

aan het einde van de twintigste eeuw kreeg Overberg iets meer het aanzien van een echt dorp.

Achterberg, gemeente Rhenen

Twee kilometer noordoost van de stad Rhenen lag in de middeleeuwen het kasteel Ter Horst. Het kasteel is in 1528 al afgebroken, maar er bleef een buurschap bestaan die De Dijk werd genoemd. In 1903 werd hier een roomboterfabriek gebouwd.⁴³ Ten opzichte van de boerenbedrijven die melk leverden, was dit een gunstige plek. De melk hoefde nu niet van ver getransporteerd te worden, en de wegen waren hier toen nog onverhard. Bij de fabriek stonden ook enkele arbeidershuisjes. In 1909 kwam naast de buurtschap een kerkgebouw voor de Nederlands Hervormde Gemeente en in 1916 volgde een lagere school. Zo ontstond een langgerekte nederzetting die de aanblik kreeg van een echt dorpje. Ten opzichte van de stad Rhenen lag de nieuwe woonkern achter de Grebbebergen daarom werd het Achterberg genoemd. Aan de westzijde van het dorpje lag de spoorlijn Amersfoort- Kesteren, maar hier is nooit een halte gekomen. Achterberg is dus ontstaan door de komst van een zuivelfabriek, samen met een kerk en een school en niet door betere infrastructuur.

De Nederlands-hervormde kerk in Overberg. Foto: auteur.

Achternveld, gemeente Stoutenburg

In de gemeente Stoutenburg lag in 1815 nog geen enkel dorp. Wel was er een buurtschap met enkele huizen aan de Hessenweg die Mussendorp werd genoemd. In het uiterste oosten van de gemeente lag aan de Hessenweg sinds 1746 een rooms-katholieke kerk die de opvolger was van

De rooms-katholieke kerk van 1923 in Achternveld. Datum foto en fotograaf onbekend. Collectie Historische Kring Leusden nr. 03897.

een eerdere schuilkerk bij de boerderij Groot Achterveld. Op dezelfde plek werden geheel nieuwe kerkgebouwen neergezet in 1844 en 1923, waarbij telkens de oude kerk gesloopt werd. Niet ver van de kerk kwam in 1895 het St. Jozeph Gesticht voor bejaarden. In het gebouw was ook een bewaarschool. In 1911 werd een zuivelfabriek gebouwd en een jaar later een lagere school. Vier jaar later volgde een postkantoor. In de loop van de tijd kwamen er ook enkele winkeltjes en zo ontstond een nieuw dorp.⁴⁴

Hamersveld, gemeente Leusden

In het noordwesten van de gemeente Leusden stond al - misschien wel meer dan duizend jaar - een kerk met daarbij een kleine boerennederzetting, Leusden genaamd. Het kerkje was in verval geraakt en ook veel van de boerderijen waren verlaten. Door de verdroging van de Utrechtse Heuvelrug was de landbouw evenals in Maarn steeds moeilijker geworden. De oostelijke delen van de gemeente lagen veel lager en zijn pas in de twaalfde eeuw in cultuur gebracht. In 1815 kende de gemeente nog geen enkele duidelijke woonkern. In 1802 werd in de buurtschap Hamersveld een school gebouwd.⁴⁵ In 1841 werd een kilometer noordelijker een rooms-katholieke kerk opgericht als opvolger van een oude schuurkerk.⁴⁶ Later kwamen er ook enkele winkeltjes.

*De rooms-katholieke kerk in Hamersveld omstreeks 1900.
Fotograaf onbekend. Collectie Historische Kring Leusden
nr. 00227.*

Hamersveld is lange tijd een weg met lintbebouwing gebleven. Er lagen genoeg huizen en boerderijen om toch de indruk van een dorp te geven, met de kerk als figuurlijk middelpunt. Rond 1970 is Hamersveld hernoemd tot Leusden-Centrum en na 1960 is hier een nieuwe stad verrezen. De oude lintbebouwing langs de Hamersveldse Weg is nog altijd goed te herkennen.

Leusbroek, gemeente Leusden

De oude kerk van Leusden is in 1826 afgebroken waarna in 1828 in Leusbroek aan de toen al verharde Arnhemseweg een nieuwe hervormde kerk verrees. In 1883 volgde een lagere school en in 1919 een bewaarschool.⁴⁷ Na deze gebouwen kwamen in de periode 1920-1940 wat huizen aan de doorgaande weg en in de naoorlogse jaren een kleine kerkbuurt die vanaf de jaren zestig werd uitgebreid zodat er een duidelijke woonkern ontstond. Tegenwoordig heet dit deel van de gemeente Leusden-Zuid.

‘Het Spoor’, gemeente Woudenberg

De spoorlijn Amersfoort-Kesteren werd in 1886 in gebruik genomen. De spoorweg kruiste de weg Woudenberg-Scherpenzeel precies halverwege, twee en een halve kilometer vanaf beide dorpskernen. Op Woudenbergs grondgebied kwam een station met de naam Woudenberg-Scherpenzeel.

*Dorpskerk met pastorie in Leusden-Zuid.
Foto omstreeks 1900, fotograaf
onbekend. Collectie Historische Kring
Leusden nr. 09661.*

Nog voor de spoorlijn in gebruik werd genomen, had een herbergier uit Scherpenzeel naast het station al een stationskoffiehuis gebouwd. De herbergier begon ook een diligence-dienst van Scherpenzeel naar Utrecht. De koets kon nu de passagiers van het station naar Woudenberg of Scherpenzeel brengen.⁴⁸

Tegenover het stationskoffiehuis kwam in 1897 een roomboterfabriek.⁴⁹ Later volgden een meelfabriek, een grasdrogerij en een slachterij.⁵⁰ Geleidelijk werden er ook tal van huizen gebouwd zodat er langs de weg Woudenberg-Scherpenzeel (nu N224), toepasselijk Stationsweg genaamd, een lange strook lintbebouwing ontstond. Het visuele centrum van deze nieuwe nederzetting lag bij de boterfabriek en het stationskoffiehuis.

De diligence van Scherpenzeel via Woudenberg en Zeist naar Utrecht, 1896. Fotograaf onbekend. Collectie Stichting Oud-Woudenberg, inv. nr. 31313.

De nederzetting halverwege de twee dorpen groeide voorspoedig en had omstreeks 1940 behalve het stationskoffiehuis en de reeds genoemde bedrijven ook een bakker, twee kruideniers, een fietsenmaker, een sigarenhandel, een slijterij, een kapper, een timmerbedrijf, een benzinepomp en een manufacturenwinkel tevens begrafenisonderneming. Ook is er een eigen voetbalclub geweest: FC De Laan.⁵¹

In het dorp Woudenberg stond al heel lang een school. De gemeente Woudenberg is langgerekt en besloeg ook het zuidelijk deel van het dorp Scherpenzeel. Het overige deel van Scherpenzeel vormde een zelfstandige Gelderse gemeente en had ook een lagere school. In 1872 stichtte de gemeente Woudenberg een tweede school op haar grondgebied aan de zuidkant van het dorp Scherpenzeel.⁵² Geen enkel kind hoefde meer dan twee en een halve kilometer te lopen om bij school te komen. Dat vond men geen grote afstand en daardoor ontstond geen vraag naar een nieuwe school. Op enige afstand van het station verrees wel een gebouwtje van de Nederlands Hervormde Kerk waar catechisaties werden gegeven, maar dit zaaltje werd niet als kerk beschouwd. Opvallend is dat nergens blijkt dat het gemeentebestuur of anderen beseften dat hier een nieuw dorp was ontstaan met meer inwoners dan Maarsbergen, Overberg of Achterberg. Ook nu, in de eenentwintigste eeuw, wordt dit gebied nog altijd niet als een afzonderlijke nederzetting beschouwd. Dit blijkt onder andere uit de namen van de twee industrieterreinen aan weerszijden van de N224. Aan de noordzijde heet het Industriegebied Parallelweg en er tegenover aan de zuidzijde, op de plek van de vroegere roomboterfabriek, wordt het bedrijventerrein Klein Landaas genoemd. Men had het gehele gebied ook één naam kunnen geven. Het 'dorp' heeft tegenwoordig nog een actieve buurtvereniging die zich 'Het Spoor' noemt.

De nederzetting "Het Spoor", circa 1930. Op de achtergrond de schoorsteen van de boterfabriek. Ansichtkaart, fotograaf onbekend. Collectie Stichting Oud-Woudenberg, inv. nr. 0058.

Het is zonder meer duidelijk dat 'Het Spoor' een 'dorp' is dat ontstond door de komst van een spoorwegstation. Door de afwezigheid van een school of kerk is de nederzetting nooit echt als een dorp gezien en is er ook geen naam aan gegeven. Op geen enkele wegenkaart of navigatie-computer is het Woudenbergse 'Het Spoor' te vinden.

Wanneer ontstond een nieuw dorp?

In zuidoost Utrecht zijn in de periode 1815-1940 tal van nieuwe nederzettingen ontstaan en de meeste daarvan liggen in de Gelderse Vallei. Hetzelfde valt waar te nemen in de aangrenzende Gelderse gemeenten Barneveld en Ede. Daar ontstonden in de Vallei dorpen als Stroe, Kootwijkerbroek, Zwartebroek, Ederveen, Harskamp, Wekerom en De Glind. In vrijwel alle gevallen lijkt de bouw van een lagere school, soms een kerkgebouw, de aanzet te zijn geweest om daar ook huizen te bouwen. Slechts een enkele keer had de aanwezigheid van een spoorwegstation invloed op het ontstaan van een nieuwe nederzetting. Voor Maarsbergen lijkt dat het geval te zijn en in de gemeente Ede de naamloze nederzetting bij station Ede-Wageningen die later aan het oude dorp is vastgegroeid.

Halte Hamersveldseweg omstreeks 1900. Fotograaf onbekend. Collectie Historische Kring Leusden nr. 22952.

De geringe betekenis van een spoorweghalte of station of tramlijn voor dorpsontwikkeling blijkt ook als we zien waar geen nieuwe nederzetting is ontstaan. Er was een treinhalte aan de lijn Amersfoort-Kesteren in Leusbroek aan de Hamersveldseweg. Hier kwamen wel enkele bedrijven, maar daar bleef het bij. De Rijnspoorweg had een halte bij de kruising met de weg Scherpenzeel-Amerongen. De halte heette Amerongen en later Heuvelse Steeg. Behalve de woning van de baanwachter is hier geen enkel huis gebouwd. Een nog duidelijker voorbeeld ligt in de Gemeente Barneveld. De weg Barneveld-Voorthuizen werd op bijna dezelfde plek gekruist door de spoorlijn Amersfoort-Apeldoorn-Deventer en de spoorlijn Nijkerk-Barneveld-Ede. Hier stond het station Barneveld-Voorthuizen. In de omgeving kwam wel enige industrie en een paar huizen, maar geen echte nederzetting.

Godsdienstige en politieke verhoudingen

Het is moeilijk te achterhalen waar de nieuwkomers in de sterk groeiende gemeenten vandaan kwamen. Bij de volkstellingen werd alleen gevraagd of men in de gemeente zelf was geboren, in de provincie, in een andere provincie of in een ander land (en in dat geval welk land). Deze onderverdeling is te globaal om voor zuidoost Utrecht zinvolle conclusies te kunnen trekken, ook al omdat het gebied in het oosten en zuiden aan een andere provincie grenst. Verder lagen de dorpen Veenendaal en Scherpenzeel zowel in Gelderland als in Utrecht. De bevolking in het Gelderse deel van de Vallei week in godsdienstig en politiek opzicht niet of nauwelijks af van hun Stichtse burens.

De verbeteringen en uitbreidingen van de infrastructuur kunnen geleid hebben tot een instroom van bewoners die niet uit de onmiddellijke omgeving kwamen. Dit zou kunnen blijken uit de veranderde godsdienstige en politieke samenstelling van de bevolking. Gemeenten als Doorn en Maarn met een sterke instroom zouden dan een ander patroon moeten tonen dan de overige gemeenten.

Tot het einde van de negentiende eeuw leken de gemeenten in godsdienstig opzicht veel op elkaar. In de meeste gemeenten behoorden 98% tot 100% van de bevolking tot de Nederlands Hervormde Kerk of een groepering die in de negentiende eeuw daarvan was afgescheiden. Leusden en Stoutenburg vormden een uitzondering met 40% en 69% rooms-katholieken. Die uniformiteit kan niet verklaard worden uit de honkvastheid van de bevolking. Een populair denkbeeld is dat mensen vroeger werden geboren en stierven in hetzelfde dorp als hun ouders en daar bijna nooit uitkwamen. De getallen van de volkstelling in 1849 en latere jaren tonen een totaal ander beeld. Een derde tot de helft van de bevolking woonde niet in de gemeente waar hij of zij geboren was. Vrouwen blijken iets mobieler te zijn geweest dan mannen. Er is zelfs een trend dat in kleinere gemeenten naar verhouding meer mensen elders geboren waren. Genealogisch onderzoek in trouwboeken (voor 1815) en in de registers van de Burgerlijke Stand laat zien dat de meeste mensen, ondanks hun mobiliteit, hun partner niet heel ver weg zochten, maar voornamelijk in omliggende gemeenten.⁵³

Geboren binnen gemeente (1849)

Gemeente	% man	% vrouw	% totaal
Amerongen	73	65	69
Doorn	57	61	59
Leersum	59	57	58
Leusden	54	61	57
Maarn	50	50	50
Renswoude	62	55	59
Rhenen	77	70	73
Stoutenburg	45	52	48
Veenendaal	75	71	73
Woudenberg	63	68	65
Totaal	66	64	65

In 1930 blijkt er toch wel wat veranderd te zijn. Het percentage rooms-katholieken is overal vrijwel hetzelfde gebleven behalve in de zeer snel gegroeide gemeenten Doorn en Maarn. Doorn heeft nu 4% rooms-katholieken en Maarn 8%. Dit lijken kleine getallen maar het is een significante verandering ten opzichte van de situatie dertig jaar eerder. Dit wijst op een instroom van plaatsen buiten de Utrechtse Heuvelrug.

Vervolgens kunnen we ons afvragen of de migratie ook blijkt uit de politieke achtergrond van de bevolking. Pas in 1917 kwam het algemeen kiesrecht, alleen nog voor mannen. Hierdoor is de periode die onderzocht kan worden veel korter. Zes opeenvolgende verkiezingen voor de Tweede Kamer zijn geanalyseerd. De protestantse en liberale stemmers waren over meerdere partijen verdeeld en hadden een wisselende aanhang. Een helder beeld valt hier moeilijk te verkrijgen. De

rooms-katholieken en de socialisten waren minder verdeeld. De volkstellingen gaven al een inzicht in de omvang en migratie van de rooms-katholieken. Zo blijven voor ons onderzoek in feite alleen de socialisten over die toen de SDAP als partij hadden.

Tweede Kamer Verkiezingsuitslag SDAP, percentage stemmen per gemeente

Gemeente	1918	1922	1925	1929	1933	1937
Amerongen	18	11	11	16	16	20
Doorn	24	11	15	15	14	18
Leersum	42	18	18	23	20	24
Leusden	5	3	5	8	8	6
Maarn	24	24	30	27	17	21
Renswoude	10	4	9	9	9	8
Rhenen	32	25	32	32	33	34
Stoutenburg	1	2	2	1	3	2
Veenendaal	12	8	11	11	12	15
Woudenberg	33	35	17	19	19	19

De gemeenten Leusden en Stoutenburg springen er uit door de geringe aanhang van de SDAP. Zien we hier misschien de invloed van pastoors en kapelaans? De overige gemeenten tonen geen duidelijk patroon. De SDAP won in 1918 veel stemmen, maar zag vervolgens de aanhang vier jaar later geweldig teruglopen, soms met meer dan de helft. In Woudenberg gebeurde dat pas bij de volgende verkiezing in 1925. Hoe dit te verklaren? Was men teleurgesteld in Troelstra die in 1918 een soort staatsgreep probeerde te plegen? Een gemakkelijk antwoord valt niet te geven. In Rhenen stemde een derde van de kiezers op de SDAP en was de terugval in 1922 minder sterk en daarna kreeg de partij steeds weer ongeveer een derde van de stemmen. In Maarn bleef het aantal SDAP-stemmers gelijk en liep later zelfs op om in 1933 weer sterk af te nemen. Het hoge percentage wijkt af van dat van de omliggende gemeenten en is alleen vergelijkbaar met dat van Rhenen. De gemeente Rhenen had echter een heel ander karakter. Opvallend is ook het relatief hoge aantal SDAP-stemmers in Leersum. Hiervoor is geen verklaring gevonden. Veenendaal, dat sterk geïndustrialiseerd was en waar men een grote socialistische aanhang zou verwachten, had toch minder stemmen dan de andere gemeenten. Is hier minder instroom van verre geweest?

De verkiezingsuitslagen voor de Tweede Kamer blijken dus geen duidelijk beeld te geven. Er zijn niet alleen grote verschillen tussen de gemeenten onderling, maar ook tussen opeenvolgende verkiezingen. Misschien kan een diepgaand sociologisch onderzoek een beter inzicht geven in de sociale en politieke verhoudingen van die tijd.

Conclusie

De sterke en gelijkmatige bevolkingsgroei van Nederland in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw werd ook teruggevonden in de meeste gemeenten van Zuidoost Utrecht. Afwijkingen van dit patroon hadden alle een andere oorzaak. De gemeente Doorn bleek vergelijkbaar te zijn met Driebergen (inclusief Rijsenburg) en Zeist, hoewel de groei van Doorn minder sterk is geweest. De bevolkingstoename hield verband met de relatieve nabijheid van de stad Utrecht en met de verbeterde vervoersmogelijkheden. De gemeente Maarn

De lagere school in Maarsbergen, gebouwd in 1862/1863. Ansichtkaart omstreeks 1905, Uitgeverij Nauta, Velzen. Particuliere collectie.

kreeg met de spoorwegmaatschappij een belangrijke werkgever binnen haar grenzen, maar de werkzaamheden zelf hadden geen rechtstreeks verband met het bedrijf als vervoersonderneming of met verbeterde infrastructuur. Verder kwam er een grote onderwijsinstelling met veel leerkrachten en interne leerlingen. Het ongewone groeipatroon van Veenendaal was toe te schrijven aan een omvangrijke industrie die tijdens de economische depressie na 1929 succesvol bleef en zelfs groeide.

De verbeterde infrastructuur en de komst van vervoersmiddelen zoals trein en tram hebben slechts een geringe rol gespeeld bij het ontstaan van de vele nieuwe woonkernen na 1815. De Schoolwet van 1857 is ongetwijfeld veel belangrijker geweest. De zorg van de rijksoverheid voor het onderwijs heeft geleid tot de oprichting van een school in elke gemeente waar nog geen onderwijs gegeven werd. Ook zijn er scholen gesticht buiten de bestaande dorpen als de afstand tot een school te groot werd. Deze scholen zijn in veel gevallen de kern geworden voor het ontstaan van een nieuwe nederzetting.

De ongewoon sterke groei van Doorn en Maarn kon alleen maar plaatsvinden door instroom van elders. Dit bleek ook uit de godsdienstige verhoudingen binnen deze twee gemeenten. Aanvankelijk waren ze beide vrijwel volledig protestants (in 1815 Nederlands-hervormd) maar in de twintigste eeuw ontstond er een aanzienlijke rooms-katholieke gemeenschap. In Veenendaal viel deze verandering niet waar te nemen. Onderzoek naar verandering in de politieke samenstelling van de gemeenten geeft geen duidelijk beeld en uit de verschillen tussen de opeenvolgende verkiezingsuitslagen kunnen geen simpele conclusies getrokken worden. Met de ontwikkeling van de infrastructuur heeft zuidoost Utrecht zeker niet achtergelopen ten opzichte van andere landelijke gebieden in Nederland. Al in de negentiende eeuw werden alle doorgaande wegen verhard. Er kwamen twee spoorlijnen en een tramverbinding van Zeist naar Arnhem. Vooral deze tramlijn is van groot belang geweest en was een populair vervoermiddel. Een vaak gehoorde mening is dat de moderne infrastructuur grote betekenis

heeft gehad voor de industriële ontwikkeling. Voor sommige gebieden in Nederland, bijvoorbeeld Twente, is dit ongetwijfeld het geval geweest.⁵⁴ Voor zuidoost Utrecht geldt het beslist niet, ook al hebben de moderne vervoermiddelen hier en daar wel een beperkte rol gespeeld bij het ontstaan van nieuwe nijverheid. Evenzo is de verbeterde infrastructuur niet of nauwelijks een factor geweest voor de instroom van bewoners van elders. Wel was de tramlijn belangrijk voor de ontwikkeling van het lokale toerisme. Het gebied werd opengelegd voor bezoekers, met name ook dagjesmensen. Een deel van de streek kreeg hierdoor zelfs een ere-naam: de Stichtse Lustwarande.

‘De witte dampkolom wijst de spoorbaan aan’. Die stoompluim was een symbool voor de infrastructuur in de nieuwe tijd. Door de ontwikkelingen in de infrastructuur werd Nederland beter opengelegd. De dampkolom wees in Zuidoost Utrecht echter niet naar de ligging van de oude en nieuwe nederzettingen. De positie van de dorpen zou wel opvallend zijn geweest als het aap-noot-mies in de dorpsscholen even luid had geklonken als de stoomfluit van een locomotief. Ook deze scholen behoorden bij de nieuwe tijd en hebben bijgedragen aan een moderner Nederland.

Afkortingen

HUA Het Utrechts Archief, Utrecht

AE Archief Eemland, Amersfoort

RHCZOU Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht, Wijk bij Duurstede

Archivalia

HUA

- Provinciaal Bestuur, inv.nrs. 23, 24, 200, 3752, 3762, 3783, 3793, 3815, 3776, 3777, 3801, 5365, 5414, 7071.
- Familiearchief De Beaufort, inv.nrs. 956 en 957.
- Rhijnspoorweg, inv.nrs. 569-573, 579, 666.

AE

- Gemeente Amersfoort, inv.nr. 4208.
- Gemeente Renswoude, inv.nr. 2, 3, 22, 59/78, 196/199, 1079, 1096, 3793.
- Gemeente Woudenberg, inv.nrs. 331/335, 3815.

RHCZOU

- Gemeente Amerongen, inv.nr. 3752.
- Gemeente Darthuizen, inv.nrs. 35, 38, 43, 44, 45, 46.
- Gemeente Doorn, inv.nrs. 372, 3762.
- Gemeente Leersum, inv.nrs. 59, 66, 3770.
- Gemeente Maarn, inv.nrs. 2-5, 7, 10-12, 14, 15, 17, 22, 24, 25, 26, 37/43, 172, 173, 177, 373, 402, 407, 410, 412, 414, 417, 421-424, 426-428, 1424, 1425.

Gemeentearchief Ede

- Gemeente Scherpenzeel, inv.nr. 197.
-

Literatuur

Bakker 1968 ➤ A.F. Bakker, *800 jaar Maarsbergen*, Maarsbergen 1968.

Bertoen 1959 ➤ A. Bertoen, 'De Utrechtse Heuvelrug', in: G.J.A. Mulder (red.), *Handboek der Geografie van Nederland* deel VI, Zwolle 1959, 186-242.

Blijdenstein 2005 ➤ R. Blijdenstijn, *Tastbare Tijd. Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht*, Amsterdam 2005.

Blom 2001 ➤ S. Blom, 'Onderwijs en wetenschappelijke vorming', in: D. Fokkema en F. Grijzenhout (reds.), *Rekenschap 1650-2000*, Den Haag 2001, 216.

Boom 1972 ➤ J.G.M. Boom (bew.), *De Utrechtse gemeenten in 1815*, Woerden 1972.

Van den Brink en Van Schaik 2005 ➤ W. van den Brink en H. van Schaik, *1676 - 2006, 330 jaar Maarn Maarsbergen*, Maarn 2005.

Craandijk 1882-1884 ➤ J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland met pen en potlood*, deel 6, Haarlem 1882 en deel 7, Haarlem 1884.

Dekker 1995 ➤ H. Dekker, 'Melkfabrieken in Rhenen', *Oud-Rhenen* 14-3 (1995) 115-126.

Filarski en Mom 2008 ➤ R. Filarski en G. Mom, *Van transport naar mobiliteit*, Zutphen 2008.

Van Grootheest, Bisschop en Groeleer 2000 en 2005 ➤ A.C. van Grootheest, R. Bisschop en G.C. Groenleer (reds.), *Geschiedenis van Veenendaal*, 2 delen, Veenendaal 2000 en 2005.

Van Halem 1989 ➤ W. van Halem, '1897-1940 Roomboterfabriek "De Vooruitgang"', in: *De Klapperman*, Woudenberg 1989.

Van 't Hof, Kooiman en Stol 1992 ➤ J. van 't Hof, M. Kooiman en T. Stol, *Veenendaal. Geschiedenis en architectuur*, Zeist 1992.

Kurpershoek en Kurpershoek 1996 ➤ E. Kurpershoek en E. Kurpershoek, *Amerongen. Geschiedenis en architectuur*, Zeist 1996.

Lägers en Prins-Schimmel 2000 ➤ H. Lägers en M. Prins-Schimmel, *Leersum. Geschiedenis en architectuur*, Zeist 2000.

Lägers en Veenland-Heineman 2003 ➤ H. Lägers en K. Veenland-Heineman, *Maarn. Geschiedenis en architectuur*, Zeist 2003.

Laman 1995 ➤ M. Laman, *Doorn. Geschiedenis en architectuur*, Zeist 1995.

Van Leeuwen 1991 ➤ G. van Leeuwen, 'Geschiedenis van het onderwijs in Leusden 1', *Leusden Toen* 7-3 (1991) 1-9.

Marringa 1985 ➤ G.D. Marringa e.a. (reds.), '100 jaar hotel Schimmel', in: *De Klapperman*, Woudenberg 1985.

Mijnssen-Dutilh 2007 ➤ M. Mijnssen-Dutilh, *Amersfoort lag aan zee. Waterschapskroniek Vallei & Eem 777-1616*, Utrecht/Leusden 2007.

Mijnssen-Dutilh 2011 ➤ M. Mijnssen-Dutilh, *Een vallei vol water. Waterschapskroniek Vallei & Eem 1616-2011*, Utrecht/Leusden 2011.

Nimwegen 2011 ➤ W. van Nimwegen, *265 jaar geschiedenis van Achterveld. Uit de kranten 1700-1965*, Achterveld 2011.

Van Oeveren 2012 ➤ J.C. van Oeveren, 'De mythe van het geïsoleerde dorp (1)', *Oud-Veenendaal* 27-4 (2012) 87-100.

Van Oeveren 2013 ➤ J.C. van Oeveren, 'De mythe van het geïsoleerde dorp (2)', *Oud-Veenendaal* 28-1 (2013) 3-11.

Polak 1986 ➤ R. Polak, 'De grens tussen Leusden en Amersfoort sinds 1924', *Leusden Toen* 2-3 (1986).

Renes, Vlaardingerbroek en Wevers 1998 ➤ H. Renes, H. Vlaardingerbroek en L. Wevers, *Leusden. Geschiedenis en architectuur*, Zeist 1998.

Russer 1981 ➤ G.A. Russier, *Amersfoort-Kesteren, 'n veel besproken spoorlijn*, Barneveld 1981.

- Schipper 2003** ➤ H. Schipper, *Geschiedenis van het dorp Scherpenzeel, rond 1900 uit de archieven opgetekend*, Scherpenzeel 2003.
- Steenmeijer 1985** ➤ A. Steenmeijer, *Trams langs de Utrechtse Heuvelrug*, Schoorl 1985.
- Stol 1992** ➤ T. Stol, *De veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei, 1546-1653*, Zutphen 1992.
- Strous 2012** ➤ W.H. Strous, 'Rhenen tussen 1815 en 1940 I. De periode tot 1885', *Oud Rhenen* 31-1 (2012) 17-28.
- Strous 2013** ➤ W.H. Strous, 'Rhenen tussen 1815 en 1940 II. De periode na 1885', *Oud Rhenen* 32-4 (2013) 14-24.
- Veenendaal 2008** ➤ G. Veenendaal, *Spoorwegen in Nederland van 1834 tot nu*, Amsterdam 2008.
- Ververs 1984** ➤ M.J. Ververs, *100 jaar Nederlands Hervormde Kerk Maarsbergen, Maarn en Valkenheide*, Maarsbergen 1984.
- Van der Woud 1998** ➤ A. van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1789-1848*, Amsterdam/Antwerpen 1998.
- Van der Woud 2006** ➤ A. van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*, Amsterdam 2006.
- Van der Woud 2010** ➤ A. van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, Amsterdam 2010.

Websites (geraadpleegd in 2013)

www.railatlasmapserver.org
 www.stationsweb.nl
 www.verkiezingsuitslagen.nl
 www.volkstellingen.nl

Noten

- 1 Zie Strous 2012, Strous 2013, Van Oeveren 2012, Van Oeveren 2013.
- 2 HUA, archief Provinciaal bestuur Utrecht, inv.nrs. 3752, 3762, 3776, 3777, 3783, 3793, 3801, 3815, 5376, 5414, 7071.
- 3 Een globaal overzicht van de infrastructurele veranderingen wordt gegeven in Blijdenstijn 2005. Voor een landelijk overzicht zie Filarski en Mom 2008.
- 4 Boom 1972.
- 5 De klassenindeling bepaalde vooral het belang van een route, maar vormde destijds nog geen echt werkplan met prioriteiten. Voor een algemeen beeld van de situatie rond 1815 zie Van der Woud 1998, p. 141-169 en Van der Woud 2006, p. 283-336.
- 6 De schrijver ondertekent zijn brief met G.C.D. van Hardenbroek. Er zijn verscheidene personen met die naam. Het betreft hier Gijsbert Carel Duco baron van Hardenbroek van Ammerstol (1860-1927).
- 7 HUA, Familiearchief De Beaufort, inv. nr. 956.
- 8 Van Nimwegen 2011, 90-91
- 9 Archief Eemland, Gemeentebestuur Amersfoort, inv. nr. 4208.
- 10 Craandijk 1882.
- 11 Gemeentearchief Ede, Gemeentebestuur Scherpenzeel (1851), inv. nr. 197.
- 12 HUA, Rhijnspoorweg, inv. nrs. 569-573, 579. In 1890 werd de Rhijnspoorweg overgenomen door het Staatsspoor.
- 13 HUA, Rhijnspoorweg, inv. nr. 569.
- 14 Russer 1981, Veenendaal 2008 en Filarski en Mom 2008.
- 15 Veel van de gegevens over de tramlijn zijn ontleend aan Steenmeijer 1983.
- 16 Strous 2013.
- 17 Mijnsen-Dutilh 2007 en Stol 1992.
- 18 Mijnsen-Dutilh 2011.
- 19 De bevolkingscijfers zijn ontleend aan Verslagen van Gedeputeerde Staten aan de Provinciale Staten van Utrecht over den toestand der provincie, uitgebragt in de zomervergadering van [jaar], Boom 1972 en www.volkstellingen.nl. Door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog is in 1940 geen volkstelling uitgevoerd.
- 20 De demografische ontwikkeling van een deel van het onderzoeksgebied is ook beschreven door Bertoen 1959.
- 21 Polak 1986.
- 22 De gemeente Maarn is in 1830 van Doorn afgescheiden. Het inwoneraantal van de gemeente Doorn voor het jaar 1815 is verdeeld over Maarn en Doorn naar evenredigheid van de cijfers voor de jaren 1830 en 1837.
- 23 Van der Woud 1998, 2006 en 2010.
- 24 Laman 1995.
- 25 Craandijk 1882.
- 26 Craandijk 1884.
- 27 HUA, Archief Staten Landsheerlijke tijd, R58, nr 332 en Archief Eemland, Oud-archief gemeente Leusden, nr. 156.
- 28 Archief Eemland, Oud-archief gemeente Leusden, nrs. 153 en 154.
- 29 Bakker 1968, Lagers en Veenland-Heineman 2003.
- 30 Grafiek 3 is gebaseerd op de cijfers van de gemeente Veenendaal. De exacte cijfers voor Gelders Veenendaal konden niet worden bepaald, maar bedroegen ongeveer de helft van die van Sticht Veenendaal (zie Van 't Hof e.a. 1992).
- 31 H. Dekker, 'Driehonderd jaar tabaksindustrie in Veenendaal', in: Van Grootheest, Bisschop en Groeleer 2000 en 2005.
- 32 Van den Brink en Van Schaik 2005.

- 33 RHCZOU, gem. Maarn, inv. nr. 41.
- 34 RHCZOU, gem. Maarn, inv. nr. 42.
- 35 RHCZOU, gem. Maarn, inv. nr. 42 en 43.
- 36 RHCZOU, gem. Maarn, inv. nr. 40.
- 37 Lagers en Veenland-Heineman 2003.
- 38 RHCZOU, gem. Maarn, inv. nr. 37.
- 39 RHCZOU, gem. Maarn, inv. nr. 37.
- 40 Van den Brink en Van Schaik 2005; Blom 2001.
- 41 Ververs 1984.
- 42 Kurpershoek en Kurpershoek 1996, 150.
- 43 Dekker 1995.
- 44 Renes, Vlaardingerbroek en Wevers 1998, 95.
- 45 Van Leeuwen 1991.
- 46 Renes, Vlaardingerbroek en Wevers 1998.
- 47 Renes, Vlaardingerbroek en Wevers 1998
- 48 Marringa 1985.
- 49 Van Halem 1989.
- 50 Marringa 1985.
- 51 Mededeling dhr. H. Nijhuis.
- 52 Schipper 2003.
- 53 Eigen onderzoek, niet gepubliceerd.
- 54 Filarski en Mom 2008.

A black and white photograph of a street scene in Utrecht. In the foreground, a man in a hat and coat stands near a vintage car. To the right, a bus is parked with its door open, and two more people are standing nearby. The background shows trees and a street lamp. The text 'Hans Buiter' is in the top left, and the title 'Een motor voor groei?' is in the upper middle. Below the title is the subtitle 'De transportrevolutie in de provincie Utrecht'.

Hans Buiter

Een motor voor groei?

**De transportrevolutie in
de provincie Utrecht**

Het artikel vertelt hoe nieuwe infrastructuur tussen 1815 en 1940 in de provincie Utrecht werd aangelegd en hoe het verkeer gebruik maakte van deze straat-, grint-, macadam- en asfaltwegen, spoor- en tramwegen, bredere kanalen, gekanaliseerde rivieren en autosnelwegen. Het provinciale landschap veranderde erdoor, niet alleen fysiek, maar ook in demografisch en economisch opzicht. Dit artikel schetst en analyseert de ontwikkeling van het verkeer en vervoer in wisselwerking met de demografische en economische veranderingen.

Hans Buijter (1958) werkt als verenigingshistoricus bij de Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB. Eerder werkte hij bij de Technische Universiteit Eindhoven en de Stichting Historie der Techniek in Eindhoven. Hij heeft diverse publicaties over de geschiedenis van infrastructuur, verkeer en ruimtelijke ordening en stedelijke ontwikkeling op zijn naam staan. Op het moment bereidt hij samen met Roger Raat een boek over 'Nederland Kanalenland' voor.

Toen Amersfoort in 1863 van een spoorverbinding was voorzien, gingen de vlaggen uit in de Keistad. De blijdschap was groot. De bestuurders van Amersfoort hoopten dat de spoorlijn een geweldige impuls voor de stad zou zijn. De komst van de trein zorgde ook in andere plaatsen in de provincie Utrecht voor optimistische geluiden.

De verwachtingen over de effecten van nieuwe infrastructuur op de ontwikkeling van plaatsen en regio's zijn vaak hooggespannen. Vaak rekent men erop dat verbeterde bereikbaarheid toestroom van nieuwe bewoners en nieuwe economische activiteiten met zich mee zal brengen. Tegenwoordig wordt de meeste heil van wegen voor autoverkeer verwacht, vroeger stonden straatwegen, kanalen, spoorwegen en tramwegen centraal in dergelijke groeiverwachtingen.

Dat het verkeer in de provincie zich stormachtig ontwikkelt, dateert niet van vandaag of gisteren. Aangelegde nieuwe verbindingen trokken in de negentiende en de twintigste eeuw veel nieuw verkeer en zorgden voor de opkomst van talrijke nieuwe vervoermiddelen. Mogelijk gemaakt door de aanleg en verbetering van de land-, water- en railwegen verschenen diligences, stoom- en motorboten, stoomtreinen, paardentrams, stoom- en elektrische trams en treinen, fietsen, personen- en vrachtauto's en autobussen in het landschap. Reistijden namen af en de kosten van reizen en vervoeren daalden. Wat in de literatuur beeldend de transportrevolutie wordt genoemd, kreeg vat op de provincie. Maar zorgde de aanleg van nieuwe infrastructuur wel altijd voor groei? Dit artikel schetst en analyseert de samenhang van de ontwikkeling van het verkeer en vervoer met de demografische en economische veranderingen in de provincie Utrecht tussen 1815 en 1940.

Opzet van het artikel

Startpunt voor onderzoek naar de verkeersinfrastructuur was een aantal hoofdstukken in het uit 1997 stammende overzichtswerk *Geschiedenis van de provincie Utrecht* onder redactie van C. Dekker. Ook naar afzonderlijke infrastructuren en verkeerskundige regio's was het nodige onderzoek verricht, zoals blijkt uit publicaties als 'Staat van land en water' van G. Borger, *Varend vervoeren* van C. Baars over het Merwedekanaal, *Trams op de Utrechtse Heuvelrug* en *De Zeister tram* van A. Steenmeijer. Daarnaast was een aantal publicaties beschikbaar met een nationale reikwijdte die relevante inzichten biedt voor de geschiedenis van het verkeer en vervoer in de provincie Utrecht. Prominente voorbeelden van dergelijke studies zijn: *Barges and Capitalism* van Jan de Vries, *De kanalen van de koning-koopman* van Ruud Filarski, *Rijks grote wegen* van Henk Schmal over straatwegen, F.H. Horstens *Doorgaande wegen in Nederland, 16e tot 19e eeuw*, *Spoorwegen in Nederland* van Guus Veenendaal, het tweedelige overzichtswerk *Van transport naar mobiliteit* van Gijs Mom en Ruud Filarski en recente literatuur over de geschiedenis van de Nederlandse autosnelwegen. W.A. Bijkerks *Vreeswijk 1938* en J.H. Lodewijks' *Verkeer, vervoer en verandering* gaan expliciet in op de relatie tussen de aanwezige verkeers- en vervoerssystemen en de economische ontwikkeling van respectievelijk Vreeswijk en Amersfoort. Bijkerk en Lodewijks constateerden een genuanceerde relatie tussen de verkeerskundige ontwikkeling en de economische en demografische ontwikkeling in beide onderzochte plaatsen.

In het kader van het project *Waard om te weten* van Landschap Erfgoed Utrecht zijn studies verricht naar de ontwikkeling van het verkeer en vervoer in een aantal Utrechtse regio's.¹ De resultaten zijn gepubliceerd in regionaal historische tijdschriften en een boek.

Dit artikel wil op basis van deze studies, aangevuld met ander relevant materiaal, de vraag naar de ontwikkeling van de verkeersinfrastructuur in de provincie Utrecht tussen 1815 en 1940 in relatie tot economische en demografische ontwikkeling beantwoorden. Om de ontwikkelingen in deze 125 jaar op een overzichtelijke manier te kunnen presenteren en te kunnen analyseren, beschrijft

dit artikel de ontwikkelingen op transportgebied provincie-breed, chronologisch-thematisch onderverdeeld in vier perioden. Dit biedt de mogelijkheid om de ontwikkeling van de water-, weg- en railinfrastructuren in onderlinge wisselwerking te behandelen, een relatie te leggen met het verkeer dat gebruik maakte van deze infrastructuren en aandacht te besteden aan de daarmee samenhangende relaties met de demografische, economische en culturele ontwikkelingen.

Straatwegen en vaarten 1815-1840

Toen in 1815 na de slag bij Waterloo en het Congres van Wenen het stof was neergedaald, kon de provincie Utrecht een nieuwe start maken. De samenleving was bevrijd van de Napoleontische oorlogen en hun gevolgen als het wegvoeren van jonge mannen en kon hopen dat de door de oorlogen heersende economische malaise zou wijken. Exemplarisch voor de verwachtingen van de tijd was de optimistische voettocht die de regentenzonen Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp door Nederland maakten om de stand van het nieuwe koninkrijk op te maken. In 1823 concludeerden beide jongemannen dat de provincie Utrecht er relatief goed bijlag. Als landprovincie was het minder getroffen door de politieke en militaire strubbelingen dan de zeeprovincies. Ook de infrastructuur in Utrecht lag er relatief goed bij.

Straatwegen

Utrecht kende anno 1815 meer straatwegen dan de andere provincies buiten Holland. Sinds de late middeleeuwen was de doorgaande weg Utrecht - De Bilt bestraat - een unicum in Nederland. Sinds 1808 was bovendien ook de doorgaande weg tussen De Bilt en Amersfoort van een verharding voorzien, net als de Zuiderzeeweg tussen Amersfoort en Zwolle, gevolgd door de aanleg van een straatweg tussen Utrecht en Amsterdam in 1811. Sindsdien waren Utrecht en Amersfoort als de twee voornaamste steden van het Sticht met elkaar en met de hoofdstad Amsterdam verbonden door wegen die berijdbaar waren in alle seizoenen. De straatweg tussen De Bilt en Amersfoort was bestraat onder koning Lodewijk Napoleon, die als eerste een aanzet gaf tot een nationaal straatwegennet in Nederland.² Geïnspireerd door de Franse bouw van straatwegen vanaf de zeventiende eeuw streefde hij naar de aanleg van een net van verharde wegen om de belangrijkste steden van zijn kersverse koninkrijk met elkaar, met zijn residentie bij het Loo en met belangrijke steden in de Franse gebieden te verbinden.

De straatweg tussen Utrecht en Amsterdam was het resultaat van de inlijving van het koninkrijk Holland door Napoleon in 1811. Om Amsterdam - één van de belangrijkste steden van het keizerrijk en in bevolkingsomvang na Parijs zelfs de tweede stad, nog voor Rome - te verbinden met Parijs - planden de Fransen een straatweg van Amsterdam via Utrecht, Gorinchem, Breda, Antwerpen, Brussel naar Parijs. Tussen Maarssen en Utrecht vermeden de planners de oude kronkelige route direct langs de Vecht en legden een nieuw, kaarsrecht tracé aan ten westen van de Vecht tussen Maarssen en de Utrechtse Weerdpoort. Tussen Utrecht en Vreeswijk maakten de Fransen gebruik van de weg die de stad Utrecht hier al eerder aan de westzijde van de Vaartsche Rijn had aangelegd. Bij het wegtrekken van de Franse troepen in de winter van 1813/1814 was de straatweg tussen Amsterdam en Breda klaar.

Vrijwel alle straatwegen kregen een wegdek van klinkers. Meestal werden hiervoor waalstenen gebruikt, een harde steensoort. De klinkers werden aangebracht op een ondergrond van zand. De straatweg tussen De Bilt en Amersfoort was 2,85 m breed. Dit was relatief smal. De meeste straatwegen die onder de regering van Willem I werden gebouwd, hadden een breedte van vier meter. Karren en koetsen konden elkaar hierdoor goed passeren. De straatwegen waren voor het verkeer een enorme verbetering. Wagens konden op een straatweg veel harder rijden dan op onverharde wegen. Wellicht nog belangrijker was dat rijtuigen op dergelijke wegen in het regenseizoen niet

het gevaar liepen vast te lopen in de modder. Postwagens konden hierdoor betrouwbare tijdschema's aanhouden. Daarnaast verbeterde de aanleg van de klinkerwegen het comfort voor de reizigers. De rijtuigen hadden een veel regelmatigere loop, reizigers werden minder door elkaar geschud.

In veel opzichten borduurde Willem I voort op Bataafse en Franse plannen. Vanaf het moment dat de koning in 1815 zijn macht verzekerd wist, streefde hij naar een nationaal stelsel van doorgaande straatwegen dat de voornaamste steden van Noord- en Zuid-Nederland met elkaar moest verbinden. Bij de vorst gingen politieke overwegingen hand in hand met economische motieven. Het wegenset was mede bedoeld als demonstratie van de nieuwe nationale eenheid.³ In 1821 liet de koning een inventarisatie van bestaande wegenplannen uitvoeren. Per weg stelde hij een standaardbreedte vast en regelde hij het beheer en de financiering van het wegenset.⁴ Het wegenschema uit 1821 kan gezien worden als het allereerste rijkswegenplan van Nederland. Dat op deze schaal wegen van klinkerverhardingen werden voorzien, was nieuw. Nederland liep hiermee redelijk vooraan. Alleen in Frankrijk en in Pruisen was eerder op een dergelijke schaal door de staat aan wegverbetering gedaan.

De uitvoering gebeurde gedecentraliseerd. Het Rijk liet de bouw van de wegen aan de provincies over, ook als het rijkswegen waren. Daarnaast legden particulieren straatwegen aan. Zo namen in 1815 enkele eigenaren van buitenplaatsen in Baarn het initiatief voor een straatweg Naarden-Amersfoort, de eerste in de wijde omgeving. Op verzoek van de gemeente Eemnes en enkele fabrikanten uit Laren werd de weg aangelegd via het haventje in Laren. De aanleg bleek echter tevergeefs. Dezelfde fabrikanten ontdekten dat ze beter gebruik konden maken van de haven van Bussum. De door de initiatiefnemers gestichte Commissie van de straatweg Naarden-Amersfoort was tot 1901 met koninklijke toestemming de beheerder van deze weg, waarna het Rijk de verbinding in beheer nam.⁵ Ze was iets meer dan vier meter breed. Tol werd geheven bij Naarden, Eemnes, Baarn ter hoogte van kasteel Groeneveld, Soest en Amersfoort. De diligence naar Arnhem betaalde in 1820 op jaarbasis iets meer dan 600 gulden, de Deventer diligence 550 gulden en de Hamburger diligence iets meer dan 430 gulden. Het verkeer over de weg was niet druk en zou bovendien amper toenemen. De tolopbrengsten zouden in een eeuw tijd praktisch niet groeien.⁶ De in 1825 ingestelde stoomvaart op Hamburg en aanleg van de spoorlijn Amsterdam - Utrecht - Arnhem voorkwamen dat de diligences over deze straatweg tot grote bloei zouden komen.⁷ Ook de Soestdijkerstraatweg werd door particulieren aangelegd. In 1825 kregen jonkheer J. de Rovere van Breugel en F. Muijseken toestemming om een 'kunstweg' aan te leggen tussen Utrecht, Maartensdijk en Soestdijk. De kosten van de verbinding werden verhaald op de gebruikers. Aanvankelijk was bij de herberg Koningslust, op de hoek van de Biltse Grift en de Blauwkapelseweg in Utrecht, een tolhek te vinden. Vanaf 1830 bevond het tolhek zich bij de Ezelsdijk, de latere Kardinaal de Jongweg. Een tweede tolhek stond bij Maartensdijk. Bewaard gebleven lijsten met inkomsten van de tollers tonen een piek in het verkeer over de weg in de zomer en herfst. De lijsten laten ook zien dat het verkeer er minder omvangrijk was dan over de Biltstraat en de straatweg Utrecht - De Bilt.

De belangrijkste doorgaande wegen in de provincie werden met klinkers uitgevoerd. Dit waren de zogenaamde grote wegen der eerste klasse, de wegen die de provincie in opdracht van het Rijk verbeterde. In 1819 en 1820 werd de weg tussen het landgoed Vollenhoven bij Zeist, Driebergen, Doorn, Amerongen en Rhenen in zijn geheel bestraat.⁸ Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp namen begin augustus 1823 de diligence in Amerongen naar Rhenen. Ze bespraken met hun medepassagiers 'de mooie weg (...)' Die is door alle verbeteringen (...) en door het bouwen en aanleggen van buitenplaatsen in de laatste jaren onherkenbaar geworden.⁹ Meer dan vijftig later

Diligence ter hoogte van het landgoed Vollenhoven op de splitsing van de straatwegen De Bilt - Zeist en Vollenhoven - Amersfoort. Tekening van A.E. Grolman uit 1878. HUA.

was de reizende dominee Craandijk nog onder de indruk van de weg. Hij schreef over 'de breede, deftige straatweg'.¹⁰ De straatweg volgde de Utrechtse Heuvelrug en meed lager gelegen terreinen. De straatweg van Zeist naar Woudenberg was in 1831 de laatste van de 'wegen eerste klasse' in de provincie die werd voltooid. De provincie Utrecht liep met haar straatwegen voor op de meeste andere Nederlandse regio's. In een provincie als Drenthe werd de eerste straatweg pas in 1826 aangelegd. De provincie Utrecht profiteerde van haar centrale ligging en van de aanwezigheid van kapitaalkrachtige particulieren.

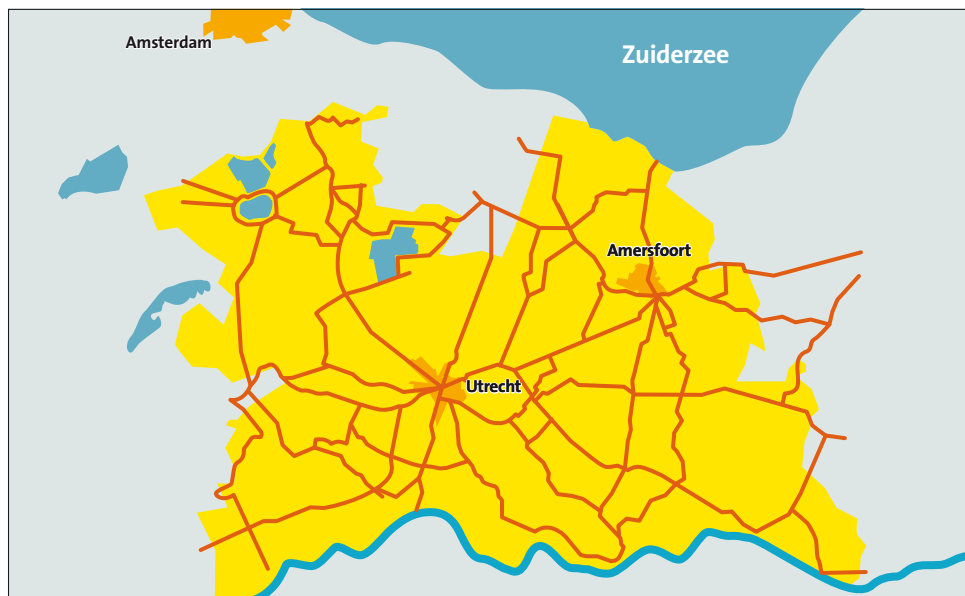
De meeste Utrechtse wegen waren echter niet of half verhard. Het waren vooral zand- en kleiwegen. Sommige hiervan werden in de negentiende eeuw begrind. Veel kleiwegen daarentegen werd bezand, zoals de verbinding tussen de stad Utrecht, Vechten, Bunnik, Odijk, Werkhoven en Cothen en Wijk bij Duurstede in 1830.¹¹ Bezanding, wegen van grint voorzien, met puin verhard, waren allemaal praktijken die toen toegepast werden. Vanuit de hedendaagse situatie lijken het misschien onvolkomen maatregelen, maar het waren belangrijke stappen voorwaarts. Verkeer kon gemakkelijker doorgaan in geval van slecht weer. Met name kleiwegen waren in de winter praktisch onbegaanbaar.

De verwachtingen over het effect van de wegverbeteringen waren vaak hoog gespannen. In 1831 verbeterde de provincie samen met de gemeenten Bunschoten en Duist de weg tussen Bunschoten en Amersfoort omdat deze zich 'in slechte staat bevindt, en somtijds bij regenachtig weder ten eenenmale onbruikbaar is, tot groot ongerief van die van Bunschoten, welke daardoor hunne eenige communicatie met de stad Amersfoort missen', zoals het provincieverslag stelde.¹² Sommige gemeenten waren erg actief met de aanleg van wegen. De gemeente Bunschoten - een relatief wat grotere en welvarender gemeente - legde in 1840 op eigen kosten een straatweg aan naar Hoogland. De gemeente hoopte de kosten terug te verdienen door de oprichting van twee tollens. De provincie subsidieerde de verbinding tot een maximum van 600 gulden per jaar. Volgens het provincieverslag maakte de nieuwe weg het mogelijk om het hele jaar door hooi naar Amersfoort te brengen, ook bij regen.

In 1840 werd de eerste macadamweg aangelegd in de provincie, op de route Utrecht - Houten - Schalkwijk - Culemborg. Macadam is een soort steenslag, beter berijdbaar dan grind en goedkoper aan te brengen. Concessiehouder A. van den Heuvel organiseerde een geldlening tegen 4,5% rente. De weg zou inkomsten genereren door in te stellen tolleren bij Utrecht, Houten en Schalkwijk. Meer macadamwegen zouden volgen. Een mijlpaal in dat jaar was de totstandkoming van een schipbrug over de rivier bij Vreeswijk. Het was een belangrijke schakel in het noord-zuidverkeer. 'Deze brug overtreft vele werken van die soort, door hare meerdere breedte en vastheid dan gewoonlijk', meldde de provincie trots.¹³ De brug vergemakkelijkte het verkeer over de straatweg Utrecht - Breda. Tot aan de oplevering van de Lekbrug in 1936 zou dit de enige 'vaste' oeververbinding over de Rijn zijn. Wie zou denken dat het verkeer over de straatweg en de schipbrug in Vreeswijk voor veel groei zou zorgen, kwam bedrogen uit. Tot aan de ingebruikstelling van het Merwedekanaal kende het stadje amper bevolkingsgroei.

Diligences

Op dit straatwegenstelsel kwam vanaf 1824 een uitgebreid net van diligences tot stand. Aanvankelijk waren de diligences vooral voor het lange afstandsvervoer bestemd. Zo startte Louis Vermeulen in 1824 diensten tussen Rotterdam en Utrecht. Op 1 juni 1827 opende Van Gend en Loos een verbinding Amsterdam - Utrecht - Rhenen - Wageningen - Arnhem - Zutphen.¹⁴ De stad Utrecht was het belangrijkste knooppunt van diligences. In de stad kwamen veel landelijke en regionale diligencediensten samen. In 1835 kende Utrecht maar liefst 25 lijnen. Zeventien daarvan werden geëxploiteerd door de drie grootste ondernemingen: Van Gend & Loos, de Algemene Postwagendiensten Bouricius en de Hollandsche postwagenonderneming Concordia (van Louis Vermeulen). Hun verbindingen bestreken het hele land. Vanuit Utrecht kon je naar bestemmingen reizen als Den Haag, Rotterdam, Amsterdam, Den Bosch, Nijmegen, Enschede, Zwolle, Groningen, Leeuwarden, Kleef en Nordhorn. Op enkele verbindingen beconcurrerden deze firma's elkaar, zoals tussen Amsterdam en Utrecht. Elke maatschappij bood twee maal per dag een

In de provincie Utrecht verharde straatwegen anno 1868.

vertrekmogelijkheid vanuit Utrecht naar de hoofdstad. Utrecht - Amsterdam was daarmee de drukst bereden diligenceverbinding. Alle drie de grote ondernemers voerden daarnaast dagelijks een diligencedienst uit tussen Utrecht, Gorinchem, Zutphen, Amerongen, Wageningen en Nijmegen. Herbergen en logementen fungeerden als vertrekpunt en als verkoopkantoor. Vermeulen hield kantoor in hotel Bellevue, Van Gend en Loos in Het Wapen van Holland en Bouricus in Logement de Struisvogel. Brouwer en Van Kesteren noemen het Vredenburg 'het centraal station' van het diligence-systeem van die tijd.¹⁵

Daarnaast telde Utrecht nog acht diligenceondernemers die minder verre bestemmingen bedienden. Deze startten op locaties als herberg Het Vergulde Poortje aan de Neude, In de Zwarte Arend bij de Wittevrouwenpoort en de Postpaarden achter het Vleeshuis en vanaf logementen bij de Tolsteegpoort. Diligences, postwagen en andere wagentdiensten bestreken het grootste deel van de provincie. Zo konden reizigers in de jaren dertig met een diligence van Rhenen via Utrecht - waar ze moesten overstappen - voor f 4,60 naar Amsterdam en visa versa reizen.¹⁶ Vanuit Amersfoort waren er onder ander diligencediensten op Amsterdam en Utrecht.¹⁷ De diligences vervulden later ook een rol in het regionale verkeer.

Vaarwegen

De diligences concurreerden langs de Vecht, de Vaartsche Rijn en de Leidse Rijn met passagiersvervoer over water. Ook op het gebied van watervervoer was de stad een spin in het web. Met trekschuiten konden passagiers over de Vecht tussen Utrecht en Amsterdam, via de Vaartsche Rijn tussen Utrecht en Vreeswijk en Vianen, en via de in de zeventiende eeuw gekanaliseerde Leidse Rijn tussen Utrecht, Leiden en Den Haag reizen. Vanuit de stad Utrecht waren twintig plaatsen per trekschuit bereikbaar. Bij de Tolsteegpoort vertrokken de meeste schepen. De schuiten naar Amsterdam hadden de Weerdpoort als vertrek- en aankomststation.

Over de Vaartsche Rijn konden reizigers maar liefst zeven keer der dag een boot nemen in zuidelijke richting. Van Lennep en Hogendorp namen de nachtboot naar Vreeswijk, om vandaar door te reizen naar Gorinchem. Van Lennep besteedde er amper woorden aan, zo bekend was de verbinding. Daarnaast konden de reizigers per schuit ook Amsterdam (drie maal per dag), Leiden (drie maal per dag) en Rotterdam (twee maal per dag) bereiken. De meeste andere trekschuiten voeren maar één of twee maal per week of zelf eenmaal per twee weken. Dit waren schepen vooral gericht op het vervoer van goederen.

De vaarwegen waren belangrijk voor het vervoer van personen en het vervoer van goederen. De Vecht had in de provincie een speciale positie. Deze rivier verbond de stad Utrecht met Amsterdam. De rivier was van groot belang voor de stedelijke en regionale economie. Het feit dat de stad Utrecht de jaagpaden langs de rivier, de sluizen bij Utrecht en die bij Nigtevecht onderhield, weerspiegelde dit. De rivier was echter niet gekanaliseerd en het waterpeil kon slecht beheerst worden. Schippers klaagden herhaaldelijk over ondiepten in de rivier. Van nog groter belang voor de stad en de provincie was de Vaartsche Rijn, een in de twaalfde eeuw gegraven verbinding van de stad Utrecht met de Lek bij Vreeswijk. Het overgrote deel van het verkeer over water en land van en naar het zuiden maakte hier gebruik van.

De Vaartsche Rijn en de Vecht lieten schepen toe met een laadvermogen van maximaal 200 ton en volgeladen een maximale diepgang van 1,50 tot 1,65 m. De vaart over de open Zuiderzee van Amsterdam naar Muiden was voor de Rijnschepen 's winter bij harde winter erg bezwaarlijk. De schepen waren niet gebouwd om tegen de stroom en de wind in te laveren. Soms drevén ze af naar het eiland Marken met het gevaar daar te stranden. 's Zomers hield een ondiepte bij de Muiderluis schepen soms wekenlang op. De geringe breedte van de rivier maakte zeilen

onmogelijk. De schepen werden langs de Vecht gejaagd met paarden. In de stad Utrecht was het gebruik van paarden verboden. Volgens een privilege uit 1765 moesten de schepen hier door vrouwen van een vrouwengilde getrokken worden. De vrouwen waren daartoe door de stad aangewezen om ze van inkomsten te voorzien. Pas in 1853 werd aan deze regeling een eind gemaakt.¹⁸ De sluizen op de Vecht en de Vaartsche Rijn waren vrij ruim en lieten schepen door met een maximale breedte van iets meer dan zes meter. De sluis in Vreeswijk was echter in slechte toestand. Jarenlang klaagden de schippers hierover, totdat de sluis in 1817 werd vervangen. Tijdens de bouwwerkzaamheden moesten schepen tussen Amsterdam en Duitsland noodgedwongen omvaren via Gouda. De moeilijkheden vormden de stoot om alle vaarwegen eindelijk te verbeteren. Tussen 1822 en 1824 liet Rijkswaterstaat een nieuwe sluis bij de Bemuurde Weerd bouwen, de Vecht uitbaggeren en het jaagpad verbeteren voor het toen astronomische bedrag van 600.000 gulden. De steden Amsterdam en Utrecht en het Rijk betaalden deze operatie gezamenlijk.¹⁹ Tussen 1824 en 1826 werd bovendien tussen Vianen en Gorichem het 23 kilometer lange Zederikkanaal gegraven. Dit kanaal sloot in Gorichem aan op de Waal en de Merwede, rivieren die veel dieper en geschikter waren voor de vaart op de Duitsland dan de Lek en Nederrijn. Bovendien sloot het nieuwe kanaal aan op de tussen 1822 en 1826 gegraven Zuid-Willemsvaart. Utrecht lag hierdoor niet alleen aan een verbeterde vaarweg Amsterdam-Duitsland, maar ook op de vaarroute tussen Amsterdam en Maastricht.²⁰ Het stadsbestuur van Utrecht hoopte dat de verbeteringen aan de rivier ook aan de lokale economie ten goede zouden komen. Aan de noordzijde van de binnenstad op de plaats van de gesloopte stadsmuren richtte de gemeente daarom een nieuwe handelswijk in, later Van Asch van Wijckskade gedoopt, naar de burgemeester onder wiens bestuur de maatregelen werden genomen. De stad noemde de zone aanvankelijk 'Rijnhaven'. De handelsvoordelen van de Keulse Vaart voor de stad vielen echter tegen. De meeste doorgaande schepen stopten niet in Utrecht. Wel vestigden zich na de totstandkoming van de Keulse Vaart een knopenfabriek, een paar suikerfabrieken en enkele ijzergieterijen aan de singels.²¹

Passagiers bij de trekschuit naar Leiden bij het Leidse Veerhuis aan de Vleutenseweg in Utrecht. Tekening, 1869. HUA.

Ook het trekschuitenverkeer op de rivier werd gemoderniseerd. Gestimuleerd door de aanleg van de straatweg Utrecht - Amsterdam en de introductie van diligences op deze weg, voerden de trekschuitondernemers de snelheid van hun vaartuigen op. Vanaf 1821 konden reizigers ook gebruik maken van zogenaamde schietschuiten, die twee paarden voor de schuit hadden lopen in plaats van één.²² Normale trekschuiten deden zeven uur over de 46 km lange route van Utrecht naar Amsterdam. Per schietschuit konden reizigers in vijf uur van Utrecht naar Amsterdam. Ter vergelijking: de diligence bracht de reiziger in vier uur van Utrecht naar Amsterdam, maar was veel duurder. De diligence kostte 68 stuivers, tegen 17 stuivers voor een tocht met de trekschuit. De ene innovatie (de diligence) leidde tot een andere (de schietschuit), waardoor de reisduur terugliep en de prijs van het vervoer daalde. De schietschuit tussen Utrecht en Amsterdam was de eerste die in ons land werd toegepast, wat het belang van de route Utrecht - Amsterdam voor passagiersvervoer onderstreept. Daarna zouden ook op andere routes dergelijke schietschuiten verschijnen.

Levensaders

De Vecht en de Vaartsche Rijn waren niet de enige vaarwegen in de provincie. Zo was voor Amersfoort de Eem belangrijk, vooral vanwege het vervoer van tabak en textiel naar Amsterdam. Beurtschepen vervoerden vracht en passagiers. Duitse vrachtrijders laadden in Amersfoort vracht over van hun hessenwagens in schepen naar Amsterdam.²³ Ook bood de Eem goede verbindingen met Noord-Nederland, met beurtschepen op Kampen en Groningen. De rivier was in beheer bij de stad Amersfoort. De bevaarbaarheid was echter onzeker door ondiepten waardoor schepen regelmatig vastliepen. Tevergeefs probeerde het stadsbestuur van Amersfoort het Rijk en de provincie over te halen om de rivier te verbeteren. In het zuidwesten van de provincie was de Hollandse IJssel een belangrijke levensader die stadjes als IJsselstein, Montfoort en Oudewater met elkaar verbond, maar ook verkeer tussen Utrecht en Rotterdam langs zag komen. Zowel particuliere schippers als beurtvaartschepen maakten er gebruik van.²⁴ Noordelijker liep de Leidse Rijn, de Oude Rijn die in de zeventiende eeuw was gekanaliseerd door het afsnijden van bochten. Hij verbond Utrecht en Woerden en via de op de naastgelegen weg op de dijk ook Utrecht met het hart van Holland. Lokale waterwegen als de wetering langs Polsbroek en Benschop werden vooral gebruikt om voedsel en turf te vervoeren.²⁵

Over de Kromme Rijn werden groenten en fruit dagelijks aangevoerd.²⁶ Zelfs het Tienhovens Kanaal, bedoeld om de Vecht met de Eem te verbinden maar nooit afgegraven, kende een levendig verkeer. De Grift werd druk gebruikt door boeren en tuinders uit Zeist en De Bilt die met platte schuiten hun producten naar de stad Utrecht brachten. Op dit kanaaltje voer wekelijks een beurtschip die goederen tussen Zeist, De Bilt en Utrecht transporteerde. Over het kanaaltje ging meststoffen uit de stad naar deze dorpen. In Veenendaal bleef de Grift, niet te verwarren met het gelijknamige kanaal tussen Utrecht en Zeist, in de eerste helft van de negentiende eeuw belangrijk voor het lokale vrachtverkeer, ook na het wegvallen van de turfvaarten. In 1818 nam de provincie het initiatief voor het uitdiepen van deze vaarweg, zowel vanwege de afwatering als voor de vrachtvaart. Hoe belangrijk vaarwegen in het midden van de negentiende eeuw in Veenendaal nog waren, demonstreerden protesten van bewoners tegen plannen van de gemeente uit 1845 om delen van de Grift te dempen.²⁷

Vanwege al dit transport was vaarwater een logische vestigingsplaats voor nieuwe fabrieken. Dit gold voor de touwslagerijen in Oudewater, de textielfabrieken in Amersfoort en voor de pannenbakkerijen en steenfabrieken langs de Vecht, de Hollandse IJssel en de Vaartsche Rijn. De ondernemers gebruikten de vaarwegen voor de aanvoer van hun brandstof, hun

Vrachtboot op de Hollandse IJssel bij Oudewater, 1866. Rechts is de scheepwerf van Stofbergen zichtbaar. HUA.

grondstoffen en de afvoer van hun producten.²⁸ Vijfennegentig procent van al het transport ging in deze periode over het water. Tegen deze achtergrond is het niet raar dat straatwegen minder gewild bleken als plekken om bedrijven te beginnen dan vaarwegen.

Waar water- en landwegen elkaar kruisten, vestigden de meeste nieuwe bedrijven en trad de grootste bevolkingsgroei op. De grootste groeier uit de periode 1815-1840 was de stad Utrecht, de plaats waar veel water- en landwegen samen kwamen. De stad kende een bevolkingstoename van bijna 50%, van 33.663 inwoners in 1815 tot 48.491 in 1840. Ook in Amersfoort groeide de bevolking met bijna 50%, al bleef deze stad qua bevolkingsomvang ver achter bij de provinciehoofdstad, met bijna 9000 inwoners in 1815 en bijna 13.000 inwoners in 1840. Net als Utrecht lag ook Amersfoort op een kruispunt van goede straatwegen en waterwegen, al was de kwaliteit van de vaarwegen hier beduidend minder. Plaatsen als Veenendaal, Rhenen en Wijk bij Duurstede kenden een veel bescheidener bevolkingsgroei dan deze twee grote steden, maar doorstonden de vergelijking met een kwijnende marktstadje als Montfoort, dat zijn bevolking zag teruglopen, of de ongeveer in bevolkingsomvang gelijk blijvende agrarische gemeenschappen goed. Demografische en economische groei in de provincie waren ongelijk verdeeld.

In de ban van stoom 1840-1890

De provincie Utrecht werd relatief vroeg voorzien van spoorwegen. Vier jaar na de opening van de eerste spoorlijn in Nederland, Amsterdam - Haarlem, werd al in 1843 de lijn Amsterdam - Utrecht geopend. Wanneer geen problemen met de financiering zouden zijn ontstaan, was Amsterdam - Utrecht zelfs de eerste spoorlijn van het land geweest. Het eerste plan voor een dergelijke lijn verscheen in 1832, twee jaar na de opening van de allereerste passagiersspoorlijn ter wereld, die van Manchester naar Liverpool.

Met de provincie zelf had dit weinig van doen. Dat de provincie Utrecht zo vroeg van een spoorlijn werd voorzien, had ze te danken aan het gegeven dat ze op de route van Amsterdam naar Duitsland lag. De Rijnspoorweg, zoals de verbinding heette, was ontworpen als

achterlandverbinding voor de haven van Amsterdam. Een dergelijke verbinding moest wel over het grondgebied van de provincie lopen. Dit kon via Amersfoort of via Utrecht. De eerste plannen van artillerieofficier Blake gingen uit van een spoorweg van Amsterdam naar Amersfoort en van daar naar het oosten. In tweede instantie werd een route via de stad Utrecht gekozen. Opvallend is dat werd gekozen voor een tracé parallel aan de Keulse Vaart. Aanvankelijk zou de spoorlijn ten oosten van Utrecht de Rijn volgen in de richting van Arnhem. Militaire overwegingen en tegenstand van grootgrondbezitters in het riviereengebied voorkwamen dit echter. De betrokkenheid van de koning bij de lijn was groot. Toen de Tweede Kamer in 1838 met slechts twee stemmen de begroting voor de nieuwe spoorlijn afkeurde, besloot de vorst de aanleg uit eigen zak te betalen. Daarna volgde toch nog een snelle aanleg. Goudriaan, de rijkswaterstaatsingenieur verantwoordelijk voor het tracé, koos voor een situatie ten westen van de doorgaande straatweg Amsterdam - Utrecht, precies parallel hieraan. De voornaamste dorpen aan de Vecht werden voorzien van stations, meestal wel een eind buiten de bebouwde kom. Het station van Maarssen kwam op deze manier een paar honderd meter van het dorp af te liggen. De Stationsweg die het station met het dorp verbond, werd onderhouden door de Rhijnspoorwegmaatschappij.²⁹

In 1843 werd de spoorweg Amsterdam - Utrecht geopend. De trein reed 's zomer vier en 's winters drie keer per dag. In 1845 werd de dienst doorgetrokken naar Arnhem. De lijn werd in een rechte lijn over de Veluwe aangelegd naar Arnhem. Bij de bepaling van het tracé werd geen rekening gehouden met de bestaande bebouwingskernen. De initiatiefnemers wilden via een zo kort mogelijke route de Pruisische grens bereiken. Het ging ze om goederenvervoer tussen de haven van Amsterdam en het Duitse achterland, niet om passagiersvervoer. Stations aan de lijn lagen daardoor vrijwel altijd ver van de bebouwde kom. Dit gold ook voor het in 1844 geopende station Zeist-Driebergen, dat tussen de bebouwde kom van Zeist en Driebergen in lag.³⁰ Het bleek een stimulans voor de vestiging van welgestelde Amsterdammers langs de in 1820 aangelegde straatweg in Driebergen. Sinds 1825 waren hier al diverse nieuwe buitenhuizen verzeen. In 1844 werd een diligenciedienst gestart tussen het station en Driebergen, Doorn, Amerongen en Rhenen.³¹ In de jaren erna verzeen tientallen nieuwe villa's van bankiers en handelaren die in Amsterdam werkten. De straatweg en de spoorweg versterkten elkaar. Dit gold ook voor het 1844 geopende station De Klomp, gelegen op een kruispunt van een noord-zuid en een oost-west lopende straatweg. Al in 1838 had het gemeentebestuur van Veenendaal geijverd voor de totstandkoming van een station hier. De vlaggen gingen uit in Veenendaal toen station De Klomp werd geopend. Tussen het station en de plaats zelf werd een diligenciedienst ingesteld om de tweeënhalve kilometer te overbruggen. Goederenvervoer van en naar het station ging aanvankelijk per boot. Het station bleek een stimulans voor de plaatselijke wolindustrie, het trok echter geen nieuwe inwoners naar Veenendaal.³²

De spoorweg vaagde het trekschuitensysteem over de Vecht weg. Hetzelfde gold voor de diligences wanneer deze parallel aan de spoorweg liepen. Direct na de opening van de treindienst Utrecht - Amsterdam deden de trekschuitondernemers op de Vecht een poging om reizigers vast te houden met prijsverlagingen. Dit bleek tevergeefs. Klanten gaven de voorkeur aan de trein vanwege de grotere reissnelheid. Binnen een half jaar stakten ze hun diensten. Ook de diligenciedensten tussen Utrecht en Amsterdam en tussen Utrecht en Den Haag werden stopgezet. De trein deed drie kwartier over de reis van Utrecht naar Amsterdam tegen drie uur in een diligence. Reizigers verruilden de diligence hier voor de trein. Ook de beurtschippers op de Eem ondervonden concurrentie van de spoorweg. Hessenwagens reden rond 1850 liever naar één van de stations van de Rhijnspoorweg dan over te laden op de beurtschepen.³³

Het goederenvervoer over de lijn bleef desalniettemin fors achter bij de verwachtingen. De Rhijnspoorwegmaatschappij die de exploitatie verzorgde, kwam daardoor zwaar in problemen. Het kwam herhaaldelijk tot een opstand van de vooral Britse aandeelhouders tegen de directie. De maatschappij kreeg lucht toen de Pruisische overheid in 1853 toestemming gaf tot aansluiting van de spoorweg op het Pruisische net, nadat de eigenaren beloofden de spoorbreedte aan te passen aan de Duitse maat. In 1856 kwam aansluiting met Duitsland tot stand via Emmerik. Een jaar te voren was ook al een verbinding tussen Utrecht en Rotterdam gerealiseerd. Via station Maas kreeg de spoorwegmaatschappij een rechtstreekse toegang tot op de Rotterdamse haven, van waaruit een veerdienst naar Londen vertrok. Het centrum van het land had hierdoor rechtstreekse verbindingen met het buitenland.

Aan de spoorlijn Utrecht-Rotterdam werden Woerden, Harmelen en Vleuten van stations voorzien. Aan de keuze voor deze stations ging soms felle strijd tussen de gemeentebesturen vooraf over wie een station zou krijgen of wie niet. Zo streden Woerden en Oudewater beide om aansluiting op de lijn. Woerden met zijn garnizoen won het pleit. Ook het gemeentebestuur van De Meern wilde een station, maar dit mislukte. Het gemeentebestuur van Harmelen was wel succesvol.³⁴ Oudewater kreeg in 1857 toegang tot de spoorweg via het op vijf kilometer afstand gelegen station Papedorp. Het verkeer was er echter dus danig gering dat pas in 1887 een ondernemer een diligenciedienst tussen dit station en het stadje zou instellen.³⁵

Het station in Utrecht was verreweg het drukste, 60% van de 350.000 reizigers in 1860 die in de provincie het spoor gebruikten (195.000 reizigers) stapten hier uit of in. Station Zeist was in reizigersomvang het tweede station van de provincie met 33.000 reizigers en Abcoude het derde met 28.000.³⁶ Het verband tussen de groei van het reizigersverkeer en de toename van de bevolking in deze plaatsen was minder duidelijk dan je op het eerste gezicht zou denken. Utrecht en Zeist groeiden daadwerkelijk in deze periode, Abcoude daarentegen niet.

Het goederenvervoer per trein bleef achter bij de verwachting en bracht veel minder op dan het reizigersvervoer. In de eerste twintig jaar van het bestaan van de Rhijnspoormaatschappij was tachtig procent van de inkomsten uit reizigersvervoer afkomstig. Dit was ironisch, omdat de spoorweg juist was aangelegd met het goederenvervoer voor ogen. Voor veel categorieën vracht bleven vervoerders een voorkeur houden voor het water. Vervoer over water was goedkoper en vooral voor bulkgoederen veel geschikter. De omvang van het reizigersvervoer was merkwaardig, aangezien de spoorbaan op geruime afstand van de meeste bestaande woonkernen was gebouwd.

Aanleg nieuwe spoorlijnen in de provincie Utrecht

In dienst	Maatschappij	Route
1843	NRS	Amsterdam-Utrecht
1844-1845	NRS	Utrecht - Arnhem
1855	NRS	Rotterdam - Utrecht
1863	NCS	Utrecht - Amersfoort - Zwolle (- Kampen 1865)
1868	aanleg door de staat; exploitatie door de MESS	Utrecht - Culemborg - 's-Hertogenbosch - Boxtel
1874	HIJSM	Amsterdam - Hilversum - Amersfoort (NCS)
1874	HIJSM	Hilversum - Utrecht (Maliebaan)
1876	HIJSM	Amersfoort (NCS) - Apeldoorn - Zutphen (- Winterswijk 1878)
1886	aanleg staat; exploitatie door de HIJSM	Amersfoort (Staat) - Rhenen - Kesteren (- Nijmegen al aanwezig)

Het in 1844 geopende station De Klomp genereerde veel verkeer van en naar Veenendaal. Het verkeer tussen station en dorp werd per boot en per diligence onderhouden. HUA.

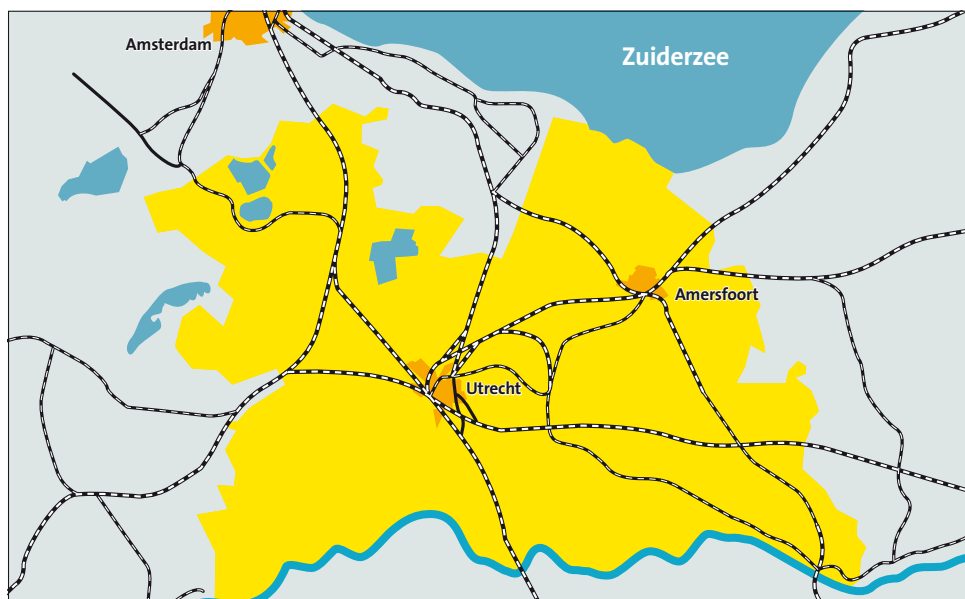
Een in 1857 voorgestelde spoorlijn tussen Utrecht en Breda werd niet gerealiseerd. Wel zou na 1860 een spoorlijn tussen Utrecht, Amersfoort, Zwolle en Kampen tot stand komen. Aanvankelijk waren de initiatiefnemers van plan Amersfoort op enige afstand te passeren, maar na een lokale lobby besloot de minister alsnog de spoorlijn te laten aanleggen via Amersfoort.³⁷ De lijn werd gebouwd door de Nederlandsche Centraal Spoorwegmaatschappij (NCS), een particuliere maatschappij die een met de Rhijnspoorwegmaatschappij concurrerende spoorverbinding met Duitsland wilde opzetten. Ook deze maatschappij zette aanvankelijk in op lange afstandsgoederenvervoer en beperkte daarom het aantal stations. De gemeente Utrecht verwachtte veel van de lijn en nam deel in het aandelenpakket. Ook verscheidene Amersfoortse bestuurders kochten aandelen in de maatschappij.³⁸ In 1863 reed voor het eerst een trein tussen Utrecht en Amersfoort. Ondanks de verwachtingen van de initiatiefnemers zou ook bij deze lijn het passagiersvervoer belangrijker blijken dan het goederenvervoer. De bestuurders van de stad Amersfoort hoopten dat de spoorwegaansluiting de lokale economie zou stimuleren, maar dit gebeurde mondjesmaat.³⁹ Het station had aanvankelijk vooral betekenis voor het reizigersverkeer. Aanvankelijk was 90% van de inkomsten die via station Amersfoort binnenkwamen, afkomstig van passagiersvervoer. De diligencedienst op Utrecht werd direct na de totstandkoming van de lijn gestaakt.⁴⁰ Buiten het station verrees een aantal woningen voor welgestelden.

Het Utrechtse station lag dicht bij de bestaande stad dan het Amersfoortse. Het lag gunstig tegenover het Vredenburg, het voornaamste marktplein van de stad, waarvan het gescheiden was door de Catharijnesingel, onderdeel van de Keulse Vaart. Het Utrechtse stadsbestuur mikte, wijs geworden door de tegenvallende resultaten van de verbetering van de Keulse Vaart voor de lokale economie, vooral op het aantrekken van nieuwe bewoners en niet op de vestiging van nieuwe industrie. Het stadsbestuur prees zich gelukkig dat aan de Rijnkade tegenover het station ruimte was voor woningen van welgestelden.⁴¹

Knooppunt

De stad Utrecht groeide uit tot een belangrijk spoorwegknooppunt met de aanleg van de spoorlijn Utrecht - Geldermalsen - 's-Hertogenbosch - Boxtel, een onderdeel van één van de twee doorgaande noord-zuid spoorlijnen waartoe het kabinet Thorbecke in 1863 besloot. In 1868 werd de lijn geopend met inbegrip met de indrukwekkende brug over de Lek bij Culemborg, destijds de grootste overspanning ter wereld. Door de aanleg kwam de stad op het kruispunt van oost-west en noord-zuid lopende spoorlijnen te liggen. Station Utrecht zou hierdoor uitgroeien tot het één na drukste passagiersstation van Nederland, na Amsterdam CS.⁴²

De zesde grote spoorlijn waarvan de provincie werd voorzien, was de lijn Amsterdam - Amersfoort - Apeldoorn - Zutphen, met een aftakking Hilversum - Utrecht (Maliebaan), die door de HIJSM als 'Oosterspoor' op eigen initiatief werd aangelegd om via Winterswijk een verbinding met Duitsland te vormen. Als onderdeel van de tweede spoorwegwet waartoe het parlement in 1875 besloot, volgde de aanleg van de lijn Amersfoort - Rhenen - Kesteren. De lijn werd in 1886 opgeleverd. Deze door de staat gebouwde lijn zou worden geëxploiteerd door de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij en was bedoeld om te concurreren met de lijn Utrecht - Arnhem - Emmerik van de Nederlandse Rijnspoorweg Maatschappij. Ook bij de aanleg van deze spoorlijn stond het motief voorop om de haven van Amsterdam meer armslag te geven in het goederenverkeer met Duitsland. Maar ook bij deze lijn zou het reizigersverkeer een grotere omvang krijgen en een belangrijker inkomstenbron blijken dan het goederenvervoer.

Spoor- en tramwegen in de provincie Utrecht anno 1905.

Baarn kreeg in 1874 een station na ijveren van Prins Hendrik - de broer van koning Willem III - die op Paleis Soestdijk woonde. Tweeduizend inwoners telde Baarn eind 1874, geen aantal dat de vestiging van een station rechtvaardigde. De prins stond gronden af voor de aanleg van de spoorweg op voorwaarde dat de HIJSM er een station zou bouwen en de trein Amersfoort - Amsterdam er regelmatig zou stoppen. Hij verwachtte dat een directe treinverbinding met Amsterdam welgestelde forensen zou trekken en dat zijn gronden zo meer waard zou worden.

Om de bouw van woningen voor welgestelden te stimuleren, liet hij tegenover het station het Amaliapark aanleggen. De prins werd niet teleurgesteld. Vanaf 1874 bouwden particulieren en bouwondernemers villa's en middenstandwoningen in het tot dan toe vooral agrarische Baarn. De totstandkoming van de spoorlijn Amsterdam - Amersfoort was de start van Baarn als forensenplaats. Na 1874 groeide de bevolking van Baarn opeens snel.⁴³

De spoorlijn Amsterdam - Amersfoort zorgde voor vestiging van nieuwe industrieën in Amersfoort. Nadat de spoorlijn in 1876 was doorgetrokken naar Zutphen, vestigde zich bij het Amersfoortse station onder andere een stoombierbrouwerij, een stoomblekerij en stoombroodfabriek. Vooral voor de brouwerij bleek de locatie gunstig. Vanuit Amersfoort kon ze het voor de koloniën bestemde bier per spoor naar Amsterdam brengen. De HUISM verplaatste een deel van haar onderhoudswerk van Haarlem naar Amersfoort. Met vrouwen en kinderen meegerekend ging het om zeshonderd nieuwe bewoners. Na 1901 zouden meer spoorarbeiders naar de Amersfoortse spoorwegplaats worden overgeplaatst. De spoorwegen werden de grootste werkgever in Amersfoort. Voor al het nieuwe personeel werd zelfs een aparte spoorwegwijk gebouwd: het Soesterkwartier.⁴⁴

Ook in Utrecht zorgden de spoorwegen direct en indirect voor nieuwe werkgelegenheid. In deze stad werden werkplaatsen van de Nederlandsche Rhijnspoorweg Maatschappij en de Nederlandsche Centraal Spoorweg Maatschappij gevestigd. In de jaren zestig, bij de start van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, had hier ook fabriek Damlust gedraaid totdat deze maatschappij voldoende wagons had. Vanaf 1870 was Utrecht tevens de vestigingsplaats van het hoofdkantoor van deze maatschappij. In 1861 had al de Rhijnspoorwegmaatschappij zijn hoofdkantoor naar Utrecht verplaatst. Op het laatst van de negentiende eeuw waren de spoorwegen verreweg de grootste werkgever in de provinciehoofdstad. In de stad werden verschillende woonwijken voor spoorwegpersoneel gebouwd.

Gemeentebesturen waren zonder uitzondering enthousiast over spoorwegplannen. Toen in 1864 een commissie werd opgericht om een spoorlijn aan te leggen van Schalkwijk via Rhenen en Wageningen naar Arnhem, had het gemeentebestuur van Rhenen hier wel oren naar. In 1871 kocht het voor 60.000 gulden aan aandelen in de onderneming.⁴⁵ Het plan werd echter, zoals wel meer spoorwegplannen uit deze periode, niet uitgevoerd. Een nieuwe kans kreeg Rhenen toen een spoorlijn werd gepland tussen Amersfoort en Kesteren. Het Rhenense

Beeld van station Rhenen met op de achtergrond de spoorbrug over de Nederrijn, 1886. HUA.

gemeentebestuur lobbyde intensief bij het parlement om deze spoorlijn aan de binnenzijde van de Grebbelinie langs haar stad te krijgen in plaats van via Wageningen, zoals het oorspronkelijke plan was. Het gemeentebestuur hield de regering voor dat de bouw van een dergelijke spoorlijn voor Rhenen van levensbelang was.⁴⁶ Toen in 1886 de lijn in gebruik werd genomen, was het groot feest in Rhenen. Maar anders dan door de bestuurders van Rhenen verwacht, bleek de komst van de spoorlijn geen aanleiding voor de vestiging van nieuwe industrieën van betekenis. Ook een toestroom van nieuwe inwoners bleef uit. De bescheiden bevolkingsgroei in de volgende jaren dankte Rhenen vooral aan een geboorteoverschot. Dit is vooral merkwaardig omdat een jaar na de opening van het station, Rhenen ook een halteplaats werd van de Oosterspoortram die Driebergen met Arnhem verbond. Rhenen was hiermee op een kruispunt van twee railverbindingen komen te liggen. De aanleg van de tramlijn stimuleerde wel de vestiging van de steenfabriek Costenerus in Remmerden. De steenfabriek maakte gebruik van de aan- afvoer van de tram en van een loswal aan de Rijn. Pogingen om Rhenen van een serieuze haven te voorzien, bleven echter zonder resultaat.⁴⁷

Veel meer dan Rhenen, profiteerde Veenendaal van de aanleg van de lijn Amersfoort - Kesteren. In 1886 werd het van een tweede station voorzien, net als het eerste op enige afstand van de bestaande kern. Na de opening van station Veenendaal aan de Kerkewijk vestigden verschillende nieuwe textielfabrieken, de sigarenfabriek van Ritmeester en een slachterij zich in Veenendaal en ontwikkelde de wijk tussen de spoorlijn en het centrum en aan de andere kant van de spoorlijn zich snel. Na 1894 nam de hoeveelheid vervoerde goederen vanaf station Veenendaal in hoog tempo toe. De textielfabrieken gebruikten het spoor voor hun export. Het spoor zorgde echter amper voor nieuwe bewoners. De plaats had juist een vertreksaldo. Wel markeerde de nieuwe spoorverbinding een nieuwe ronde in de stedelijke ontwikkeling en industrialisatie van Veenendaal.⁴⁸

Terwijl Rhenen en Veenendaal ijverden voor hun spoorwegaansluiting, waren de bestuurders van Maarssen in 1866 juist gekant tegen het voorstel van de Rhijnspoorwegmaatschappij om een laad- en losplaats voor vee bij het station aan te brengen. Volgens hen was hiervoor geen noodzaak. De bestaande mogelijkheden om vee over de Vecht naar de stad Utrecht te vervoeren voldeden, vonden ze.⁴⁹

De meeste kleinere plaatsen kregen pas een halteplaats of een station toen de spoorwegmaatschappijen na 1880 het lokaal reizigersverkeer ontdekten. Dit viel samen met de constructie van de eerste regionale tramlijnen en de opbouw van lokaalspoorlijnen. De concurrentie met deze andere railvervoerders bracht de spoorwegmaatschappijen in beweging. Zo voorzag de Rhijnspoorwegmaatschappij Bunnik in 1884 van een station, daartoe gestimuleerd door een subsidie van de gemeente Bunnik van 2500 gulden. De burgemeester van Bunnik reageerde opgetogen. Volgens hem was het station een belangrijke stimulans voor 'gemeentelijke groei en welvaart'.⁵⁰ In de jaren erna trok het station trok echter weinig nieuwe bedrijven en nieuwe bewoners. Na 1890 zou het aantal halteplaatsen en stations in kleinere plaatsen geweldig uitbreiden. Zelfs Amerongen kreeg in 1902 een halte (op vijf kilometer afstand van de bebouwde kom) aan de spoorlijn Amersfoort - Kesteren. De halte was echter van weinig betekenis. Amerongen was vooral een agrarisch dorp en bleef dat.

Nieuw openbaar vervoer

De opening van al deze stations was aanleiding voor het organiseren van nieuw openbaar vervoer. De eerste tramlijn in de provincie Utrecht verbond het station van de Rhijnspoorwegmaatschappij in de provinciehoofdstad met de buurdorpen De Bilt en Zeist. Vanaf de zomer van 1879 verbond een paardentram het station van de Rhijnspoorweg via het Vredenburg en de Neude en

uitvalsweg Biltstraat met de forensenplaats Zeist. Op een verzoek van de aanvrager de verbinding als stoomtram te mogen exploiteren, ging de gemeenteraad van Utrecht niet in. Ze vreesde de overlast door rook en roet die een dergelijke tram uitstootte.⁵¹ Ook de gemeenteraad van Amersfoort weigerde toestemming om stoomtrams vanuit het Gooi door de stad te laten rijden.⁵² Toen enkele jaren later de exploitanten van de paardentram tussen Utrecht naar Vreeswijk een concessie aanvroegen voor een stoomtram over de Catharijnesingel, aan de buitenzijde van de binnenstad, stond de raad dit na rijp beraad wel toe.⁵³

In 1882 werd de Utrechtse raad benaderd met diverse verzoeken om toestemming voor de aanleg van regionale trams naar het westen of het noorden van de provincie. Alle aanvragers hanteerden het station van de Rhijnspoorwegmaatschappij als startpunt. Buiten de lijnen naar Vreeswijk en Zeist zouden dergelijke initiatieven om tot een regionaal tramnet met Utrecht als centrum te komen echter vruchteloos blijven. In de meeste gevallen was kapitaalgebrek de oorzaak hiervan. Grote delen van het zuidwesten van de provincie Utrecht zouden van railvervoer verstoken blijven. Ook een geplande lokaalspoorlijn kwam hier niet van de grond. Het kapitaal ervoor ontbrak, terwijl de verwachtingen over het gebruik laaggespannen waren.⁵⁴ Daarnaast was ook de slappe bodem in de westelijk veenweidegebied een enorme hindernis voor de aanleg van railinfrastructuur.

Aan de oostkant van de provincie waren de tramlijnen veel talrijker. Eén van de meest succesvolle maatschappijen was de in 1882 opgerichte Ooster Stoomtram Maatschappij (OSM), die een tramlijn langs de in oost-west richting lopende straatweg Amersfoort - Rhenen - Arnhem zou exploiteren, een route van maar liefst 66 km. In juni 1882 werd het eerste deel geopend, van station Driebergen naar dorp Driebergen. In december 1883 was de lijn tot Amerongen operationeel. De Oostertram vervoerde zowel passagiers als goederen. Het goederenvervoer van de lijn was vrij omvangrijk. Steenfabrieken in Rhenen, Remmerden en Elst hadden een eigen aansluiting op het net. Lange trams met wagens volgeladen met stenen waren geen uitzondering. De tram vervoerde ook vee. Overslag van deze goederen op de trein vond plaats op station Rhenen aan de hoofdspoorweg Amersfoort- Kesteren.⁵⁵

Ook op het vaarwater verschenen voertuigen door stoom aangedreven. Stoomboten voeren met een lagere frequentie, maar hadden een aanmerkelijk grotere capaciteit dan de trekschuiten. De provincie Utrecht kende in vergelijking tot andere provincies relatief weinig stoomboten, evenveel als Drenthe. In 1872 kende de provincie negen stoombootdiensten, in 1890 vier en 1910 zeven. In 1866 kwam een stoombootdienst van Vreeswijk op Rotterdam tot stand.⁵⁶ Ook op de Hollandse IJssel en op de Eem voeren stoomboten in deze periode. De meest succesvolle van deze stoomboten voeren op de Vaartsche Rijn tussen Utrecht -Vreeswijk. Hier voeren passagiers- en vrachtboten met een dubbeldek en een stoomketel met stoommachine. De eerste van dergelijke boten waren al op de Vaartsche Rijn te vinden in de jaren zestig van de negentiende eeuw. Het was mogelijk de reis per boot over de Lek naar Rotterdam te vervolgen. In 1881 vervoerde de boot in de winter 1700 reizigers per week van Utrecht naar Vreeswijk en visa versa, in de zomer waren dit er 2500 per week.⁵⁷ Een zijtak naar IJsselstein over de Hollandse IJssel vervoerde in dit jaar zo'n 600 mensen per week, in de zomermaanden 800 per week. De iets meer dan tien kilometer tussen Utrecht en Vreeswijk werd in één uur overbrugd. Ter vergelijking: de latere stoomtram deed er 50 minuten over. Dezelfde firma exploiteerde ook een paardentram. En ze onderhandelde over uitbreiding van haar bootdiensten naar Montfoort en Oudewater over de Hollandse IJssel. Deze werden op dat moment geëxploiteerd door haar grote concurrent 'De Keulse Vaart'.⁵⁸ De stoomboten traden op de Hollandse IJssel in de voetsporen van de trekschuiten die het hier decennia langer dan op de Vecht hadden volgehouden. Transportondernemers met boten hadden hier geen last van concurrentie van de trein.

De spoorwegaanleg zorgde ervoor dat de stad Utrecht steeds centraler kwam te liggen. De bevolking groeide met bijna 30%, van nog geen 49.000 in 1840, 54.080 in 1860 tot 84.346 in 1890. Opvallend was de industrialisatie van Veenendaal nadat deze plaats een goede verbinding met de spoorwegen had gekregen. Parallel aan deze industrialisatie nam de bevolking hier met ruim vijftig procent toe, van iets meer dan 3000 in 1860 tot 4600 in 1890. De industrialisatie en de bevolkingsgroei in het centraal gelegen Amersfoort met zijn spoorwegverbindingen in alle richtingen, bleef hierbij achter. De stad kende een bevolkingsgroei van bijna 25% tussen 1860 en 1890, na een stagnatie tussen 1840 en 1860. Rhenen kende een bescheiden bevolkingsgroei die al begon voor de aansluiting van de plaats op de spoorlijn Amersfoort - Kesteren. Marktstadjes als IJsselstein, Montfoort en Wijk bij Duurstede daarentegen stagneerden economisch en qua bevolkingsontwikkeling. Een opvallende uitzondering in dit verhaal is de sterke groei die Baarn doormaakte. Dit van oorsprong agrarische dorp industrialiseerde niet, maar beleefde onder invloed van spoorwegaanleg en de daarmee samenhangende bouw van woonwijken voor welgestelden een opvallende demografische groei: in dertig jaar tijd verdubbelde de bevolking in omvang, van minder dan 2500 tot meer dan 5000 inwoners in 1890. Baarn overtrof hiermee eveneens agrarische plaatsen als Houten en Vleuten die in deze periode eveneens van stations werden voorzien, maar geen groei of slechts een lichte groei vertoonden. Houten en Vleuten misten echter de aantrekkelijke natuur en het innovatieve ondernemerschap die Baarn tot zo'n gewilde woonplaats hadden gemaakt, nog afgezien van de gunstige ligging van Baarn ten opzichte van Amsterdam. Het bezit van een druk gebruikt station betekende niet per definitie dat de bijbehorende plaats ook ging groeien: Abcoude is hiervan een goed voorbeeld.

Een nieuw kanaal en verdichting van het railnetwerk 1890-1920

Het in de jaren tachtig van de negentiende eeuw gegraven Merwedekanaal moest de bestaande vaartroute over de Vecht vervangen. In de jaren zeventig van de negentiende eeuw waren Amsterdamse handelskringen bevreesd dat de Amsterdamse haven verder achteruit zou gaan ten opzichte van Noord-Duitse en Belgische havens en van de haven van Rotterdam. Nadat in 1876 het Noordzeekanaal was geopend, pleitten ze ook voor verbetering van de achterlandroute via de Vecht. Aanvankelijk streefden de initiatiefnemers naar kanalisatie van deze rivier. Toen dit lastig bleek, werden plannen ontwikkeld om een nieuw kanaal te graven van Amsterdam via Amersfoort en de Gelderse Vallei naar de Rijn. Op het moment dat minister van Waterstaat Tak van Poortvliet dit plan in 1879 in de Tweede Kamer presenteerde, kreeg hij echter te maken met heftige tegenstand in de vorm van petities die de gemeentebesturen van Utrecht en Maarssen en Breukelen aan het parlement hadden gestuurd. Tijdens het debat voerden de Utrechtse afgevaardigde jhr. mr. J. Roëll en kamerlid J.N. Bastert uit Maarssenveen felle oppositie. Het plan van de minister werd in mei 1879 afgewezen, wat tot de val van de regering leidde.⁵⁹ Daarop besloot het parlement twee jaar later de Weespertrekvaart te verruimen om Amsterdam zo via een te verbeteren Vecht en Vaartsche Rijn met de grote rivieren te verbinden.⁶⁰ J.W.H. Rutgers van Rozenburg, een Amsterdams advocaat en kamerlid, secretaris en later directeur van de Amsterdamse Kanalenmaatschappij, was het daar geheel mee oneens. In zijn ogen zou een vaarweg over de Vecht door de dorpen die erom heen lagen nooit voldoende verbreed kunnen worden. Daarom voerde hij vanaf 1883 campagne om een kanaal buiten de Vecht om aan te leggen. Dat leidde tot flinke protesten van de bewoners en van de middenstand in Loenen, Maarssen en Breukelen, die bang waren dat een dergelijk nieuw kanaal de band tussen deze dorpen en de scheepvaart door zou snijden, met grote economische achteruitgang als gevolg. Het mocht niet baten: Rutgers van Rozenburg wist zijn overtuiging in het

eindrapport van de minister te krijgen. In 1884 besloot het parlement tot de aanleg van een kanaal ten westen van de Vecht, om Utrecht heen, schuin naar het zuiden, waar het zou samenvallen met de Vaartsche Rijn tot aan Vreeswijk.⁶¹

In augustus 1892 kon het nieuwe kanaal officieel worden geopend. Het bleek direct een groot succes. Geholpen door een gunstige economische conjunctuur nam de hoeveelheid schepen dat gebruik maakte van het kanaal pijlsnel toe. Zo snel zelfs, dat het nieuwe kanaal al spoedig te klein werd. Ook de twaalf draaibruggen tussen Amsterdam en Utrecht bleken in de praktijk bezwaarlijk, ondanks dat het verkeer te water voorrang had op dat over de weg.

Tracé van het Merwedekanaal. Oostelijk daarvan: de Vecht.

De aanleg van het Merwedekanaal zorgde voor een teruggang van het vervoer over de Vecht. Zo klaagden vijftig 'neringdoenden' van de Bemuurde Weerd in 1893 bij het Utrechtse gemeentebestuur over de afname van de scheepvaart op de Vecht en de gevolgen hiervan voor hun bedrijf. Ze verzochten het gemeentebestuur om opheffing van de brug- en sluisgelden in Utrecht en Nieuwersluis om de schippers te verleiden gebruik te blijven maken van de oude route.⁶²

Leed de handelssector rond de sluizen aan de Bemuurde Weerd in Utrecht onder de aanleg, voor Maassen bleek de aanleg van het nieuwe kanaal juist heel voordelig.⁶³ In 1895 vestigde zich in Maarssen aan de Vecht, pal bij de sluis die toegang gaf tot het Merwedekanaal, een kinafabriek. Deze sterk uitbreidende onderneming gebruikte de terreinen van de buitenplaats waar ze was gevestigd en de locatie van de nabij gelegen, buiten gebruik gestelde, steenfabriek. De onderneming transporteerde kinabast, steenkool en chemicaliën uit Rotterdam naar Maarssen. Direct aan het Merwedekanaal vestigden zich meer fabrieken. Bammes plaatwerkerij en verzinkerij verhuisde naar een gunstig gelegen plek aan de straatweg tussen de Vecht en het Merwedekanaal. Vervolgens kwam in Maarssen ook een vestiging tot stand van de Friese lijnoliefabrikant Twijnstra aan de overzijde van het Merwedekanaal.

Merwedekanaal met station Nieuwersluis, rond 1905. Het kanaal vormde een geduchte concurrent voor het goederenvervoer over de spoorweg Amsterdam - Utrecht. De waterweg was tegelijk ook een barrière tussen het dorp en het gelijknamige station. HUA.

Het aantal arbeiders in Maarssen dat werkzaam was in de lichte en zware industrie nam toe van ruim 100 in 1906 tot 650 in 1930. Het aantal inwoners van Maarssen groeide van 2000 in 1900 naar 3300 in 1930.

Ook in Utrecht en Zuilen stimuleerde het kanaal de vestiging van nieuwe industriële bedrijven. De meeste bedrijven kozen voor vestiging direct aan de oevers van het nieuwe kanaal. De Stichtse Olie- en Lijnzaadfabriek uit 1908 bij de Muntsluis is een goed voorbeeld hiervan. Metaalfabriek Demka verhuisde in 1914 vanuit het Groningse Maartenshoek naar Zuilen vanwege de gunstige ligging die het Merwedekanaal bood, net als machinefabriek Werkspoor in 1917 een deel van de productie uit Amsterdam naar Utrecht verplaatste. Douwe Egberts verruilde in 1919 het Friese Joure voor de oevers van het Merwedekanaal. Andere voorbeelden van bedrijven in dezelfde periode die naar de Utrechtse kanaalzone trokken, waren de nieuwe provinciale en gemeentelijke elektriciteitscentrale en blikfabrikant Thomassen en Drijver. De kanaaloevers van Utrecht, Zuilen en Maarssen groeiden uit tot aaneengesloten industriezones, met daarachter uitgebreide arbeiderswijken.⁶⁴

Alle nieuwe activiteiten genereerden veel nieuw verkeer. Zo passeerden in 1896 47.000 schepen de sluisen in het Merwedekanaal bij Utrecht, in 1900 waren dit er al 53.000 en in 1913 81.000. De hoeveelheid vracht op het kanaal verdrievoudigde in deze periode.⁶⁵ Anders dan verwacht maakten niet zo zeer Rijnschepen gebruik van het kanaal als wel lokaal en regionaal verkeer. Al snel traden capaciteitsproblemen op, ook doordat schepen groter werden. Het kanaal was ontworpen op een scheepsgrootte van maximaal 1200 ton. In de praktijk konden schepen tot 2000 ton er gebruik van maken. Al in 1905 startte Rijkswaterstaat omvangrijke werkzaamheden om de capaciteit van de vaarweg te vergroten. Ter hoogte van de Rijksmunt - het drukste punt van het kanaal - bouwde de rijksdienst nieuwe sluisen naast de oude.

De sluisen aan de Bemuurde Weerd in de Vecht verwerkten in 1900 15.000 schepen, minder dan een derde van het aantal schepen dat de Muntsluisen in het Merwedekanaal bij Utrecht te verwerken kregen. Bovendien waren de schepen die gebruik bleven maken van deze sluisen kleiner.

Luchtfoto van de Demka-fabriek aan het Merwedekanaal in 1923. Op de achtergrond Elinkwijk en andere arbeidersdorpen aan de Amsterdamse Straatweg. HUA.

De Vecht bleef van belang voor beroepsverkeer, maar ontwikkelde zich met de opkomst van de motorboten voor recreanten na 1905 ook tot een belangrijke toeristische stroom. De aanleg van het Merwedekanaal betekende een forse impuls voor de stad Utrecht en de dorpen Maarssen, Jutphaas en Vreeswijk als vestigingsplaats voor industrie. Ondanks zijkanalen en sluizen tussen het nieuwe kanaal en de Vecht op diverse plaatsen, was de dynamiek van plaatsen als Vreeland, Loenen en Breukelen vergeleken hierbij veel minder.

De groei van de scheepvaart op andere vaarwegen in de provincie bleef sterk achter bij die op het Merwedekanaal, maar de vaarwegen hielden hun betekenis. Vooral de Hollandse IJssel bleef belangrijk voor de beroepsvaart. In 1900 voeren 17.000 schepen door de sluizen bij de Doorslag op de Hollandse IJssel, meer dan in dat jaar door de sluizen bij de Bemuurde Weerd gingen. Het aantal schepen op de Leidse Rijn bedroeg de helft hiervan. Zelfs op de Kromme Rijn waren op dat moment nog 3000 scheepvaartbewegingen waar te nemen.⁶⁶ De scheepvaart op de Hollandse IJssel zou de jaren daarna toenemen, die op de Kromme Rijn bleef gelijk.⁶⁷

Lokaalspoorwegen

Met de aanleg van lokaalspoorwegen als Den Dolder - Baarn (1898) en De Bilt - Zeist (1901), als aftakkingen van de lijn Utrecht - Amersfoort, en regionale en plaatselijke tramnetten ontwikkelde het railnetwerk zich tot een nagenoeg de hele provincie dekkende infrastructuur. De zuidwesthoek van de provincie was hierbij de grote uitzondering. Pogingen om hier een regionale tramnetten te realiseren, bleven zonder resultaat. Gebrek aan kapitaal en de verwachting dat het vervoer hier onvoldoende zou zijn, speelden de initiatiefnemers parten.

De betekenis van de tramlijnen kan slecht onderschat worden. Vijftien km per uur is naar huidige begrippen geen grote snelheid. In die tijd was de tram het snelste vervoermiddel op de weg. Zeker toen in 1889 de maximumsnelheid op twintig km per uur werd gebracht. Alleen fietsers haalden een dergelijke snelheid.

Verlaat en Grift in Veenendaal, rond 1900. Tot in de jaren twintig van de twintigste eeuw zouden de vaarwegen in en rond Veenendaal belangrijk blijven voor goederenvervoer. HUA.

De aanleg van deze railinfrastructuur was een forse stimulans voor de bouw van woonwijken in het groen zoals in Bilthoven, Den Dolder, Zeist en Soest. Het was echter geen automatisme. De Bilt kende al een station sinds 1863. Aanvankelijk leidde dit niet tot woningbouw van veel betekenis. Wel vestigde zich in 1875 een tapijtfabriek bij het station. Het zou tot rond 1900 duren voordat projectontwikkelaars de aanwezigheid van dit station aangrepen voor het optrekken van villawijken langs de Soestdijksestraatweg.⁶⁸ Den Dolder dankte zijn ontstaan aan de verplaatsing van de zeepfabriek De Duif van Christiaan Pleines uit Amersfoort naar een terrein op de hei bij de halteplaats Dolderscheweg aan de spoorlijn Utrecht - Amersfoort in 1902. Behalve een fabriek ontstond hier ook een fabrieksdorp. Een poging van Pleines om het station Duivenhorst te dopen, mislukte. In 1911 besloot de raad van Zeist het betreffende station Den Dolder te noemen.⁶⁹ Het station ontsloot ook de in 1904 gestichte villawijk Bosch en Duin. De wijk was bereikbaar via de nabijgelegen straatweg Vollenhoven - Amersfoort waarover trams reden.⁷⁰ Bovendien werd in de wijk in 1907 voorzien van een halteplaats aan de spoorlijn De Bilt - Zeist. In tegenstelling tot Bilthoven en Den Dolder is Bosch en Duin niet ontstaan bij een station of halteplaats, maar is de halte juist gebouwd nadat hier al huizen waren gebouwd. Voor de ontwikkeling van Zeist als woonplaats was de totstandkoming van de spoorlijn De Bilt - Zeist in 1901 van belang, maar was de tramverbinding Utrecht - Zeist over Rijksweg 25 nog belangrijker.

De railinfrastructuur stimuleerde ook het maken van reises en vakantietrips naar de zandgronden aan de oostkant van de provincie. Trein- en trammaatschappijen lanceerden reclamecampagnes waarin ze het natuurschoon van het Gooi en de Utrechtse Heuvelrug onder de aandacht van het publiek brachten.

Aan de oostkant zou in dezelfde periode een uitgestrekt fietspadennetwerk tot stand komen. Baarn nam hierbij het voortouw. Nadat in deze plaats al een wielerveding was gesticht om bewoners en toeristen te trekken, werd in Baarn in 1909 een fietspadvereniging opgericht met steun van de ANWB. Diezelfde ANWB was in 1918 ook betrokken bij de oprichting van de fietspadvereniging Utrecht met Omstreken (UMO) die een uitgebreid net van recreatieve

fietspaden zou aanleggen aan de oostkant van de provincie. Het net gaf fietsers de gelegenheid om te fietsen los van de bestaande doorgaande wegen. De UMO-fietspaden zijn sindsdien één van de attracties van de oostelijke helft van de provincie.

De aanleg van alle railinfrastructuur bleef niet zonder gevolgen. Utrecht en Amersfoort groeiden substantieel. Voor het eerst in de behandelde periode overtrof de tweede stad van het Sticht de groei van de provinciehoofdstad, ze verdubbelde in inwonertal tussen 1890 en 1920, van 15.380 inwoners tot 30.804. Wellicht nog illustratiever voor het tijdvak 1890 - 1920 was de bevolkingstoename in dorpen waar zich voor het eerst op grotere schaal forensen vestigden. Het inwoneraantal van De Bilt nam toe van 2678 in 1890 tot 5511 in 1920, meer dan een verdubbeling nadat geleidelijk vanaf 1865 (twee jaar na de opening van de spoorlijn van NCS!) de bevolking was gaan groeien. Ook de bevolking van Soest verdubbelde, onder invloed van de aanleg van de lijn Den Dolder - Baarn, van 3883 in 1890 tot 7457 in 1920. Zeist kende een nog grotere bevolkingsgroei. Het inwonertal van de plaats nam toe van 6823 in 1890 tot 16.682 in 1920, bijna een verdrievoudiging in dertig jaar tijd. Net als de andere twee plaatsen trad na de aanleg van de lokaalspoorlijn ook hier een versnelling van de groei op. Bewoners trokken naar deze plaats vooral door de actieve werving van projectontwikkelaars die er woningen en woonwijken bouwden. Je zou kunnen zeggen dat de nieuwe spoorlijnen en stations niet zozeer nieuwe bewoners trokken, maar vooral bouwers. De woningen die deze bouwers stichtten, trokken bewoners. Niet iedere plaats profiteerde trouwens in gelijke mate van aansluiting op het spoor. Harmelen, Bunnik en Houten vertoonden amper groei nadat ze van een station waren voorzien.

Forensenplaatsen en arbeiderswijken

De aanleg van het Merwedekanaal zorgde voor een opbloei van Vreeswijk dat altijd wel zeer gunstig op de noordzuidroutes op water- en weggebied had gelegen, maar in de periode 1815-1890 amper was gegroeid. Tussen 1890 en 1920 verdubbelde het aantal inwoners in dit schippersdorp tot 3134. De economische activiteiten rond de in 1892 geopende Koninginnesluis zorgden voor toestroom van nieuwe inwoners.⁷¹ Een nog sterkere groei was zichtbaar langs het Merwedekanaal ten westen van Utrecht. De industrialisatie van de kanaaloeverers hier was duidelijk in de ontwikkeling van de bevolkingscijfers terug te zien. Zo nam de bevolking van Maarssen toe van 2066 in 1890, 2046 in 1900, 2388 in 1910 tot 2721 in 1920. Dit was een bevolkingsgroei van 35% in dertig jaar tijd. Ter vergelijking: Breukelen kende een heel kleine bevolkingsgroei, terwijl het aantal inwoners van Loenen zelfs terugliep. De aansluiting van beide plaatsen op de Rhijnspoorweg bleek minder belangrijk dan de afwezigheid van directe aansluiting op het diepe vaarwater van het Merwedekanaal.

De bevolkingsgroei van de stad Utrecht was groter dan die van Maarssen, niet alleen in absolute aantallen, maar ook verhoudingsgewijs. Van een stad met 83.346 inwoners in 1890, nam het inwonertal van de provinciehoofdstad toe tot 138.334 in 1920, een toename van bijna 40%. De verreweg grootste en meest spectaculaire groeier was echter het dorp Zuilen. Tot 1910 bleef in het inwonertal nagenoeg gelijk, maar daarna trad een spectaculaire groei op. In 1910 woonden 1127 mensen in Zuilen, in 1920 was dit aantal verdrievoudigd tot 3795. In 1930 zou het aantal inwoners opnieuw verdrievoudigd zijn, tot maar liefst 18.580. De komst van de staal- en constructiefabrieken en de bouw van fabrieksdorpen voor de arbeiders van deze fabrieken leidden hier tot een pijlsnelle verstedelijking. De demografische groei kan rechtstreeks op conto van het nieuwe kanaal worden geschreven. Zonder kanaal zou de plaats geen zware industrie getrokken hebben en zonder deze industrie zou een dergelijke spectaculaire bevolkingsgroei hier niet hebben plaats gevonden.

De opkomst van het autosysteem 1920-1940

Het aantal auto's in Nederland groeide na de Eerste Wereldoorlog stormachtig. Iets meer dan de helft hiervan waren personenauto's. Opvallend was de sterke groei van het aantal vrachtauto's. In de jaren twintig en dertig zou de helft van het aantal auto's bedrijfsauto's zijn. In 1919 reden in Nederland 6000 auto's rond, drie later waren dit er al 19.000. In 1925 kende Nederland al 35.000 auto's. Daarnaast telde ons land drie miljoen fietsen.

En de nieuwe vervoermiddelen werden gebruikt. Verkeerstellingen van Rijkswaterstaat toonden een sterke stijging van het wegverkeer. Het aantal fietsers steeg fors, net als - op een lager niveau - het aantal auto's op de weg. De toename was het meest spectaculair op rijksweg 25 tussen Utrecht en De Bilt - Vollenhoven. In 1908 telde Rijkswaterstaat hier nog geen motorvoertuigen, in 1916 reden er dagelijks 164 voorbij en in 1923 maar liefst 708.⁷²

De verkeersexplosie leidde tot discussies binnen Rijkswaterstaat en het door de ANWB en het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs opgerichte Nederlands Wegencongres over de manier waarop het Nederlandse wegennet moest worden aangepast aan de nieuwe situatie. Vooral het door motorfietsen en auto's opwaaiende stof baarden de wegbeheerders veel zorgen. Wegbeheerders experimenteerden met nieuwe typen wegverhardingen als asfalt en beton. Daarnaast klonken pleidooien om bestaande wegen te verbreden. In sommige gevallen werden nieuwe tracés aangelegd wanneer bestaande wegen niet konden worden verbeterd, bijvoorbeeld omdat ze ingeklemd lagen tussen bestaande bebouwing. Het autoverkeer - en dan vooral de vrachtwagens - maakte door zijn gewicht indruk. In aantallen was de groei van het fietsverkeer nog indrukwekkender. Zo passeerden in 1926 dagelijks 4000 fietsers de Kerkstraat in De Bilt. Het verwerkte ook de meeste motorvoertuigen. Dit punt in rijksweg 25 was het drukste wegdeel van de hele provincie. Ter hoogte van Driebergen had deze straatweg dagelijks 1300 fietsers te verwerken, bij Rhenen 1400. Ter vergelijking: dagelijks passeerden in Vreeswijk 700 fietsers de straatweg daar. Jammer genoeg weten we niet hoeveel auto's deze punten passeerden. De tellingen van Rijkswaterstaat vermeldde geen aantallen auto's, alleen hun gewicht.⁷³ Wel kennen we de omvang van het autoverkeer op provinciale wegen. De weg Doorn-Leusden bleek in dat jaar het meeste autoverkeer te kennen. Ter hoogte van Oud Leusden passeerden dagelijks 345 auto's. Ook hier was trouwens het aantal fietsers dat dagelijks langs reed, veel groter.⁷⁴

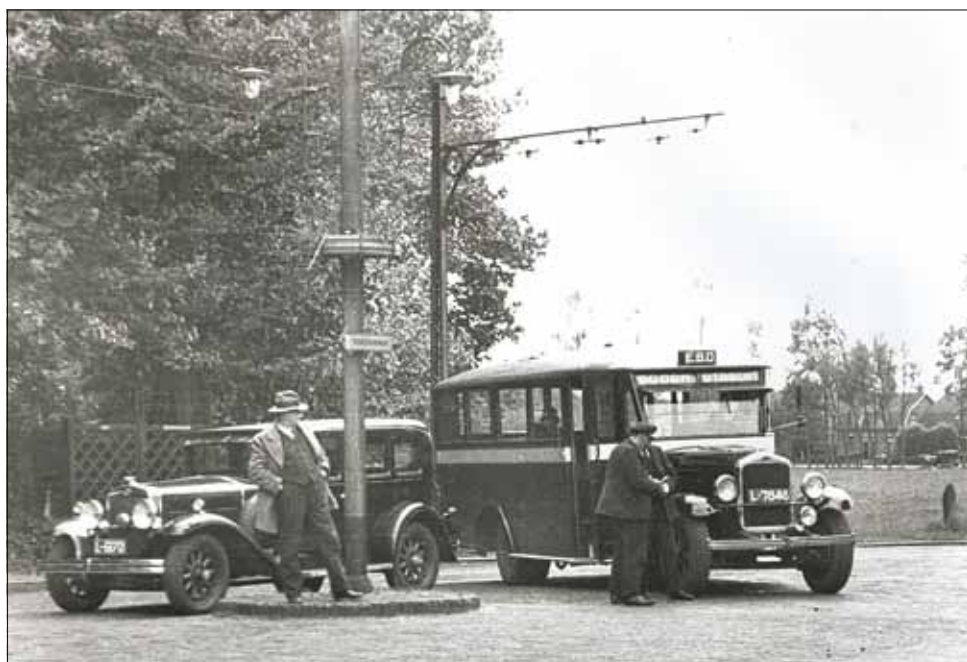
Met de vaststelling van het Wegenfonds, het Rijkswegenplan van 1927 en provinciale wegenplannen werden na 1927 in hoog tempo wegverbeteringen doorgevoerd om de verkeerstoevloed te pareren. Bestaande rijkswegen werden verbreed, van nieuwe klinkerlagen voorzien en soms werden nieuwe tracés aangelegd. Het bedrag dat het Rijk jaarlijks aan wegen besteedde, groeide van iets meer dan twee miljoen gulden per jaar tot meer dan twaalf miljoen. De provincie Utrecht stelde een verkeersplan vast met meer dan 200 km te verbeteren wegen.⁷⁵ In enkele gevallen legde de provincie nieuwe wegen aan, zoals de verbinding Montfoort - Benschop - Lopik - Schoonhoven. In de meeste gevallen betroffen de provinciale projecten verbetering van bestaande wegen of het verleggen ervan. Zo leidde de provincie op verschillende punten wegen buiten de bebouwde kom van bestaande plaatsen. Het nieuwe tracé van de weg Utrecht - Bunnik - Werkhoven - Cothen - Wijk bij Duurstede met vermijding van de centra van deze plaatsen is hiervan een goed voorbeeld. Ook het rijk leidde in deze periode wegen buiten de bebouwde kom om. Zo werd in 1929 rijksweg 1 (Amsterdam - Amersfoort - Deventer - Duitse grens) buiten Eemnes omgeleid. Een ander voorbeeld was de omleiding van rijksweg 25 ten zuiden van De Bilt. Niet langer liepen dergelijke doorgaande wegen van het centrum van plaats naar plaats. De spreekwoordelijke uitzondering op de regel was Zeist, waar een protest van plaatselijke winkeliers in de jaren dertig ervoor zorgde dat de doorgaande weg over de Heuvelrug hier nog steeds door de Dorpsstraat gaat. De winkeliers waren bang voor omzetsdaling wanneer deze weg zou worden

verlegd.⁷⁶ De nieuwe wegen trokken minder bebouwing dan de oude. Zo sneuvelden pogingen van ondernemers om bij Eemnes een nieuwe woonwijk langs de verlegde rijksweg 1 te bouwen op de in 1937 van kracht geworden verordening tegen de lintbebouwing.⁷⁷

Eerste nationale autosnelplan, 1936. De stad Utrecht was één van de centrale knooppunten in het nieuwe stelsel.

Scheiding van verkeerssoorten was het uitgangspunt van veel van deze plannen. De drukste wegen werden voorzien van ventwegen voor het lokale verkeer, van fietspaden en vrijliggende trambanen. Paradepaardje was de aanleg van de rotonde de Berekuil om het omvangrijke fietsverkeer tussen Utrecht, De Bilt en Zeist aan het eind van de jaren dertig te scheiden van het auto- en tramverkeer. De rotonde werd aangelegd op het moment dat de eerste autosnelweg van Nederland (Rijksweg 12 Den Haag - Utrecht - Arnhem) Utrecht al had bereikt. Het besluit om deze autosnelweg te bouwen, viel in 1934, de bouw startte snel daarna. In 1939 werd verkeersknooppunt Oudenrijn geopend, het eerste knooppunt van autosnelwegen in Nederland. Hier kruisten Rijksweg 12, Rijksweg 2 (de toekomstige autosnelweg Utrecht - Amsterdam) en Rijksweg 26 (Utrecht - Vreeswijk), die de automobilisten buiten Jutphaas en Vreeswijk om naar de in 1936 geopende brug over de Lek (ter vervanging van de oude schipbrug uit 1840) leidde.⁷⁸ Automobilisten die over de autosnelweg reden, waren onder de indruk. De nieuwe weg ademde rust en ruimte. Automobilisten kwamen er geen bespannen wagens, fietsers of trams tegen zoals op veel van de bestaande doorgaande wegen. Daarnaast kende de nieuwe weg geen aanliggende bebouwing zoals veel van de oude straatwegen. Automobilisten hadden op de nieuwe autosnelweg een wijds uitzicht op het omringende landschap.

Personenauto en autobus bij station Driebergen in 1936. Autobusdiensten kwamen op in de jaren twintig. Ze vormen een aanvulling op het treinverkeer en op sommige trajecten concurreerden ze ermee. HUA.

De inwoners van Vreeswijk moesten wennen aan de nieuwe situatie. Na de opening van het Lekkanaal in 1938, waardoor de grote schepen niet langer massaal voor de Koninginnensluis lagen te wachten, moesten ze nu ook het doorgaand wegverkeer missen. In een jaar tijd daalden de tolopbrengsten op de oude straatweg langs de Vaartsche Rijn met 85%.⁷⁹ De teruggang in Vreeswijk die in 1932 was ingezet door het uitbreken van de depressie van de jaren dertig, zette nu door. Pas in de jaren vijftig zou herstel volgen, door industrialisatie en woon-werkverkeer met de stad Utrecht. Vreeswijk was zijn bijzondere positie als verkeersplaats echter kwijt.⁸⁰

De omvang van het autogebruik viel aanvankelijk nogal mee. Zo maakten in 1939 dagelijks 2500 automobilisten gebruik van verkeersplein Oudenrijn. De verwachting bij de planners was echter dat het autogebruik snel zou toenemen en dat bij plannen voor de toekomst hierop ingespeeld moest worden. Zo verruilde het Utrechtse gemeentelijke vervoersbedrijf haar trams voor autobussen omdat deze niet gebonden aan een vaste lijn op straat beter zouden mengen met het autoverkeer. Om dezelfde reden weigerde de gemeente Utrecht de concessie te verlengen van de elektrische tramlijn Utrecht - Zeist van de NBM op het traject Biltstraat - Centraal Station.⁸¹ Gemotoriseerd wegverkeer was de norm geworden.

Concurrentie

Dat de autobus het zou winnen van de trams was niet vanaf het begin af aan duidelijk. Lang golden elektrische trams als zeer modern en bakens voor de toekomst. De OSM ging vroeg over op elektrificatie van haar bedrijf. Ze startte ermee in 1913 in Zeist. In 1924 werd de hele lijn van Driebergen tot aan Rhenen elektrisch geëxploiteerd. Na een wetswijziging in 1917 die het mogelijk maakte dat trams met een maximumsnelheid van 45 km per uur reden, verhoogde de OSM de snelheid.

De elektrificatie en de snelheidsverhoging loonden. Het aantal reizigers nam toe van 3.209.000 in 1923 tot 4,5 miljoen een jaar later en 5,2 miljoen in 1925. Het jaar erop steeg het aantal passagiers tot zes miljoen. De tram vervoerde ook veel dagjesmensen, onder andere naar het in 1932 geopende Ouwehands Dierenpark. De trams op de Utrechtse Heuvelrug behoorden tot de drukste interlokale tramverbindingen van Nederland. De populariteit hing samen met de behoefte van stedelingen om de natuur op de Utrechtse Heuvelrug te verkennen. Op mooie voorjaarsdagen maakten tienduizenden mensen gebruik van de trams.

Eind 1926 ging de OSM op in de Nederlandsche Buurtspoorwegmaatschappij (NBM.) De overgang paste in de schaalvergroting die op dat moment in het openbaar vervoer plaats vond. Vanaf eind jaren twintig liep het aantal passagiers van de tramlijn terug. Tijdgenoten wezen vooral op de concurrerende autobussen, maar ook massale gebruik van de fiets in de jaren twintig zorgde voor minder trampassagiers. Van de personenauto ondervond de tram nog weinig concurrentie. De directie van de NBM zocht de remedie in de aanschaf van autobussen. Net als de stedelijke beleidsmakers beschouwde ook de directie van deze onderneming trams op de weg als onwenselijk.

In de provincie had de stad Utrecht samen met Zuilen en Maarssen de grootste concentratie vrachtauto's. De vrachtauto's zorgden voor een sterke teruggang van het vervoer over de Kromme Rijn, de Grift en het Tienhovens Kanaal. Samen met de autobussen bleken de vrachtauto's ook stevige concurrenten voor de lokaalspoorwegen Utrecht - De Bilt - Zeist en de Utrecht - De Bilt - Den Dolder - Soest - Baarn en voor kleinere spoorstations. In de jaren dertig sloten de Nederlandse Spoorwegen veel van de kleinere stations en halteplaatsen. Stations en halteplaatsen als Harmelen, Papedorp, Nieuwerbrug, Nieuwersluis, Loenen, De Liesbosch en Maartensdijk zijn sindsdien buiten gebruik, hoewel een toen gesloten station als Houten tientallen jaren later heropend zou worden. Tegelijk elektrificeerden de Nederlandse Spoorwegen hun hoofdspoorwegennet om de concurrentie met het opkomende wegverkeer aan te kunnen. Op het hoofdnet zou daarna de reizigersgroei doorzetten. Het aantal verkochte kaartjes op Utrecht CS bedroeg in 1935 bijna drie miljoen.⁸² Ook op spoorweggebied was de stad Utrecht nog steeds draaischijf van Nederland.

De sterke groei van het wegverkeer na 1920 en de aanleg van een totaal nieuwe wegenstructuur vielen samen met een versnelling van de bevolkingsgroei in de provincie. De bevolkingsgroei was sterker dan eerder in de geschiedenis. Van 330.000 inwoners in 1920 nam het aantal inwoners in de provincie toe tot 550.000 in 1947, een toename van meer dan zestig procent. De demografische groei was het sterkst in die plaatsen die in 1890-1920 ook al een sterke dynamiek hadden laten zien, zoals Zuilen, Zeist en De Bilt, maar ging samen met een opvallend grote demografische groei van Amersfoort van 30.804 inwoners in 1920 tot aan 55.896 in 1947. In deze periode zouden ook plaatsen als Montfoort, IJsselstein of Breukelen en kleinere agrarische plaatsen die eerder weinig waren gegroeid, een trendbreuk op demografische gebied ervaren. De bevolkingsontwikkeling in de provincie was gelijkmatiger dan ooit tevoren.

Epiloog

De ontwikkelingen tussen 1815 en 1940 overziend, wordt duidelijk hoezeer de ontwikkelingen op verkeersgebied voortborduurden op eerder in gang gezette ontwikkelingen. Soms met verwachte uitkomsten, maar vaak ook met onvoorziene gevolgen.

De vroege uitbouw van het straatwegennet dankte de provincie aan zijn centrale geografische ligging en de aanwezigheid van welgestelde grootgrondbezitters. Door de ontwikkeling van de diligenciediensten op deze straatwegen werd de positie van de provincie steeds centraler.

Bermtoeristen die terugkerende automobilisten gadeslaan na een mooi pinksterweekend langs de Biltsestraatweg bij Utrecht, 1939. HUA.

De stad Utrecht en omgeving profiteerde hier veel meer van dan de rest van de provincie. De introductie van de grote spoorlijnen in de provincie tussen 1843-1878 was ingegeven door het succes van de bestaande vaarwegen bij het vervoeren van goederen van en naar Duitsland. De spoorwegen bleken echter minder succesvol in hun concurrentie met het vrachtvervoer over deze vaarwegen dan op passagiersgebied. Cijfers uit de jaarverslagen van de spoorwegmaatschappijen tonen een enorme latente vraag naar reizigersvervoer. Deze reizigersstromen vormden de basis voor een aanvullend vervoer van diligences en trams tussen de tot stand gekomen stations en de afzonderlijke plaatsen in de provincie.

De infrastructuur werd in golven aangelegd. De aanleg van straatwegen, spoorwegen, kanalen, verbeteringen van bestaande vaarwegen, tramwegen, verbetering van bestaande wegen en de introductie van autosnelwegen vonden na elkaar plaats, en soms gelijktijdig. De ene infrastructuur vulde de andere aan. Zo werd het spoorwegnet steeds fijnmaziger door uitbreiding van het aantal hoofdlijnen, door het openen van nevenstations en door de activiteiten van lokaalspoorwegen en van trammaatschappijen. In enkele gevallen werd het railvervoer aangevuld met de diensten van scheepvaartmaatschappijen.

In de periode 1815-1840 trad een bescheiden demografische en economische ontwikkeling op in en rond de provinciehoofdstad. Het is plausibel deze ontwikkeling in verband te brengen met de steeds sterker wordende positie van de stad Utrecht op het knooppunt van straatwegen en een vaarwater van internationale betekenis. Tussen 1840 en 1890 groeiden de stad Utrecht en verrassend genoeg ook het voormalige veendorp Veenendaal fors uit tot belangrijke industriële plaatsen. Vooral de groei van het fabriekswezen in Veenendaal was opvallend. Even opvallend was de relatief gunstige verkeerssituatie van deze plaats. In Utrecht nam de bevolking fors toe door aanwas van elders. In Veenendaal was in deze periode de bevolkingsgroei bescheiden en

vooral gebaseerd op een geboorteoerschot. Andere plaatsen in de provincie bleven qua groei hierbij achter, terwijl het centraal gelegen en goed ontsloten Amersfoort en eveneens op een kruispunt van water-, rail en landwegen gelegen Rhenen slechts bescheiden groeiden. Omgekeerd stagneerden marktstadjes als IJsselstein en Wijk bij Duurstede, die zich op infrastructuur gebied weinig ontwikkelden.

De infrastructuur was ongelijk verdeeld. Utrecht profiteerde van de aanleg van de Rhijnspoorweg, van de Keulse Vaart en van het Merwedekanaal, terwijl Amersfoort tot 1876 moest wachten totdat het van een doorgaande spoorweg naar Duitsland werd voorzien en een doorgaande grote vaarverbinding werd hier nooit aangelegd. De provincie kende in de periode 1890-1920 een versnelde, ruimtelijk zeer ongelijke demografische en economische groei. De demografische en economische groei in het dorp Zuilen was explosief. De demografische groei en de groei van de werkgelegenheid in de provinciehoofdstad Utrecht versnelden, net als de toename van de werkgelegenheid in Veenendaal. De ontwikkelingen in Amersfoort volgden deze trend. De groei van Zuilen, Utrecht en (in mindere mate) Maarssen hing rechtstreeks samen met het succes van het Merwedekanaal. Nieuwe industriële ondernemingen vestigden zich in de directe nabijheid van dit kanaal en zorgden voor de bouw van arbeiderswijken daar. Opvallend was ook de demografische groei in plaatsen als De Bilt, Zeist, Baarn en Driebergen. Deze transformeerden tot forensenplaatsen mogelijk gemaakt door het fijnmaziger railvervoer dat in deze periode tot stand kwam. In deze periode waren de spoorwegen in Amersfoort een krachtige stimulans voor de vestiging van nieuwe industriële bedrijven in deze stad.

In het interbellum vertoonde de provincie een grote economische en demografische groei, die ruimtelijk veel sterker gespreid was dan ooit eerder in de geschiedenis. Het sterk uitgebreide railsysteem, de opkomst van de fiets en het opkomende auto-systeem met een prominente rol hierin voor de autobus droegen hier sterk aan bij. De personenauto was in deze periode van minder belang dan de andere vervoermiddelen, maar zette wel al de toon. De grootscheepse hervorming van het wegennet in de provincie inclusief het verdwijnen van elektrische trams en het sluiten van spoorstations en nevenlijnen voor passagiersvervoer per rail zijn uitingen ervan. In de jaren dertig werden de patronen uitgezet die de ontwikkelingen in de naoorlogse periode zouden bepalen. Deze patronen behelsden niet alleen het aanleggen van nieuwe wegen geschikt voor autoverkeer, een scheiding van verkeerssoorten en een aangebrachte scheiding tussen lokaal en doorgaand verkeer, maar ook de versterking van een cultuur van ruimtelijke mobiliteit waarbij het gewoon was dat inwoners van het Sticht reisden naar andere plaatsen voor hun werk en voor hun ontspanning - patronen die al waren ingezet na 1895.

Wanneer we de hele periode overzien, valt het op dat vooral die plaatsen groeiden die toegang hadden tot verschillende soorten infrastructuur. Een duidelijk voorbeeld hiervan is Driebergen, dat na 1844 groeide na de bestrating van de Hoofdstraat en de aanleg van het station Zeist - Driebergen. Wellicht de meest duidelijke illustratie hiervan is de spectaculaire groei van Utrecht, Zuilen en Maarssen rond 1910 na de aanleg van het Merwedekanaal. De aanwezigheid van diep vaarwater in combinatie van goede spoorwegverbindingen deed nieuwe fabrieken en bewoners toestromen. Multimodaliteit lijkt te lonen.

Gebruikte afkortingen

HIJSM	Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij
NCS	Nederlandsche Centraal Spoorwegmaatschappij
NRS	Nederlandsch Rhijnspoorwegmaatschappij
NBM	Nederlandsche Buurtspoorweg Maatschappij
MESS	Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen
OSM	Ooster Spoortram Maatschappij
UMO	Rijwielpadvereniging Utrecht en Omstreken

Geraadpleegde bronnen

Jaarverslagen van de NRS (1845-1890), de MESS (1870; 1880; 1890; 1900; 1910), de HIJSM (1870; 1880; 1890; 1900; 1910) en van de MESS en HSIJM gecombineerd (1925 en 1935).

Statistiek der scheepvaartbewegingen over rivieren en kanalen Nederland, 1877-1939.

Statistiek van de spoor- en de tramwegen, 1880-1920.

Utrechtsch Nieuwsblad, 1892-1910.

Verkeerstellingen en tellingen van motorvoertuigen, 1923, 1926 en 1938.

Verslag van de Gedeputeerde Staten der provincie Utrecht aan de algemeene provinciale staten van dat gewest, 1831 - 1920.

Abrahamse en Blijdenstijn 2010 ➤ J.E. Abrahamse en R. Blijdenstijn, *Wegh der weegen. De ontwikkeling van de Amersfoortseweg 1647-2010*, Utrecht / Amsterdam 2010.

Alkemade 1996 ➤ F. Alkemade, *Het beeld van de auto. 1896-1921*, Deventer 1996.

Ameshoff 1891 ➤ H. Ameshoff, *De Nederlandsche Rhijn-Spoorweg*, Utrecht 1891.

Baars 1992 ➤ K.E. Baars, *Varend Vervoeren, Van Amsterdam tot de Rijn: honderd jaar Merwedekanaal*, Utrecht 1992.

Berigt wegens den spoorweg tusschen Amsterdam en Keulen, Amsterdam 1832.

Beijen 1891 ➤ K.H. Beijen, *Geschiedkundige herinnering aan de Nederlandsche Rhijnspoorwegmaatschappij*, Haarlem 1891.

Blijdenstein 2005 ➤ R. Blijdenstein, *Tastbare tijd. Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht*, Utrecht 2005.

Van der Boorn, Van Leeuwen en Kolkman 1979 ➤ P. van der Boorn, W. van Leeuwen en J. Kolkman, *200 jaar arbeidsmarkt in Utrecht*, Utrecht 1979.

Bosch en Van der Ham 1998 ➤ T. Bosch en W. van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat*, Zaltbommel 1998.

Bosman 2004 ➤ F. Bosman, *GVU 100 jaar. De geschiedenis van het Utrechtse stadsvervoer*, Utrecht 2004.

Brouwer en Van Kesteren 2008 ➤ P. Brouwer en G. van Kesteren, *Berigt aan de heeren reizigers. 400 jaar openbaar vervoer in Nederland*, Den Haag 2008.

De Bruin 2000 ➤ R.E. de Bruin (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000.

Buiter en Volkers 1996 ➤ H. Buiter en K. Volkers, *Oudenrijn, Geschiedenis van een verkeersknooppunt*, Utrecht 1996.

Buiter 1997 ➤ H. Buiter, *Fabriekswerk. Industrieel erfgoed in de provincie Utrecht*, Utrecht 1997.

Buiter 2001 ➤ H. Buiter, 'Aantasting van de Lustwarande of Kogelflesjespolitiek? Strijd rond de modernisering van Rijksweg 25 in de jaren twintig', *Oud-Utrecht* 5 (2001), 129-133.

Buiter 2003 ➤ H. Buiter, 'Werken aan sanitaire en bereikbare steden', in: J.W. Schot (red.) *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, deel 6, Zutphen 2003, 25-49.

Buiter 2005 ➤ H. Buiter, *Riool, rails en asfalt. 80 jaar straat rumoer in vier Nederlandse steden*, Zutphen 2005.

Broeke e.a. 1997 ➤ W. van den Broeke, H. Buiter, J.P. Corten en M.I. Jansen, 'Werk in de fabriek', in: C. Dekker (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht vanaf 1780*, Utrecht 1997, 245-275.

Brusse 1993 ➤ P. Brusse, *Amersfoort 1850-1930. Economische bedrijvigheid en sociale verhoudingen*, Amersfoort 1993.

Borger 1982 ➤ G. Borger, *Staat van land en water*, Utrecht 1982.

Bijkerk 1987 ➤ W. Bijkerk, *Vreeswijk. Keerpunt 1938?*, doctoraalscriptie Geschiedenis Rijksuniversiteit Utrecht 1987.

Van der Cammen en De Klerk 2003 ➤ H. van der Cammen en L.A. de Klerk, *Ruimtelijk ordening. Van grachtengordel tot Vinexwijk*, Utrecht 2003.

Craandijk 1879 ➤ J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland met pen en potlood*, Deel 4, Haarlem 1879.

Dekker 1983 ➤ D. Dekker, 'Het kanaal van Amsterdam naar de Merwede', *Historische Kring Maarssen*, (1983) 77-79.

Dekker 1997 ➤ C. Dekker, *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, Utrecht 1997 (drie delen).

Een eeuw wijzer 1983 ➤ *Een eeuw wijzer. 100 jaar ANBW 1883-1983*, 's-Gravenhage 1983.

Van Engelsdorp Gastelaars 1993 ➤ R. van Engelsdorp Gastelaars, 'Verstedelijking in Nederland tussen 1800 en 1940', in: E. Taverne en I. Visser (reds.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, Nijmegen 1993, 174-179.

Fuchs 1981 ➤ J.M. Fuchs, *Onderweg. Een eeuw personen- en goederenvervoer in Nederland*, 's-Gravenhage 1981.

Filarski 1995 ➤ R. Filarski, *Kanalen van de Koning-Koopman. Goederenvervoer, binnenscheepvaart en kanalenbouw in Nederland en België in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Amsterdam 1995.

Filarski en Mom 2008 ➤ R. Filarski, en G. Mom, *Van transport naar mobiliteit. De transport revolutie (1800-1900)*, Zutphen 2008.

De Gunst, Morsink en Pollemans z.j. ➤ G. de Gunst, L. Morsink en Th. Pollemans, *Het begon met de trekschuit. Geschiedenis van de infrastructuur van de gemeente Oudewater tussen 1814 en 1940*, Oudewater z.j.

- Gravendaal 1990** ➤ C.J.W. Gravendaal, *De Rijnspoorweg (1838-1845). Tussen oprichting en overdracht. Een analyse van het gevoerde beleid*, doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1990.
- Greup 1952** ➤ G.M. Greup, *De Rijnverbinding van Amsterdam en haar geschiedenis*, Amsterdam 1952.
- Groeneveld 2009** ➤ J. Groeneveld, 'Romantische bespiegelingen in duigen. Hoe de aanleg van een straatweg een hessenweg veroorzaakte', *Baerne* 34 (2009) 23-32.
- Groeneveld 2012a** ➤ J. Groeneveld, 'Infrastructuur en ontwikkeling van Eemnes 1815 - 1940. Deel 1: Fijnmazige infrastructuur met 'stegen' en voetpaden', *Historische Kring Eemnes* 34 (2012) 51-71.
- Groeneveld 2012b** ➤ J. Groeneveld, 'Infrastructuur en ontwikkeling van Eemnes 1815 - 1940. Deel 2: vervoerstechnologie en verkeersontwikkelingen', *Historische Kring Eemnes* 34 (2012) 100-119.
- Groeneveld 2012c** ➤ J. Groeneveld, 'Infrastructuur en ontwikkeling van Eemnes 1815 - 1940. Deel 3: Groei en stilstand in voor- en tegenspoed', *Historische Kring Eemnes* 34 (2012) 194-212.
- Groeneveld 2012d** ➤ J. Groeneveld, 'Infrastructuur en ontwikkeling van Eemnes 1815 - 1940. Deel 4: Uitbreidingsplannen na 1920', *Historische Kring Eemnes* 34 (2012) 223-243.
- Groeneveld 2013** ➤ J. Groeneveld, 'Infrastructuur en ontwikkeling van Eemnes 1815 - 1940. Deel 5 (slot): Een grensgemeente tegen het Gooi', *Historische Kring Eemnes* 35 (2013) 5-22.
- Haan-Beerends 2014** ➤ L. Haan-Beerends, 'Zonder Station - De Bilt geen Bilthoven', *De Biltse Griff* 25 (2014), nr. 2, 34-45.
- Heurneman 2007** ➤ W.A. Heurneman, *Waard om te weten. Leentelijst geschiedschrijving provincie Utrecht*, Utrecht 2007.
- Hoekveld 1964** ➤ G.A. Hoekveld, *Baarn. Schets van een villadorp*, Baarn 1964.
- Horsten 2005** ➤ F.H. Horsten, *Doorgaande wegen in Nederland, 16e tot 19e eeuw. Een historische wegenatlas*, Amsterdam 2005.
- Van Hulzen 1987** ➤ A. van Hulzen, *Utrecht en het verkeer. 1850-1940*, Baarn 1987.
- Jonckers Nieboer 1907** ➤ J.H. Jonckers Nieboer, *Geschiedenis der Nederlandsche Spoorwegen*, Haarlem 1907.
- Kamphuis 2000** ➤ H.A. Kamphuis, 'Tussen algemeen en plaatselijk belang. De verwerping van Tak van Poortvliets ontwerp-Kanalenwet in 1879', *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 9 (2000) 34-47.
- Knippenberg 2013** ➤ H. Knippenberg, 'De fysieke kant van het land: grenzen, grond, water en wegen', in: I. de Haan, P. den Hoed en H. te Velde, *Een nieuwe staat. Het begin van het koninkrijk der Nederlanden*, Amsterdam 2013, 77-103.
- Koch 2013** ➤ J. Koch, *Koning Willem I*, Amsterdam 2013.
- Van der Kuijlen 1987** ➤ W.J.F. van der Kuijlen, *Van stoomtram tot sneltram. De geschiedenis van de tram- en bargediensten tussen Utrecht-Jutphaas-Vreeswijk en IJsselstein*, Buren 1987.
- Linders-Royendijk 1989** ➤ M.F.A. Linders-Royendijk, *Gebaande wegen voor mobiliteit en vrijetijdsbesteding. De ANWB als vrijwillige associatie 1883-1937*, Heeswijk 1989.
- Lodewijks 1987** ➤ J.H. Lodewijks, *Verkeer, vervoer ... verandering? Ontsluiting van Amersfoort 1820-1890*, doctoraalscriptie RUU, Utrecht 1987.
- Mak en Mathijssen 2000** ➤ G. Mak en M. Mathijssen, *Lopen met Van Lennep*, Zwolle 2000.
- Van Maren 2014** ➤ J.W. van Maren, 'De witte dampkolom wijst de spoorbaan aan. Infrastructuur en bevolkingsgroei in Zuidoost Utrecht, 1815-1940', *Jaarboek Oud Utrecht* 2014, 55-94.
- Niemeijer 1995** ➤ A.F.J. Niemeijer, 'Waterways and the Dutch economy in the nineteenth century', in: A. Kunz and J. Armstrong, *Inland navigation and economic development in nineteenth-century Europe*, Mainz 1995, 213-235.
- Nusteling 1974** ➤ H.P.H. Nusteling, *De rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool, 1831-1914*, Amsterdam 1974.
- Van Oeveren 2013a** ➤ J. van Oeveren, 'De mythe van het geïsoleerde dorp', *Oud Veenendaal* 28 (2013) 87-100.
- Van Oeveren 2013b** ➤ J. van Oeveren, 'Handelswegen die bijdragen tot haar bloei', *Oud Veenendaal* 28 (2013) 59-69.
- Reeskamp 1970** ➤ J. Reeskamp, *De elektrische trams in en om Utrecht*, Rotterdam 1970.
- Schmal 1981** ➤ H. Schmal, 'Rijks grote wegen', in: A.P. de Klerk (red.), *Historische geografie in veelvoud*, Utrecht 1981.
- Schmal 1989** ➤ H. Schmal, 'De tram in Nederland', *Historisch-geografisch tijdschrift* 7 (1989), 73-89.
- Schot 2002a** ➤ J.W. Schot, 'Concurrentie en afstemming: water, rails en lucht', in: J.W. Schot e.a. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, deel 5, Zutphen 2002, 19-43.
- Schot 2002b** ➤ J.W. Schot, 'Werken aan mobiliteit: de inburgering van de auto', in: J.W. Schot e.a. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, deel 5, Zutphen 2002, 45-73.
- Sluiter e.a. 2002** ➤ J.W. Sluiter e.a., *Overzicht van de Nederlandse spoor- en tramwegbedrijven*, Utrecht 2002.
- Staal 2003** ➤ P.E. Staal, *Automobilisme in Nederland. Een geschiedenis van gebruik, misbruik en nut*, Zutphen 2003.
- Steenmeijer 1982** ➤ A. Steenmeijer, *De Zeister tram, De elektrische tram Utrecht-Zeist 1909-1949*, Schoorl 1982.
- Steenmeijer 1985** ➤ A. Steenmeijer, *Trams langs de Utrechtse Heuvelrug*, Schoorl 1985.
- Stoppelenburg 2014** ➤ N. Stoppelenburg, 'Open reis met de trekschuit', *Heemtijdinghen* 50 (2014) 46-55.
- Strengers-Older Kalter 2012a** ➤ K. Strengers-Older Kalter, 'De communicatie zijn volmaakt in orde'. De ontwikkeling weg en water in Maarssen, *Historische Kring Maarssen* 39 (2012) 20-25.
- Strengers-Older Kalter 2012b** ➤ K. Strengers-Older Kalter, 'De communicatie zijn volmaakt in orde'. De ontwikkeling weg en water in Maarssen, *Historische Kring Maarssen* 39 (2012) 53-57.
- Strengers-Older Kalter 2012c** ➤ K. Strengers-Older Kalter, 'De communicatie zijn volmaakt in orde'. De ontwikkeling weg en water in Maarssen, *Historische Kring Maarssen* 39 (2012) 71-75.
- Strengers-Older Kalter 2012d** ➤ K. Strengers-Older Kalter, '"Tot gemeentelijke bloei en welvaart": de geschiedenis van weg en water in de Kromme Rijnstreek rond Bunnik en Odijk tussen 1813 en 1930', *Het Kromme Rijngebied* 46 (2012) 1-15.
- Strous 2012** ➤ W.H. Strous, 'Infrastructuur in Rhenen tussen 1815 en 1940. De periode tot 1885', *Oud Rhenen* 22 (2012) 17-25.
- Strous 2013** ➤ W.H. Strous, 'Infrastructuur in Rhenen tussen 1815 en 1940. De periode na 1886', *Oud Rhenen* 23 (2013) 14-24.

- Veenendaal 1998** ➤ A.J. Veenendaal, *De ijzeren weg in een land vol water. Beknopte geschiedenis van de spoorwegen in Nederland 1834-1958*, Amsterdam 1998.
- Veenendaal 2008** ➤ G. Veenendaal, *Spoorwegen in Nederland. Van 1834 tot nu*, Amsterdam 2008.
- Van der Vinne 2007** ➤ V. van der Vinne, *De trage verbreiding van de auto in Nederland 1896-1939*, Amsterdam 2007.
- Vogelzang 2013** ➤ F. Vogelzang, 'Door het veen. Infrastructuur in noordwest Utrecht 1800-1930', *Jaarboekje van het oudheidkundig genootschap 'Nijfstarlake'* 2013, 74-97.
- Vogelzang 2014** ➤ F. Vogelzang, 'Isolement in het hart van het land. Infrastructuur in zuidwest Utrecht', *Heemtijsdinghen* 50 (2014) 21-42.
- Volkers 1991** ➤ K. Volkers, *Zeist door de tijd. Een cultuurhistorische atlas*, Zeist/Utrecht 2011.
- De Vries 1981** ➤ J. de Vries, *Barges and Capitalism, Passenger transportation in the Dutch Economy (1632-1839)*, Utrecht 1981.
- De Vries en Van der Woude 1995** ➤ J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam 1995.
- Van Vuuren 1938** ➤ L. van Vuuren, *Rapport betreffende een onderzoek naar de sociaal-economische structuur van een gebied in de provincie Utrecht*, Utrecht 1938.
- Van der Woud 1987** ➤ A. van der Woud, *Het lege land, De Ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*, Amsterdam 1987.
- Van der Woud 2006** ➤ A. van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*, Amsterdam 2006.

Noten

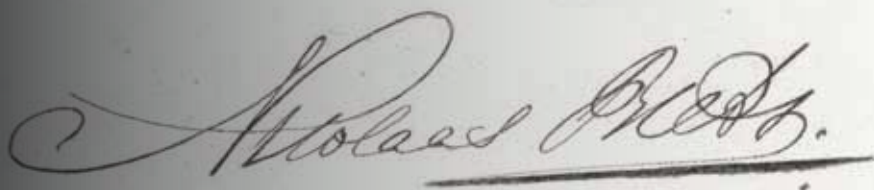
- 1 Heurneman 2007. Het gaat hierbij om de volgende publicaties: De Gunst, Morsink en Pollemans; Groeneveld 2009; Groeneveld 2012a; Groeneveld 2012b; Groeneveld 2012c; Groeneveld 2012d, Groeneveld 2013; Haan-Beerends 2014; Stoppelenburg 2014; Strengers-Olde Kalter 2012a; Strengers-Olde Kalter 2012b; Strengers-Olde Kalter 2012c; Strengers-Olde Kalter 2012d; Van Maren 2014; Strous 2012; Strous 2013; Vogelzang 2013 en Vogelzang 2014.
- 2 Abrahamse en Blijdenstijn 2010, 61.
- 3 Knippenberg 2013, 90.
- 4 Schmal 1981, 80.
- 5 Groeneveld 2012b, 104.
- 6 Groeneveld 2012b, 106-107.
- 7 Groeneveld 2012b, 108.
- 8 Van Maren 2014.
- 9 Mak en Mathijsen 2000, 227.
- 10 Craandijk 1879, 156.
- 11 Verslag van de Gedeputeerde Staten der provincie Utrecht aan de algemeene provinciale staten van dat gewest 1831, 36.
- 12 Verslag van de Gedeputeerde Staten der provincie Utrecht aan de algemeene provinciale staten van dat gewest 1831, 37.
- 13 Verslag van de Gedeputeerde Staten der provincie Utrecht aan de algemeene provinciale staten van dat gewest 1840, 31.
- 14 Brouwer en Van Kesteren, 104.
- 15 Brouwer en Van Kesteren 2008, 104.
- 16 Strous 2012, 21.
- 17 Lodewijks 1987, 103.
- 18 Filarski 1995, 94-95.
- 19 Vogelzang 2013, 78.
- 20 Van der Woud, 130; Filarski 1995, 245-252.
- 21 De Bruin 2000, 364.
- 22 De Vries 1981, 182.
- 23 Lodewijks 1987, 18-19.
- 24 De Gunst, Morsink en Pollemans z.j., 23.
- 25 Vogelzang 2014, 3.
- 26 Strengers-Olde Kalter 2012d, 6-8.
- 27 Van Oeveren 2013a, 97.
- 28 Van den Broeke e.a., 246-250.
- 29 Strengers-Olde Kalter 2012b, 54.
- 30 Na de opening van het NCS-station in Zeist in 1901 zou dit station 'Zeist' worden genoemd en het oudere station Driebergen. Na sluiting van station Zeist voor passagiersvervoer in de jaren dertig werd vervolgens station Driebergen omgedoopt in Driebergen-Zeist.
- 31 Strous 2012, 21.
- 32 Van Oeveren 2013, 96-97.
- 33 Lodewijks 1987, 20.
- 34 Vogelzang 2013, 93-94.
- 35 De Gunst, Morsink en Pollemans z.j., 40.
- 36 Provincieverslag 1860.
- 37 Lodewijks 1987, 58.

- 38 Lodewijks 1987, 60-61.
- 39 Brusse 1993, 62.
- 40 Lodewijks 1987, 105.
- 41 Provincieverslag 1865.
- 42 In het begin van de eenentwintigste eeuw zou Utrecht CS zelfs uitgroeien tot het drukste station van Nederland.
- 43 Hoekveld 1964, 105.
- 44 Brusse 1993, 65; Lodewijks 1987, 140.
- 45 Strous 2012, 21.
- 46 Strous 2012, 22; Strous 2013, 14.
- 47 Strous 2013, 17-18.
- 48 Van Oeveren 2013, 59-69.
- 49 Strengers-Olde Kalter 2012b, 55.
- 50 Strengers-Olde Kalter, 10.
- 51 Buiten 2005, 246.
- 52 Lodewijks 1987, 135.
- 53 Buiten 2005, 247.
- 54 Vogelzang, 39-40.
- 55 Reeskamp 1970, 89.
- 56 Van der Kuijlen 1987, 10.
- 57 Van der Kuijlen 1987, 14.
- 58 Van der Kuijlen 1987, 13-17, 20.
- 59 Kamphuis 2000, 44.
- 60 Kamphuis 2000, 46.
- 61 Kamphuis 2000, 47.
- 62 Utrechts Nieuwsblad, 22 juni 1893.
- 63 Strengers-Olde Kalter 2012c, 72.
- 64 De Bruin 2000, 400-401.
- 65 Statistiek der scheepvaartbewegingen over rivieren en kanalen in Nederland 1900.
- 66 Statistiek der scheepvaartbewegingen over rivieren en kanalen Nederland 1900.
- 67 Statistiek der scheepvaartbewegingen over rivieren en kanalen Nederland 1903.
- 68 Haan-Beerends 2014, 34-45.
- 69 Buiten 1997, 97.
- 70 Abrahamse en Blijdenstijn 2010, 74-75.
- 71 Bijkerk 1987, 8.
- 72 Borger 1982, 167.
- 73 Het aantal getelde passerende auto's werd in gewicht omgerekend.
- 74 Verkeerstellingen 1926.
- 75 Borger 1982, 174.
- 76 Buiten 2001, 131-132.
- 77 Groeneveld 2013, 9.
- 78 Buiten en Volkers 1996, 39.
- 79 Buiten en Volkers 1996, 37.
- 80 Bijkerk 1987, 89-90.
- 81 Deze lijn zou in 1949 worden stopgezet.
- 82 Jaarverslag SS en HJSM, 1925 en Jaarverslag SS en HJSM, 1935.

Marius van Leeuwen

**‘De held van ons
huiselijk leven, de
lieveling der natie...’**

**De Utrechtse jaren van Nicolaas Beets
(1814-1903)**

*Nicolaas Beets omstreeks 1855, kort nadat hij naar Utrecht was verhuisd.
Staalgravure door D.J. Sluyter. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, 38797.*

Uitg. door A.C. Kruseman.

Bijna 50 jaar, van 1854 tot 1903, woonde Nicolaas Beets in Utrecht. Hij had met de Camera Obscura (1839) naam gemaakt, maar zoiets kwam daarna nooit meer uit zijn pen. Is hij op zijn lauweren gaan rusten? Zeker niet. Hij maakte zich geliefd als prediker, greep elke gelegenheid aan om de mensen met zijn dichtwerk te verrassen, hield zich intensief bezig met taalkwesties en werd hoogleraar in de theologie. Hij gold als een wijze verzoener, al stelde hij zich één maal, in de schoolstrijd, onverzoenlijk op. Weinig inwoners van Utrecht waren zo gezien als hij. Jammer dat het

Marius van Leeuwen (1947) is een achter-achter-kleinzoon van Nicolaas Beets. Hij studeerde theologie te Leiden en promoveerde daar in 1981. Hij was remonstrants predikant te Utrecht (Geertekerk, 1981-1992), tevens studentenpredikant (Janskerk), bijzonder hoogleraar aan de Universiteit Utrecht (1984-1994) en hoogleraar aan het Remonstrants Seminarium, Universiteit Leiden (1993-2012). Hij schreef onder andere boeken over de bijbel en over de christelijke feesten.

*nageslacht zich hem,
behalve als de Hildebrand
van de Camera, bijna
uitsluitend als een
hopeloze rijmelaar
herinnerde.*

Twee eeuwen geleden, in 1814, werd Nicolaas Beets in Haarlem geboren. Maar het grootste deel van zijn leven, van 1854 tot zijn dood in 1903, woonde hij in Utrecht. Reden om hier aandacht aan hem te besteden, vooral aan die bijna halve eeuw in Utrecht. De bundel verhalen en schetsen die hem blijvende roem bezorgde, de *Camera Obscura*, had hij al jaren eerder, in 1839, onder het pseudoniem Hildebrand doen verschijnen. Een boek van dat kaliber zou hij nooit meer schrijven. Vaak is er dan ook minnetjes gedaan over die Utrechtse jaren. Hoe kon het dat iemand die in zijn jeugd zo'n meesterwerk schreef, later alleen nog grossierde in rijmelarij? Zijn eens zo grote naam was, zo schreef Henriette Roland Holst bij zijn dood, in de jaren na de *Camera* tot 'een symbool van geslaagde middelmatigheid en officieel-geijkte banaliteit' geworden. Was dat oordeel terecht? Wat voerde Beets in Utrecht uit?

Wat vooraf ging

Om bij het begin te beginnen: op 13 september 1814 was hij in Haarlem geboren. Na een zonnige jeugd aldaar ging hij in 1833 in Leiden theologie studeren. Het waren in protestants Nederland roerige tijden. Zo deed zich in de Hervormde Kerk, waartoe Beets behoorde, in 1834 een dramatische scheuring voor, de Afscheiding. Maar aan de 'Leidsche Hoogeschool' leek dat voorbij te gaan. De student Beets maakte zich in elk geval meer druk om de schone letteren dan om kerkelijke kwesties. Al vóór zijn komst naar Leiden waren gedichten van hem in literaire bladen opgenomen. Van nu af verschenen ze in een gestage stroom. Vooral de Engelse romantici Lord Byron en Walter Scott beïnvloedden hem. Hij vertaalde werk van die twee, en schreef in hun trant lange verhalende gedichten, zoals *José, een Spaansch verhaal* (1834) en *Guy de Vlaming* (1836). Op literaire avonden droeg hij graag daaruit voor. Het maakte hem al vroeg tot een geziene figuur in artistieke en 'betere' kringen. Met medestudenten als J.P. Hasebroek en Jan Kneppelhout (Klikspaan) vormde Beets een letterkundig gezelschap, de Rederijderskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid. Ze lazen elkaar poëzie van eigen hand voor en werk van de bewonderde romantische dichters. Melancholie voerde de boventoon, maar er was ook ruimte voor studentikoze scherts. Beets moet verschillende van de humoristische schetsen die hij in 1839 bundelde in de *Camera Obscura*, in dat gezelschap - 'onder vrienden, alleen onder vrienden'¹ - hebben voorgedragen.

De *Camera Obscura*, titelpagina van de vijfde druk (1854).

In datzelfde jaar rondde hij zijn, braaf volgehouden, theologiestudie af met een proefschrift - zoals dat hoorde: in het Latijn - over de renaissancepaus Pius II. Het jaar daarop werd hij als predikant beroepen in Heemstede, vlakbij zijn geboortestad. Kort voordat hij in het ambt werd bevestigd, was hij in het huwelijk getreden met jonkvrouw Aleide van Foreest (1818-1856). Het predikantschap vroeg om een nieuwe oriëntatie. Beets liet de romantische stijl, met zijn hang naar melancholie en wanhoop, los: die had hem als jongeling meegesleept, maar paste een verkondiger van 'het goede nieuws' niet. Ook de komische, ironische toon die hij in de *Camera Obscura* vaak aansloeg, achtte hij voor een predikant minder passend. Vandaar dat een tweede boek van dat type nooit verscheen. Dat verhinderde hem echter niet om in latere edities nog allerlei verhalen aan de *Camera* zelf toe te voegen. Van dat boek heeft Beets, alias Hildebrand, zich

nooit gedistantieerd. Integendeel, hij verheugde zich over de 'zegetocht der nieuwe drukken'² die zijn leven vergezelde, en droeg aan die zegetocht bij door in elk van de 21 drukken die tijdens zijn leven verschenen, verbeteringen aan te brengen. Ook uit de publicatie, in 1887, van *Na vijftig jaar. Noodige en overbodige opheldering van de Camera Obscura, door Hildebrand*,³ bleek dat Beets altijd met dat boek bezig bleef.

Niet melancholiek, wel ernstig; niet gewild-komisch, wel dicht bij de gewone man: zo'n stijl probeerde hij als beginnend predikant te vinden. Het lukte hem wonderwel. Preekbundels van zijn hand werden goed ontvangen. Dat bracht Beets en zijn uitgever (en zwager) Pieter Bohn in Haarlem op het idee zijn preken uit te brengen in maandelijkse afleveringen, waarop men zich, per jaar, kon abonneren. Zo ontstonden de eerste vier jaargangen van *Stichtelijke uren* (1848-1851). Er zouden er in de Utrechtse tijd nog zes volgen.⁴ Elke jaargang omvatte ruim veertig preken en overdenkingen, en telde over de vierhonderd pagina's. Bijna iedere week een preek afsteken die zó naar de drukker kon: Beets vroeg veel van zichzelf. Geen wonder dat hij tegenover Bohn soms klaagde dat het nauwelijks was op te brengen. Geen wonder ook dat sommige recensenten constateerden dat hij het literaire peil dat men van hem verwachtte, niet steeds haalde. Maar het succes was groot: de *Stichtelijke uren* hebben, aldus Beets' biograaf Chantepeie de la Saussaye, 'een buitengewonen opgang gemaakt'⁵. Ook met zijn poëzie bereikte hij een brede lezerskring. In de Heemsteedse pastorie ontstonden talloze verzen over religieuze thema's. Ook werd het wel en wee van de bewoners van die pastorie geregeld in 'huiselijke poëzie' bezongen. Aleide en Nicolaas kregen tussen 1841 en 1854 acht kinderen. Van hen overleed er één, de kleine Nicolaas, al als peuter. 'Vroegtijdig zijt gij heengegaan./ Vroegtijdig hebt gij 't goed daarboven./ Wij blijven, koste 't menig traan,/ De hand die gaf, in 't nemen loven', dichtte zijn vader in 'Liederkransje voor de jarige moeder' (1854, een cyclus gedichten, over elk van de acht kinderen één⁶).

Al met al kreeg de dichter en schrijver Beets spoedig ook als predikant landelijke faam. Dat maakte dat er van vele kanten aan hem werd getrokken. In de richtingenstrijd die rond 1850 binnen de Hervormde Kerk opblaaid, probeerde men van beide zijden, orthodox en modern, hem in te palmen. Vergeefs, want Beets paste ervoor tot voorman van één partij te worden gemaakt. Van strijd, partijzucht moest hij niets hebben. De titel die hij bedacht voor het 'maandschrift' dat hij in 1853 samen met anderen begon, was veelzeggend: *Ernst en vrede*. Hij wilde ernst maken met het evangelie, en daarbij: de vrede bewaren. Men trok aan hem. Tweemaal kwam er uit Stellenbosch, Zuid-Afrika, het aanbod om hoogleraar te worden aan het seminarie van de Kaapse kerk (1852, 1853). Maar hij voelde zich te 'Nederlands' om daarop in te gaan. 'Zoude ik mijn kracht, mijn vlijt, / Mijn lied, mijn luit (mijn lust) / Gaan brengen aan een vreemde kust? / Neen, zij zijn U gewijd' (het gedicht 'Aan Nederland', 1855; met 'U' is het vaderland bedoeld). Meermalen werd ook vanuit andere gemeenten een beroep op hem uitgebracht. Toen men hem bijvoorbeeld in 1849 in Middelburg als predikant wilde hebben, hield hij dat af omdat die stad hem te veel in de periferie lag. Hij zocht het centrum, om van daar uit niet alleen zijn eigen gemeente, maar (enige eigendunk was hem niet vreemd) heel het vaderland te dienen. Het beroep dat eind 1853 uit Utrecht werd uitgebracht, aanvaardde hij dan ook. Op 11 juni 1854, 's avonds ten half 6 Ure', hield Dr. N. Beets in de Domkerk zijn 'intree-rede' als predikant van de Hervormde gemeente.⁷

Het Beetsenhuis

Al snel was er passende huisvesting gevonden voor het grote gezin. Begin augustus kon het pand Boothstraat 6, later wel 'het Beetsenhuis' genoemd, worden betrokken. Het was een huis van het kapittel van Sint Jan geweest.⁸ Maar sinds kort was het in bezit van Chr.W.J. baron van Boetzelaer

van Dubbeldam, die het graag aan de nieuwe predikant verhuurde. Beets heeft er tot zijn dood gewoond.

‘Dit goede, ruime, stille huis’ (zo typeerde Beets het in het gedicht ‘Nieuwe woning’) was een ideale uitvalsbasis naar de hem toebedeelde wijk, Lauwerecht. Beets ging er, zoals dat van een predikant werd verwacht, trouw op ziekenbezoek. En op zondag kon men hem vanuit zijn huis zien lopen naar de kerk waar hij de dienst zou leiden. Ze lagen alle op loopafstand: Domkerk, Janskerk, Jacobikerk, Buurkerk, Nicolaïkerk en Geertekerk. De Utrechtse hervormde predikanten preekten daar bij toerbeurt. In het eerste volle jaar dat hij in Utrecht stond, preekte Beets er 74 keer, ‘s morgens, in de namiddag of ‘s avonds. Daar kwamen dan nog bijzondere diensten en gastbeurten elders bij.

In die eerste Utrechtse jaren is leed niet aan het Beetsenhuis voorbij gegaan. Op 8 mei 1856 stierf Aleide in het kraambed. Zij was, zo noteerde Beets in het schrift waarin hij zijn preekbeurten bijhield, de beste vrouw geweest die God ‘mij op mijnen levensweg als gezellin had kunnen geven’.⁹ Grote indruk maakte de eerste preek die hij na dit verlies hield, de ‘vroegpreek’ in de Domkerk, op 18 mei. ‘Tot eigen en anderer bemoediging’ sprak hij over die ‘eigenaardige school van Christus’, waar men leert geloven dat God uiteindelijk alle dingen - ook de storm ‘die op eenmaal het aardsch geluk verwoesten kan’ - doet ‘medewerken ten goede’ (Rom. 8:28).¹⁰ Een jaar later, in augustus 1857, overleed het kind dat in die meinacht was geboren; het had, nadat zijn moeder zo plotseling was heengegaan, nooit echt aan het leven kunnen wennen (aldus Beets in het gedicht ‘Ben-oni’¹¹). Twee maanden later stierf ook het oudste kind van Aleide en Nicolaas, zestien jaar oud. ‘Mijn Marten, lieve Marten, / Hoe heb ik u bemind! / Gij waart de trots mijns harten, / Mijn eerstgeboren kind’, dichtte Beets later (‘Ter gedachtenis’, 1871). In 1859 braken weer betere tijden aan: Beets trad in het huwelijk met Aleide’s jongere zuster, Jacoba Elisabeth van Foreest (1828-1911). Ook dit werd een gelukkige verbintenis. Zij kregen tussen 1860 en 1871 zes kinderen, van wie er een vroeg overleed.

Geloof en ‘twijfeling’

Beets meed, zoals gezegd, partijvorming en richtingensrijd. Zo men hem toch ergens wil indelen, dan hoorde hij tot de ‘ethisch-irenische’ richting in zijn kerk. Het ging hem om de waarheid van het Evangelie, die zich niet laat vangen in een strikte leer, maar die veeleer moet blijken in een vrome, vreedzame levenspraktijk. Het Réveil had hem beïnvloed, de beweging die, tegen het rationalisme van de Verlichting in, opwekte tot een waarachtig, doorleefd geloof. Beets moest dan

De gedenksteen in de gevel van het huis Boothstraat 6 herinnert eraan dat Beets hier ruim 48 jaar woonde. De steen werd ontworpen door de architect L.W.R. Schütz en in november 1903 geplaatst. Foto Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, 54203.

Beets in zijn studeerkamer. Houtgravure van E.A. Tilly naar een tekening van P.A. Schipperus, 1884. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, 38799.

ook weinig hebben van het ‘modernisme’, dat juist een brug wilde slaan tussen geloof en verlichtingsdenken. Maar hij zag ook de gevaren van een orthodoxie die de waarheid precies meende te kennen, en die haar vastlegde in ‘formulieren’, aan de hand waarvan men elkaar vaak liefdeloos de les las. Hij wilde tussen die partijen staan. In zijn preken getuigde hij vrijmoedig van zijn geloof, zonder in de leerstellige drammerigheid te vervallen die je op de rechter flank van de kerk vaak tegenkwam. Maar ook zonder de omzichtigheid waarmee men in moderne, vrijzinnige kringen over geloofszaken sprak, bang om iets te beweren dat niet door de wetenschappelijke beugel kon. Hij presenteerde in elke preek onbekommerd een gedeelte uit de bijbel als ‘heilige Schrift’, ‘Gods Woord’, legde als een goede leraar uit wat er zijns inziens stond, en zocht naar de toepassing in het leven van zijn toehoorders. Degelijke preken waren het, pastoraal van toon. Wat breedsprakig soms, maar wie aandachtig luisterde kon vaak genoeg worden getroffen door verrassende inzichten en formuleringen.

Laten we één voorbeeld nemen. Een preek die velen bijbleef kreeg als titel: ‘Waarom heeft Sara gelachen?’¹² Het verhaal staat in Genesis 18: God beloofde ooit aan Abraham een talrijk nageslacht, maar Abraham en Sara zijn kinderloos gebleven en intussen stokoud. Dan komen er drie mannen bij Abraham. Een van hen voorspelt dat Sara, als hij een jaar later terugkomt, een zoon zal hebben. Sara, die stiekem meeluistert, lacht in zichzelf: hoe zal een vrouw op haar leeftijd nog een kind krijgen? Maar de Heer (want Hij was die bezoeker) vraagt waarom zij lachte. Zou iets Hem te wonderlijk zijn? Nadat Beets deze geschiedenis uitvoerig heeft naverteld, volgt de toepassing. Wie, vraagt hij, kent dat lachje van Sara niet uit eigen ervaring, ‘het bittere lachje der twijfeling’? Als wij horen wat het geloof ons allemaal voorspiegelt, hebben ook wij vaak

moeite het te geloven. Zojuist zong de gemeente Psalm 42: 'menigwerf heeft hy uw druk / doen verandren in geluk. / Hoop op hem...' U zong het allen mee, aldus Beets, maar hoe velen dachten niet stilletjes: *mijn* rampspoed is te groot, wie kan die 'druk' ooit omzetten in geluk? Dwaasheid dat te hopen... Kortom: 'Den Psalm Davids zongt gy wel mede, maar de lach van Sara was in uw hart'. En toch is het, volgens Genesis, gebeurd: Sara baarde een zoon. Niets is God te wonderlijk! U mag geloven, zo houdt Beets zijn gemeente voor, dat Hij 'alle dingen doet medewerken ten goede'. Misschien schoot een enkeling in de kerk de befaamde preek van 18 mei 1856 in herinnering: het was duidelijk dat Beets sprak van zaken waarmee hij zelf worstelde of had geworsteld. Dat geloof de twijfel overwint: leefde hij dat zelf niet voor? Of viel het lachje van Sara nooit voorgoed te onderdrukken? Sommigen herinnerden zich later wellicht vooral Beets' verzuchting dat 'een weinig ongeloof' nu eenmaal bij het geloof hoort. Dat was, zeker uit de mond van zo'n bewonderde predikant, een troostende gedachte ... Beets maakte zich met dit soort preken bij velen geliefd. Men herkende zich in de manier waarop hij over alledaagse dingen sprak, over geloof en twijfel, verwachting en teleurstelling, gezin en opvoeding, huiselijk geluk en ongeluk. Zeker, hij had iets groots te brengen: het Evangelie, maar hij betrok dat op de wereld waarin hij zelf het meeste thuis was: die van het kleine, huiselijke, familiale. Daarin vooral vond hij de stof voor zijn preken (net als eerder voor de verhalen in de *Camera* en voor veel van zijn gedichten). Slechts een enkele keer nam hij de 'grote wereld' als uitgangspunt. Zo preekte hij na het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog (1870) zes keer, onder andere voor het in Utrecht gelegerde garnizoen, over dat 'onweder aan den politieken hemel!'.¹³ Maar ook in die preken kwam hij bij het kleine uit. Hij riep op tot dankbaarheid omdat, terwijl de grote naties ten oorlog trokken, het kleine Nederland 'door Gods barmhartigheid' voor die verschrikking was gespaard. En hij sprak van de plicht om, waar de wereld oorlog voerde, in de kleine kring van de christelijke gemeente en het christelijke gezin vrede te bewaren.

Dank en plicht

Dankbaarheid en plicht: daarom draaide het bij Beets. Er was wat hem betreft reden te over om God te danken voor het voorrecht in Nederland te zijn geboren, een vrij en christelijk land. 'Dankt allen God en weest verblijd, / Omdat gij Nederlanders zijt ...', dichtte hij. Dat is een juichkreet die menigeen die hem anno 2014 leest, lachwekkend of pijnlijk chauvinistisch voorkomt. Maar het bleef bij Beets niet bij gejuich. Die woorden zijn het weerkerend refrein in een gedicht dat hij schreef als oproep om gul te geven voor de slachtoffers van de watersnoodramp in de Bommelerwaard, in februari 1861.

Dankbaarheid voor het goede dat men als Nederlanders samen heeft, verplicht tot ruimhartigheid jegens broeders en zusters in nood, is de boodschap. 'Als kindren van een groot gezin, / Bindt u de band der broedermin: / Laat scheuren dam en dijken, / Die band zal niet bezwijken!' Beets liet het gedicht als aparte brochure drukken. De opbrengst was voor de slachtoffers van de dijkdoorbraak.¹⁴

Tot de dankbaar stemmende rijkdommen van Nederland hoort de vrijheid. En alweer: die dankbaarheid verplicht. Wie de vrijheid prijst ('Want schooner niet dan Vrij te zijn!', lezen we

Op 20 oktober 1856 sprak Beets in het Utrechtse Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen over de bevrijding van de slaven.

'Bede van het oude orgel der Nicolai-Kerk te Utrecht'. Toen het hoofdorgel in de Nicolaïkerk aan vervanging toe was, werkte Beets uiteraard mee met de fondsenwerving. Hij deed dat met een vierregelig vers, een bede, het orgel in de mond gelegd:

*"Vier eeuwen paarde ik reeds mijn
klanken aan uw psalmen;
'k Ben veel gebreks, maar van geen
onwil mij bewust;
Thans is mijn keel verroest en kreunt in
plaats van galmen;
Mijn adem weigert... Ei, vervang me en
geef mij rust!"*

Een tekening van het orgel werd, met Beets' vers in autograaf, uitgegeven. De kunstige omlijsting was van de hand van Friedrich Wilhelm Mengelberg, onder meer befaamd als ontwerper van kerkinterieurs. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, 31220.

in het zojuist aangehaalde gedicht) moet haar bevorderen, en stelling nemen tegen onvrijheid. Daarom zette Beets zich in voor de bevrijding van de slaven. Een pleidooi daarvoor hield hij op door de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering van de Afschaffing der Slavernij belegde vergaderingen, onder meer in Utrecht (1856). Net zo verplichtte de 'dank voor geboorte en opvoeding in een Christenland' (titel van een van zijn 'Kinderzangen', 1874) er zijns inziens toe om het christelijk geloof uit te dragen naar landen waar men het nog niet kende. Beets was een vurig pleitbezorger van de zending. Hij zat in het bestuur van de afdeling Utrecht van het Nederlandsch Zendinggenootschap en was actief in de Utrechtse Zendingsvereniging. Op landelijke zendingsmanifestaties trad hij op als 'keynote speaker'. Dan sprak hij bijvoorbeeld over 's Heilands goedkeuring op de christelijke zending' (Rotterdam, 1858) of vermaande hij zijn toehoorders: 'Laat ons het goede doende niet vertragen' (Zeist, 1865).¹⁵

'Misdadig!'

Maar hoe werden de christelijke waarden *binnen* dat 'Christenland' Nederland doorgegeven? Rond de inrichting van het onderwijs was er in die jaren veel te doen. Beets nam een genuanceerd standpunt in, dat hem niettemin in een hevig conflict bracht. Sinds de grondwetswijziging van 1848 was er in Nederland vrijheid van onderwijs: ieder was gerechtigd een school te beginnen, mits het onderwijzend personeel aan eisen van bekwaamheid en zedelijkheid voldeed. Her en der werden scholen op protestants-christelijke basis gesticht. Om geld in te zamelen voor dit bijzondere onderwijs, dat niet door de overheid werd gesubsidieerd, richtten Willem Groen van

Prinsterer en anderen de Vereniging voor Christelijk Nationaal Onderwijs (V.C.N.O.) op. Beets werd er lid van. Dat hij het christelijk onderwijs een warm hart toedroeg bleek ook uit het feit dat hij voorzitter werd van de besturen van de Christelijke Normaalscholen in Nijmegen en Zetten, kweekscholen die waren opgericht door zijn vrienden uit Réveil-kring, J.J.L. van der Bruggen en Ottho G. Heldring. Naast dit ongesubsidieerde, bijzondere onderwijs was er het door de staat gefinancierde, openbare. Groen van Prinsterer had er aanvankelijk naar gestreefd dat ál het onderwijs in het christelijke, overwegend protestantse Nederland een protestants-christelijke basis zou krijgen. Maar Van der Bruggen, die van 1856 tot 1858 eerste minister was, legde in de Onderwijswet van 1857 iets anders vast. Het openbare onderwijs, de 'volksschool', moest toegankelijk zijn voor kinderen van elke gezindheid. Het zou, zo oordeelde Van der Bruggen, onjuist, ja onchristelijk zijn om die allemaal de belijdenis van één bepaalde kerk op te dringen. Maar een zedelijke basis moest er zijn, en die was in Nederland, in algemene zin, christelijk. Het openbaar onderwijs moest dus, zo luidde het in de wet van 1857, kinderen bekend maken met 'alle christelijke en maatschappelijke deugden'.

Beets was het in dezen van harte eens met Van der Bruggen¹⁶, maar hij hield zich lange tijd buiten de discussie die oplaaide. Groen van Prinsterer ging daarin voorop. Hij moest niets hebben van onderwijs dat, zoals de Onderwijswet bepaalde, de jeugd 'alle christelijke deugden' meegaf, onderwijs met een 'algemeen-christelijke' inslag. Het geloof werd hier gereduceerd tot wat algemene zedelijke principes - dat speelde de 'moderneren' in de kaart. In de ogen van een strenge protestant als Groen was een algemeen-christelijke basis te veel 'van alles wat', en daardoor, op de keper beschouwd, 'niets'. Had hij aanvankelijk gestreefd naar openbaar onderwijs op stevig-protestantse basis, na 1857 nam Groen een ander standpunt in: het openbare onderwijs moest strikt neutraal worden. Dan zou des te duidelijker zijn dat men voor de echte christelijke waarden niet daar, maar bij het bijzonder onderwijs moest zijn. Zoals gezegd, Beets heeft zich, afkerig als hij was van strijd, lange tijd buiten deze schoolstrijd gehouden. Maar toen de critici, Groen van Prinsterer en Abraham Kuiper voorop, in 1869 voorstelden heel die verwijzing naar de 'christelijke deugden' uit de Onderwijswet te schrappen, kwam hij met zijn standpunt naar buiten. In een vergadering te Utrecht van de V.C.N.O. kwam het tot een hevige botsing tussen Beets en zijn jonge collega Kuiper (die hij nota bene zelf in 1867 naar Utrecht had gehaald). Beets, die zo vaak werd geprezen omdat hij als een goed huisvader de partijen bij elkaar hield, noemde het voorstel om het openbaar onderwijs geheel te ontkerstenen 'misdadig': arme kinderen, aan wie men zo de kennismaking met elementen van het christelijk geloof ontzegde! (Bij dat 'arme' dacht Beets ook - maar niet uitsluitend - aan kinderen uit letterlijk arme, christelijke gezinnen, die het schoolgeld voor een bijzondere school niet konden opbrengen en dus op de volksscholen waren aangewezen.) Toen de vergadering Kuiper volgde, en dus besloot dat de V.C.N.O. voortaan zou koersen op een scherpe scheiding tussen openbaar (strikt neutraal) en bijzonder (protestants-christelijk) onderwijs, bedankte Beets voor het lidmaatschap van de vereniging. Hij heeft het woord 'misdadig' nooit teruggenomen. Zijn verhouding met Groen en Kuiper is nooit meer echt goed geworden.

'Zijn dichtelijke vlucht'

Zo'n scherpe discussie als die met Groen en Kuiper was een uitzondering. Vrijwel overal was Beets een geziene gast, juist omdat hij boven de partijen stond. Hij kwam er graag: op de vergaderingen van de letterkundige, kunstlievende en wetenschappelijke genootschappen, de organisaties op zendings- en sociaal gebied waarvan hij lid of erelid was. En overal was het hetzelfde: 'als hij het woord vraagt', schreef een tijdgenoot, 'verneemt men een zacht gefluister van

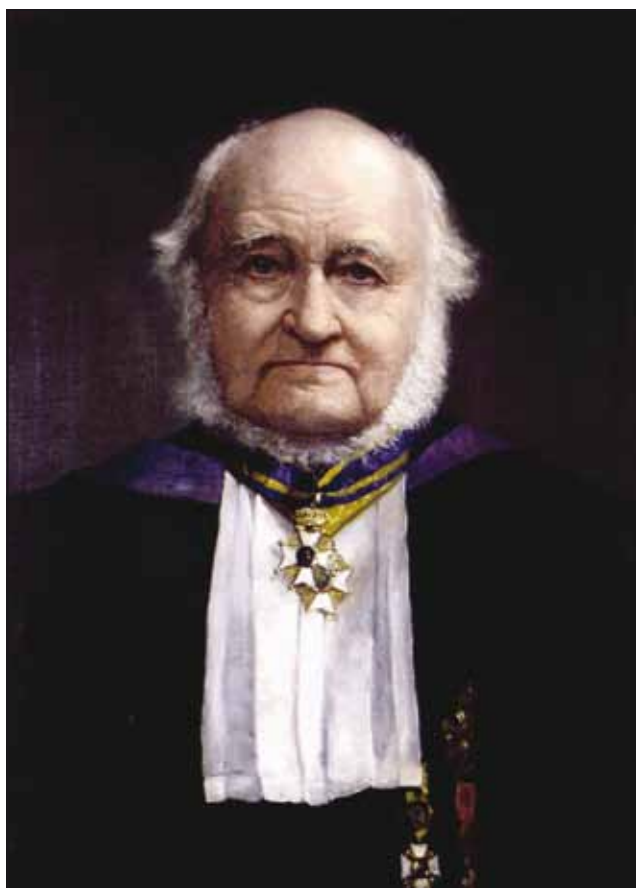
voldoening; als hij spreekt wordt de geheele vergadering bekoord door zijn geestig woord, zijn edel gemoed, zijn dichtelijke vlucht'.¹⁷ Al viel die vlucht soms wel wat wijds uit. Zo moeten sommigen het toch wel veel van het goede hebben gevonden toen Beets in 1867, als voorzitter van het Provinciaal Utrechts Genootschap, hen op een vergadering welkom heette met een gedicht van zo'n driehonderd verzen: 'Zijt mij gegroet, gij Vaderlandsche Mannen, / Die wetenschap en kunst uw gaven wijdt...' Hoorde de voorzitter zijn eigen stem niet al te graag? Maar meestal schoot hij met zijn gelegenheidsgedichten raak. Met, om enkele Utrechtse voorbeelden te noemen, zijn loflied op het Diaconessenhuis (1869) en zijn vers bij de dood van Henriette Swellengrebel, dertig jaar bestuurster van dat huis (1874). Met zijn danklied voor de weldoeners van Utrechts blinden, 'bij de opening van een nieuw werkgebouw' op het Neude: 'De dank der blinden stijgt tot God, / Voor wat, tot beetring van hun lot, / Uw liefde deed...' (1872). En met het vaak aangehaalde gedicht waarin hij zijn vreugde uitsprak over de plannen 'Voor de Utrechtsche Waterleiding' (1873). Over dat: 'Voert water aan, voert water aan, / In frissche, heldre stroomen' zouden latere generaties zich wel eens vrolijk maken. Maar wie, zoals Beets, als pastor de cholera-epidemie van 1866 had meegemaakt, die in Utrecht zo hevig huishield, wist dat het om een zaak van levensbelang ging. 'Voert water aan... : Geen drab, waar ziekte en dood uit gist, / Maar zuiv're bron, die 't bloed verfrischt...'

Een soort stadsdichter was hij, maar intussen ook (avant la lettre) de 'dichter des Vaderlands', aan wie men vroeg het woord te voeren bij nationale plechtigheden, zoals de herdenking van de slag bij Heiligerlee (1868, 1873¹⁸) en de slag bij Waterloo (1865), en de onthulling van het 'Nationaal Gedenkteken voor 1813' in 's Gravenhage (1869). En niet te vergeten: hij bezong, gevraagd en ongevraagd, vrijwel elke gebeurtenis in het koninklijk huis. Met alle leden daarvan stond hij, door de jaren heen, op goede voet. En de trits 'God, Nederland en Oranje' was hem heilig. Bij de herdenking van 'Heiligerlee' bezwoer Beets bijvoorbeeld: 'Zoolang - (o God! dat niets ons scheid!) - / ORANJE Neerlands Kroon zal dragen, / Wordt strafloos nooit een hand geslagen / Aan Neerlands onafhankelijkheid ...' Het schijnt dat koning Willem III van Beets' optreden bij die herdenking zo onder de indruk was, dat hij zei: 'Deze man moet professor zijn, 't is een schande voor Nederland dat hij dat nog niet is.'¹⁹

Man van wetenschap?

Was Beets een man van wetenschap? Hij was in 1859 verkozen tot lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen. En in 1865 verleende de Utrechtsche Hoogeschool hem een eredoctoraat in de letteren. Daarbij had men niet zozeer Hildebrand of de dichter Beets op het oog, als wel de taal- en letterkundige, die bijdragen leverde aan het Woordenboek der Nederlandsche Taal, die gezaghebbend adviseerde inzake zuiverheid in spelling, woordgebruik en stijl, die een kenner was van Vondel, Hooft en andere schrijvers uit de Gouden Eeuw, en zich inzette voor het werk van Bilderdijk, Staring, Van Lennep. Op grond van dat alles had een hoogleraarschap in de letteren er zeker voor hem in gezeten. De theologie in wetenschappelijke zin had hij echter na zijn promotie niet of nauwelijks bedreven. Toch werd hij in 1875, zestig jaar oud, nog tot theologisch hoogleraar benoemd, op de leerstoel kerkgeschiedenis en ethiek. De minister drukte die benoeming, tegen de voorkeur van de faculteit in, door. Had de koning niet gezegd: 'op de volgende vacaturelijst wil ik zijn naam zien'?²⁰

Er was kritiek op die benoeming. Ph.J. Hoedemaker bijvoorbeeld, predikant te Rotterdam, suggereerde dat men kennelijk meende 'zijne wetenschappelijke eischen, althans voor de theologie, al zeer laag (...) te mogen stellen'.²¹ Beets was zich van die kritiek bewust. Hij wist dat hij te oud was

Nicolaas Beets, in 1884 geportretteerd door J.C.U. Legner. Het schilderij kreeg een plaats in de Senaatskamer in het Academieggebouw. Foto Universiteitsmuseum Utrecht.

om zich nog echt in te werken in de vakgebieden die hem werden toevertrouwd en om zich de nieuwste wetenschappelijke methodes eigen te maken. Maar och, zo relativeerde hij dat, 'De "nieuwste wetenschap" baart mij noch pijn noch vreezen, / Ik weet te wel dat zij de *laatste* niet zal wezen' (1880). Nee, moderne wetenschap moest men van hem niet verwachten. Wat dan wel? Hoedemaker had in zijn kritische notitie toegegeven dat hij, als het om professor te worden genoeg zou zijn om 'een voortreffelijk karakter te bezitten', niemand geschikter achtte dan Beets. We weten niet of dat Beets op het idee bracht, maar diens inaugurele rede ging over *Karakter, karakterschaarste, karaktervorming* (1875). Een centraal thema: karaktervorming is in de opleiding tot predikant geen bijzaak. Vormend, zo stelt Beets, is onder meer de ontmoeting met mensen (in verleden en heden) die qua karakter voorbeeldig zijn. Welnu, zo valt tussen de regels door te lezen, als men mij zo'n voortreffelijk karakter toedicht - een karakter, door de stormen in een lang leven gevormd - dan heb ik dát voorbeeld aan de vorming van mijn studenten bij te dragen. Beets mag als hoogleraar bij sommigen ergernis hebben gewekt, omdat zijn wereldbeeld naar modern inzicht niet erg up to date was, hij imponeerde velen door de durf waarmee hij aan eigen inzicht trouw was, tegelijkertijd mild én uitdagend jegens mensen die anders dachten. Onder collega's was hij geliefd. Als rector magnificus van de universiteit (1877-'78) dwong hij respect af. En studenten vertelden nog jaren later van onvergetelijke bijeenkomsten in de zaal van Boothstraat 6, die als collegeruimte werd gebruikt.

Beets in 1902, met zijn dochter Aleide (1861-1914), gefotografeerd door A. Latour. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, 103998.

Zeventig jaar

In 1884 ging Beets met emeritaat. Op 13 september van dat jaar werd hij zeventig. Die verjaardag werd als een nationale feestdag gevierd. 's Morgens was er in Tivoli een eerste feestelijke bijeenkomst. Bij de jarige werden (bij bevordering) de versierselen opgespeld behorende bij hoge Nederlandse en Belgische Koninklijke onderscheidingen. Matthias de Vries (schoolvriend uit Haarlem, nu hoogleraar taalkunde in Leiden: de man achter het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*) was de eerste in een rij van feestredenaars. En er werd een *liber amicorum* aangeboden waaraan honderden mensen uit het hele land een bijdrage hadden geleverd. 's Middags was er, ook in Tivoli, een muzikale huldiging onder leiding van Richard Hol. Alle koren van Utrecht, vierhonderd zangers, werkten mee. De lagere scholen hadden vrijaf, opdat de kinderen daarbij konden aanhaken. Solisten, onder wie Catharina van Renes, zongen liederen op teksten van de jarige, en Hasebroek, ook een oude vriend, had een feestlied geschreven. 's Avonds was er een diner met tweehonderd gasten. 'Lof verdienen en ontvlieden / is het werk van wijze lieden', had Beets ooit ergens neergekrabbeld, maar hier was geen 'ontvlieden' aan: hij had de loftuitingen te ondergaan - en hij zal er, zo ijdel was hij toch wel, van genoten hebben. Maar zijn dankwoord begon, heel wijs en Beetsiaans, met 'Soli Deo gloria'.

De Boothstraat gezien in de richting van de Janskerk. Rechts lopen Nicolaas Beets en zijn dochter Aleide die zojuist hun huis (het tweede huis rechts) hebben verlaten. Aquarel van Anthony Grolman, 1897. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, 30677.

Had hij slechts het beste bewaard ...

In de volgende jaren verleende Beets nog geregeld zijn medewerking aan Utrechtse feestelijkheden. Zo schreef hij in 1886 de tekst voor de uitgebreide *Feest-cantate bij de viering van het 250-jarig bestaan der Utrechtse Hoogeschool*, door Richard Hol op muziek gezet. Ook een feestelijk vers bij de legging van de eerste steen van het Utrechtse Universiteitsgebouw in 1892, door de piepjonge (en toen al door Beets diep bewonderde) koningin Wilhelmina, was van zijn hand. Nee, zijn pen stond niet stil. In die jaren verscheen er nog één prekenbundel, *Stichtelijke uren, deel 10* (1891). En het boek met kantttekeningen bij de *Camera* vermeldde we al: *Na vijftig jaar...* (1887). Maar vooral betrof de productie toch gedichten en gedichtjes, in een schier eindeloze stroom: vrome lessen, versjes bij verjaardagen en jubilea, betuigingen van aanhankelijkheid aan het koningshuis, levenswijsheden en humoristische invallen, herinneringen aan buitenlandse reizen en lofprijzingen op de schepping, te veel om op te noemen. Alles wat rijmde liet Beets in druk verschijnen en opnemen in zijn verzamelde dichtwerken. Het heeft zijn naam geen goed gedaan. Had hij 'van zijn rijken oogst slechts het beste bewaard (...) dan zou hij beter voor zijn roem hebben gezorgd', verzuchtte Chantepie al in 1904.²² Nu bleef bij velen het beeld hangen van een rijmelende dominee, een veel-schrijver die op grond van vroeger succes werd overschat.

Misschien moeten we, met Chantepie, nog één stap verder gaan. Beets bereikte als Hildebrand met zijn lichtvoetig proza, de *Camera Obscura*, eenzame hoogte. Hij hoorde tot de beste predikers van zijn tijd. Hij was een eminent taalkundige. Maar bij het dichten, dat hij zo graag deed, stootte hij, aldus Chantepie, op 'de grenzen van zijn aanleg'.²³ Het was niet zijn predikantschap dat hem ervan weerhield een werkelijk groot dichter te zijn: er zat wat het poëtische betreft niet meer in dan een respectabele middelmaat. Of doen we hem daarmee toch tekort? Kijken we werkelijk

naar 'slechts het beste', dan is er, daarover is vrijwel ieder het eens, dat éne sublieme gedicht, dat Beets tegen het eind van zijn leven schreef. Het verscheen in zijn laatste bundel, *Dennenaalden* (1900), en getuigt van diep geloof, maar ook van groot meesterschap over de taal. Van begin tot eind is het, zo oordeelde Komrij, 'een smetteloos vers'²⁴:

' "De moerbeitoppen ruischten";

God ging voorbij;

Neen, niet voorbij, hij toefde;

Hij wist wat ik behoefde,

En sprak tot mij ... '

Over de behoefte aan veiligheid, aan vrede dichtte Beets hier. Hij vond die in zijn geloof: ik sliep in en ontwaakte, en Gij 'waart nog nabij'.

Op 13 maart 1903 is Nicolaas Beets, na een ziekbed van enkele weken, vredig ingeslapen. Van de begrafenis, vier dagen later, deed de vaderlandse pers uitvoerig verslag. Een stoet van vijftien rijtuigen ging van de Boothstraat naar de Begraafplaats Soestbergen. In het voorste sierde een palmtak, door Koningin Wilhelmina gezonden, de kist. Op het graf werden twee eenvoudige

De begrafenis: de lijkkoe vertrekt vanaf Boothstraat 6. Foto van J.H. Schumaker, gepubliceerd in De Wereldkroniek, 1903. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, 97244.

Ook de Utrechtse Rederijkerskamer Nicolaas Beets hield de naam van Beets/Hildebrand hoog. In een gekostumeerde optocht, gehouden ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Utrechtse V.V.V. in juni 1937, beeldden leden van dit gezelschap 'een thee-avondje bij de familie Stastok' uit. Anonieme foto gepubliceerd in Utrecht in Woord en Beeld, 26 juni 1937. Het Utrechts Archief, Beeldmateriaal, 300461.

stenen gelegd, op de ene de tekst 'God is mijn licht', op de andere 'Salus mea Christus'. Beets had gezegd dat er op zijn graf geen andere namen dan die twee mochten prijken, dus ook niet de zijne.²⁵ Toch zou hij het, hoe bescheiden hij ook probeerde te zijn, mooi hebben gevonden dat het College van Burgemeester en Wethouders nog op de dag van de begrafenis besloot een straat in de nieuwbouw op terrein Voorzorg, bij de Catharijnesingel, naar hem te noemen. En zestig jaar later onderstreepte Utrecht dat het Beets nog altijd niet had vergeten. Een compleet blok in de nieuwe wijk Overvecht Zuid werd naar hem en zijn beroemdste werk genoemd. Daar heb je de Hildebranddreef, de Camera Obscuradreef en de Haarlemmerhoutdreef. Kegge en Stastok, Suzette Noiret en Henriëtte, Dorbeen, 'De Charmante', Bruis en Vader Rijn, Van Brammen, schipper Rietheuvel en Teun de Jager: al die figuren uit de *Camera* kregen er ieder een dreef. Wellicht had Beets dát nu weer wat overdreven gevonden.

Literatuur

- Beetscollectie 2003** ➤ *De Beetscollectie te Leiden. Inventaris van papieren en drukken uit het bezit van Nicolaas Beets (1814-1903) berustend bij de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, Leiden 2003 (te raadplegen via 'Digital special collections' - Universiteit Leiden, collectie Nicolaas Beets)
- Ten Brink 1888** ➤ Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche Letteren in de XIXde eeuw. Deel I*, Amsterdam 1888
- Chantepe de la Saussaye 1904** ➤ P.D. Chantepe de la Saussaye, *Het leven van Nicolaas Beets*, Haarlem 1904
- Ritter 1939** ➤ P.H. Ritter jr., *Een kapper over een professor*, Utrecht 1939
- Van Schaik en Stellingwerf 1979** ➤ J.W.C. van Schaik en J. Stellingwerf, *Boothstraat 6. De geschiedenis van een claustraal huis van St. Jan*, Utrecht 1979
- Went-Beets 2003** ➤ Ada Geertruide Went-Beets, *Jeugd in het Beetsenhuis*, Leiden 2003
-

Noten

- 1 Aldus de 'Narede' bij de 'eerste uitgave' van de *Camera Obscura*.
- 2 Ritter 1939, 54. Aan Ritter is ook de titel van dit artikel ontleend: 'De held van ons dagelijks leven, de lieveling der natie...' (Ritter 1939, 87).
- 3 Net als veel ander werk van Beets te raadplegen via internet: dbnl (digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren).
- 4 In 1858, 1859, 1860, 1875, 1882 en 1891.
- 5 Chantepe de la Saussaye 1904, 113. Volgens Chantepe vonden de *Stichtelijke uren* weerklink bij Beets' trouwe vrienden, in de kringen van het Réveil, maar ook bij gereformeerden op de Veluwe, en buiten de orthodoxe kringen: 'zij zijn, voor zoover dat met preeken mogelijk is, een nationaal bezit geworden'.
- 6 Gedichten (tot 1878) worden geciteerd uit de drie delen *Dichtwerken van Nicolaas Beets*, Amsterdam 1878. Gedichten van later uit *Dichtwerken van Nicolaas Beets 1874-1884*, Leiden 1885.
- 7 De betreffende aflevering van het drukwerkje *Predikbeurten bij de Hervormde gemeente te Utrecht*, door Beets bij het jaaroverzicht van zijn preekbeurten bewaard. Zie Beetscollectie 2003, inventaris C 3 - 0120.
- 8 Zie Van Schaik en Stellingwerf 1979.
- 9 Beetscollectie 2003, C 3 - 0138.
- 10 Beets, *Lijden dienstbaar aan eeuwig heil*, Haarlem 1856.
- 11 Ben-oni: verwijzing naar Genesis 35:16-20, waar wordt verteld hoe Rachel bij de geboorte van een zoon stierf. Al stervend noemde zij hem Ben-oni, 'zoon van smart'. Later gaf zijn vader, Jacob, het kind de naam Benjamin, 'zoon van geluk'.
- 12 Beets, *Zestel leerredenen*, Zeist 1865, 69-92.
- 13 Beets, *Zestel kerkredenen onder den indruk der tijdsomstandigheden uitgesproken*, Uitg. J. Bijleveld, Utrecht.
- 14 Dit gedicht: 'Aan mijne landgenooten - in februari 1861' is een voorbeeld van de 'liefdadigheidsliteratuur', die halverwege de negentiende eeuw in zwang was. Laurens Ham noemt de watersnood van 1861 het hoogtepunt van de literaire 'liefdadigheidsproductie'. Deze filantropische 'waterpoëzij' wekte ook kritiek, onder andere van De Génestet en Multatuli (L. Ham, 'Het gebod en het genot. Multatuli als liefdadigheidsschrijver', in: *Over Multatuli* 2012, 34 (68), 7-8). Beets zette zich op deze wijze vaak voor goede doelen in. In datzelfde jaar, 1861, schreef hij bijvoorbeeld een 'Bede voor de burgerwezen te Haarlem'. Op een bazar ten behoeve van het Haarlemse Weeshuis werden gedrukte exemplaren van dat gedicht verkocht, en ook het handschrift. 'Men heeft mij verblijd met het bericht dat het H.S. honderd gulden had opgebracht', zo schreef Beets later in een noot in zijn *Dichtwerken*.
- 15 De titel van deze toespraak is een citaat uit Paulus' brief aan de Galaten (6:9).
- 16 Beets bleef altijd een bewonderaar van Justinus van der Brugghen (1804-1863). In 1890 verzorgde hij, samen met A.H. Raabe, een bloemlezing uit de werken van Van der Brugghen.
- 17 Ten Brink 1888, 374.
- 18 De herdenking zelf vond plaats in 1868, driehonderd jaar na dato; de onthulling van het bijbehorende monument in 1873.
- 19 Went-Beets 2003, 46.
- 20 Ibidem.
- 21 Beets bewaarde het knipsel van Hoedemaker's kroniek: 'Bij den aanvang van 1875' in een van zijn mappen. Beetscollectie 2003, C 25 - 005 - 0004/5.
- 22 Chantepe de la Saussaye 1904, 209.
- 23 Chantepe de la Saussaye 1904, 217.
- 24 Gerrit Komrij, *Met het bloed dat drukinkt heet*, Amsterdam 1991, 212-213.
- 25 Algemene begraafplaats Soestbergen, vak 9, graf 35. Later is er toch een kleine steen op de twee grote gelegd, met de inscriptie NICOLAAS BEETS.

An abstract painting by Hendrik Marsman, featuring a complex composition of overlapping, angular shapes in shades of blue, purple, and yellow. The style is expressive and somewhat cubist, with visible brushstrokes and a sense of movement. The background is a mix of warm yellow and orange tones, contrasting with the cooler colors of the foreground shapes.

Merel Jansen

Hendrik Marsman, dichter uit Utrecht

‘Een net van onverwrikbre middelmatigheid.’ Zo beschreef Hendrik Marsman de stad waar hij jarenlang woonde en werkte in het schampgedicht ‘Utrecht’. Zijn levensloop en ander werk geven een genuanceerder beeld van de stad. Tijdens het interbellum bloeide het Utrechtse culturele leven op, en Marsman stond er middenin. Zo bevond hij zich in de kringen van diverse literaire tijdschriften en werd hij ondersteund door fervent kunstliefhebber en verzamelaar René Radermacher Schorer. Ook speelt Marsmans epische gedicht Tempel en kruis, tevens zijn testa-

Merel Jansen (1989) is Neerlandica. Ze schreef haar masterthesis over Hendrik Marsman en inventariseerde daarvoor alle secundaire literatuur die over de Utrechtse dichter verscheen. Ze werkt freelance voor diverse uitgeverijen en voor literair tijdschrift *Das Magazin*.

ment, zich voor een groot deel in Utrecht af. Het spoor van de plekken in en nabij Utrecht waar Marsman opgroeide en zich als dichter ontwikkelde - om uiteindelijk voorgoed naar het buitenland te trekken, biedt een inkijk in de

hoogtijdagen van het Utrechtse culturele leven tijdens het interbellum.

Tegelijkertijd is Marsmans verhouding tot de stad illustratief voor zijn tweeslachtigheid, zowel in zijn werk als in zijn persoonlijkheid.

*Denkend aan Holland
zie ik brede rivieren
traag door oneindig
laagland gaan¹*

Zo luiden de beginregels van het beroemde gedicht 'Herinnering aan Holland', dat in 1999 werd uitgeroepen tot het gedicht van de eeuw.² Het gedicht is van Hendrik Marsman, de dichter die in 1899 geboren werd in Zeist en in 1940 omkwam op zee. Zijn dood is in zekere zin typerend voor zijn leven, dat voor een groot deel uit reizen bestond. Maar de dichter begaf zich niet alleen buiten de grenzen van het land waaraan hij de woorden wijdde waarmee hij zo beroemd zou worden. Tussen het reizen door woonde en werkte hij in de stad vlak bij zijn geboorteplaats Zeist: Utrecht, de stad die het decor vormt van Marsmans andere beroemde en omvangrijke gedicht *Tempel en kruis*.

Ook in zijn minder bekende werk speelt Utrecht een rol. Uit zijn houding tegenover de stad spreekt een tweeslachtigheid die typerend is voor zijn werk en leven. Enerzijds schrijft hij vol bewondering over 'den mooisten vijfsporg der stad'³, anderzijds beschimpt hij de Utrechtse middelmatigheid: 'Nergens ook kraait de haan der mediocriteit zoo oerparmantig koning.'⁴ In zijn aanklacht tegen de Utrechtse middelmatigheid, tegen het gebrek aan een bloeiend artistiek leven, stond Marsman niet alleen.⁵ Achteraf gezien kunnen we vaststellen dat het Utrechtse literaire leven tijdens het interbellum bloeide en dat Marsman er middenin stond.

Marsmans vroegste jaren in de provincie Utrecht

Op 30 september 1899 wordt Hendrik Marsman geboren op de Tweede Dorpstraat 48 in Zeist. Op hetzelfde adres bevindt zich boekhandel Lens & De Haan, waar zijn vader Jan Frederik Marsman sinds 1897 eigenaar van is. Zijn moeder Maria van Wijk en Marsman senior krijgen na Hendrik nog twee zoons: Teunis Frederik en Johan Gerard. Een week voor mevrouw Marsman van haar laatste kind bevalt, verhuist het gezin naar de Tweede Dorpstraat 34. Alleen een gevelsteen herinnert nu nog aan het feit dat hier ooit een groot dichter woonde.

Misschien zou Marsman zelfs dat laatste niet hebben gewild: hij vond het zonde om naar het verleden terug te kijken. Zo sterk zelfs, dat hij de neiging had om al het werk dat achter hem lag te verscheuren. Bovendien koesterde Marsman bepaald geen rooskleurige herinneringen aan zijn geboortedorp, als we zijn gedicht 'Tocht' mogen geloven:

*Mijn dorp, ik ben uw dorre tucht
en d'onoprechtheid van uw vale straten
in wrok, in langverzuurden wrok ontvlucht⁶*

Toch zeggen zulke dichtregels lang niet alles. Marsmans werk en leven zijn nauw met elkaar verbonden, maar zowel zijn werk als zijn persoonlijkheid worden gekenmerkt door tegenstrijdigheden. Zijn eigen vitalistische leer schrijft voor om intens te leven en de geschiedenis te laten voor wat zij. Tegelijkertijd verlangde Marsman als geen ander naar het verre verleden, zoals hij onder andere in het gedicht 'Heimwee' te kennen geeft:

*De tijden zijn zwart.
wij zijn eeuwen en eeuwen te laat geboren.
in een mantel gehuld, door een
engel op weerlichten doortocht verloren*

*en door het onuitroeibaar heimwee vervuld
den Koning te zien voor Wien ik had willen strijden,
schrijd ik naar den Dood
en die een krijgsman had willen zijn
in de hartstochtelijkste aller tijden,
moet nu in late verwilderde woorden gewagen
van eeuwen, die versomberden tot verhalen
- duister en vurig - van Kruistochten
en Kathedralen.⁷*

In 1913 gaat Marsman naar de Rijks-HBS op de Kruisstraat in Utrecht. Hoewel ze elkaar op de lagere school al gekend moeten hebben, raakt Marsman pas op de HBS bevriend met Arthur Lehning. Elke dag nemen ze samen de tram vanuit Zeist naar Utrecht. Hoewel hun opvattingen later sterk uit elkaar zullen groeien - Lehning wordt socialist, Marsman is antidemocraat en wil eigenlijk niets met politiek te maken hebben - blijft deze vriendschap gedurende Marsmans hele leven van groot belang. In *De vriend van mijn jeugd* beschrijft Lehning zijn herinneringen aan Marsman. Lehning karakteriseert zijn vriend als volgt:

‘Men zou zich vergissen, indien men uit zijn brieven de indruk zou krijgen met een romantische jongeling te doen te hebben, met een dichter zoals jonge meisjes zich die dromen. Het tegendeel is het geval. (...) Marsman was een groot prater, enorm slagvaardig, soms geestig en veelal luidruchtig. Hij reageerde snel en hij had zijn oordeel over mensen en dingen altijd klaar.’⁸

De jongens delen een passie voor lezen. Nog tijdens zijn HBS-tijd schrijft Marsman zijn eerste verzen. Lehning bestrijdt Marsmans vernietigingsdrang door het werk van zijn vriend zorgvuldig te documenteren in zijn dagboek. Op 25 januari 1916 schrijft Marsman zijn eerste gedicht met de titel ‘Zomeravond’. Eind 1918 debuteert hij met het gedicht ‘Dageraad’ in het tijdschrift *Stroomingen*. In diezelfde periode bezoekt Marsman samen met een andere vriend uit Zeist, Gerard van Klinkenberg, concerten in de Utrechtse Tivoli, dat destijds gevestigd was aan de Kruisstraat 1. Daar ontmoet Marsman de eveneens uit Zeist afkomstige componist Willem Pijper. Iets later raakt Marsman bevriend met dorpsgenoot Roel Houwink, met wie hij later redacteur van het literaire tijdschrift *De Vrije Bladen* zal worden. Zodoende onderhoudt Marsman al op jonge leeftijd diverse ‘literaire vriendschappen’. Dit zal de rest van zijn leven zo blijven. Tot zijn naaste vriendenkring behoren later onder andere Dick Binnendijk, Menno ter Braak en Edgar du Perron. Ook heeft Marsman intensief contact met Simon Vestdijk en Martinus Nijhoff. Die laatste woonde en studeerde eveneens in Utrecht. Hij schreef er onder andere zijn beroemde verzen ‘De moeder de vrouw’ (‘Ik ging naar Bommel om de brug te zien’), ‘Het kind en ik’, ‘Awater’ - het epische gedicht waarvan de beroemde slotscène gesitueerd is op het stationsplein voor wat tegenwoordig het Spoorwegmuseum is - en ‘Het uur U’. In een pand aan de Oudegracht 341 woonde hij samen met de schilder Pyke Koch, de schrijvers Jan Engelman en Cola Debrot en de musicus Hans Philips.⁹

‘Het rode boekje’

In 1923 verschijnt Marsmans debuutbundel *Verzen*. De bundel komt uit bij uitgever Ploegsma in Zeist en zijn vriend Arthur Lehning heeft de bundel vanuit Berlijn letter voor letter gezet. Marsman verblijft in die tijd afwisselend in Noordwijk en in Zeist. Hij is rechten gaan studeren in Leiden en woont op kamers in Noordwijk. Zijn zwakke gezondheid en slechte psychische gesteldheid

Literatuur over Marsman

Over het leven en werk van Hendrik Marsman is ontzettend veel geschreven. Van een boek over zijn vriendschap met Marsman door vriend en tijdgenoot Arthur Lehning¹ tot aan herdenkingsgeschriften na zijn dood², en van een exclusief uitgegeven fotoverslag van de reis van Dirk van Limburg naar het eiland Hiddensee naar aanleiding van Marsmans gelijknamige gedicht³ tot een vergelijking van 'De Dierenriem' (een onderdeel van *Tempel en kruis*) met 'The Zodiac' van de Amerikaanse dichter James Dickey.⁴ Alleen over *Tempel en kruis* zijn al tientallen publicaties verschenen. Voor dit artikel is een weloverwogen greep gedaan uit al die secundaire literatuur, en vooral gebruik gemaakt van de zogenaamde 'standaardwerken' over Marsman, zoals de biografie van Jaap Goedegebuure⁵, en publicaties die specifiek betrekking hebben op Utrechtse aangelegenheden in Marsmans leven en werk, zoals het hoofdstuk over Radermacher Schorer in het boek van Helleke van den Braber.⁶

Meer over Marsman (in Utrecht) lezen?

Wie in één klap grondig kennis wil maken met het leven van Hendrik Marsman, kan bij zijn biografie *Zee, berg, rivier* (1999) van Jaap Goedegebuure te rade gaan. In de biografie lees je niet alleen alles over zijn leven, maar ook veel over zijn poëzie, proza en kritisch proza en over het literaire klimaat tijdens het interbellum. Wie de dichter wil leren kennen door de ogen van een tijdsgenoot, kan het boekje *De vriend van mijn jeugd* (1954) dat zijn jeugdvriend Arthur Lehning over hem schreef lezen. Voor een meer literair wetenschappelijke inleiding op Marsman is Siem Bakkers bijdrage over de dichter aan het *Kritisch lexicon van de Nederlandstalige Moderne Literatuur* aan te bevelen. Deze losbladige serie geeft van een heleboel Nederlandse auteurs een biografisch en bibliografisch overzicht en een kritische beschouwing van hun werk. De artikelen die Jaap Goedegebuure over *Verzen* en J.M.J. Sicking over *Tempel en kruis* voor het *Lexicon van literaire werken* schreven, vormen een goede introductie op de literair wetenschappelijke analyse van deze bundels. In het boek *Markante Zeistenaren. Levensschetsen van personen die iets voor Zeist hebben betekend* (1991) vind je een bijdrage van R.P.M. Rhoen over Marsman in Zeist. In het artikel 'Marsman en het verpaapte China' dat zijn Utrechtse vriend Wouter Paap in 1956 voor het literaire tijdschrift *Maatstaf* schreef, wordt Marsmans verhouding tot Utrecht beschreven. Paap schreef ook het boekje *Literair leven in Utrecht tussen de beide wereldoorlogen*, waarin Marsman een belangrijke rol speelt.

1 Lehning 1954.

2 'In memoriam H. Marsman, herdenkingsuitgave van Criterium' in: *Criterium*, jrg. 1 (1940), 8-9.

3 Dirk Limburg, *Zwaard dat de zon doorglijmt. Hendrik Marsman op het eiland Hiddensee*, Oosterhesselen 1992.

4 Romy Heylen, *Dierenriem Triptiek. Vergelijkende studie van Hendrik Marsman, 'De dierenriem'*, vertaald door Adriaan J. Barnouw, en James Dickey, 'The zodiac', Antwerpen 1981.

5 Goedegebuure 1999.

6 Van den Braber 2002.

dwingen hem er echter toe om perioden bij zijn ouders door te brengen. De boekhandel is inmiddels overgenomen en zijn ouders wonen nu aan de Wilhelminalaan. Ondertussen heeft Marsman zijn eerste buitenlandse reizen gemaakt. Vooral Berlijn maakt grote indruk op de jonge dichter. Hij maakt er kennis met het werk van diverse avant-gardistische kunstenaars. De weerslag daarvan is te lezen in zijn debuutbundel *Verzen*. 'Het rode boekje', zoals de bundel vanwege de kleur van de kaft bekend staat, is van grote betekenis als vernieuwend geluid in de Nederlandse poëzie. De verzen geven blijk van expressionistische en kubistische invloeden, maar het is vooral Marsmans eigen geluid van de oneindig-vergrotende dichter dat de bundel kenmerkt, zoals in het gedicht 'Vlam'. De dichter vergroot zichzelf tot kosmische proporties door uit 'schalen van lucht en aarde' te drinken:

Schuimende morgen

*en mijn vuren lach
drinkt uit ontzaggelijke schalen
van lucht en aarde
den opalen dag.¹⁰*

Der Turm der blauen Pferde, schilderij van Franz Marc uit 1913, geldt sinds 1945 als verdwenen.

De avant-gardistische invloeden worden vooral duidelijk in de sterk geconcentreerde stedengedichten die Marsman schreef, bijeengebracht in de bundel *Verzen* onder de titel 'Seinen'. Tijdens zijn bezoek aan Berlijn raakt Marsman tijdelijk in de ban van het modernisme. Het gedicht 'Berlijn' verwijst naar het schilderij *Der Turm der blauen Pferde* van de Duitse expressionistische schilder Franz Marc, dat hij in 1922 op een Franz Marc-tentoonstelling zag:

*De morgenlucht is een bezoedeld kleed
een bladzij met een ezelsoor
een vlek*

*de stad
een half ontverfde vrouw*

*maar schokkend steigert zij den hemel in
als een blauw paard van Marc in 't luchtgareel*

Berlijn

de zon is geel!"

In juni 1924 behaalt Marsman de graad van kandidaat in de rechten aan de universiteit van Leiden. Daarna zet hij zijn rechtenstudie voort in Utrecht. Deze beslissing kan volgens zijn biograaf Jaap Goedegebuure alleen maar ingegeven zijn door de precare financiële situatie van zijn vader, want zelf wilde Marsman liever in de nabijheid van de zee blijven.¹² Vanaf het moment dat hij in Utrecht studeert, vordert zijn studie maar traag, en hij maakt nauwelijks contact met zijn medestudenten.

Oprichting De Vrije Bladen en kennismaking met De Gemeenschap

Eind 1924 wordt Marsman samen met Roel Houwink redacteur van *De Vrije Bladen*, waar onder anderen J. Slauerhoff en Hendrik de Vries aan meewerken. Marsman werpt zich op als leider van de nieuwe generatie. In deze periode schrijft hij felle kritieken, waarin hij hamert op de waarde van vorm en levenskracht. Zijn aansporingen krijgen echter weinig navolging en eind 1925 zegt hij teleurgesteld zijn redacteurschap op.

In de tussentijd is Marsman met de Utrechtse dichter Jan Engelman bevriend geraakt. Ze ontmoeten elkaar wanneer Marsman Engelman op het Oudkerkhof tegen het lijf loopt en hem complimenteert met een gedicht. Engelman was toentertijd redacteur van het katholieke, vernieuwende jongerentijdschrift *De Gemeenschap*, waaraan tevens een gelijknamige uitgeverij verbonden was. Het tijdschrift en de uitgeverij waren gevestigd aan de Oudegracht 55.

Marsman voelt zich aangetrokken tot de kring die de katholieke jongeren vormden. Na zijn ontmoeting met Engelman levert hij regelmatig bijdragen aan *De Gemeenschap*, waarvan de redactie Marsman intussen probeert te bekeren. Dat hetatholicisme aantrekkingskracht op Marsman uitoefende, leidt tot een polemiek met zijn jeugdvriend Arthur Lehning onder de titels 'Thesen' (Marsman) en 'Anti-thesen' (Lehning), respectievelijk gepubliceerd in *De Vrije Bladen* en het humanistische tijdschrift *De Stem*.¹³ Tot een bekering zal het uiteindelijk nooit komen en al snel zal Marsman zich zelfs voor zijn tijdelijke katholieke neiging gaan schamen.

Hetzelfde geldt in zekere zin voor het fascisme, alhoewel het langer duurde voordat hij daar expliciet afstand van nam. De fascistische ideeën pasten bij Marsmans aristocratische en antidemocratische instelling en bezaten bovendien de strijdlustigheid die Marsman in zijn generatie zo miste. Zijn bewondering betrof met name Mussolini. Het nationaal-socialisme wees hij echter met volle overtuiging af nadat hij in Duitsland getuige was geweest van een nazistische toespraak. Het is in diezelfde periode dat hij met andere ogen naar zijn rol als leider van de jonge generatie gaat kijken: die verwerpt hij.

Vrouwen in Marsmans leven

Met de rechtenstudie wil het tot 1926 niet echt vlotten. In dat jaar verlaat Marsman definitief het ouderlijk huis, waar hij tussen zijn logeerpartijen in binnen- en buitenland door nog jarenlang gewoond had. Hij huurt een kamer op de Ramstraat 29 in Utrecht. Daar ontmoet hij Rina Louise Barendregt oftewel 'Rien', met wie hij later zal trouwen. Voor die tijd heeft hij diverse korte affaïres gehad. Die vrouwen figureren keer op keer in zijn poëzie en proza, zoals zijn persoonlijk leven en werk steeds met elkaar verweven zijn. In 1924 had hij een korte affaire met de eigenzinnige schilderes Charley Toorop. Hij ontmoette haar in het domicilie van Adriaan Roland Holst in Bergen, waar hij eerder kennismakte met Herman Gorter en Jacques Bloem. In 1925 had hij een verhouding met Elisabeth de Roos ofwel 'Bep'. Bep stond model voor Angèle in *De dood van Angèle Degroux*, de roman die Marsman zes jaar na hun verhouding schreef. Zijn prozawerken konden op minder goede ontvangst rekenen dan zijn poëzie. Hoewel Du Perron Marsman uitgebreid hielp om van *De dood van Angèle Degroux* een goede roman te maken, kreeg het boek nauwelijks positieve kritieken. Wat Du Perron niet wist, is dat het karakter Angèle gebaseerd was op Bep, die

Gezicht op de voorgevels van de huizen Ramstraat 47-lager te Utrecht met links de ingang van de Oudwijkerlaan. Foto, uitgegeven door La Rivière en Voorhoeve, 01/01/1890 - 31/12/1904, collectie Utrechts Archief, catalogusnummer 1956, C 40960 reproductienegatief.

inmiddels zijn vrouw was. Dat de heren uit de literaire wereld elkaars vrouwen overnamen, was overigens geen uitzondering. Voordat Marsman een relatie had met Charley Toorop, was zij de geliefde van Adriaan Roland Holst. Enkele jaren na hun relatie werd zij de partner van Marsmans jeugdvriend Arthur Lehning.

Geestelijke crisis

Marsman en Rien betrekken samen een bovenhuis op de Oudwijkerlaan 4 in Utrecht. Vanaf halverwege het jaar 1926, na de voltooiing van de dichtbundel *Paradise Regained* (1927), komt Marsman in een crisis terecht. Van eind 1926 tot 1929 schrijft hij nauwelijks nieuwe gedichten. De angst die de creatieve impasse met zich meebracht ging naadloos over in angst voor de dood. Zijn emoties ten opzichte van de dood karakteriseert Marsman zelf als 'driekwart vrees en één kwart verlangen'.¹⁴ Die tweeslachtigheid is wederom typerend voor Marsmans ambivalente karakter. Wanneer Marsman er dan eindelijk weer toe komt om gedichten te schrijven, is de dood het overheersende thema in de poëzie die hij tot 1934 schrijft, zoals in het gedicht 'Vrees'. Van de felle, levensdriftige toon uit 'Vlam' is weinig meer over, het vitalisme maakt plaats voor mortalisme:

*Ik vraag mij af
hoe lang het nog duren zal
dat ik als een bal
heen en weer word geslingerd
en van vrezen verval
tot steeds dieper vreesachtigheid.
en hoe kort is de tijd,
hoe kort is de tijd
dat ik als een bevende voorjaarswingerd
tegen den machtigen muur van het leven hang!*

waarvoor ben ik bang?

*ik ben bang voor het uur
dat de dood mijn lichaam ontbinden zal
en mijn ziel wordt gezet in het vuur
ik ben bang dat ik staan zal tegen den muur
en dat de kogel niet missen zal.
ik ben bang, dat ik noch in den duur
noch daarna in de schaduwen van het Dal
den weg naar het hart des levens
meer vinden zal -*

ach, de vrezen zijn zonder tal¹⁵

Radermacher Schorer als beschermheer

Als (ex-)redacteur van *De Vrije Bladen* en als vertrouweling van *De Gemeenschap* vormde Marsman een spil in de literaire wereld van de jaren twintig waarin Utrecht een centrale plaats innam. Vermoedelijk dankzij zijn contacten bij *De Gemeenschap* leert Marsman in 1928 René Radermacher Schorer kennen, die later als zijn begunstiger zal optreden.¹⁶ Radermacher Schorer vervulde op geheel eigen manier een sleutelrol in het artistieke leven van Utrecht. Terwijl hij in 1921 zijn vader opvolgde als directeur van de Utrechtsche Algemeene Brandwaarborg- en Verzekeringsmaatschappij, ontpopte hij zich tegelijkertijd als ambassadeur van de Utrechtse kunstwereld. Niet als kunstenaar, maar als bestuurder, organisator, geldschieter en geïnteresseerde liefhebber.¹⁷ Hij bezat een enorme collectie bibliothele en literaire boeken en volgde privélessen bij professor Vogelsang, die kunstgeschiedenis doceerde aan de Universiteit Utrecht. Hij was als penningmeester betrokken bij *De Gemeenschap* en bij de in 1927 opgerichte Utrechtse Filmliga, waar de bekende Utrechtse architect en ontwerper Gerrit Rietveld secretaris was. Daarnaast maakte Radermacher Schorer onderdeel uit van talloze besturen, commissies en verenigingen die alle een artistiek doel dienden. In 1930 was hij verantwoordelijk voor de redding van *De Gemeenschap*. Publiekelijk profileerde Radermacher Schorer zich vooral als ambassadeur van de beeldende kunsten. Hij vervulde bestuursfuncties bij onder andere de Utrechtsche Museumvereniging voor Hedendaagsche Kunst en de Utrechtse kunstenaarsverenigingen Kunstliefde en Voor de Kunst. Privé, in zijn hoedanigheid als mecenas, speelden schrijvers echter een veel grotere rol.

In 1927 maakte Radermacher Schorer van zijn huis aan het Wilhelminapark een ontmoetingsplek. Tot zijn vaste literaire gasten kon hij naast Marsman onder andere Jan Engelman, Martinus Nijhoff, Anthonie Donker, Jacques Bloem en Adriaan Roland Holst rekenen. Ook beeldend kunstenaars als Charley Toorop kwamen regelmatig bij hem over de vloer. In 1928 liet hij zijn statige herenhuis ingrijpend verbouwen tot een hypermoderne, lichte woning door de jonge architect Sybold van Ravesteyn. Van Ravesteyn ontwierp onder andere ook het in 1974 afgebroken Centraal Station van Utrecht en hij verbouwde het voormalige pand van verzekeringsmaatschappij Tiel-Utrecht aan de Kromme Nieuwegracht 80, waar nu een pand van de Faculteit Geesteswetenschappen van de universiteit gehuisvest is.

Op de benedenverdieping van zijn huis aan het Wilhelminapark organiseerde Radermacher Schorer geregeld soirees, tentoonstellingen, voordrachten of lezingen. Zo organiseerde hij op 16 en 17 juni 1930 de *Dag van het boek*, waarin in een bescheiden setting moderne boekkunst tentoongesteld werd. Op 9 en 10 mei in 1931 pakte hij het grootste aan: ten behoeve van de literaire soiree *Vier Handschriften* stelde Radermacher Schorer een uitgebreidere tentoonstelling samen,

bestaande uit een selectie van zijn collectie moderne boekkunst en een verzameling recente Nederlandse uitgaven. Daarnaast werd er voorgelezen uit eigen werk door onder andere Hendrik Marsman. De gelegenheid werd door meer dan zestig mensen bezocht.¹⁸ Na deze gelegenheden intensiveert het contact tussen Marsman en Radermacher Schorer, en in de periode die volgt zal Radermacher Schorer de rol van Marsmans financieel adviseur, bankier, secretaris, bemiddelaar en onderhandelaar op zich nemen.¹⁹

‘Een net van onverwrikbre middelmatigheid’²⁰

Vanaf 1929 werkt Marsman als advocaat in een kantoor op de Lange Nieuwstraat 103. Hij en zijn compagnon C. den Besten zijn gespecialiseerd in faillissementen en echtscheidingen. Over zijn woonplaats Utrecht is Marsman zoals gezegd niet onverdeeld enthousiast. Zijn verachting voor de Utrechtse bekrompenheid uit hij in het schimpgedicht ‘Utrecht’ (fragment):

*nergens ook kraait de haan der mediocriteit
zoo oerparmantig koning;
want waar men gaat of staat,
hier wordt men, graag of niet, gelijkgeschakeld in
een net van onverwrikbre middelmatigheid.²¹*

Toch zal Marsman later, in zijn prozawerk *Zelfportret van J.F.* waarvan de hoofdpersoon sterk op hemzelf lijkt, met genegenheid de Utrechtse omgeving beschrijven:

‘Ik had altijd een bijzondere voorkeur voor het dode stuk bij de Agnietenstraat en dromend liep ik langs het slapend water tussen de stille huizen en de kruinen der bomen, beneden op de werf. Aan het andere eind van de gracht stond ik een ogenblik stil voor Paushuizen, op den mooisten vijfspiong der stad. Ik liep de Trans door en sloeg bij het Wed nog een blik op de kerk, een geweldig voorwereldlijk rotsblok in den langzaam vallenden avond.’²²

Deze houding is wederom kenmerkend voor Marsmans tweeslachtigheid. Marsman genoot van Utrecht, van de stad waarvan de kleinburgerlijkheid hem zo tegenstaat. Toen hij de stad eenmaal verlaten had, was hij gebrand op Utrechtse verhalen, zoals zijn Utrechtse vriend Wouter Paap te kennen geeft.²³

Plaquette aan de wand van de Domstraat 8, Utrecht. Foto auteur, 2013.

Uit Marsmans poëzie spreekt niet alleen een afkeer van Utrecht, maar ook teleurstelling wat betreft het hele land:

*Volk, ik ga zinken als mijn lied niet klinkt;
ik moet verdrogen als gij mij niet drinkt;
verzwelg mij, smeek ik - maar zij drinken niet;
wees mijn klankbodem, maar zij klinken niet.*²⁴

Het lijkt dus niet zo verwonderlijk dat Marsman eind 1933 op advies van zijn vriend en geestelijk adviseur Jan Engelman besluit om zijn baan voorlopig op te geven om voor een jaar naar het buitenland te gaan. Het advocatenkantoor is inmiddels verhuisd naar Domstraat 8, waar nu een plaque met een citaat uit het gedicht 'Utrecht' aan het domicilie van de dichter herinnert.

Rust en bezinning

In de periode voor zijn vertrek in 1933, is Marsman net als Engelman vaak te gast bij Radermacher Schorer. Op een avond vraagt Marsman Radermacher Schorer om financieel advies. Hij zal ten slotte zijn huis en advocatenpraktijk verlaten en zijn banden met tijdschriften, uitgevers en krantenredacties tijdelijk moeten verbreken. Die avond biedt Radermacher Schorer aan om al Marsmans lopende zaken tijdens zijn afwezigheid te behartigen: het beheer van zijn bankrekeningen, het afhandelen en doorsturen van correspondentie, het innen van honoraria en het onderhandelen met belastingadviseurs en de onderverhuur van hun huis. Hij biedt Marsman eveneens aan om hem op diens verzoek zo nu en dan te voorzien van contanten. Marsman kan met een gerust hart op reis gaan. Zijn dankbaarheid toont hij onder andere door Radermacher Schorer in 1934 een uniek, luxe-exemplaar van zijn bundel *Porta Nigra* cadeau te doen. Ook staat hij bij terugkomst enkele van zijn manuscripten aan hem af.²⁵

Op 26 oktober 1933 reist Marsman via Brussel en Frankrijk naar Spanje, waar hij zijn vrouw Rien treft die met haar tantes door Zwitserland heeft gereisd. De Zuid-Europese omgeving betekent de genezing van Marsman doodsangst. Hij kan letterlijk afstand nemen van de calvinistische verwerping van het aardse leven. Van Spanje reizen de Marsmans naar Marokko en vandaar naar Italië. In diezelfde periode dompelt Marsman zich onder in politieke, ideologische en filosofische geschriften. Vooral het gedachtegoed van Nietzsche maakt een blijvende indruk op hem en draagt tevens bij aan de bezwering van zijn doodsobseessie. Nietzsches ideeën deden hem inzien dat zijn fixatie op de dood verbonden was aan religieuze frustraties uit zijn jeugd. Het christendom had het leven opgedeeld in de eeuwigheid van de hemel en een vluchtig bestaan op aarde, waardoor de mens op aarde tekort kwam. Dankzij Nietzsche wist Marsman de last van calvinistisch doemdenken en zondebesef grotendeels van zich af te schudden.

Na Italië reizen Marsman en zijn vrouw verder in noordelijke richting, naar Oostenrijk en Duitsland. Wanneer het met Riens verlof van haar werk als onderwijzeres gedaan is, reist Marsman vanuit Duitsland alleen verder naar Wenen, Boedapest en Praag, en uiteindelijk weer terug naar Duitsland. Eind 1935 geeft Marsmans de advocatuur officieel op. Terug in Utrecht verdiept hij zich verder in de politieke en filosofische studie, waardoor er weinig poëzie uit zijn vingers komt. Bovendien spelen lichamelijke ongemakken en depressies hem weer parten.

In september van 1936 vertrekt hij naar België. In Schaerbeek, een voorstad van Brussel, maakt hij plotseling een periode van grote inspiratie door waarin hij in korte tijd een nieuwe reeks gedichten schrijft. In de gedichten van na 1934 klinken duidelijk Marsmans ervaringen uit het buitenland door, zoals in 'Voorschrift' (fragment). De gedichten geven blijk van vertrouwen in vernieuwing in plaats van de mortalistische geluiden uit de voorgaande periode:

uw enige toeverlaat
 zij het woord:
 'o, bolwerk, o, citadel,
 bekleed mij met
 een nieuwen mantel,
 laat het firmament
 mijn huis zijn,
 zorg, dat mij niemand kent.'
 vraagt elken dag
 een witten keursteen
 en het onbeperkt gezag
 van een nieuwen naam.²⁶

De 'zeester in het zand': Pausdam, Utrecht. Foto: Google Maps, augustus 2014.

De regenererende kracht van de Middellandse Zee

In 1937 vertrekken Marsman en zijn vrouw definitief uit Nederland. De eerste verblijfplaats in het buitenland is Zwitserland, waar Hennie en Rien zich in het gezelschap bevinden van Vigoleis Thelen en zijn vrouw. Thelen is een Duitse schrijver en vriend van Marsman met wie hij samen een werk van de Portugese schrijver Joaquim Teixeira de Pascoaes vertaalt. Terwijl ze aan de vertaling werken, correspondeert Marsman met uitgeverij Querido en met Du Perron en Ter Braak over het uitbrengen van zijn *Verzameld Werk*. In de samenstelling hiervan gaat Marsman zeer selectief te werk, een flink aantal eerder verschenen verzen moet het afleggen. Dit geldt bijvoorbeeld voor de gedichten die blijk geven van de aantrekkingskracht die het katholicisme en het fascisme op hem uitoefenden.

Vanuit Zwitserland reizen de Marsmans samen met de Thelens door naar Italië. In 1938 is Marsman voor een korte periode terug in Nederland, om ter gelegenheid van de verschijning van zijn *Verzameld Werk* een aantal lezingen te verzorgen, onder andere bij boekhandel Broese in Utrecht. Marsman verlaat Nederland weer zo snel als hij kan. In april vertrekt hij samen met Rien naar Frankrijk, waar ze uiteindelijk in een appartement op de Mont Gosse in de Haute-Savoie verblijven. Tegen die tijd was de spanning van de komende oorlog overal voelbaar. Wanneer Marsman in april 1939 een kort bezoek aan Nederland brengt, is dat de laatste keer. Na de inval van de Duitsers in Frankrijk, besluiten Marsman en zijn vrouw om vanuit Bordeaux naar Engeland te vluchten. Op eenentwintig juni 1940 vergaat het schip 'Berenice', met Hennie en Rien aan

boord. Rien Marsman en de kapitein van het schip zijn de enige overlevenden. Op 21 september 1940 organiseert René Radermacher Schorer in zijn huis aan de Wilhelminalaan een herdenkingsbijeenkomst voor Marsman. D.A.M. Binnendijk en Jan Engelman lezen voor uit zijn werk. In de woon- en eetkamer richt Radermacher Schorer een tentoonstelling van Marsmans boeken en manuscripten in.²⁷

Ondanks het feit dat Marsman de laatste jaren van zijn leven voornamelijk in het buitenland doorbracht, is zijn geboorteland zeker niet uit zijn werk verdwenen. Wanneer Marsman en zijn vrouw na hun laatste bezoek aan Nederland in het Franse Bogève hun intrek nemen, schrijft hij in enkele maanden de 51 gedichten die samen het epische gedicht *Tempel en kruis* vormen. In deze cyclus legt Marsman rekenschap af van zijn eigen poëtische ontwikkeling, die hij verbindt met het lot van de Europese cultuur. Het epische en tevens zijn laatste gedicht bestaat uit vijf afdelingen, waarin de verschillende perioden in Marsmans poëzie te herkennen zijn. Ook herinneren ze aan verschillende perioden in zijn leven, zoals zijn reizen naar het buitenland en zijn verblijf in Utrecht. Tegelijkertijd spelen de cultuurpessimistische ideeën van Oswald Spengler en de cultuurfilosofie van Nietzsche op de achtergrond een rol.

In *Tempel en kruis* kijkt 'de man van wien ik dit verhaal vertel' terug op zijn leven. In de eerste afdeling, 'De dierenriem', keert de man na vele omzwervingen terug in zijn geboorteland. De stad waar de man zich bevindt is duidelijk te herkennen als Utrecht. Hoe ambivalent hij ook tegenover Utrecht staat, als hij - ver weg in Frankrijk - het resumé van zijn dichterschap schrijft, situeert hij dat verhaal in die stad. In de eerste alinea van het gedicht lezen we een nauwkeurige beschrijving van de plek in Utrecht waar de man uit het gedicht zich bevindt, 'een zeester in het zand': daar waar op de Pausdam de Trans, Achter de Dom, Achter Sint Pieter, de Kromme Nieuwe Gracht en de Nieuwe Gracht samen komen, vlakbij het Domplein:

*De man van wien ik dit verhaal vertel
keerde voor kort naar zijn geboorteland;
't wordt nu een jaar dat hij zijn intrek nam
boven het vredig makelaarskantoor
dat op den hoek tussen twee grachten ligt
aan 't plein als een zeester in het zand
zijn schachten uitzendt in de mijn der stad.
rechts ziet zijn raam het krimpande gelid
der smalle bruggen de verbinding slaan
naar feodale deuren - een huizenrij
die met zijn kelders in het water staat -,
links raakt het scherend zoeklicht van zijn blik
den top der bomen die geworteld staan
in de verzakte werven van de gracht;
en als een lege krater ligt het plein
in het zieltogend duister uitgespreid
van 't helse neonlicht der dode stad.²⁸*

Even later loopt de man door de stad en ziet de Dom opdoemen in de nacht: '(...) zwarte kathedraal, een monsterlijke rots, die uit den oertijd opstijgt in den nacht.'²⁹ Vervolgens passeert hij de grachten en de singel bij Zonnenburg, die zich daar als 'een lasso om 't plantsoen'³⁰ slingert. De tweede afdeling van het gedicht, 'De boot van Dionysos', doet sterk denken aan de vitalistische periode van Marsmans dichterschap:

*'Ik die bij sterren sliep en 't haar der ruimten droeg
als zilveren gewei, en 't stuifmeel der planeten
over den melkweg blies en in de maan gezeten
langs 't grondeloze blauw der zomernachten voer,*

*ik ben beroofd en leeg, mijn schepen zijn verbrand,
mijn stem verloor haar gloed en vindt geen weerklink meer
in 't dode firmament, niets dan de galm die keert
van 't sombere gewelf van mijn ontredderd hart.³¹*

om te eindigen in 'De wanhoop', de derde afdeling van *Tempel en kruis*. In die derde afdeling is de invloed van het cultuurpessimisme van Oswald Spengler en de naderende Tweede Wereldoorlog duidelijk voelbaar:

*'Brandende bleef ook dat jaar,
toen hij over de wereld zwierf
door het donkere dal van den dood
de hunkering naar een groot,
hartstochtelijk en heilig bestaan;
en diep in zijn hart vrat de spijt
in het heden geboren te zijn
met dit lauw en laaghartig gebroed
dat den droom verkwanselt voor goed,
en het toornen tegen een tijd
zonder adel en zonder gloed.³²*

In de vierde afdeling, 'De onvoltooide tempel', is de invloed van Nietzsche te herkennen, wat betreft de visie op het christendom - Marsman kijkt op zijn tijdelijke hang naar het katholicisme terug als 'een gummiring hem in den hals geschroefd'.³³ De overwinning van de doodsangst en de wending naar het Zuiden geeft hij uiteindelijk gestalte in het slotvers 'De zee'. Zoals Marsman zijn persoonlijk heil in Zuid-Europa vond, zo vindt 'de man van wien ik dit verhaal vertel' er 'antieke vrede'. Het gedicht eindigt met het cultuuroptimistische geloof in de regenererende kracht van de Middellandse Zee, daar waar tempel en kruis samen komen:

*zolang de europese wereld leeft
en, bloedend, droomt den roekelozen droom
waarin het kruishout als een wijnstok rankt
ruist hier de bron, zweeft boven déze zee
het lichten van den creatieven geest.³⁴*

Tempel en kruis laat zien dat Utrecht tot het einde van zijn leven van grote betekenis voor Marsman is geweest, of hij de stad nu liefhad of niet. Dat is niet alleen terug te lezen zijn poëzie, de stad is ook van grote betekenis voor zijn levensloop. Dat geldt in sterkte mate voor zijn vriendschap met Jan Engelman en René Radermacher Schorer, maar ook voor zijn contact met Martinus Nijhoff, Wouter Paap en vele andere figuren die bijdroegen aan de culturele bloei van Utrecht tijdens het interbellum.

Literatuur

- Bokhove 2010** ➤ N. Bokhove, *Awaters spoor. Literaire omzwervingen door het Utrecht van Martinus Nijhoff*, Amsterdam 2010.
- Van den Braber 2002** ➤ H. van den Braber, *Geven om te krijgen*, Utrecht 2002.
- Goedegebuure 1981** ➤ J. Goedegebuure, *Op zoek naar een bezield verband, deel II*, [Documenten, brieven en verspreide publicaties van H. Marsman] Amsterdam 1981.
- Goedegebuure 1999** ➤ Jaap Goedegebuure, *Zee, berg, rivier*, Amsterdam 1999.
- Lehning 1954** ➤ A. Lehning, *De vriend van mijn jeugd*, Den Haag 1954.
- Marsman 1960** ➤ H. Marsman, *Verzameld werk*, Amsterdam 1960.
- Paap 1956** ➤ W. Paap, 'Marsman en het verpaapte China', *Maatstaf* 4 (1956) 7-8.
-

Noten

- 1 Marsman 1960, 106.
- 2 In een verkiezing georganiseerd door Poetry International en de Wereldomroep.
- 3 Marsman 1960, 351.
- 4 Goedegebuure 1981, 267.
- 5 Van den Braber 2002, 261.
- 6 Goedegebuure 1981, 28.
- 7 Marsman 1960, 46.
- 8 Lehning 1954, 14-15.
- 9 Bokhove 2010.
- 10 Marsman 1960, 4.
- 11 Marsman 1960, 19.
- 12 Goedegebuure 1999, 178.
- 13 Goedegebuure 1999, 161.
- 14 Goedegebuure 1999, 187.
- 15 Marsman 1960, 89.
- 16 Van den Braber 2002, 261.
- 17 Van den Braber 2002, 263.
- 18 Van den Braber 2002, 283.
- 19 Van den Braber 2002, 317.
- 20 Goedegebuure 1981, 267.
- 21 Goedegebuure 1981, 267.
- 22 Marsman 1960, 351.
- 23 Paap 1956, 493.
- 24 Marsman 1960, 87.
- 25 Van den Braber 2002, 317-318.
- 26 Marsman 1960, 99.
- 27 Van den Braber 2002, 283-284.
- 28 Marsman 1960, 139.
- 29 Marsman 1960, 143.
- 30 Marsman 1960, 148.
- 31 Marsman 1960, 159.
- 32 Marsman 1960, 164.
- 33 Marsman 1960, 169.
- 34 Marsman 1960, 179.

Dennis de Kool

Willem Hendrik van der Wall (1716-1790)

Een verdienstelijk beeldhouwer uit Utrecht

In de Nederlandse kunsthistorische geschiedschrijving neemt de achttiende eeuw in het algemeen en de beeldhouwkunst in het bijzonder een zeer bescheiden plaats in. Een relatief onbekende kunstenaar uit die tijd is de Utrechtse beeldhouwer Willem Hendrik van der Wall. Zijn bewaard gebleven oeuvre is gering in omvang, maar op basis van de kwaliteit daarvan kan hij worden getypeerd als een zeer verdienstelijk beeldhouwer. In deze bijdrage wordt nader ingegaan op zijn leven, de werken die hij heeft vervaardigd en de invloed die hij heeft ondergaan van zijn leermeester Jan Baptist Xavery.

Dennis de Kool (1977) studeerde bestuurskunde aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. In 2007 promoveerde hij op een bestuurskundig onderzoek naar de doorwerking van beleidsmonitoren in interbestuurlijke relaties. Momenteel is hij als onderzoeker werkzaam bij Risbo, een instituut verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Daarnaast houdt hij zich in zijn vrije tijd bezig met een promotieonderzoek naar de beeldhouwer Jan Baptist Xavery.

In de eerste helft van de achttiende eeuw waren in de Noordelijke Nederlanden verschillende beeldhouwersateliers actief. In Amsterdam waren Ignatius en Jan van Logteren leidende figuren.¹ Jan Baptist Xavery ontwikkelde zich in Den Haag tot een gevierd beeldhouwer.² Hij wordt gezien als de belangrijkste beeldhouwer die in de eerste helft van de achttiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden werkzaam was.³ In Utrecht was Jacobus Cresant een beeldhouwer van formaat.⁴ Ten slotte werden werken 'geïmporteerd' vanuit de Zuidelijke Nederlanden, onder andere uit het Antwerpse atelier van Jan Pieter van Burscheit de Oude en de Jonge.⁵ De wegen van Xavery en Cresant kruisten elkaar in Utrecht bij werkzaamheden op de buitenplaats Zijdebalen, waar ze beeldhouwwerk leverden ter verfraaiing van de tuin van David van Mollem, die in 1740 werd voltooid. De Utrechtse beeldhouwer Jan van der Mast was eveneens op deze buitenplaats werkzaam.⁶ Datzelfde geldt voor de relatief onbekende Utrechtse beeldhouwer Vincent Mattheyssens.⁷ Aldus was Utrecht een vruchtbare voedingsbodem voor een nieuwe generatie beeldhouwers, waaronder Willem Hendrik van der Wall.

In de achttiende eeuw was het beeldhouwersklimaat in de Noordelijke Nederlanden in vergelijking met de Zuidelijke Nederlanden verre van optimaal. In de Zuidelijke Nederlanden was de katholieke kerk een belangrijke opdrachtgever voor beeldhouwers en daarmee een stimulans voor de beeldhouwkunst. In de protestantse Noordelijke Nederlanden was de uitoefening van het katholicisme officieel verboden en werden de diensten gehouden in schuilkerken. De kerkelijke opdrachten in de Noordelijke Nederlanden waren dus veelal beperkt tot de inrichting van dergelijke schuilkerken.⁸ Daarbij moet worden gedacht aan preekstoelen, houtsnijwerk van altaren en orgels en beelden van heiligen. In de Noordelijke Nederlanden moesten de opdrachtgevers van overige opdrachten voor monumentaal beeldhouwwerk met name worden gezocht rond het stadhouderlijk hof, bij mensen met belangrijke publieke functies (diplomaten, bestuurders en legerleiders) en vermogende kooplieden.

Biografische gegevens

De biografische gegevens over Willem Hendrik van der Wall zijn schaars.⁹ Van der Wall werd op 15 oktober 1716 in Utrecht geboren.¹⁰ Hij werd aanvankelijk in de beeldhouwkunst onderwezen door Jacobus Cresant¹¹ en vervolgens door Jan Baptist Xavery.¹² Daarnaast genoot hij onderwijs in de teken- en schilderkunst.¹³ In 1764 werd hij lid van het Utrechts Schilderscollege.¹⁴ Ten slotte was Willem Hendrik van der Wall ook als schilder actief.¹⁵ Zo wordt hij in 1778 in het Utrechts Schilderscollege als kunstschilder vermeld.¹⁶ In het depot van het Westfries Museum in Hoorn wordt een altaarstuk van zijn hand bewaard uit 1761. Het stuk, met als onderwerp de Verheerlijking op de berg Tabor, bevond zich vroeger in de Rooms-Katholieke kerk in Hoorn.¹⁷ Daarnaast zijn enkele gesigioneerde en gedateerde pentekeningen van Utrechtse stadsgezichten van zijn hand bewaard gebleven.¹⁸ Op de ledenlijst van het Utrechts Schilderscollege treffen we ook namen van andere beeldhouwers aan, bijvoorbeeld Jan van der Mast.¹⁹ In 1778 werd Van der Wall tot mededirecteur van het Schilderscollege benoemd, waardoor zijn positie in het Utrechtse kunstleven aanzienlijk was.²⁰ Willem Hendrik van der Wall overleed op 25 oktober 1790 in Utrecht.

Leerlingen en oeuvre

Tijdens zijn leven had Van der Wall drie leerlingen: Matthijs van Dijk, David Mulder en zijn zoon Rutgaart van der Wall. Matthijs van Dijk werd in 1745 in Utrecht geboren. Hij had een kunstzinnige aanleg. Omdat zijn beide ouders waren overleden, was hij aangewezen op de Utrechtse Fundatie van Renswoude. Deze instelling leidde arme en ouderloze jongens op in hooggekwalficeerde beroepen. Op 13 juli 1763 ging de achttienjarige Matthijs 'op ambacht' bij de beeldhouwer Arnoldus

Koopman.²¹ Onder diens toezicht kan hij de penanttafel hebben vervaardigd die is voorzien van het monogram 'MVD'.²² Enkele jaren later, namelijk in 1767, ontving hij bij Willem Hendrik van der Wall onderwijs in de tekenkunst, boetseren en beeldhouwen.²³ Daarna vertrok hij naar Schiedam, waar hij een betrekking vond bij een beeldhouwersbaas.²⁴ Matthijs van Dijk kreeg in 1772, 1774 en 1775 geldbedragen uitgekeerd van de Utrechtse Fundatie van Renswoude wegens gemaakte kosten om zich als beeldhouwer in Schiedam te vestigen.²⁵ In 1781 werd hij daar schoolmeester. Op 23 augustus 1800 overleed hij op vijfenvijftigjarige leeftijd in Schiedam.²⁶

Van de tweede leerling, David Mulder, zijn meer gegevens bekend. Mulder werd op 2 december 1746 in Utrecht gedoopt. Hij werd niet alleen een leerling van Willem Hendrik van der Wall, maar ook van de Franse beeldhouwer Étienne-Maurice Falconet. David Mulder heeft onder meer gipsen portretreliëfs, terracotta beelden en houtsnijwerk vervaardigd.²⁷ Door zijn directeurschap van het Utrechts Schilderscollege oefende hij enige invloed uit op zijn stadsgenoten.²⁸ David Mulder overleed op 12 november 1825.²⁹

De derde leerling van Willem Hendrik van der Wall was zijn zoon Willem Rutgaart van der Wall, die op 9 maart 1756 in Utrecht werd geboren. In 1778 werd hij lid van het Utrechts Schilderscollege. Willem Rutgaart van der Wall koos uiteindelijk niet voor de beitel, maar voor het penseel. Als schilder richtte hij zich voornamelijk op landschappen met vee. Hij was leermeester van de dierschilder Jan Kobell (1778-1814).³⁰ Willem Rutgaart van der Wall overleed op 5 december 1813 in zijn geboorteplaats.³¹

Het bewaard gebleven oeuvre van Willem Hendrik van der Wall is relatief klein van omvang, maar kwalitatief hoogwaardig. Alvorens beredeneerde uitspraken te kunnen doen over de vermeende invloed van zijn leermeester Jan Baptist Xavery, worden eerst de gesignde en toegeschreven werken beschreven van Van der Wall die tot op heden bekend zijn. Daarbij zijn de werken gegroepeerd in personificaties van goddelijke deugden, religieuze beelden, kerkmeubilair, mythologische beelden en overige werken.

Personificaties van de goddelijke deugden

De terracottagroep *Caritas* (1755) is tot nu toe het vroegst gedateerde werk van Willem Hendrik van der Wall. Hij vervaardigde dit beeld naar een gelijknamig schetsontwerp van klei door Jacob Cresant.³² De Liefde is weergegeven als een zittende vrouw die een kind de borst geeft. Ze is omringd door twee putti.³³

Caritas, 1755, terracotta. Foto Centraal Museum.

Het Rijksmuseum bezit drie terracottabeelden van personificaties van de Christelijke deugden Geloof, Hoop en Liefde.³⁴ De drie Christelijke deugden zijn voorgesteld als zittende vrouwen met klassieke gewaden in gedraaide houdingen. Het Geloof zit op een rotsblok. Haar blik is gericht op een opengeslagen boek dat op haar linker heup rust. Het boek staat voor de

*Geloof, 1775, terracotta.
Foto Rijksmuseum.*

*Hoop, 1776, terracotta.
Foto Rijksmuseum.*

*Liefde, 1775, terracotta.
Foto Rijksmuseum.*

Tafelen van het Oude Verbond. In haar rechterhand heeft ze een brandend hart vast dat ze voor haar borst houdt. Zij draagt een gewaad met mouwen en een sluier.³⁵ De Hoop zit op een rots. Met haar rechterarm leunt ze op een horizontaal liggend anker. Haar linkerarm is opgeheven. Ze draagt een mantel en een sluier.³⁶ De Liefde (of Caritas) zit op een rotsblok. In haar rechterarm heeft ze een zuigeling aan haar ontblote borst. Met haar linkerhand houdt ze de arm van een kind vast, dat rechts van haar staat en zich probeert te bevrijden. Haar blik is gericht op een kind aan haar linkerkant, dat zijn rechterarm heeft opgeheven en naar haar opziet. Zij draagt een tunica met korte mouwen, een sluier en een mantel.³⁷ Dit laatstgenoemde werk vertoont overeenkomsten met het eerder genoemde gelijknamige beeld in het Centraal Museum in Utrecht. De beelden in de collectie van het Rijksmuseum waren gezien het compacte formaat mogelijk 'kabinet-sculpturen', bedoeld om verzamelaars te bedienen. Het gegeven dat de drie beelden in de vroege negentiende eeuw deel uitmaakten van de verzameling van de Delftse burgemeester Sandoz versterkt dit vermoeden.³⁸

Willem Hendrik van der Wall heeft ook een marmeren beeld vervaardigd dat de Hoop voorstelt. Dit beeld, omstreeks 1778 vervaardigd en opgenomen in de collectie van het Centraal Museum, is mogelijk een verkleinde weergave van een grafmonument. In de rechterhand houdt de figuur een slang vast die in zijn eigen staart bijt en aldus een cirkel vormt, een symbool van de eeuwigheid.³⁹

Religieuze beelden

In 2004 verwierf het Centraal Museum met steun van de Vereniging Rembrandt twee terracotta beelden van heiligen, die waarschijnlijk Petrus (1759) en Paulus (1760) voorstellen.⁴⁰

Petrus is uitgebeeld als een oudere, kalende man met een korte, krullende baard. Zijn blik is naar beneden gericht. In zijn linkerhand houdt hij het gesloten boek vast, verwijzend naar zijn taak om het evangelie van Christus te verspreiden. Zijn andere arm is opgeheven. Als

Petrus (1759) en Paulus (1760), terracotta. Foto Centraal Museum.

visser gaat hij blootvoets. Paulus, op sandalen en met lang haar en een lange, golvende baard, staat rechtop en houdt het open evangelieboek op zijn rechterheup. Zijn opwaartse blik contrasteert met zijn neerwaarts gerichte linkerhand. Beide beelden vormen een paar. Het lichaam van Petrus is naar links gebogen, terwijl Paulus door zijn rechterheup zakt. Petrus heft zijn rechterhand op en kijkt naar beneden, terwijl Paulus voor zich uit kijkt en zijn vrije hand naar beneden richt. De twee apostelen worden vaak samen uitgebeeld als devotiefiguren en stellen dan de gezamenlijke stichters van de christelijke kerk voor. De pose van beide figuren is dynamisch en hun uitdrukking expressief. Daarvan getuigen het gebaar van Petrus, de weelderige baard van Paulus en de geplooid gewaden die zorgen voor licht-schaduweffecten. De twee beelden zijn mogelijk modellen voor grote houten figuren.⁴¹

Apostelbeeld van Mattheus, hout, toegeschreven aan Willem Hendrik van der Wall. Foto Dennis de Kool.

Apostelbeeld van Judas, hout, toegeschreven aan Willem Hendrik van der Wall. Foto Dennis de Kool.

Tot op heden zijn geen door Willem Hendrik van der Wall gesigioneerde levensgrote religieuze beelden bekend. Wel zijn er houten beelden bewaard gebleven die aan hem worden toegeschreven, zoals de apostelbeelden in de neogotische nissen van de Adrianuskerk in Langeraar.⁴² De twaalf apostelbeelden zijn uitgevoerd in lindenhout en wit beschilderd. Ze zijn niet gesigioneerd of gedateerd. De apostelen zijn gekleed in tunica en mantel en voorzien van attributen die kenmerkend zijn voor hun leven of de wijze waarop zij de dood vonden. De afgebeelde apostelen zijn Petrus, Mattheus, Johannes, Jacobus de Meerdere, Jacobus de Mindere, Simon de Zeloot, Bartholomeus, Andreas, Thomas, Filippus, Judas Thaddeus en Thomas. Karakteristieke eigenschappen van de beelden zijn de behandeling van de gewaden, de gracieuze bouw van de lichamen, de heftige gebaren en de uitbundige expressie. Een illustratief voorbeeld is het 150 cm hoge beeld van Mattheus. Mattheus is gekleed in tunica en mantel en schrijft in een boek dat hij in zijn linkerhand houdt. Rechts aan zijn voeten reikt een engel hem een inktpot aan.

Beeld van de H. Adrianus, hout, circa 1750, toegeschreven aan Willem Hendrik van der Wall. Foto Dennis de Kool.

In de kerk bevindt zich verder een wit geschilderd houten beeld van de Heilige Adrianus, de patroon van de kerk. Dit beeld uit circa 1750 wordt eveneens toegeschreven aan Willem Hendrik van der Wall. De figuur is gekleed in wapenrusting en heeft een aambeeld in zijn handen. Aan zijn voeten ligt een helm in de vorm van een leeuwenkop. Adrianus, een Romeins hoofdman, bekeerde zich bij het zien van de standvastigheid van 23 christenen die hij naar een martelplaats begeleidde. Daarop werd ook hij gemarteld en ter dood gebracht. Bij de afbeeldingen van de Heilige Adrianus kunnen attributen voorkomen als het hakblok, het zwaard en de leeuw (als symbool van moed). Ook het houten beeld van Maria (circa 1750) met haar voet op de slang, dat op een zijaltaar is geplaatst, wordt aan Van der Wall toegeschreven. Datzelfde geldt voor een houten beeld (circa 1750) van Jozef met Jezus als kind.

Een preekstoel en de houten beelden van Cosmas en Damianus in de aan hen gewijde parochiekerk van Abcoude worden op stilistische gronden eveneens toegeschreven aan Willem Hendrik van der Wall.⁴³ Cosmas en Damianus waren tweelingbroers, artsen en christelijke martelaren. Beide parochiepatroons dragen een gewaad en een mantel die met een sierspeld op de borst wordt gesloten. Ze hebben hun hoofd opgeheven en houden allebei een spatel vast. Cosmas draagt in de opgeheven rechterhand een zalfpot met een korte Latijnse spreuk.⁴⁴ De kansel is voorzien van weelderige rocaille-motieven. Op de panelen zijn vijf ovale medaillons aangebracht met Christus en de vier evangelisten. Op de preekstoel is geen signatuur of monogram aangetroffen.

Preekstoel van Abcoude, hout, toegeschreven aan Willem Hendrik van der Wall. Foto Dennis de Kool.

Zowel de beelden als de preekstoel zijn afkomstig uit de oude schuilkerk die in 1772 op deze plek verrees op initiatief van pastoor Joannes Kolck. De beelden en preekstoel worden dan ook rond die tijd gedateerd. Helaas heeft pastoor Kolck geen mededelingen gedaan over de verwerving van de kerkmeubelen. Mogelijk heeft hij als weldoener de stukken uit eigen middelen betaald.⁴⁵ De inmiddels afgebroken schuilkerk stond op de plaats van de huidige pastorie. In 1888 werd de bouw van de huidige kerk voltooid. Uit een inventaris van de parochiale kerk in 1898 blijkt dat de beelden van Cosmas en Damianus zich op dat moment in de tuin van de parochie bevonden.⁴⁶ In 1965 zijn de beelden gerestaureerd door beeldhouwer en restaurateur W.J. Mares in Maastricht. Tijdens de restauratie zijn de beelden gepolychromeerd. Zij kregen een plaats achterin de kerk op aan de muur bevestigde sokkels.

Damianus, hout, toegeschreven aan Willem Hendrik van der Wall. Foto Dennis de Kool.

Cosmas (met zalfpot met Latijnse spreuk), hout, toegeschreven aan Willem Hendrik van der Wall. Foto Dennis de Kool.

Lucas, 1764, terracotta, Museum Catharijneconvent. Foto Ruben de Heer.

Mattheus, 1765, hout, Museum Catharijneconvent. Foto Ruben de Heer.

Kerkmeubilair

Het Museum Catharijneconvent in Utrecht bezit vijf mahoniehouten reliëfs uit 1765 die afkomstig zijn van de preekstoel die Willem Hendrik van der Wall voor de Utrechtse Sint Catharinakerk heeft vervaardigd. Op deze reliëfs zijn de vier evangelisten en Christus afgebeeld.⁴⁷ Mattheus is staande en *en profil* naar rechts afgebeeld, terwijl hij in een boek schrijft. Links bovenaan is een cherubkopje zichtbaar. Boven zijn hoofd zien we een nimbus in de vorm van een gouden schijf. Johannes is frontaal afgebeeld en heeft zijn hoofd in extase opgeheven. Zijn rechterhand is eveneens naar boven gericht. In zijn linkerhand draagt hij een kelk. Rechts aan zijn voeten is een adelaar weergegeven. Lucas is frontaal weergegeven en heeft zijn hoofd naar rechts gewend. Hij houdt met zijn rechterhand een opengeslagen boek vast en heeft zijn linkerhand op zijn hart gelegd. Links naast zijn voeten ligt een stier, zijn evangelistensymbool. Evenals Mattheus heeft Lucas een nimbus in de vorm van een gouden schijf. Marcus is frontaal weergegeven met zijn hoofd naar links gedraaid. In zijn linkerhand houdt hij een boek vast. Rechts aan zijn voeten ligt een leeuw.

Alle evangelisten zijn gekleed in een tunica en een mantel. Christus is frontaal afgebeeld en heeft zijn hoofd naar links gedraaid. Hij zweeft, omgeven door een stralenkrans, op de wolken. Hij is gekleed in tunica en daaromheen een wijde mantel, die op zijn linkerschouder met een speld is gesloten en heeft een losse doek om zijn heupen. Alle vijf panelen zijn aan de hoeken en de onderzijden versierd met rococo-ornamenten. Van de vijf houten reliëfs zijn vier terracotta modellen (gedateerd 1764) bewaard gebleven.⁴⁸ Op deze modellen zijn respectievelijk Mattheus (schrijvend in een boek), Marcus (lopend met een gesloten boek), Lucas (staand met in zijn rechterhand een gesloten boek) en Johannes (lopend met in zijn linkerhand een kelk) afgebeeld.

Mars, 1757, terracotta. Foto Rijksmuseum.

Het model met de figuur van Christus is waarschijnlijk verloren gegaan.⁴⁹ Naast de preekstoel heeft Willem Hendrik van der Wall voor de Sint Catharinakerk ook twee levensgrote houten altaarfiguren vervaardigd.⁵⁰ Deze beelden werden door de storm van 1836 gedeeltelijk verwoest en zijn in 1842 naar het nieuwe orgelkoor verplaatst.⁵¹ Momenteel zijn de beelden spoorloos.

Mythologische beelden

In het oeuvre van Willem Hendrik van der Wall komen naast religieuze beelden ook mythologische werken voor. Het Rijksmuseum bezit twee terracotta beelden van Mars en Neptunus die de beeldhouwer in 1757 heeft vervaardigd.⁵² De oorlogsgod Mars staat op het rechterbeen, voor een boomstronk. De Romeinse god is voorzien van een baard en heeft zijn hoofd naar links gewend. In zijn linkerhand houdt hij een korte sabel vast, waarvan de greep wordt gevormd door een adelaarskop. Hij draagt een Romeins kostuum, namelijk een helm met een kam, een borstharnas, een kniebroek, klassieke sandalen en een mantel. Het linkerbeen is gebogen.

Neptunus staat op het rechterbeen, heeft het linkerbeen gebogen en zijn hoofd met baard en wapperend haar naar rechts gewend met de blik schuin omlaag. In zijn rechterhand houdt hij een drietand vast, in welke richting hij met zijn linkerarm wijst. Om zijn rechterarm is een mantel gedrapeerd die naar beneden valt en zijn schaamstreek bedekt. In zijn haar zijn waterplanten gevlochten. Beide beelden kunnen hebben gefungeerd als model voor tuinbeelden, maar bijvoorbeeld ook zijn vervaardigd om verzamelaars te bedienen.

In 1980 verwierf het Centraal Museum een niet gesigeneerd bronzen beeld van Cupido (circa 1750-1760) op een marmeren voet.⁵³ De toeschrijving aan Willem Hendrik van der Wall berust op de stilistische overeenkomsten met de knaapjes van de terracotta Caritasgroepen in het Rijksmuseum en het Centraal Museum in Utrecht. Cupido is voorgesteld als een mollig jongetje met een dikke haardos, twee vleugeltjes op de rug en een doek om de lendenen. Uit de positionering van de figuur en de houding van beide armen valt af te leiden dat hij in de linkerhand oorspronkelijk een boog vast hield en op het punt stond een pijl met de rechterhand weg te schieten. Een nagenoeg identiek exemplaar wordt bewaard in het Museum für Kunst und Gewerbe in Hamburg. Ook deze beeldjes werden vermoedelijk in opdracht van kunstverzamelaars gemaakt.

Ten slotte is een in 1782 vervaardigd marmeren beeld van Galathea bekend.⁵⁴ De zeenimf is voorgesteld als een vrouw op de rug van een dolfijn. Ze heeft opgestoken haar, dat aan de achterzijde is vervlochten met een doek. Deze doek, die ze met beide handen vasthoudt, bedekt haar naakte lichaam slechts voor een klein deel. Het kleine schelpje op haar voorhoofd verwijst naar de zee. Het mythologische verhaal van Galathea is beschreven in de *Metamorphosen* van Ovidius. Ze werd bemind door de herder Acis en door de cycloop Polyphemos die haar met zijn fluitspel probeerde te verleiden. Zij hield echter van Acis, die door Polyphemos werd gedood en in een rivier veranderde.⁵⁵

Galatea, voorzijde, 1782, marmer. Foto Centraal Museum.

Galatea, achterzijde, 1782, marmer. Foto Centraal Museum.

Overige (gedocumenteerde) werken

Het Victoria & Albert Museum in Londen bezit een beschilderd terracotta beeld uit 1765 van Justitia.⁵⁶ De vrouw staat op haar rechterbeen en heeft het linkerbeen iets gebogen. In haar rechterhand hield ze een zwaard vast. Haar borsten zijn bedekt met een mantel. Op haar hoofd was oorspronkelijk een diadeem geplaatst. Bij haar voeten ligt een geopend boek. Het beeld is wit geschilderd met een imitatiepatroon van marmer en is op een gesigeneerde plint geplaatst.

Een bijzonder stuk bevindt zich in de collectie van het Centraal Museum: een koperen plaat van het titelvignet voor de oratie van Pieter Bondam uit 1779.⁵⁷ De plaat is ontworpen door Willem Hendrik van der Wall en gegraveerd door Isaac Janszoon de Wit. Afgebeeld is een monument bestaande uit een voetstuk waarop een piramide is geplaatst waaraan een medaillon met een portret is gehangen. Het monument wordt geflankeerd door twee allegorische figuren, namelijk het Geloof met een kruis en boek in de handen en de Vrijheid met een staf, vrijheidshoed en een perkamentrol in de linkerhand.

Op 26 en 27 oktober 1983 werd op een veiling in het Paleis voor Schone Kunsten in Brussel een gesigeneerde en gedateerde marmeren groep van vier kinderen uit 1771 te koop aangeboden.⁵⁸ Verder werd op 24 april 1931 in Berlijn een marmeren beeld van een jongetje met hond, gedateerd 1780, geveild.⁵⁹ Ten slotte is in de literatuur melding gemaakt van een zandstenen tuingroep van drie putti en een geit, uit 1772.⁶⁰ Willem Hendrik van der Wall heeft zich dus kennelijk ook toegelegd op tuinsculptuur.

Stilistische en thematische vergelijking met werken van Jan Baptist Xavery

Uit een vergelijking van het relatief kleine aantal werken van Willem Hendrik van der Wall met het veel omvangrijker oeuvre van Jan Baptist Xavery kunnen geen stellige conclusies worden getrokken. Wel kan duidelijk geconstateerd worden dat de vroege sculpturen van Van der Wall sporen vertonen van de Vlaams-Franse invloed van zijn leermeesters Xavery en Cresant. Wat de religieuze sculptuur betreft, stoelt deze nog sterk op de zeventiende-eeuwse Romeinse werken

Kuip van de preekstoel in Hoofddorp, 1725, door Jan Baptist Xavery. Details van links naar rechts: medaillons van Mattheus, Lucas en Johannes. Foto's Dennis de Kool.

van (navolgers van) Gianlorenzo Bernini. Die Romeinse invloed manifesteert zich bij Van der Wall in een voorkeur voor rijk wapperende en druk geplooid gewaden en een sterk contrapposto in de houdingen van zijn figuren.⁶¹ De beelden van Petrus en Paulus zijn daar illustratieve voorbeelden van. De panelen van de preekstoel in de Utrechtse Sint Catharinakerk en de aan Van der Wall toegeschreven kansel in de Cosmas en Damianuskerk in Abcoude zijn versierd met weelderige rococo-ornamenten, een Franse stijl die mede door Jan Baptist Xavery in de Noordelijke Nederlanden is geïntroduceerd. Een opmerkelijk gegeven is dat in zijn werken zowel rijk gedecoreerde rococo-ornamenten als sobere klassieke expressievormen voorkomen. De reeds genoemde reliëfs uit 1765 van de Utrechtse preekstoel kenmerken zich door een sierlijke en uitbundige vormtaal. Zijn latere werken, bijvoorbeeld de Liefde (1775) en Galathea (1782) neigen daarentegen naar de 'edele eenvoud' van het neoclassicisme.⁶² Bij de vrijwel naakt weergegeven Galathea ontbreekt een weelderig geplooid draperie. Haar mantel is verborgen achter haar opgestoken haar. Dit laveren tussen overdaad en eenvoud is overigens ook zichtbaar bij Jan Baptist Xavery en zijn tijdgenoot Jan Claudius de Cock (1667-1735). Ook thematisch zijn er overeenkomsten waar te nemen. In Hoofddorp bevindt zich een door Xavery vervaardigde preekstoel (1725), waarop eveneens medaillons met de apostelen en Christus zijn aangebracht.

Een mogelijk relevant detail is dat beide beeldhouwers een beeld van de oorlogsgod Mars hebben gemaakt. Het beeld van Mars dat Xavery heeft vervaardigd behoort tot diens laatste werken. Bestaande afbeeldingen van Mars kunnen eventueel als inspiratiebron hebben gediend voor de Utrechtse beeldhouwer, bijvoorbeeld een prent van Daniel Marot, die Mars eveneens heeft weergegeven als een Romeinse soldaat in legerkleding.⁶³ Ook een ontwerp-tekening van Jan Claudius de Cock kan hebben gediend als voorbeeld, maar dit ligt minder voor de hand. De Cock beeldde Mars namelijk uit als een gespieerde mythologische figuur.⁶⁴ Anders dan Xavery, maakte Willem Hendrik van der Wall ook op zichzelf staande terracotta en houten beelden(series) van heiligen. Tot op heden zijn geen door hem gesigneerde levensgrote religieuze beelden bekend, maar zijn slechts enkele houten beelden aan hem toegeschreven. Het enige houten beeld van Xavery is dat van de heilige Augustinus in de Oud-Katholieke schuilkerk in Den Haag, maar dit beeld vormt een integraal onderdeel van de preekstoel die hij met medewerking van assistenten heeft vervaardigd. Afgaand op zijn tot op heden bekende oeuvre was Van der Wall minder productief en veelzijdig dan de op relatief jonge leeftijd overleden Jan Baptist Xavery.

Over de opdrachtgevers van Xavery zijn we beter geïnformeerd dan die van Van der Wall. Xavery portretteerde prinsen en prinsessen, ambassadeurs, regenten, landgraven, staatsmannen en militaire leiders. Op basis van het geïnventariseerde oeuvre van Van der Wall ontstaat de indruk dat hij voornamelijk kerkelijke opdrachtgevers en particuliere verzamelaars bediende.

Willem Hendrik van der Wall werd reeds in het begin van de negentiende eeuw getypeerd als een zeer verdienstelijk beeldhouwer.⁶⁵ Deze perceptie is nadien niet veranderd. Fischer rekende hem tot de 'voortreffelijkste inheemse beeldhouwers'.⁶⁶ De terracotta beelden van Petrus en Paulus behoren volgens Helmus 'tot het beste dat de Nederlandse achttiende-eeuwse beeldhouwkunst te bieden heeft'.⁶⁷ Beide beelden zijn mogelijk modellen voor grote houten figuren. Het zou mooi zijn wanneer deze werken weer in ons blikveld zouden komen, zodat het thans bekend oeuvre van Willem Hendrik van der Wall kan worden uitgebreid en onze kennis over deze Utrechtse beeldhouwer kan worden verrijkt.

Dankwoord

De auteur wil de redactie van het Jaarboek Oud-Utrecht en prof.dr. Koen Ottenheym bedanken voor hun commentaar bij conceptversies van deze bijdrage.

Literatuur

- Van der Aa e.a. 1852-1878** ➤ A.J. van der Aa e.a., *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, Haarlem 1852-1878.
- Baarsen e.a. 2006** ➤ R. Baarsen e.a., *Nederlandse kunst in het Rijksmuseum 1700-1800*, Zwolle/Amsterdam 2006.
- Breedveldt Boer 2003** ➤ I.M. Breedveldt Boer, *Tekenen en vasseren. Het bedrijf van Jan Peter van Baurseheit (1699-1768) en de architectuur in het tweede kwart van de achttiende eeuw*, Utrecht 2003.
- Brinckmann 1925** ➤ A.E. Brinckmann, *Barock-Bozzetti III: Niederländische und französische Bildhauer*, Frankfurt am Main 1925.
- Catalogus Tentoonstelling 1946** ➤ Catalogus Tentoonstelling, *Cornelis Troost en zijn tijd*, Rotterdam 1946.
- Catalogus Tentoonstelling 1962** ➤ Catalogus Tentoonstelling, *Beeldhouwkunst van de middeleeuwen tot heden uit het Aartsbisdomschopelijk Museum te Utrecht*, Amsterdam/Brussel 1962.
- Catalogus Tentoonstelling 1963** ➤ Catalogus Tentoonstelling, *Het beeld in de Nederlandse barok*, Utrecht 1963.
- Coppée 2006** ➤ C. Coppée, 'Jan Mast, een Utrechtse beeldhouwer van grafmonumenten in de achttiende eeuw', *Bulletin KNOB* 105 (2006) 172-192.
- Van Drie 2000** ➤ V. van Drie, 'In de voetsporen van de meester', *Oud-Utrecht* 73 (2000) 93-98.
- Van Eijnden en Van der Willigen 1817** ➤ R. van Eijnden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst, sedert de helft der XVIII eeuw. Tweede deel*, Haarlem 1817.
- Fischer 2005** ➤ P.M. Fischer, *Ignatius en Jan van Logteren: beeldhouwers en stuc kunstenaars*, Alphen aan den Rijn 2005.
- Gademan e.a. 1988** ➤ J.E. Gademan, P.J. te Poel en N.G. Schrama (eindred.), *100 Jaar parochiekerk: gedenkboek H.H. Cosmas en Damianus Abcoude*, Abcoude 1988.
- Helmus 2004** ➤ L.M. Helmus, 'Petrus en Paulus', *Bulletin van de Vereniging Rembrandt* 14 (2004) 9-12.
- Jessen 1892** ➤ P. Jessen, *Das ornamentwerk des Daniel Marot in 264 lichtdrucken nachgebildet*, Berlin 1892.
- De Jong 1993** ➤ E. de Jong, *Natuur en kunst: Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740*, Bussum 1993.
- Kalf 1913** ➤ J. Kalf, *Catalogus der nationale tentoonstelling van oude kerkelijke kunst te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1913.
- Klinckaert 1997** ➤ J. Klinckaert, *Beeldhouwkunst tot 1850. De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht*, Utrecht 1997.
- Knoef 1941** ➤ J. Knoef, 'De beeldhouwer Jacobus Cresant', *Oud-Holland* 58 (1941) 169-177.
- De Kool 2011** ➤ D. de Kool, 'Jan Baptist Xavery (1697-1742): een veelzijdige tuinkunstenaar', *Bulletin KNOB* 110 (2011) 59-67.
- De Kool 2012** ➤ D. de Kool, 'Neptunus van Zijdebale', *Oud-Utrecht* 85 (2012) 48-50.
- De Kool 2014** ➤ D. de Kool, 'Johannes Franciscus Maes (1707-1759). De beeldhouwer die in Delft uit de schaduw van zijn leermeester trad', *Jaarboek Delfia Batavorum* (2014) 111-127.
- Kramm 1974** ➤ C. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters*, Amsterdam 1974 (herdruk van 1857).
- Langenbach 1991** ➤ M. Langenbach, *Onbekend talent. Leerlingen van de Utrechtse Fundatie van Renswoude 1761-1795*, Zutphen/Utrecht 1991.
- Leeuwenberg en Halsema-Kubes 1973** ➤ J. Leeuwenberg en W. Halsema-Kubes, *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum*, 's-Gravenhage/Amsterdam 1973.
- Van Luttervelt 1947** ➤ R. van Luttervelt, 'Ioannes Rijnbout, een Nederlands beeldhouwer uit de 19e eeuw', *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 1 (1947) 42-52.
- Obreen 1976** ➤ F.D.O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis*, Soest 1976 (1e dr.: 1877-1890).
- Ovidius 2011** ➤ Ovidius, *Metamorphosen*, Amsterdam 2011.
- Scheen 1981** ➤ P.A. Scheen, *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1880*, 's-Gravenhage 1981.
- Scholten 1994** ➤ F. Scholten, 'Het portret van Don Luis da Cunha door Jan Baptist Xavery (1737)', *Bulletin van het Rijksmuseum* 42 (1994) 107-119.
- Scholten 2002** ➤ F. Scholten, 'De beeldhouwkunst en de sierkunst van de 16e tot het begin van de 20e eeuw' (2002), <http://www.lowcountrysculpture.org>.
- Scholten 2006** ➤ F. Scholten, 'Nederlandse beeldhouwkunst in de 18e eeuw', in: R. Baarsen e.a. *Nederlandse kunst in het Rijksmuseum: 1700-1800*, Amsterdam/Zwolle 2006, 221-231.
-

Noten

- 1 Fischer 2005.
- 2 De Kool 2011.
- 3 Scholten 1994, 116.
- 4 Knoef 1941.
- 5 Breedveldt Boer 2003.
- 6 De Jong, 1993 en Coppée 2006.
- 7 De Kool 2012.
- 8 Jan Baptist Xavery heeft bijvoorbeeld kerkmeubilair vervaardigd voor de Oud-Katholieke schuilkerk in Den Haag. Zijn medewerker Johannes Franciscus Maes was verantwoordelijk voor houtsnijwerk in de Oud-Katholieke schuilkerk van Delft. Zie: De Kool 2014.
- 9 In de literatuur wordt soms ook gesproken over Willem Hendrik van de Wall. Zie: Leeuwenberg en Halsema-Kubes 1973, 420; Catalogus Tentoonstelling 1962, 19; Klinckaert 1997, 169; Helmus 2004, 9.
- 10 Van Eijnden en Van der Willigen 1817, 140.

- 11 Knoef 1941.
- 12 De Kool 2011.
- 13 In de literatuur is daarbij de Antwerpse schilder Vervoorst genoemd. Zie: Van Eijnden en Van der Willigen 1817, 140. Er is inderdaad een Antwerpse schilder Michiel Frans van der Voort (1714-1777) bekend. Het ligt echter meer voor de hand dat Van der Wall niet bij een schilder en leeftijdgenoot, maar bij de Antwerpse beeldhouwer Michiel van der Voort of zijn gelijknamige zoon onderwijs heeft genoten. Zie: Helmus 2004, 9-11.
- 14 Catalogus Tentoonstelling 1963, 32.
- 15 In de ledenlijst van de Haagse Confrerie Pictura is de kunstschilder Johannes van der Wall vermeld. Hij is in 1728 in Den Haag geboren. In 1775 werd deze schilder benoemd tot meester. Bron: Haags Gemeentearchief, Confrerie Pictura en de Tekenenacademie, Archiefnummer 164-01, Inventarisnummer 24. Het is niet bekend of er sprake is van een familiebetrekking tussen de Haagse en de Utrechtse kunstenaar.
- 16 Klinckaert 1997, 169.
- 17 Vriendelijke mededeling van Alice van der Wiel, collectiebeheerder van het Westfries Museum.
- 18 De pentekeningen zijn vervaardigd in 1757 en 1758. Zie: beeldbank van het RKD, www.rkd.nl, geraadpleegd op 10 februari 2014.
- 19 Coppée 2006.
- 20 Klinckaert 1997, 169.
- 21 De leertijd bij Arnoldus Koopman had een meerjarig karakter. In april 1767 ontving Arnoldus Koopman namelijk nog een geldbedrag voor onderwijs aan Matthijs van Dijk. Bron: Het Utrechts Archief, Archief Fundatie van Renswoude, toegangsnummer 771, inventarisnummer 86.
- 22 Dit monogram werd in 1991 ontdekt. Zie: Van Drie 2000. Penanttafels zijn kleine wandtafels die doorgaans tussen twee vensterkozijnen werden geplaatst. Arnoldus Koopman heeft eveneens snijwerk vervaardigd in de Utrechtse Fundatie van Renswoude, waaronder een voet onder de horloge in de Regentenkamer en 'eene gesneden lijst om het schoorsteenstuk in de Portretkamer'. Bron: Het Utrechts Archief, Archief Fundatie van Renswoude, toegangsnummer 771, inventarisnummer 89.
- 23 Het Utrechts Archief, Archief Fundatie van Renswoude, toegangsnummer 771, inventarisnummer 86.
- 24 Langenbach 1991, 37.
- 25 Het Utrechts Archief, Archief Fundatie van Renswoude, toegangsnummer 771, inventarisnummer 89.
- 26 Deze gegevens zijn mede ontleend aan: Van Drie 2000.
- 27 Het Centraal Museum in Utrecht bezit verschillende gipsen portretten die David Mulder heeft vervaardigd. Dat zijn een gipsen portret (1779) van een onbekende man; een portret reliëf (1784) van hoogleraar Johannes Oosterdijk Schacht en een portret reliëf (1790) van hoogleraar Hermannus Royaards. Daarnaast bezit het Centraal Museum een terracottabeeld van Neptunus (1793), dat in 1910 is geschonken aan het Centraal Museum in Utrecht. Het werk is aan de linker zijkant voorzien van een monogram en datum: D.M. 1793. Het terracotta beeldje diende wellicht als model voor een groter beeld. Zie: Klinckaert, 1997, 614-618. Een werk van David Mulder in particulier bezit is een terracotta beeld (1777) van Graaf Frederik Christiaan Reinhard van Reede. Zie: Catalogus Tentoonstelling 1946, 59. Daarnaast heeft David Mulder houtsnijwerk gemaakt voor de Regentenkamer van de Utrechtse Fundatie van Renswoude. Bron: Het Utrechts Archief, Archief Fundatie van Renswoude, toegangsnummer 771, inventarisnummer 89. Andere werken van David Mulder zijn het beeldhouwwerk van het in 1791 voltooid kerkorgel in Lexmond. Bron: <http://www.hervormdlexmond.nl/historie/kerkorgel>, geraadpleegd op 10 februari 2014. Verder wordt in de literatuur melding gemaakt van beeldhouwwerken op de Vismarkt in Woerden en in Montfoort. Zie: Van Eijnden en Van der Willigen 1817, 314. Ten slotte wordt in het Historisch Museum Rotterdam een reliëf met een portret van Desiderius Erasmus bewaard dat aan David Mulder wordt toegeschreven. Zie: <http://collectie.museumrotterdam.nl/objecten/61753>, geraadpleegd op 10 februari 2014.
- 28 Van Luttervelt 1947, 43-44. Daarnaast is in de literatuur vermeld dat hij goede academiebeelden tekende en medebestuurder van het Utrechtse tekengenootschap was. Zie: Van der Aa e.a. 1852-1878, 1123.
- 29 Scheen 1981, 361.
- 30 Obreen 1976, 134.
- 31 Van Eijnden en Van der Willigen 1817, 140.
- 32 Brinckmann 1925, 76.
- 33 Het beeld is 40 cm hoog, en links onder het rotsblok voorzien van de volgende signatuur: W.H.V.D. WAL 1755. Zie: Klinckaert 1997, 608. Het werk is in 1957 door het Centraal Museum aangekocht op de Oude Kunst- en Antiekbeurs in Delft. Zie: Utrechts Nieuwsblad, 14 september 1957.
- 34 De drie beelden zijn in 1890 door de Koninklijke Bibliotheek aan het Rijksmuseum overgedragen. Zie: Leeuwenberg en Halsema-Kubes 1973, 300-301; Baarsen e.a. 2006, 172-173.
- 35 De zijkant van de steen waarop de rechervoet rust draagt de volgende signatuur: WH. V.D. WALL 1775. Zie: Leeuwenberg en Halsema-Kubes 1973, 300.
- 36 Op de linkerzijde van de plint staat de volgende signatuur: W.H. VAN DE WALL fc 1776. Zie: Leeuwenberg en Halsema-Kubes 1973, 300.
- 37 Het beeld is 43 cm hoog en draagt op de linkerzijde van de plint de volgende signatuur: WH. VAN. D. WALL fc 1775. Zie: Brinckmann 1925, 80; Leeuwenberg en Halsema-Kubes 1973, 300-301.
- 38 Baarsen e.a. 2006, 173.
- 39 Klinckaert 1997, 609.
- 40 Het beeld van Petrus is vervaardigd in 1759 en is 47,3 cm hoog. Links op de plint staat de volgende signatuur: WH. VAN D WAL // 1759. Het beeld van Paulus is gedateerd 1760 en is 47,5 cm hoog. Het beeld is gesigneerd op de plint met = V.D. = // AL/1760. Zie: Helmus 2004.

- 41 Helmus, 2004, 12.
- 42 In december 2008 viel het beeld van Jacobus naar beneden, waarna de overige apostelen veiligheidswege eveneens op de grond zijn neergezet. Daarna hebben de beelden een conserverende behandeling gehad, waarna ze weer in de nissen zijn geplaatst.
- 43 De beelden zijn 156 cm hoog. Zie: Gademan e.a. 1988, 67-68 en 105-107.
- 44 De Latijnse spreuk is: DEO OMNIS MEDELA: God overwint alles.
- 45 Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen in Breuken, archiefnummer 1049, inventarisnummer 26.
- 46 Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen in Breuken, archiefnummer 1049, inventarisnummer 278.
- 47 Het paneel van Mattheus is versierd met een jaartalvers: Me Van De Wall Cae Labat. Zie: Catalogus Tentoonstelling 1962, 179-180. Tegenwoordig worden de vijf mahoniehouten reliëfs en de vier terracotta modellen bewaard in het depot van Museum Catharijneconvent. De houten reliëfs waren in het bezit van het Aartsbisschoppelijk Museum en zijn via de Sint Catharinakerk in het begin van de jaren zestig aan de collectie toegevoegd. De vier terracotta modellen werden in 1963 aangekocht door het Museum Catharijneconvent. Vriendelijke mededeling van conservator Pia Verhoeven van Museum Catharijneconvent.
- 48 Drie van deze reliëfs zijn gesigneerd en gedateerd met W.H.v.d.Wal 1764. De reliëfs zijn 35 cm hoog en 17,5 cm breed en waren voorheen in eigendom van de Paters Jezuïeten in Katwijk. Zie: Kalf 1913, 172.
- 49 Catalogus Tentoonstelling 1963, 33.
- 50 Catalogus Tentoonstelling 1963, 32; Scholten 2006, 226.
- 51 Kramm 1974.
- 52 Het beeld van Neptunus is op de linkerzijde van de plint gesigneerd met: W.H. VAN DE WALL, A. 1757. Het Rijkmuseum heeft de beelden van Mars (hoogte 52,5 cm) en Neptunus (hoogte 48,5 cm) in 1953 aangekocht op een veiling. Zie: Leeuwenberg & Halsema-Kubes 1973, 299.
- 53 Klinckaert 1997, 607.
- 54 Het beeld is 55 cm hoog en bedoeld om zowel van de voor- als de achterzijde te worden gezien. In 1946 is het stuk gelegateerd aan het Centraal Museum. Zie: Klinckaert 1997, 169-170 en 610. Het betrof een legaat van mr. René Charles Ghislain Marie baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky (1862-1946). Bron: Het Utrechts Archief, archiefnummer 87 (Familie Van Rijkkevorsel), inventarisnummers 798 en 804.
- 55 Ovidius 2011, Boek XIII, 738-903.
- 56 <http://collections.vam.ac.uk/item/O311593/justice-statuetten-van-der-wall/>, geraadpleegd op 10 februari 2014.
- 57 De hoogte van de koperen plaat is 11,4 cm. Linksonder staat de volgende signatuur: W.H. van de Wal inv. Bron: Helmus 2004, 11.
- 58 De beeldengroep was 120 cm hoog en de sokkel was 86 cm hoog. Bron: Documentatie Rubenianum te Antwerpen.
- 59 De hoogte van het beeld is 93 cm. Het beeld behoorde tot de collectie van Hans Wendland. Bron: beelddocumentatie van RKD.
- 60 Helmus 2004, 12.
- 61 Baarsen e.a. 2006, 172.
- 62 Scholten 2002, <http://www.lowcountrysculpture.org>, geraadpleegd op 10 februari 2014.
- 63 Jessen 1892.
- 64 Een afbeelding van deze tekening wordt bewaard in het Rubenianum in Antwerpen.
- 65 Van der Eijnden en Van der Willigen 1817, 140.
- 66 Fischer 2005, 7.
- 67 Helmus 2004, 9.

A detailed oil painting of a man with a full brown beard and mustache, wearing a white ruffled collar and a dark jacket. He is holding a violin and a bow, looking slightly to the right. The background is dark and indistinct.

Jaap Röell

**Oververtegenwoor-
diging van (Utrechtse)
adel in het leden-
bestand van het
Genootschap Kunst-
liefde, 1850-1916**

*Joachim Wtewael, 1566-1638, zelfportret, olieverf op paneel,
1611. Geschenk van jhr. mr. Jan Louis Anne Martens van
Sevenhoven aan het Genootschap Kunstliefde in 1877. Nu in
collectie Centraal Museum, inv.nr. 2264.*

In de tweede helft van de negentiende eeuw waren opvallend veel leden van het Genootschap Kunstliefde, opgericht in 1807, van adel. Kunstliefde was toen gevestigd in het Gebouw van Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats, een plek van culturele samenkomst voor de Utrechtse aristocratie. Wie waren die edelen en welke maatschappelijke rol vervulden zij toen in de kleinsteedse en behoudende provinciestad Utrecht? Een inventariserend onderzoek naar motieven van (Utrechtse) edelen om lid te zijn van het Genootschap Kunstliefde en hun betrokken-

heid bij deze in de negentiende eeuw belangrijke beeldende kunstinstelling.

Jaap Röell (1946) studeerde sociologie aan de Universiteit van Utrecht. Hij was actief in de landelijke en provinciale politiek en vervolgens directeur/bestuurder van gezondheidszorginstellingen. Van 2006 tot 2013 was hij voorzitter van het Genootschap Kunstliefde. Naast zijn werkzaamheden als recensent voor hedendaagse beeldende kunst is hij eigenaar van KuuB, Ruimte voor Kunst en Cultuur aan de Pieterstraat te Utrecht.

In de periode 1850-1916 zijn 137 mannelijke en 22 vrouwelijke leden van de (Utrechtse) adel lid geweest van het Schilder- en Tekenkundig Genootschap Kunstliefde te Utrecht.* In verhouding tot het totale aantal kunstenaars- en kunstlievende leden van Kunstliefde in de genoemde periode is dit bijzonder hoog, zie het kader. Ook in vergelijking met het aantal leden van adel in de kunstenaarsverenigingen Arti et Amicitiae, opgericht in 1839 te Amsterdam, en het Haagse Genootschap Pulchri Studio, opgericht in 1847, was de adel oververtegenwoordigd in het ledenbestand van Kunstliefde.

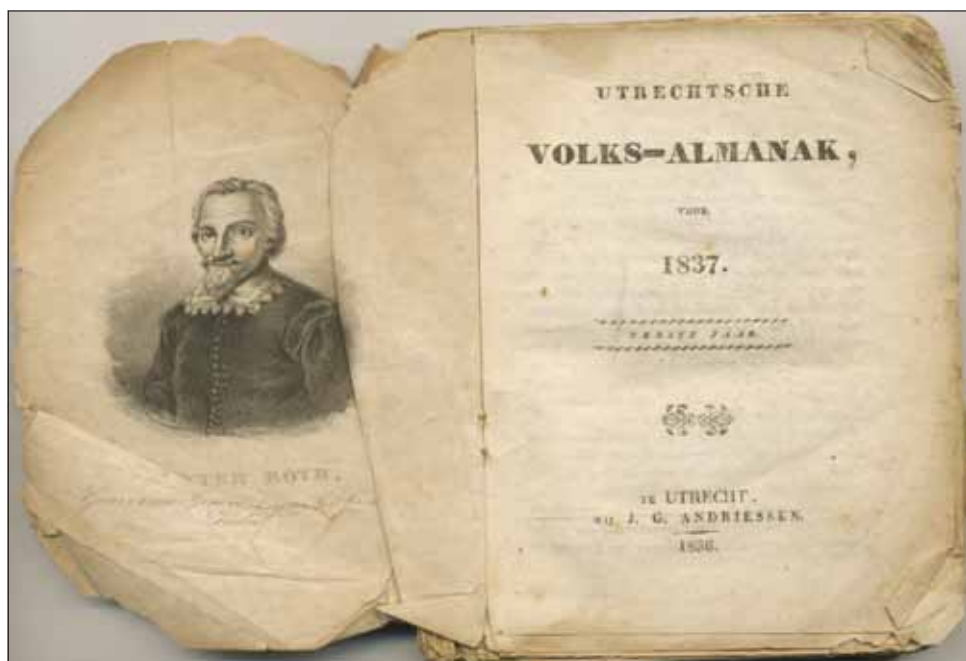
Wat was er zo specifiek aan het Genootschap Kunstliefde in de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw dat deze kunstenaarsvereniging zoveel leden uit de aristocratie aantrok, in dit artikel toegespitst op de Utrechtse adel?¹ Op welke wijze waren deze leden betrokken bij de Utrechtse samenleving, zowel beroepsmatig als ook maatschappelijk? Had de oververtegenwoordiging van de adel in het bestand van kunstlievende leden in de tweede helft

Op 12 oktober 1807 richtten 31 'kunstschilders en liefhebbers' het Teekengezelschap naar het gekleed model op, vanaf 1814 genoemd het Schilder- en Tekenkundig Genootschap Kunstliefde, afgekort Kunstliefde. Onder hen waren vijf personen die in 1814 of later door de Koning genobilliteerd zijn. In de hier beschreven periode van 1850 tot 1916 was het aantal adellijke leden van Kunstliefde ten opzichte van het totale bestand aan leden (percentages afgerond):

1847	92 leden waarvan	11 van adel	=	12 %
1859	136 leden waarvan	13 van adel	=	9,5 %
1865	191 leden waarvan	28 van adel	=	15 %
1874	201 leden waarvan	39 van adel °	=	19,5 %
1885	300 leden waarvan	59 van adel	=	19,5 %
1890	313 leden waarvan	56 van adel	=	18 %
1895	285 leden waarvan	45 van adel	=	16 %
1900	259 leden waarvan	22 van adel	=	8,5 %
1907	273 leden waarvan	20 van adel	=	7,5 %
1911	214 leden waarvan	15 van adel	=	7 %
1916	211 leden waarvan	20 van adel	=	9,5 %

In deze periode bestond het ledenbestand uit gewone leden, buitengewone leden (studenten, 'heren officieren', kunstenaars van buiten de regio Utrecht) en honoraire leden. De gewone leden werden onderscheiden in enerzijds kunstenaarsleden, waaronder ook amateurs ('dilettanten') werden begrepen, en anderzijds kunstlievende leden. Vanaf 1858 werden ook dames als kunstlievend lid toegelaten, zij het dat zij in de algemene ledenvergadering geen stemrecht hadden. Dat recht verkregen zij in 1890. In 1874 waren er meer adellijke kunstlievende leden, 39, dan dat er kunstenaarsleden waren, 35. Deze verhouding wijzigde in de loop van de jaren ten gunste van de kunstenaarsleden. Van de in totaal 309 leden in 1892 waren er 55 van adel en 62 kunstenaarslid. In 1916 waren van de in totaal 211 leden 20 personen van adel en 96 kunstenaarslid. Na 1916 zijn er vijftien jaar lang geen jaarverslagen meer verschenen en is er in het archief ook geen ledenadministratie te vinden.

° inclusief Louis Charles Hora Siccama en Willem Johan Hora Siccama die bij KB 1876 in de adelstand zijn verheven.

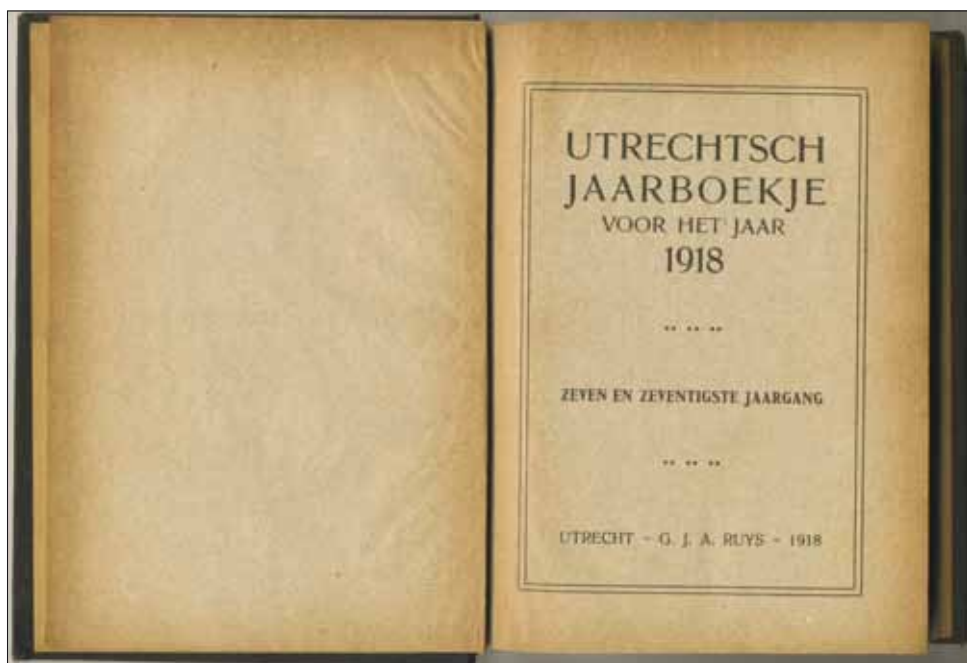

Titelpagina Utrechtsche Volksalmanak, 1837.

van de negentiende eeuw ook een aanwijsbare invloed op het gevoerde beleid van de vereniging en op de voorkeuren voor wat er in de expositieruimten van Kunstliefde aan kunst werd getoond?

Werkwijze

De namen van de adellijke leden van Kunstliefde in de tweede helft van de negentiende en eerste jaren van de twintigste eeuw zijn onder andere te vinden in verschillende delen van het archief van Kunstliefde, opgeslagen in het Utrechts Archief. Vervolgens zijn de jaarlijkse uitgaven van de *Utrechtsche Provinciale en Stads Almanakken* geraadpleegd. Deze almanak werd voor het eerst in 1837 uitgegeven, de laatste jaaruitgave was in 1918.² In die almanakken is veel informatie te vinden over de maatschappelijke organisatie van de toenmalige Utrechtse samenleving, zoals over de samenstelling van besturen van sociale, politieke, culturele, economische en kerkelijke instellingen. Van veel adellijke leden van Kunstliefde is met behulp van de almanakken te achterhalen wat hun beroep was en binnen welke Utrechtse organisaties zij zich manifesteerden. Is aan die gegevens een aantal conclusies te verbinden wat het maatschappelijk netwerk betreft waarvan deze leden van Kunstliefde toen deel uitmaakten? Door de omvang van het verzamelde materiaal - het betreft 159 adellijke leden van het Genootschap Kunstliefde - kon dit niet bij dit artikel gevoegd worden. Daarom is er voor gekozen deze gegevens op te nemen op de website van de Vereniging Oud-Utrecht, www.oud-utrecht.nl. In dit artikel wordt voorbij gegaan aan de vele huwelijksbanden die in de negentiende eeuw tussen de (Utrechtse) adel bestonden, het connubium. Hier zij slechts vermeld dat Jaap Moes in zijn studie *Onder aristocraten* tot de conclusie komt dat 'de ruime meerderheid van de aristocraten onderling trouwde in het adellijke of ebenbürtige milieu van oude patricische families.'³ Meer specifiek voor Utrecht constateerde Fred Vogelzang onder andere in zijn artikel *Allemaal familie?* '...dat ooms, neven, zoons, broers en zwagers elkaar met grote regelmaat in de Utrechtse Statenvergaderingen tegenkwamen.'⁴ Niet

Titelpagina Utrechtsch Jaarboekje, 1918.

alleen in Statenvergaderingen zoals uit de raadpleging van de Utrechtse almanakken en Adelsboeken blijkt, maar ook in de besturen van vele maatschappelijke, politieke, sociale en kerkelijke instanties in de toenmalige Utrechtse samenleving.

Kunstliefde en adel in de eerste helft van de negentiende eeuw

In 1807 richtten de kunstschilders Jan Baptist Kobell en Pieter Christoffel Wonder, samen met de amateurschilders ('dilettanten') Willem Albertus Haanebrink, Franciscus Cornelis Knoll en Antonie Jan van Mansvelt, rentmeester der Domeinen en lid van de Raad van Utrecht, het 'modern Teekengezelschap naar het gekleed model' op.⁵ Dit gebeurde nadat in datzelfde jaar het kwijnende Schilderscollege waar Kobell en Wonder aan verbonden waren, had opgehouden te functioneren.⁶ Het oprichtingsdocument werd ondertekend door nog eens 26 heren, waaronder tenminste zes dilettanten. Van de groep van in totaal 31 initiatiefnemers heeft Koning Willem I in 1814 Willem Emmery de Perponcher de Sedlnitzky (1741-1819) benoemd in de Ridderschap van Utrecht. In dat zelfde jaar is Frans Jan van Heeckeren van Brandsenburg (1784-1846), kunstverzamelaar, dilettant schilder en lithograaf, erkend te behoren tot de Nederlandse adel.⁷ Het Centraal Museum bezit een schilderij van Van Heeckeren, getiteld *De Stadhuisbrug* (1820-1830). Van Heeckeren was in 1835 voorzitter van Kunstliefde. In 1816 heeft Koning Willem I Paulus Adriaan Beelaerts van Blokland van Oosterwijk (1781-1854), Raad van de stad Utrecht en afgevaardigde van de stad in Provinciale Staten van Utrecht, verheven tot de Nederlandse adel. Later is Beelaerts lid van Gedeputeerde Staten geworden.

Van de medeondertekenaar Jacob Diederik Coenen (1778-1835) werden zijn kinderen in 1841 erkend te behoren tot de Nederlandse adel en de zoon van de medeoprichter Willem Hendrik de Beaufort (1775-1829), Pieter, werd in 1868 verheven in de Nederlandse adel. Daarnaast behoorden

ook andere aanzienlijke personen uit de Utrechtse samenleving tot de medeoprichters van het Genootschap, zoals Frans Jacob Otto Boijmans, rechter te Utrecht, kunstverzamelaar en voorzitter van Kunstliefde in 1816 en in 1822; mr. Lodewijk F. Nepveu, heer van Ameide en Tienhoven, voorzitter Kunstliefde in 1831; mr. Hendrik Adriaan van den Heuvel, Raad in de Vroedschap van Utrecht, lid Vergadering der Notabelen in 1814 ter goed- of afkeuring van de grondwet voor de Verenigde Nederlanden en lid Provinciale Staten van 1815 tot 1820 op voordracht van de stad Utrecht; mr. Adriaan Jacob Willem van Dielen, dilettantschilder en etser, die op het einde van zijn leven burgemeester, 'maire', van Utrecht werd (1811-1812); prof. Jan Bleuland, hoogleraar geneeskunde en ook rector magnificus van de Universiteit Utrecht in de jaren 1799-1800 en 1816-1817, kunstverzamelaar en voorzitter van Kunstliefde in 1816, 1823 en 1827; en mr. Johan Hora Siccama, griffier Militair Gerechtshof en voorzitter van Kunstliefde in 1839.

In de eerste helft van de negentiende eeuw waren verder de volgende personen van adel en lid van het Genootschap: jhr. mr. Willem Nicolaas de Pesters van Cattenbroek (1754-1831), jhr. mr. Willem Alewijn (1769-1839), Jan Maximiliaan baron van Tuyll van Serooskerken (1771-1843), jhr. mr. Hubert M.A.J. van Asch van Wijck (1774-1843), Godert A.G.Ph. baron van der Capellen (1778-1848), Philip J. baron van Zuijlen van Nijevelt (1785-1864), jhr. Johan P. van der Plaat van Honswijck (1789-1847), jhr. Gerard Johannes Beeldsnijder van Voshol (1791-1853), jhr. mr. Jacob Constatijn Martens van Sevenhoven (1793-1861), en jhr. Jacques C.H. Bloys van Treslong (1807-1852). Daarnaast waren lid notabelen als mr. C.W. Moorrees, griffier van Provinciale Staten, mr. P. Ras, president van het Hoog Militair Gerechtshof en mr. N.P.J. Kien, burgemeester van Utrecht van 1839 tot 1878.

Vanaf het begin van het Genootschap in 1807 was de Utrechtse elite en onder hen de adel, dus meer dan evenredig vertegenwoordigd in het ledenbestand van Kunstliefde. Het Utrechts Schilderscollege had dit soort verbanden niet met de aristocratie en stedelijke notabelen. Het grote verschil tussen het Schilderscollege en zijn opvolger Kunstliefde was dat Kunstliefde naast het bieden van gelegenheid zich te bekwamen in het tekenen naar levend gekleed model, nog twee doelstellingen had, zoals geformuleerd in de oprichtingsbrief uit 1807:

- elke maand gedurende het winterseizoen werd van de 'Heeren leden kunstverzamelaars' verwacht dat zij, ieder beurtelings, '...van tekeningen der oude en beste levende groote meesters (uit) hunne Kunst Collection, eenen Kunstbeschouwing...' zouden geven, en tevens om
- '...het waar gevoel voor het schoone en bevallige der kunst zoo veel mogelijk algemeen (te) doen worden, ten einde den vermogenden kunstminnaar tot een voorstander en verzamelaar van kunsten op te leiden (...).'⁸

Hieruit blijkt dat voor de initiatiefnemers van de oprichting van het Genootschap Kunstliefde niet alleen het leren van een ambacht - tekenen, schilderen - belangrijk was zoals bij het Schilderscollege, maar daarenboven het vormen van een kring van (vermogende) kunstliefhebbers en kunstverzamelaars om de kunstzin te bevorderen. Die werden begrijpelijkerwijs gezocht in de elite van de stad, want wie kon er anders over een kunstcollectie beschikken en was vermogend genoeg om kunst aan te schaffen?

In de eerste helft van de negentiende eeuw was het toegestane aantal leden geleidelijk aan gegroeid van 60 in 1813 tot 100 in 1847, afhankelijk van de mogelijkheden die de verschillende lokaliteiten waar Kunstliefde was gehuisvest, boden. Kunstliefde betrok in 1847 twee zalen in het

De Mariaplaats met het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, 1847. Olieverf op paneel, A.W. Nieuwenhuysen (1814-1894), kunstenaarslid Kunstliefde, schenking door de schilder in 1876 aan het Stedelijk Archief. Nu in collectie Centraal Museum, inv.nr. 2335.

toen net opgeleverde en door de architect J. van Maurik in classicistische stijl opgetrokken Gebouw Voor Kunsten en Wetenschappen (K&W) aan de Mariaplaats. [5] Daarmee kon tegemoet worden gekomen aan de wens van een ‘...groot aantal aspiranten om tot lid te worden aangenomen’. Die wens was volgens het bestuur in 1849 een bewijs van ‘...den zich meer en meer ontwikkelenden zin, van Utrechts ingezetenen, voor de beeldende kunsten.’⁹ Hiermee doelde het bestuur met name op de wens om als kunstlievend lid te worden toegelaten. In 1858 kreeg Kunstliefde de beschikking over extra zalen en werd de ledenstop geheel opgeheven. Dat leidde in de jaren daarna tot een flinke ledenstijging. Tevens werd toen bepaald dat dames lid konden worden. In 1857, het jaar waarin het vijftigjarig bestaan van Kunstliefde groots gevierd werd, stelde de ledenvergadering een commissie in die tot taak had een nieuw reglement te ontwerpen dat ‘...meer in overeenstemming (is) met den geest des tijds ...’. Het resultaat van hun advies werd in de algemene ledenvergadering van oktober 1858, onder voorzitterschap van jhr. Eduard van Heemskerck van Beest, vastgesteld. De hoofddoelstelling van dit reglement was ‘...de beoefening en aanmoediging der beeldende kunst en de verspreiding der kunstzin’.¹⁰ In artikel 2 van het reglement werden zes punten genoemd om dat doel te bereiken:

- 1 het verschaffen van de gelegenheid tot het tekenen naar het mannelijk naakt en gekleed levend model en naar voorwerpen van pleister,
- 2 het geven van kunstbeschouwingen,
- 3 het houden van een jaarlijkse tentoonstelling van het werk der leden,

- 4 het oprichten van een vereniging ter bevordering van de beeldende kunst binnen Utrecht die uit haar fondsen op de ledententoonstellingen en bij kunstbeschouwingen, kunstwerken aankoopt en door verloting onder de leden verdeelt,
- 5 het houden van voorlezingen over beeldende kunst en vriendschappelijke bijeenkomsten om onderling van gedachten te wisselen over zaken de kunst betreffende,
- 6 het uitloven van financiële middelen aan kunstenaarsleden ('premiën') voor zover de kas dat toelaat.

De punten 3 tot en met 6 zijn nieuw. In het begeleidend schrijven bij dit reglement liet het bestuur weten hiermee '... eene groote schrede voorwaarts gedaan te hebben op de baan van vooruitgang en daardoor den bloei der schoone kunsten in Utrecht in alle opzichten bevorderd te hebben.' Met geringe tussentijdse aanpassingen is dit reglement in de tweede helft van de negentiende eeuw leidend geweest voor de realisering van de doelstellingen van Kunstliefde.

Maatschappelijke netwerken van de adelsleden van Kunstliefde, 1850-1916

In deze periode werd Kunstliefde bestuurd door drie commissarissen die elk voor drie jaar werden benoemd en daarnaast een secretaris-thesaurier die niet aan een zittingstermijn was gebonden. De oudste commissaris in functie werd voor één jaar voorzitter en trad daarna af als commissaris. Van de 137 adellijke heren die in de tweede helft van de negentiende eeuw lid zijn geweest van Kunstliefde, waren er 17 bestuurlijk actief binnen het genootschap, waaronder als voorzitter: jhr. J.E. van Heemskerck van Beest (1858 en 1862, tevens honorair lid), jhr. C.A. Rethaan Macaré (1860), W.C.P. baron van Reede van Oudshoorn (1866 en 1870), P.F. baron van Heerdt (1880), F.A.L. ridder van Rappard (1882), jhr. W.H.P. Calkoen (1903, tevens honorair lid) en jhr. W.H. de Savornin Lohman (1909). De andere honoraire leden uit de groep van adellijke leden waren A. baron Calkoen en jhr. W.C.M. de Jonge van Ellemeet.¹¹ Ook leden van het patriciaat zijn veelvuldig bestuurslid, respectievelijk voorzitter van Kunstliefde geweest, bijvoorbeeld mr. W.J. Royaards van Ham (voorzitter in 1861, 1865, 1869, 1873, 1876, 1884 en in 1888), J.C.C. Clotterbooke Patijn van Kloetinge (1868 en in 1872), J. des Tombe (1871, niet-geadelde tak), A.J.A. von Kellner (1874, 1879, 1883) en J.L.A. Nepveu, voorzitter in 1902, 1905 en 1907 (niet-geadelde tak).

Slechts tweemaal is in deze periode een kunstenaar voorzitter geweest. In 1886 was dat Adriaan van Everdingen, die van 1890 tot 1899 directeur van Kunstliefde was geworden, en in 1895 de schilder Johann Wilhelm Kaiser jr. Kunstliefde week hiermee af van wat bij de kunstenaarsverenigingen *Arti et Amicitiae* en *Pulchri Studio* gebruikelijk was. In de reglementen van deze kunstenaarsverenigingen was (en is) bepaald dat alleen kunstenaars voorzitter van de vereniging kunnen zijn, dit om te vermijden dat kunstlievende leden via het bestuur een te grote pre in het beleid van de vereniging zouden kunnen krijgen. In de archieven van Kunstliefde heb ik geen stukken gevonden die op een discussie duiden over de wenselijkheid om het voorzitterschap van de vereniging aan kunstenaarsleden voor te behouden. De gekozen bestuursvorm beviel blijkbaar of het werd door kunstenaarsleden onhaalbaar geacht om hier verandering in aan te brengen nu al zoveel jaren deze functie door aanzienlijke burgers uit Utrecht vervuld werd.

Universitair geschoold

Het eerste wat opvalt uit de gegevens van de Utrechtse almanakken is hoeveel (mannelijke) leden van adel, tevens lid van Kunstliefde, een universitaire opleiding hebben afgerond, overwegend aan de Universiteit van Utrecht: 64 van de 137 heren (47%). Op twee uitzonderingen na waren het allemaal meesters in de rechten. Zesentwintig van deze juristen zijn na hun studie advocaat, rechtbankgriffier, rechter of notaris te Utrecht geworden.

Jaap Moes stelt in zijn studie *Onder aristocraten* dat er sprake lijkt te zijn van een bewuste keuze onder de aristocratie om door het verwerven van geprofessionaliseerde (juridische) kennis, hun voorsprong te behouden op hen die in de tweede helft van de negentiende eeuw met een lage(re) opleiding de bestuurlijke en politieke arena betraden.¹² De Utrechtse gegevens lijken deze veronderstelling te bevestigen.

Actief in het openbaar bestuur

Tweeëndertig personen van de groep van mannelijke adellijke leden van Kunstliefde waren raads-lid, lid van Provinciale of Gedeputeerde Staten, lid van de Tweede of Eerste Kamer of minister, dus bijna 20%. 21 werden burgemeesters (15%). Twaalf adellijke leden van Kunstliefde waren direct betrokken bij (de oprichting van) een kiesvereniging, met name: Kiesvereniging Vaderland en Koning (opgericht 1856), Anti Revolutionaire Kiesvereniging Nederland en Oranje (in 1851 opgericht onder de naam Bijbel, Vaderland en Oranje en in 1868 heropgericht onder de naam Nederland en Oranje), Kiesvereniging Eendracht maakt Macht (opgericht 1887) en de Christelijk Historische Kiezersbond, opgericht in 1897. Alle waren conservatief, Oranjegezind en overwegend protestants christelijk van aard. Negentien adellijke leden van Kunstliefde waren bestuurlijk betrokken bij een Waterschap of Hoogheemraadschap, met name bij dat van de Lekdijk Bovendams of van de Lekdijk Benedendams.¹³

Samenvattend hadden 66 van de in totaal 137 mannelijke adellijke leden van Kunstliefde een beroep of hoge functie in het openbaar bestuur, dus bijna de helft. Het vervallen van de publiekrechtelijke positie van de leden van de Provinciale Ridderschappen naar aanleiding van de grondwetswijziging in 1848 had niet tot gevolg dat de Utrechtse adel zich in de jaren daarna terugtrok uit politiek-bestuurlijke ambten.

Ridderschap van Utrecht

Vijfendertig van de mannelijke adellijke leden van Kunstliefde (25%) waren in de periode 1850-1916 tevens lid van de Ridderschap van Utrecht. Zes daarvan waren betrokken bij de kortstondige opheffing van de Ridderschap in 1880, 'de slopers'.¹⁴ Na de grondwetswijziging van 1848 en met name na de totstandkoming van de Kieswet in 1850 werden de Ridderschappen privaatrechtelijke organisaties zonder directe politieke invloed. De Ridderschappen werden als gevolg daarvan steeds meer sociale ontmoetingsplekken voor de adel. De Utrechtse Ridderschap ondersteunde daarnaast, indien daartoe een gemotiveerd verzoek werd gedaan, weduwen en wezen van leden met geldelijke bijdragen. De animo onder de Utrechtse adel om toelating te vragen tot de Ridderschap nam echter in de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw geleidelijk af.

Orangisten

Tien van de adellijke leden van Kunstliefde waren in buitengewone dienst van het Huis van Oranje, opperjagermeester of hofmaarschalk. Negen waren (bestuurs)lid van Sic Semper, de herensociëteit die als een bolwerk van Oranjegezinden mag worden beschouwd.¹⁵

Hoogstaangeslagenen in 's Rijks Belastingen

Van de 137 mannelijke adellijke leden behoorden 48 voor enkele of een reeks van jaren tot de politiek en maatschappelijk belangrijke groep van hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe belastingen, oftewel 35%. De Kieswet 1850 bepaalde dat de leden van de Eerste Kamer door Provinciale Staten werden verkozen uit de groep van hoogstaangeslagenen per provincie. Dit

recht op deze wijze verkozen te worden heeft tot 1917 bestaan. Rupp en Schijf komen in hun onderzoek naar de status van hoogstaangeslagenen onder Utrechtse adellijke en patricische families en hun politiek-bestuurlijke posities in de periode van het censuskiesrecht tot de conclusie dat wie als hoogstaangeslagene ook van adel was, meer kans dan niet-adel maakte verkozen te worden in de gemeenteraad of het College van B. en W. van de stad Utrecht, in Provinciale of Gedeputeerde Staten van Utrecht of in de Eerste en Tweede Kamer.¹⁶ In ieder geval was een belangrijk deel van de 48 adellijke leden van Kunstliefde die tevens tot de groep van hoogstaangeslagenen behoorden, namelijk 28 oftewel 59%, lid van de Utrechtse Raad, van Provinciale Staten en/of lid van de Tweede of Eerste Kamer.

Bestuurlijk actief op sociaal-maatschappelijk terrein

In het Utrechtse van de negentiende eeuw was sprake van schrijnende maatschappelijke omstandigheden, zoals de regelmatig terugkerende uitbraken van cholera, slechte huisvesting, gebrekkig onderwijs voor de lagere sociale klasse en ontbrekende zorg voor armen.¹⁷ Vanwege de afwezigheid van sociale voorzieningen was er een groot aantal particuliere initiatieven die iets wilden doen aan het bestrijden van die gebrekkige omstandigheden. De doelstellingen van deze Utrechtse charitatieve instellingen lezen als een Dickensiaanse opsomming van maatschappelijke ellende.¹⁸ Van de 159 mannelijke en vrouwelijke adellijke leden van Kunstliefde zaten er tenminste 36 (23%) in besturen van organisaties en instellingen die zich bewogen op het brede terrein van wat nu sociaal-maatschappelijk werk wordt genoemd. Op het terrein van het onderwijs waren er 24 bestuurlijk actief. Twaalf adellijke leden van Kunstliefde waren regent van het Gereformeerd Burgerweeshuis en zeven waren regent van de Fundatie van de Vrijvrouwe van Renswoude, een instelling die dankzij een in 1754 ontvangen royaal legaat van Maria Duyst van Voorhout, getalenteerde weeskinderen ondersteunde in het krijgen van goed ambachtsonderwijs.

Bestuurlijk actief in kerkelijke verbanden

Tenminste 30 leden van de groep van 159 waren bestuurlijk en organisatorisch actief betrokken bij de protestantse kerkgemeenschap, met name bij de Hervormde Kerk, inclusief de daaraan gerelateerde zendingsverenigingen. Het belijdend protestantisme is overheersend voor de kerkelijke gezindte van de Utrechtse adel in de tweede helft van de negentiende eeuw.¹⁹ In Utrecht werd in 1853 fel geageerd tegen het door Paus Pius IX doorgevoerde herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland en tegen de vestiging van de zetel van het aartsbisdom in de stad. Leden van de Utrechtse adel lieten zich daarbij niet onbetuigd.²⁰

Cultureel actief binnen en buiten Kunstliefde

Vijf adellijke leden manifesteerden zich als professionele kunstenaars en tenminste acht anderen namen regelmatig als dilettant deel aan ledententoonstellingen.²¹ Zeven adellijke leden van Kunstliefde hadden zitting in het bestuur van het Park Tivoli van de Utrechtse Schouwburg Maatschappij, in dat van de Maatschappij ter bevordering der Toonkunst of in het bestuur van het stedelijk orkest Collegium Musicum Ultrajectinum.²² Kunstliefde springt er ten opzichte van andere culturele verenigingen uit waar het de bestuurlijke betrokkenheid van de adel betreft. Geen van de adellijke leden van Kunstliefde was lid van een van de twee Utrechtse rederijderskamers, de Vereniging 'Jan van Beers', opgericht in 1861, en de Rederijderskamer 'De Genestet', opgericht in 1862. De verklaring daarvoor kan gezocht worden in de popularisering die de rederijderskamers in de tweede helft van de negentiende eeuw hebben doorgemaakt; van beschaafd literair gezelschap naar volksvermaak.²³ Leden van de rederijderskamers voelden zich niet op hun plaats in het deftige Gebouw voor K&W.²⁴

Militair, beroeps en vrijwillig

Utrecht was in de negentiende eeuw een garnizoensstad met vier kazernes. Er waren dus ook beroepsofficieren in de stad gelegerd. Kunstliefde telde in de tweede helft van de negentiende eeuw tenminste zeven-tien adellijke officieren als kunstlievend lid. In het algemeen verbleven deze militairen slechts tijdelijk in de garnizoensstad en waren dus ook maar een beperkt aantal jaren lid van Kunstliefde. Drieëntwintig adellijke leden waren op vrijwillige basis lid van de Schutterij die als stedelijke burgerbe-waking in 1907 werd opgeheven, van de Schuttersraad of van organisaties die de vrijwillige militaire beveiliging voorston-den, zoals de Commissie ter Aanmoediging en Ondersteuning van de Gewapende Dienst in Nederland, de Nederlandsche Weerbaarheids Bond (opgericht in 1866), Schiet Collegiën en de Studenten Vereniging tot Vrijwillige Oefening in den Wapenhandel, opgericht in 1866.

Bevordering landbouwontwikkeling

Tien van de adellijke leden van Kunstliefde, met name zij die in de provincie landgoederen bezaten, waren actief in het bestuur van het in 1841 opgerichte Genootschap voor Landbouw en Kruidkunde, later omgezet in het Utrechts Landbouwgenootschap (U.L.G.) of bestuurlijk betrokken bij de Afdeling Utrecht en Omstreken van de Nederlandsche Heidemaatschappij.

*Jonkheer Jacob Eduard van Heemskerck van Beest, 1828-1894.
Luitenant-ter-zee, erelid van Kunstliefde en tevens schilder
van zeegezichten en zeeslagen.*

Samenvattend

Binnen de groep van (mannelijke) adellijke leden van Kunstliefde in de periode 1850-1916 was een belangrijk deel afgestudeerd jurist, betrokken bij het openbaar bestuur, Oranjegezind en politiek gezien overwegend conservatief van aard. De groep had een meer dan bovengemiddeld hoog niveau van welstand. Daarnaast toonden zij zich betrokken bij vele sociale noden van de samenleving, waren ze verbonden aan de protestants-christelijke geloofsge-meenschap en nadrukkelijk aanwezig op het terrein van de stedelijke schutterij. Enkele van hen waren bestuurlijk betrokken bij instellingen op het terrein van toneel en muziek. Hieruit komt een beeld naar voren van een groep aan de top van de Utrechtse samenleving met een vanuit cultuur- en sociaalhistorische achtergrond *noblesse oblige*-achtige levenshouding jegens de samenleving, mede mogelijk gemaakt door hun staat van welstand. Ook als reke-ning wordt gehouden met dubbel- en meertellingen - één persoon kan en zal in de praktijk tegelijkertijd op meerdere van de bovengenoemde terreinen actief zijn geweest - is er sprake van een grote mate van verwevenheid van deze Utrechtse edellieden op belangrijke

deelterreinen van de Utrechtse samenleving en kwamen ze elkaar op die deelterreinen regelmatig tegen. Dat gebeurde ook in de zalen van Kunstliefde ter culturele ontspanning. Waarom bij Kunstliefde?

Kunstliefde en adel in de tweede helft van de negentiende eeuw

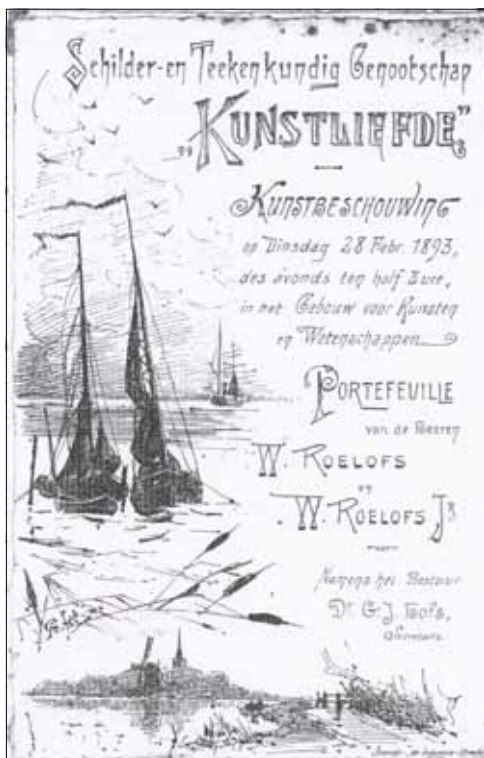
In 1847 betrok Kunstliefde twee zalen, '...heel modern van gaslicht voorzien', zoals Van Campen vermeld, in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen (K&W) aan de Mariaplaats.²⁵ In dit Gebouw was ook de concertzaal gevestigd waar het Collegium Musicum Ultrajectinum optrad en vanaf 1894 de opvolger daarvan, het Utrechts Symfonie Orkest. De zalen waar Kunstliefde over beschikte boden de mogelijkheid om kunstbeschuwingen te houden en (leden)tentoonstellingen te organiseren. Vanaf 1873 kwam er een ruimte bij waar het Museum Kunstliefde werd ingericht.

Kunstbeschuwingen

Het bestuur besloot in 1849 '...om op sommige kunstbeschuwingen Dames toe te laten, hetgeen als eene belangrijke zaak geacht moet worden, daar dit onmisbaar kunstzin, ook in de huiselijke kringen, zal aanwakkeren.'²⁶ Zij kregen de eerste jaren onschuldig bevonden schilderijen en tekeningen te zien van landschappen, interieurs en stillevens. Vanaf 1876 werden dames bij alle kunstbeschuwingen toegelaten. In retrospectief schreef een journalist in *Het Ideaal der Geïllustreerde Bladen* van 20 januari 1906: 'Minder dan 20 jaar geleden (was) Kunstliefde misschien wel de meest gevierde en meest gefrequenteerde vereniging van de stad Utrecht. De avondbeschuwingen der vereniging waren in die dagen de plaats van samenkomst waar de beau monde van 't oude Sticht zich rendez-vous gaf, waar gefliert werd en gecocoquetteerd als op een moderne tennisbaan en waar men van alles wat zag, behalve van de tekeningen, die achter de menschenhaag, welke er zich babbelen en buigend voor posteerde, verborgen waren ...'.²⁷ Dat was de tijd, aldus Van Campen, '...dat aan het einde van den avond geroepen werd: "het rijtuig van baron zus en zoo" of het vertrek van freule X op dezelfde wijze werd aangekondigd en de dochteren der upper ten uit de burgerij door een huisknecht werden afgehaald.'²⁸ Kunstenaarsleden ontbraken meestal op deze bijeenkomsten. Zij voelden zich daar niet thuis of werden door het publiek slechts gedoopt.

(Leden)tentoonstellingen

Vanaf 1856 organiseerde Kunstliefde jaarlijks in K&W een tentoonstelling. Eerst nog alleen van werken van kunstenaarsleden en dilettanten, vanaf 1861 konden ook niet-leden

Uitnodiging voor een kunstbeschuwing van de portefeuille van vader en zoon Roelofs. Een van de eerste geïllustreerde convocaties, 28 februari 1893.

Joachim Wtewael, 1566-1638, De groentevrouw, olieverf op doek, 1618. Geschenk van jhr. mr. Jan Louis Anne Martens van Sevenhoven aan Kunstliefde in 1869. Nu in collectie Centraal Museum, inv.nr. 2262.

exposeren. Voor deze exposities betaalde het publiek een toegangsprijs. De leden hadden gratis toegang en mochten één introductie meebrengen. Dit alles 'wel overtuigd van haren invloed op beschaving, bevordering van goeden smaak (en) veredeling van het volk', zoals het bestuur in het verslag voor de Algemene Vergadering van 14 mei 1860 schreef. Daarbij werd hoog opgegeven over de artistieke kwaliteit van de tentoonstellingen van levende meesters en toonde het bestuur zich in het algemeen ook tevreden over het aantal bezoekers. In de Utrechtse pers werden deze oordelen vaak gedeeld en werden recensies nogal eens afgesloten met de oproep de expositie toch vooral te gaan bekijken. Soms klonk er een wat neerbuigend toentje door, zoals in de recensie in het *Utrechtsch Dagblad* van 15 april 1887: '...van de meeste schilderijen konden wij een gunstige indruk meenemen, natuurlijk omdat wij menen rekening te mogen en te moeten houden met wat eene tentoonstelling als deze ons geven kan, die een enigszins huis-houdelijk en plaatselijk karakter heeft.' Tegen het einde van de eeuw nam de welwillendheid van de recensenten af toen duidelijk werd dat vernieuwingen in de schilderkunst, bijvoorbeeld die van het impressionisme en van de Haagse School, bijna geheel aan Kunstliefde voorbij gingen. Met name de recensent van de *Utrechtsche Courant* hakte er toen behoorlijk op in.²⁹

Museum Kunstliefde (1873-1918)

Kunstliefde had in de loop van de jaren een aanzienlijke collectie van in het bijzonder zeventiende-eeuwse Nederlandse schilders (Hollandse School, Utrechtse Caravaggisten) verworven, onder andere door verkrijging van de collectie die sinds 1696 was opgebouwd uit werk van leden van de Tekenacademie. Deze collectie kwam later in bezit van het in 1815 opgeheven Schilderscollege en ging vervolgens min of meer stilzwijgend over in handen van

Foto van tentoonstelling Oude Utrechtse Meesters uit de 17e eeuw in het Museum Kunstliefde, 1894. Er werden circa vijfhonderd schilderijen getoond. Uit fotoboek Utrecht rond de eeuwwisseling, Delft 1967.

Kunstliefde. Kunstliefde verwierf ook werken door aankoop en door schenkingen van (kunstlievende) leden. De aankoop richtte zich met name op schilderijen van Utrechtse Caravaggisten en op negentiende-eeuwse landschappen en interieurs van kunstenaarsleden, de 'nieuwe meesters'. Langzaam rijpte de gedachte om voor deze collectie een museum op te richten en daar ook werken van kunstenaarsleden in op te nemen. In de ledenvergadering van 1860 werd, zoals eerder vermeld, een financiële regeling vastgesteld op grond waarvan kunstenaarsleden beurtelings een bijzonder schilderij konden maken ten behoeve van de leden tentoonstelling. Als dat werk na twee jaar nog niet verkocht was, viel het toe aan Kunstliefde, 'teneinde daardoor een aanvang te maken van een Museum'.³⁰

In 1870 diende Kunstliefde het verzoek bij het gemeentebestuur in, om een deel van de schilderijen welke de gemeente in het begin van de negentiende eeuw had verkregen, onder andere door de opheffing van de gilden en door sluiting van een aantal gasthuizen, in bruikleen af te staan ten behoeve van de oprichting van een museum. De gemeente stemde daar graag mee in. Ze wist zich immers geen raad met de vele schilderijen die provisorisch waren opgeslagen en die geen plaats hadden gekregen in het in 1838 geopende Utrechts Stedelijk Museum, in enkele zolderruimten van het stadhuis. Dit oudheidkundig museum was op aandringen van de toenmalige burgemeester jhr. mr. Hubert M.A.J. van Asch van Wijk (1774-1843), 'den man van smaak, kunstzin en geleerdheid' en van aanvang af kunstlievend lid van Kunstliefde, opgericht.³¹ Ook na het overlijden van Van Asch van Wijk in 1843 bleef het verzamelbeleid van de gemeente ten behoeve van het Stedelijk Museum gericht op Utrechtse oudheidkundige voorwerpen. In 1890 verhuisde de uitdijende collectie naar het pand Het Hoogeland aan de Biltstraat en in 1921 naar het toen geopende Centraal Museum aan de Agnietenstraat.

Het gemeentebestuur gaf een groot aantal schilderijen in bruikleen aan Kunstliefde onder de voorwaarde dat er een catalogus van alle werken zou worden opgesteld. Het Genootschap

Abraham Bloemaert, 1564-1651, Latona en Lycische boeren, olieverf op doek, 1646. Geschenk van mr. Pieter Verloren van Themaat aan Kunstliefde in 1864. Verloren van Themaat was van 1858 tot 1885 secretaris-penningmeester van het bestuur van Kunstliefde. Nu in collectie Centraal Museum, inv. nr. 2573.

diende tevens zo nodig voor restauratie van de schilderijen zorg te dragen. Kunstliefde ging met beide voorwaarden akkoord. In 1873 was het zover. De eigen collectie van 53 schilderijen en zo'n 60 tekeningen werd samengevoegd met 56 in bruikleen verkregen werken van de gemeente. In 1877 ging het al om 130 schilderijen, waarvan 64 in bruikleen van de gemeente. De jaren daarop zou het aantal schilderijen nog worden uitgebreid met werken van nieuwe meesters, door aankoop en door schenkingen van onder andere (adellijke) kunstlievende leden.³² In 1885 verscheen de gevraagde catalogus, opgesteld door A.D. de Vries, conservator van 's Rijks Prentenkabinet en A. Bredius, conservator van Het Nederlandsch Museum, onder medewerking van de stadarchivaris Samuel Muller. In 1900 betrof het 198 kunstwerken, waaronder een legaat uit 1899 van 21 schilderijen van de douairière jhr. W.L.C. Ram - barones van Heeckeren van Brandsenburg aan de gemeente. Het (betalende) bezoek aan het museum viel echter tegen. Dat had vooral te maken met de wijze van presentatie in de beperkte en slecht verlichte ruimten. Het was een schilderijenpakhuis.³³

Samenvattend

Kunstliefde, gevestigd in het cultuurpaleis Kunsten en Wetenschappen, was in de tweede helft van de negentiende eeuw de enige plek in de stad waar op gestructureerde wijze de teken- en schilderkunst werd beoefend, getoond en besproken. Deze locatie, de oprichting in 1873 van het Museum Kunstliefde, waar een groeiende collectie Utrechtse Caravaggisten en de werken van (Utrechtse) moderne meesters werden getoond, én de toelating vanaf 1876 van dames tot alle kunstbeschouwingen, hebben bevorderd dat Kunstliefde voor de aristocratie een geliefde ontmoetingsplek werd.

Het Genootschap werd steeds meer een deftige culturele sociëteit waar men elkaar periodiek trof en waar '...kunst vooral fungeerde als een aanleiding voor het gezellige samenzijn', zoals Van Tilborgh en Hoogenboom het formuleren.³⁴ Door deze ontwikkeling raakte een van de oorspronkelijke doelstellingen van Kunstliefde - de verspreiding der kunstzin - op de achtergrond. Er was eerder sprake van concentratie van de kunstzin bij een elite in de Utrechtse samenleving dan van spreiding, laat staan van 'veredeling van het volk', zoals het bestuur in 1860 nog voor ogen had.³⁵ Of moet het uitspreken van deze wens worden opgevat als een, naar huidige jargon, politiek correct standpunt van het toenmalige bestuur? Daar lijkt het wel op.

Welke kunstzin?

Had de oververtegenwoordiging van de adel in het ledenbestand een aanwijsbare invloed op het gevoerde beleid van de vereniging en op wat er bij Kunstliefde aan kunst getoond werd? Over welke beeldende kunst hebben we het dan?

In de oprichtingsakte van Kunstliefde uit 1807 staat onder andere: '...in aanmerking genomen hebbende dat de stad Utrecht sedert vele jaren beroemd is geweest binnen hare muren meesters van den eersten rang (in de schilderkunst [J.R.]) te bezitten en gaarne dien ouden roem dezer stad willende conserveren en tot algemeen nut te doen herleven (...).'³⁶ In 1942 overziet Remmert van Luttervelt, wetenschappelijk assistent in het Centraal Museum, de eerste vijftig jaar van Kunstliefde: 'Het kon wel niet anders, of uit het samengaan van teeken- en schilderstudies en het houden van bespiegelingen over hetgeen de meesters van vroeger hadden voortgebracht, moest een beeldende kunst in antiquiseerenden trant ontstaan.'³⁷ Hij wijst daarbij op het navolgen van de oud-Hollandse meesters uit de Gouden Eeuw, vooral op het gebied van het architectuurstuk en het schilderen van landschap met vee. Onder andere Jan Kobell (1778-1814), een van de oprichters van het Genootschap, blonk in dat laatste uit. Hij produceerde veel en was ook internationaal succesvol maar stierf reeds op jonge leeftijd. De waardering voor de oude meesters en de classicistische schilderkundige uitgangspunten zijn gedurende de negentiende eeuw kenmerkend geweest voor de kunstwaardering binnen Kunstliefde, ook voor wat in het Museum Kunstliefde werd getoond. Daarnaast werd omstreeks 1835 het romantische landschap populair. Deze werken waren veelal in laat- of neoromantische stijl opgetrokken, knap geschilderd maar niet vernieuwend te noemen, eerder decoratief. 'Het was het Kunstliefde', zoals William D. Kuik in 1968 in zijn *Utrechtse notities* schreef, '...van de Hoevenaars, Grolmannen, Wieneckes, Van Dranens, Van Dokkums, Flieren en Van Lokhorsten en ook Moesman de steendrukker, verzamelaar en tekenliefhebber. Ze werkten een beetje in een nawee romantiekstijl: de landelijke omgeving van de stad, het bootje aan de wilgenplas, keizer Karel te paard, het stilleven van de koperen pot en de tinnen kan.'³⁸

De schilders Willem Roelofs (1822-1897) en Charles Rochussen (1814-1894) stegen daar overigens ver bovenuit. Roelofs was lid van Kunstliefde van 1837 tot 1839, van 1841 tot 1845 en vanaf 1860 honorair lid. Hij was, als een van de oprichters van Pulchri Studio, echter veel meer aan die kunstenaarsvereniging verbonden dan aan Kunstliefde. Dat was ook het geval met Charles Rochussen (1814-1894) die zich vooral manifesteerde binnen Arti et Amicitiae waarvan hij verschillende malen voorzitter is geweest.³⁹

Door de groeiende welvaart in de loop van de negentiende eeuw kwam de portretkunst (weer) tot bloei. De gegoede burgerij, ook in Utrecht, had voldoende financiële middelen om zich in deftigheid te laten afbeelden. Dat begon al bij vader en zoon Christiaan van Geelen (sr. 1755-1824 en jr. 1794-1826), waarbij junior lid van Kunstliefde was.⁴⁰ Bastiaan de Poorter (1830-1900) en Hendricus Hanau (1830-1900) richtten zich bijna geheel op de klassieke portretkunst. De vernieuwing die zich rond 1865 in de nationale en internationale schilderkunst manifesteerde

Portret van A.J. Nijland, 1826-1896, voorzitter Kunstliefde 1889. Collectie HUA, cat.nr. 105904.

- impressionisme, Haagse School met de losse penseelvoering - ging grotendeels aan de kunstenaarsleden van Kunstliefde en aan de exposities van de vereniging voorbij. In dit verband kan nog wel Johannes W. Bilders (1811-1890) met zijn impressionistische toets genoemd worden, maar toen hij zijn beste landschapsschilderijen maakte, was hij allang uit Utrecht vertrokken naar het Gelderse Oosterbeek.

Luttervelt vatte de kwaliteit van de Utrechtse schilderkunst in de periode 1800-1850 als volgt samen in de brochure bij de gelijknamige expositie: 'Erkend moet worden dat deze stad in de periode 1800-1850 geen zeer groote kunstenaars heeft bezeten, geen begenadigde figuren, wier werken diep ontroeren en die, hetzij reeds tijdens hun leven, hetzij na hun dood, een onsterfelijken roem hebben verworven. In Utrecht werken slechts bescheiden meesters benevens een groote kring van dilettanten. (...) Nauw was het verband tusschen

kunstenaars en opdrachtgevers, de plaatselijke notabelen, die, hetzij gedreven door zelfvergenoegde ijdelheid, hetzij door behoefte aan herinneringsbeelden, tal van bestellingen verschaften aan schilders en teekenaars. En, niet in de geringste mate, deed de altijd bestaande behoefte om de wanden der woonkamers te sieren, menig schilderij een bestemming vinden.'⁴¹ Deze beschrijving over de schilder- en tekenkunst in de eerste helft van de negentiende eeuw kan, wat Utrecht betreft, zonder mankeren worden doorgetrokken naar de tweede helft van die eeuw en naar Kunstliefde. Misschien zelfs wel in versterkte mate.⁴² De jong gestorven Anthon van Rappard (1858-1892) oversteeg dit niveau verre, maar verder waren het overwegend bescheiden meesters en een kring van dilettanten van wie desalniettemin regelmatig op de ledententoonstellingen werken werden verkocht, getuige de archieven van Kunstliefde.

De behoudende en gezapige sfeer in de tweede helft van de negentiende eeuw in de stad Utrecht is onder andere door prof. H.P.G. Quack verwoord. In de jaren 1868-1877 was hij hoogleraar staathuishoudkunde aan de Universiteit van Utrecht. Quack schreef in zijn *Herinneringen*: 'Alles wijst in Utrecht op de traditie. (...) In de oude bisschopsstad heerschten toen ik er in 1868 aankwam, overal in de samenleving nog gezag en orde. Vaste vormen bleven bewaard en de afstand tusschen de verschillende rangen en standen der maatschappij werd in ouderwetschen stijl in acht genomen. Het was een samenstel van kringen. (...) Namen van geslachten wier dragers in staats- of maatschappelijke zaken zich vroeger hadden beroemd of bekend gemaakt, hadden nog altijd in Utrecht een goeden klank. De afstammelingen van den Utrechtse adel hadden steeds een voorrang (...). Zóó wilde het de traditie.'⁴³ Deze algemene sfeer van conservatisme in een kleinsteedse omgeving had ook invloed op wat er op het terrein van de beeldende kunst in Utrecht gebeurde en daarmee ook op wat er bij Kunstliefde getoond werd. Van Campen formuleerde het in 1957 als volgt: 'Of het nu aan het toenmalige Utrechtse culturele klimaat in het algemeen of aan de toe- vallige samenstelling van Kunstliefde heeft gelegen, zeker is, dat het Genootschap in zijn geheel

zich tegen het einde van de negentiende eeuw zeer reactionair gedroeg en voor nieuwe stromingen in de schilderkunst weinig open stond.⁴⁴ Aan het einde van de negentiende eeuw gebeurde er alleen wat op het terrein van de beeldende kunst door een initiatief van het kunstenaarslid Etha Fles, maar dan wel buiten de kaders van Kunstliefde om. Zij richtte in 1895 de vereniging Voor de Kunst op. Binnen de door haar aan deze vereniging ter beschikking gestelde locatie aan het Domein nummer 15 en vanaf 1899 aan de Nobelstraat, nummer 12a, waar sinds eind jaren dertig van de vorige eeuw Kunstliefde gevestigd is, liet zij het toestromende Utrechtse publiek kennis nemen van nationale en ook internationale moderne beeldende kunst en kunstnijverheid.⁴⁵ Romijns constatering dat '...het in Utrecht omstreeks de eeuwwisseling, evenals op veel andere terreinen, op kunstgebied de dood in de pot was', gold voor Kunstliefde, niet voor Voor de Kunst.⁴⁶

Hoogoplopend geschil

In december 1885 dient de Commissie voor de Teekenzaal een verzoek in bij het bestuur om het tekenen naar vrouwelijk ongekleed model mogelijk te maken.⁴⁷ Het verzoek wordt door de secretaris van het bestuur, mr. W.H.J. Royaards, afgewezen: 'Het Genootschap is geen teekenacademie. Wenschen de leden naar naakt vrouwenmodel te tekenen, dat zij dan daartoe buiten het Genootschap de gelegenheid zoeken.'⁴⁸

Enkele kunstenaarsleden, onder aanvoering van Anthon ridder van Rappard, Willem Wenckebach en Jan Bos, namen geen genoegen met dit antwoord. Zij dienden op 6 januari 1886 hetzelfde verzoek in, ter behandeling op de algemene ledenvergadering van 27 januari 1886. De slotzin van hun verzoek luidt: 'Zij kunnen ten slotte niet nalaten hunnen verwondering te kennen te geven over het feit dat het bestuur, zonder advies van deskundigen, in dit geval van figuurschilders, een maatregel neemt die voorzeker in strijd is met de belangen van de kunst in het algemeen en met die van het Genootschap Kunstliefde in het bijzonder.'⁴⁹ Zij doelden daarmee op het belang als kunstenaar van het aanleren, respectievelijk behouden van de vaardigheid van figuurtekenen en op het dreigende weglopen van kunstenaarsleden als zij niet de gelegenheid krijgen zich te bekwamen in het tekenen naar vrouwelijk naakt. In de vergadering van 27 januari, onder voorzitterschap van A.J. Nijland (1826-1903), schoolopziener District Utrecht, waren 35 leden aanwezig. De voorzitter stelde namens eenparigheid van het bestuur dat '...de meeste leden, al zijn het dan ook niet kunstenaars uit ons Genootschap, maar die dan toch een element vormen waarmee moet worden gerekend, principieel bezwaar hebben tegen het houden van tekenoefeningen naar het naakt vrouwenmodel.' Bovendien stelt hij '...zal slechts een zeer gering aantal schilders van deze gelegenheid tot tekenen naar het naakt vrouwenmodel gebruik maken.' Er ontspon zich, zoals in de notulen staat '...een langdurige discussie tussen de kunstenaarsleden Van Rappard en Gerhard Bos enerzijds en de kunstlievende leden A.H. Mengelberg, P.F. baron van Heerdt, B.W.G. Wttewaall van Wickenburgh, dr. G.J. Hofs en de voorzitter anderzijds.'⁵⁰ Uiteindelijk wordt er met gesloten briefjes gestemd: achttien voor inwilliging van het verzoek, zeventien daartegen. Als de indieners van het verzoek dit al als een overwinning hebben gevierd, hadden zij buiten de waard gerekend. Twaalf kunstlievende leden dienden een rekest in om het besluit van 27 januari terug te draaien. Dit waren: jhr. mr. Henrick van Asch van Wijck, dr. Nicolaas Beets (hoogleraar kerkgeschiedenis en christelijke ethiek aan de Rijksuniversiteit Utrecht), jhr. Jan Jacob Lampsins van den Velden, mr. Frederik baron van Ittersum, Bartolomeus W. Wttewaall van Wickenburgh, jhr. Everard van Weede van Dijkveld, mr. Robert Melvil baron van Lynden, jhr. mr. Anton van Asch van Wijck, jhr. David Hoeufft, Lodewijk W.A.G.M. Stratenus van Voshol, mr. Jacob des Tombe en mr. M. Crommelin.⁵¹ Op de extra ledenvergadering van 8 mei 1886 wierp Henrick van Asch van Wijck, toen rechter bij de Arrondissementsrechtbank te Utrecht, zich op als woordvoerder namens de indieners van het rekest. Hij betoogde '...op de meest principiële gronden', dat het besluit van 27 januari '...in strijd is

Uitnodiging voor ledententoonstelling in het pand Oudegracht WZ 152. Afgebeeld is bode W.F. Weekers die in 1903 zijn 40-jarig dienstverband vierde bij Kunstliefdé, gekleed in bodekostuum, pandjesjas en witte das. De tekenaar Jos Hoevenaar Wzn. schreef op de plint: 'Je weet niet waar 't stof vandaan komt. Menschen zie je niet!' Steendruk van Johannes Moesman, 1909. Collectie J.A. Röell.

met het welzijn van het Genootschap, met het oog vooral op de onzedelijkheid waartoe zij aanleiding zoude kunnen geven.' Bovendien, zo stelde hij '....moet het zich naakt ontkleden eener vrouw om zich voor geld door vreemde mannen te laten uitteekenen, op zichzelf als een onzedelijke daad worden gequalificeerd.' Hij vervolgde met het argument dat de leden die alleen naar kunstbeschouwingen gaan en die principiële bezwaren hebben tegen het tekenen naar naakt vrouwenmodel, via hun contributie daaraan toch een bijdrage geven. Hij sloot af met de woorden dat '...ook de kunst in de zedelijkheid haar grens behoort te vinden.'

Anthon van Rappard repliceerde op het betoog van Van Asch van Wijck dat hij het betreunde dat '...twaalf leden, geen kunstenaars van het Genootschap, een oordeel vellen over zaken waarover zij geen verstand hebben' en besluit dat bij aanneming van het voorstel van de indieners, Wenckebach en hij de secretaris zullen verzoeken hun namen van de lijst der leden te schrappen.⁵² Er wordt met gesloten briefjes gestemd: 42 stemmen voor het intrekken van het besluit van 27 januari, acht tegen en vier blanco. Van Rappard en Wenckebach zeggen hun lidmaatschap op. Bij deze stemming zal hebben meegespeeld dat Van Rappard, wiens vader in 1882 voorzitter was van Kunstliefdé, tijdens de ledenvergadering van 8 mei zich gedwongen voelde bekend te maken wie achter de anonieme recensie van 7 april van dat jaar in het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* stak: hij. In die recensie noemde hij de inbreng voor de kunstbeschouwing enkele dagen daarvoor van een aantal hedendaagse Italiaanse aquarellen, 'boudoirkunst' en gebruikte hij ook verder weinig vleierende woorden voor de

Tekening door Jos Hoevenaars Wzn van de muze die peinzend en zonder vreugde kijkt naar de aankondiging '1807-1907'; het palet ligt op de grond. Toegangsbevis van een korte jubileumtentoonstelling, 21 december 1907 tot 5 januari 1908.

Steendruk van Johannes Moesman, 1907. Collectie J.A. Röell.

kwaliteit van de getoonde werken tijdens die kunstbeschouwing. Dat werd Van Rappard niet in dank afgenomen omdat gevreesd werd dat dit soort kritiek de bereidheid om werken in te leveren voor de kunstbeschouwing, zou doen afnemen.⁵³

Twaalf jaar later herhaalde de discussie zich. De aanleiding om deze kwestie opnieuw aan de orde te stellen, leek door twee omstandigheden te zijn ingegeven:

- 1 in de praktijk werd oogluikend en zonder formele toestemming toch naar vrouwelijke naaktmodellen getekend, als er maar voor gezorgd werd dat binnen of buiten het gebouw van K&W niemand daar aanstoot aan kon nemen,
- 2 er stond een nieuwe wijziging van de statuten op stapel. Waarschijnlijk zag het bestuur daarin aanleiding de kwestie opnieuw aanhangig te maken.

Ter voorbereiding van de ledenvergadering schreef het bestuur op 1 november 1898 een brief aan het gemeentebestuur, eigenaar van het gebouw K&W, waarin ze om een standpunt verzocht over het al of niet tekenen naar vrouwelijk naakt model in de tekenzaal van het gebouw. Op 8 november antwoordde burgemeester Reiger: '...bij ons bestaat er geen bezwaar dat er in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te houden tekenoefeningen, naar het naakt vrouwenmodel wordt gewerkt. Wij moeten evenwel de voorwaarde stellen dat door uw bestuur de nodige maatregelen worden genomen om te voorkomen dat wanneer de bedoelde tekenoefeningen worden gehouden, noch binnen noch buiten het gebouw enige aanleiding tot aanstoot worden gegeven.'⁵⁴ In de ledenvergadering van 12 november 1898, waarbij naast het bestuur 33 leden aanwezig waren, werd het voorstel om vrouwelijke naakt modellen toe

Tekening van mej. Anna Smits op een uitnodiging voor een kunstbeschouwing, maart 1913; de laatste? Steendruk van Johannes Moesman, 1913. Collectie J.A. Röell.

te staan, met twee stemmen verschil aangenomen. Maar ook nu was de discussie niet gesloten. Reeds op 26 november werd op verzoek van 42 leden een extra vergadering belegd. Dit verzoek werd nu niet alleen door Utrechtse notabelen ingediend, maar ook door enkele actieve kunstenaarsleden, zoals Jan Hanau, zoon van de eerder genoemde Hendricus, Johan Grolman, Jos Hoevenaar, Gerrit van Dokkum en Johannes Moesman, de vader van de latere surrealistische schilder Joop Moesman. Wat hun beweegredenen daartoe waren, is in de archieven niet te achterhalen. De heer A.L. Nijland, '...geen artist, wel 44 jaar lid', dezelfde die in 1886 voorzitter van het Genootschap was toen voor de eerste maal over deze kwestie in een ledenvergadering werd besloten, was nu de woordvoerder namens de bezwaarden. Hij betoogde dat, wijzend op het gevaar van grootscheeps ledenverlies '...het Genootschap niet opgeofferd mag worden ter wille van enkele die alleen aan academies kunnen vinden wat Kunstliefde niet kan verschaffen.'⁵⁵ Volgens het verslag van de vergadering waren er geen pleiters vóór het toelaten van het vrouwelijk ongekleed model. Resultaat: 39 stemmen vóór het herroepen van het besluit van de algemene vergadering van 12 november, 15 daartegen en 6 blanco.

Wat opvalt bij deze herhaalde geschiedenis van een intern conflict is dat onder de bezwaarden van het tekenen naar levend vrouwelijk model, de adel of daaraan geparenteerde personen ruim vertegenwoordigd waren. Tevens dat bij de bezwaarden argumenten van zedelijke aard en van een dreigend verlies van kunstlievende leden, doorslaggevend waren. Het ging hen, kort gezegd, om het behoud van Kunstliefde als nette club. Zou dat anders zijn geweest als in het bestand van kunstlievende leden minder adel vertegenwoordigd was? Moeilijk te zeggen, omdat het culturele waardenpatroon van die tijd in de behoudende provincie stad Utrecht niet enkel toe te schrijven is aan de adel, maar een breed gedragen verschijnsel was, waar de adel als maatschappelijke elite zeker aan bijdroeg.

'Wandelende kunstbeschouwing', een schilderij van P.F.N.J. Arntzenius. Verdunde olieverf op zijde, 70 x 100 cm, eind jaren negentig van de negentiende eeuw. Overgenomen uit het gedenkboek, tevens catalogus ten behoeve van de veiling op 22 juni 1998, Pulchri Studio.

Kunstliefde in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw, teloorgang

Dezelfde factoren die in de tweede helft van de negentiende eeuw hebben bijgedragen aan de positie van Kunstliefde als de culturele 'place to be' voor de Utrechtse elite, waaronder de adel, kunnen worden aangevoerd om te verklaren hoe het komt dat Kunstliefde in de periode 1910-1930 geleidelijk aan in een comateuze staat kwam te verkeren. De jarenlang voorslepende besprekingen tussen Kunstliefde en de gemeente over het ter beschikking stellen van een grotere en betere expositieruimte voor het Museum Kunstliefde liepen op niets uit en de gemeente zegde de huur op van de door Kunstliefde gebruikte zalen in het Gebouw K&W, omdat zij deze zalen voor andere doeleinden wenste te gebruiken. Daarop besloot Kunstliefde in 1905 te verhuizen, met museum en al, naar het pand Oudegracht W.Z. 152, nu 35. Dit was het voormalige woonhuis van het erelid mevr. M.C. Boellaard. Na haar overlijden in 1872 had ze dit pand onder stringente financiële bepalingen aan Kunstliefde gelegateerd.⁵⁶ Ondanks het feit dat er na een interne verbouwing meer ruimte voor het museum ter beschikking kwam en ook de verlichting beter was dan in het Gebouw voor K&W, was het net zoals in K&W een schilderijenpakhuis: de muren hingen van onder tot boven vol, zonder enige samenhang op stijl, chronologie, kleurgebruik, thema, overzichtelijkheid of wat dan ook. Het is te begrijpen dat de loop uit het museum geraakte. Er gebeurde in feite niets, zoals Swillens zich herinnerde: '...het bezoek was uiterst gering. Slechts op druilerige zondagmiddagen kwamen enkelen daar hun verveling verdrijven. Van de eigentijdse meesters was er niets te bewonderen.'⁵⁷ Bovendien had het pand aan de Oudegracht lang niet de uitstraling en de aanloop van het cultuurpaleis voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats.

De viering van het honderdjarig bestaan in 1907 had wegens geldgebrek bij lange na niet de allure en de euforie als de viering van het vijftig- en van het vijfenzeventigjarig bestaan.⁵⁸ Bovendien raakte in het begin van de twintigste eeuw de kunstbeschouwingen, '...deze vroeger druk bezochte gelegenheden tot kennisneming van de producten van voorgangers en tijdgenoten, uit de mode.'⁵⁹ Het bestuur constateerde in de jaren rond 1910 dat '...de kunstbeschouwingen slechts één dag werden gehouden en zeer slecht bezocht (werden), een zeer onaangename ondervinding voor de Commissie die zich telken jare zooveel moeite geeft om deze avonden te organiseren'⁶⁰ Van Campen schreef in *Kunstlievende Varia I*: 'Het is met die

bijeenkomsten mutatis mutandis gegaan als met de prijsuitdeelingen in het college te Rouaan, die Flaubert zich uit zijn jeugd herinnerde: “Le beau public a perdu le gout d’y venir. Je me souviens qu’autrefois c’était plein de femmes en toilette; il y avait des actrices et des femmes entretenues, titrées. Elles se tenaient en haut des galeries. Comme on était fier quand elles vous regardaient...”⁶¹ Kortom: er was geen trots meer.

Eén van de bepalingen uit het testament van mevrouw Boellaard was dat de huur die Kunstliefde moest betalen voor het gebruik van het pand aan de Oudegracht, aangewend moest worden voor de doelstellingen van het na haar overlijden ingestelde Boellaard Fonds ter ondersteuning van (oudere) kunstenaars. De schuld aan dat Fonds liep echter jaar op jaar verder op doordat Kunstliefde de huur niet kon betalen. De financiën raakte in chaos en het boekjaar 1911 werd afgesloten met een tekort van f 871,35, mede vanwege een terugloop in het (kunstlievend) ledental.

In 1910 diende het bestuur een verzoek in bij de gemeente om een jaarlijkse financiële bijdrage te geven van f 500,- teneinde het Museum Kunstliefde, waar immers ook nogal wat werken hingen die in bruikleen waren verkregen van de gemeente, overeind te houden. De gemeente weigerde, waarop het bestuur de gemeente verzocht de bruiklenen dan maar terug te halen. In mei 1911 liet de gemeente onder begeleiding van de stadsarchivaris mr. dr. Samuel Muller Fz. 90 in bruikleen gegeven schilderijen weghalen uit het museum. Muller wist precies om welke schilderijen het ging omdat hij betrokken was geweest bij het opstellen van de catalogus uit 1885 en het supplement daarvan uit 1893. De schilderijen werden tien jaar lang opgeslagen in een gemeentelijk lokaal aan de Zuilenstraat. Het verlies van 90 schilderijen en tekeningen heeft het museum niet overleefd. In 1918 zijn de beste 63 schilderijen uit het Museum Kunstliefde, voor het ook toen schamele bedrag van f 36.000,- door Kunstliefde aan de gemeente verkocht. In 1921 werden deze schilderijen en de eerder weghaalde 90 werken van de gemeente opgenomen in de collectie van het toen geopende gemeentelijk Centraal Museum aan de Agnietenstraat. De kern van de collectie Utrechtse Caravaggisten die het Centraal Museum bezit, komt van het Museum Kunstliefde vandaan.

Eind 1918 bezocht Swillens, na een tijdje afwezigheid, Utrecht. ‘Ik vond het Museum Kunstliefde gesloten. Niet zonder weemoed heb ik toen voor het statige gebouw staan peinen. Uiterlijk was er niets veranderd. Nog altijd prijkt in de gevel, als op de omslag van een boek, in fraaie letters de titel “Schilder- en tekenkundig genootschap Kunstliefde”. Achter die gevel had echter vele jaren achtereen een boze geest gespookt, de geest van tweedracht, benepenheid, kleinzieligheid en het leek mij of ik hun schimmen nog door de vensters zag loeren. Er werd niet meer getekend, de schilderijen waren verkocht.’⁶²

In 1912 werd, nadat in 1911/12 voor het eerst in de geschiedenis van Kunstliefde de voorzitterszetel vacant was gebleven, prof dr. Willem Vogelsang tot voorzitter benoemd. Hij was in 1907 als eerste hoogleraar kunstgeschiedenis in Nederland, aan de Universiteit van Utrecht aangesteld. Op de algemene vergadering van 3 oktober 1914 werd het bestuur, onder zijn voorzitterschap, met algemene stemmen, permanent verklaard tot het moment dat het bestuur meende de financiële problematiek waarin Kunstliefde verkeerde, te hebben opgelost. Dat heeft tot 1930 geduurd. Toen werd er een nieuw bestuur geformeerd onder voorzitterschap van de gemeentearchivaris Willem C. Schuylenburg en als penningmeester jhr. dr. M.R. (René) Radermacher Schorer. Dat bestuur trad voortvarend op en stond aan de wieg van een langzaam herrijzend Kunstliefde. De (Utrechtse) adel speelde daarbij geen enkele onderscheidende rol meer, de tijden waren ingrijpend veranderd.

De adel bij Arti et Amicitiae en bij Pulchri Studio

Beide kunstenaarsverenigingen vertonen qua historie, doelstelling en organisatievorm gelijkenis met Kunstliefde, zij het dat de voorzittersfunctie bij hen is voorbehouden aan een kunstenaarslid. Was bij deze verenigingen sprake van een vergelijkbare oververtegenwoordiging van de adel in het ledenbestand in de tweede helft van de negentiende eeuw als bij Kunstliefde? En zo ja, was er dan sprake van een vergelijkbare invloed op het beleid van de vereniging?

Bij Arti et Amicitiae, in 1839 te Amsterdam opgericht, werd onderscheid gemaakt tussen kunstenaarsleden, kunstlievende leden en honoraire leden, alles vanaf 1840 netjes in de jaarverslagen van het bestuur vermeld.⁶³ Vanaf 1840 was de adel en het patriciaat zeer ruim vertegenwoordigd in de lijst van honoraire leden. Dit waren conform het Reglement der Maatschappij Arti et Amicitiae van 23 januari 1840 '... personen die door hunnen stand in de zamenleving kunnen gezegd worden betrekking op de Beeldende Kunsten te hebben.' Het ging om leden die door hun maatschappelijke positie een bijdrage zouden kunnen leveren aan het verhogen van het aanzien van de Maatschappij. Zij hadden slechts beperkte bevoegdheden binnen de verenigingsdemocratie, waarvan alleen de kunstenaarsleden stemrecht hadden. Vele van de honoraire leden woonden elders, met name in de regio Den Haag. In 1841 waren dat bijvoorbeeld, naast de leden van de Koninklijke Familie, W.H. baron Schimmelpenninck van der Oye van de Poll (oud minister), W.H. baron van Westreenen van Tiellandt (Staatsraad), J.W. baron Huyssen van Kattendijke (oud minister), J.G. baron Verstolk van Soelen (oud minister), jhr. mr. A. Six van Hillegom, jhr. mr. J.C. de Jonge (dir. Kon. Kabinet van penningen en gegraveerde stenen te Den Haag), A.W.C. baron van Nagell van Ampsen (Minister van Staat) en mr. A.G.A. ridder van Rappard (dir. Kabinet des Konings). Het aantal honoraire leden breidde zich in de jaren daarna verder uit, inclusief het aantal adellijke leden.

In 1865 was het ledenbestand samengesteld uit:

- 115 honoraire leden waarvan 11 tot de adel behoorden (10%),
- 64 kunstenaarsleden waarvan geen een van adel,
- 819 kunstlievende leden waarvan 21 van Nederlandse en buitenlandse adel (2,5%).

Dit beeld zette zich in de jaren daarna voort. In 1878 bestond het ledenbestand uit:

- 113 honoraire leden waarvan 23 van adel (20%),
- 55 kunstenaarsleden, waaronder de enige van adel jhr. Joan Berg (1851-1935), schilder van het Zeeuwse boerenleven,
- 691 kunstlievende leden waarvan zeventien van adel (2,5%).

In 1890 werden ongeveer dezelfde percentages vertoond, zij het dat het aantal honoraire leden was afgenomen tot tachtig, maar het aantal adellijke honoraire leden gelijk was gebleven waardoor het percentage tot in de dertig steeg. Ouwerkerk concludeert in *Tussen kunst en publiek* dat bij Arti de '...kunstenaars er de toon aangaven. Toch was het zo *bon ton* voor de gegoede liefhebbers en verzamelaars om er te komen en erbij te horen, dat Arti bestaansrecht had.'⁶⁴ In de jubileumbundel naar aanleiding van het 150 jarig bestaan van Arti, *Een Vereeniging van ernstige kunstenaars*, worden deze honoraire leden slechts zijdelings genoemd. Het was in die tijd een vereniging van ernstige en soms ruziënde kunstenaars.

Tot de oprichters in 1847 van de kunstenaarsvereniging Pulchri Studio te Den Haag behoorden onder andere Menno L.V. baron de Girard de Miolet van Coehoorn (1822-1878). In 1875 was hij ook

kunstlievend lid van Kunstliefde. De Girard was beroepsmilitair en in de jaren vijftig van de negentiende eeuw gelegerd in Utrecht. Daarnaast waren vanaf het eerste uur lid van Pulchri: jhr. mr. Gerrit Lodewijk Hendrik Hooft (1779-1872, burgemeester Den Haag), jhr. mr. Johan Cornelis de Jonge (1793-1853, wethouder Den Haag), Carel Paul Amarant baron de Salis (1800-1871), Willem Diederik Arnold Maria baron van Brien en van de Groote Lindt (1814-1873) en jhr. Henri Pierre François Hooft (1817-1904). Deze leden zaten in 1847 in de Commissie van Beheer van de Tentoonstelling. Ook Laurens ridder de Witte van Citters (1781-1862) was vanaf de eerste jaren lid van Pulchri Studio.

In de periode 1861-1887 was Pulchri gehuisvest in het hoofdgebouw van het Hofje van Nieuwkoop aan de Prinsegracht, een aantrekkelijke locatie voor tekenonderricht, kunstbeschouwingen en ook als sociëteit. Bovendien was het '...zō geworden - en de houding van den Koning en vooral van Koningin Sophie en de prinsen had daartoe zeker sterk medegewerkt - dat het tot de goede toon behoorde om tot Pulchri Studio in relatie te staan.'⁶⁵ Om met Saskia de Bodt te spreken: 'De kunstlievende leden behoorden tot een geheel andere sociale klasse dan de werkende leden [de kunstenaars, JR]; het ging hier juist om de toplaag van de Haagse bevolking, waarbij ook de adel en het hof goed vertegenwoordigd waren.'⁶⁶ Van een vergelijkbare invloed van de aristocratie en daaronder de adel op het functioneren van de kunstenaarsvereniging als bij Kunstliefde, was echter geen sprake, ook niet toen Pulchri Studio in de periode 1887-1901 gevestigd was aan de Prinsegracht 57 en vanaf 1901 aan het deftige Lange Voorhout. Wel was Pulchri, net zoals Kunstliefde, in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw een deftige kunstsociëteit geworden waar het er om ging te zien en gezien te worden. Het schilderij *Wandelende kunstbeschouwing* van Artz en van der Zanden getuigt daarvan. Ook in het jubileumboek *Honderd jaar Haagse schilderkunst in Pulchri Studio* uit 1947, geschreven door dr. H.E. van Gelder, wordt regelmatig melding gemaakt van die stijve deftigheid, maar van een gelijksoortige oververtegenwoordiging van de adel in het ledenbestand als bij Kunstliefde, was bij Pulchri geen sprake. Eveneens geen sprake was er van een navenante invloed op het beleid van de vereniging, ook niet omdat het voorzitterschap van Pulchri was (en is) voorbehouden aan een kunstenaarslid.

De residentie Den Haag bood met zijn in de negentiende eeuw kenmerkende standensamenleving meer mogelijkheden tot beschaafd vertier dan Utrecht, die kleine provinciestad. Jan Hein Furnée beschrijft in zijn omvangrijke studie *Plaatsen van beschaafd vertier* vier Haagse sociëteiten en ook de Haagse zoölogische-botanische tuin (dierentuin), de Koninklijke Schouwburg en de badplaats Scheveningen waar veel aristocraten bijeenkwamen.⁶⁷ Studio Pulchri blijft in de studie van Furnée buiten beschouwing. Dat zou voor Kunstliefde in een vergelijkbare studie over de stad Utrecht in de tweede helft van de negentiende eeuw ondenkbaar zijn. Kunstliefde was in het Gebouw K&W voor de toenmalige Utrechtse aristocratie de logische en ook enige plek waar op beschaafde wijze en in stijl kennis genomen kon worden van de beeldende kunsten. Amsterdam en Den Haag hadden daartoe meerdere mogelijkheden.

Conclusies

Met behulp van de Utrechtse Provinciale en Stadsalmanakken die jaarlijks tussen 1837 en 1918 onder verschillende titels zijn verschenen, is nagegaan welke maatschappelijke functies de 137 mannelijke en 22 vrouwelijke adellijke leden van Kunstliefde in de tweede helft van de negentiende eeuw in de Utrechtse samenleving vervulden. Per persoon is de opsomming daarvan te vinden op de website www.oud-utrecht.nl. Een belangrijk deel van hen behoorde tot de

hoogstaangeslagenen in de directe belastingen, was van protestants christelijke huize en nam actief deel aan besturen van sociale, culturele, politieke en kerkelijke organisaties en instellingen. Daarmee nam deze groep een als vanzelfsprekende toppositie in in de standenmaatschappij die Utrecht toen was.⁶⁸ Kunstliefde vervulde in de tweede helft van de negentiende eeuw voor de adel een belangrijke rol als sociale ontmoetingsplek op het terrein van de beeldende kunst in het algemeen en de schilderkunst in het bijzonder, een culturele sociëteit en een 'place to be'.⁶⁹ Kunstliefde was in deze periode de enige plek in Utrecht waar 'oude' en 'nieuwe' schildermeesters konden worden bewonderd. Dat gebeurde in het Museum Kunstliefde (1873-1918), op de periodieke tentoonstellingen in enkele zalen van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats en tijdens de kunstbeschoouwingen in dit cultuurpaleis, mét dames daarbij.

Uit het aankoop- en verzamelbeleid van Kunstliefde, mede ten behoeve van het Museum Kunstliefde, blijkt een sterke voorkeur voor Utrechtse Caravaggisten uit de eerste helft van de zeventiende eeuw of hun navolgers en voor landschap- en interieurschilder- of tekenkunst van de nieuwe meesters uit de negentiende eeuw. Aan het meegaan met vernieuwende schildersstromingen in de tweede helft van de negentiende eeuw was geen sprake. Men hield het bij het bekende en geaccepteerde. Door de centrale positie die Kunstliefde als podium voor de beeldende kunst innam, ging aldus ook de vernieuwing in de schilderkunst in de tweede helft van de negentiende eeuw aan grote delen van de Utrechtse bevolking voorbij. Op die wijze was '...het Genootschap Kunstliefde gedurende de hele negentiende eeuw van grote invloed op het stedelijk kunstklimaat', zoals Renger de Bruin het formuleerde.⁷⁰ Dat de oververtegenwoordiging van de adel op de ledenlijst van Kunstliefde en haar bestuurlijke invloed op het beleid van dit genootschap hier mede debet aan was, is zeer aannemelijk. De samenstelling van de (kunstlievende) ledenlijst met daarop tal van vertegenwoordigers van de Utrechtse adel, zal er zeker toe hebben bijgedragen dat het voor velen die tot deze maatschappelijke groep behoorden of daar nauw aan gelieerd waren, aantrekkelijk was om zich binnen Kunstliefde te bewegen. Er was naar mijn mening geen sprake van een toevallige samenstelling van het ledenbestand van Kunstliefde, maar van een sociaal zwaan-kleef-aan-effect: daartoe behoren vergroot de mogelijkheid elkaar op cultureel terrein te ontmoeten. Utrecht was in de tweede helft van de negentiende eeuw een samenleving in de ban van de aristocratie, zoals Von Santen stelde. Dat gold des te meer voor Kunstliefde.⁷¹

** De alfabetische lijst met namen van deze personen is als bijlage toegevoegd. Zie pagina 207-208. Biografieën over hun positie in de Utrechtse samenleving van de tweede helft van de negentiende eeuw staan als bijlage op de website van Oud-Utrecht geplaatst: www.oud-utrecht.nl.*

Bronnen

Het Utrechts Archief ► toegangsnummer 777-1.

- Verslagen van het Schilder- en Teekenkundig Genootschap Kunstliefde, uitgebracht in de Algemene Vergaderingen vanaf 1859 tot en met 1916, inclusief ledenlijsten vanaf 1891. In de ledenlijsten is geen onderscheid gemaakt tussen kunstenaarsleden en kunstlievende leden. In 1874 is eenmalig een ledenlijst opgesteld waarin dit onderscheid wel is aangebracht. Na 1916 zijn, met uitzondering van 1918, tot eind jaren twintig van de twintigste eeuw geen verslagen meer door het bestuur van Kunstliefde uitgebracht.
- Schriftelijke uitnodigingen aan de leden van Kunstliefde voor vergaderingen en kunstbeschouwingen inclusief namen van voor ballotage voorgedragen personen, vanaf 1884.
- Reglement voor het Schilder- en Teekenkundig Genootschap onder de zinspreuk Kunstliefde, 1849.
- Hoofdrelement van het Genootschap Kunstliefde, 1858.

Het Utrechts Archief en particuliere collectie

- *Utrechtsche Volksalmanak* 1837-1854.
- *Utrechtsche Provinciale en Stads Almanak* 1855-1891.
- *Utrechtsch Jaarboekje* 1891-1918.

Biografische Woordenboek van Nederland ► *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, digitale versie.

Van der Burg en Ten Houte de Lange 2004 ► V.A.M. van der Burg en C.E.G. ten Houte de Lange, *De Hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe belastingen 1848-1917*, Zeist/Rotterdam 2004.

Van Eijnden en Van der Willigen 1816 ► R. van Eijnden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der Vaderlandsche Schilderkunst*, Haarlem 1816.

Genootschap Pulchri Studio 1998 ► Veilingcatalogus Schilderkundig Genootschap Pulchri Studio, veilingnr. 159, 22 juni 1998.

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1855 ► 'Lofrede op het leven van Johan Hora Siccama', Jaarboek 1855.

Kramm 1857 ► C. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters*, Amsterdam 1857.

Nederlands Adelsboek ► Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag.

Ridderschap van Utrecht 1971 ► Naamlijst van de leden van de Ridderschap van Utrecht, sedert 1814. Uitgave Vereniging De Ridderschap van Utrecht, 1971.

RKD - Nederlands instituut voor kunstgeschiedenis ► Database RKDartists&.

Scheen 1969 ► P.A. Scheen, *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1950*, 's-Gravenhage 1969.

Literatuur

Aalbers e.a. 1994-1996 ► J.A. Aalbers e.a., *Utrechtse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse*, dl. 1, 2 en 3, Utrecht 1994-1996.

Bakker 2000 ► N. Bakker, 'In het belang der Kunst. Het Museum Kunstliefde 1873-1918', *Tijdschrift De Negentiende Eeuw* 24 (2000) 123-140.

Bionda en Blotkamp (reds.) 1991 ► R. Bionda en C. Blotkamp (reds.), *De schilders van Tachtig. Nederlandse schilderkunst 1880-1895*, Zwolle/Amsterdam 1991.

De Bodt 1990 ► S. de Bodt, 'Pulchri Studio. Het imago van een kunstenaarsvereniging in de negentiende eeuw', *Tijdschrift De Negentiende Eeuw* 14 (1990) 25-42.

Broeyer 2002 ► F.G.M. Broeyer, 'Het synodale establishment in de hervormde kerk en de Aprilbeweging', in: J. Vis en W. Janse (reds.), *Staf en Storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie*, Hilversum 2002, 105-131.

De Bruin 2000 ► R. de Bruin, 'Regenten en revolutionairen', in: R. de Bruin e.a. (reds.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000.

Buwalda 2000 ► S.T. Buwalda, 'Voor godsdienst, vaderland en Oranje. Het verzet van Utrechtse protestanten tegen de liberale staatsinrichting en het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie (1840-1853)', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2000) 102-124.

Van Campen 1947 ► J.W.C. van Campen, *Het Genootschap Kunstliefde 1807-1947*, Utrecht 1947.

Van Campen 1950a ► J.W.C. van Campen, 'Kunstlievende Varia I', *Historia. Maandblad voor Geschiedenis en Kunstgeschiedenis* (juni 1950) 121-125.

Van Campen 1950b ► J.W.C. van Campen, 'Kunstlievende Varia II', *Historia. Maandblad voor Geschiedenis en Kunstgeschiedenis* (juli 1950) 146-149.

Van Campen 1957 ► J.W.C. van Campen, 'Etha Fles 1857-1948', *Jaarboekje Oud-Utrecht* (1957) 110-121.

Van Dijke 2012 ► F. van Dijke, 'Van braaf tot stout. De vereniging Voor de Kunst (1895-1938)', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2012) 114-133.

Van Dokkum 1931 ► J.D.C. van Dokkum, 'De Utrechtse Toonkunstafdeeling in haar ontwikkelingsjaren', *Jaarboekje Oud-Utrecht* (1931) 122-166.

Van Dokkum 1937 ► J.D.C. van Dokkum, 'Een episode uit het Utrechtse kunstleven in het einde der 19de en het begin der 20ste eeuw', *Jaarboekje Oud-Utrecht* (1937) 97-137.

Furnée 2012 ► J.H. Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890*, Amsterdam 2012.

Van Gelder 1947 ► H.E. van Gelder, *Honderd jaar Haagse schilderkunst in Pulchri Studio*, Amsterdam 1947.

Haakma 2001 ► S. Haakma, *Leven voor de kunst. Etha Fles, een portret*, Utrecht 2001.

Van der Ham e.a. (reds.) 2009 ► G. van der Ham e.a. (reds.), *Nederlandse kunst in het Rijksmuseum 1800-1900*, Zwolle 2009.

- 't Hart 2005** ➤ P.D. 't Hart, *Leven in Utrecht 1850-1914. Groei naar een moderne stad*, Hilversum 2005.
- Heij en Van Duinen (reds.) 1989** ➤ J.J. Heij en K. van Duinen (reds.), *Een Vereniging van ernstige kunstenaars. 150 jaar Maatschappij Arti et Amicitiae, 1839-1989*, Amsterdam 1989.
- Hoogenboom 1993** ➤ A. Hoogenboom, *De stand des kunstenaars. De positie van kunstschilders in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Leiden 1993.
- Van Hulzen 1976** ➤ A. van Hulzen, *Utrecht bij gaslicht*, Den Haag 1976.
- Jonkman en Geudeker (reds.) 2010** ➤ M. Jonkman en E. Geudeker (reds.), *Mythen van het atelier. Werkplaats en schilderspraktijk van de negentiende-eeuwse Nederlandse kunstenaar*, Den Haag/Zwolle 2010.
- Van Kalmthout 1998** ➤ A.B.G.M. van Kalmthout, *Muzentempels. Multidisciplinaire kunstkringen in Nederland tussen 1880 en 1914*, Hilversum 1998.
- Ketelaars 1984** ➤ P.A.H. Ketelaars, *Kleine zielen in hun coterie. Het culturele leven in de stad Utrecht 1890-1910 aan de hand van vier Utrechtse culturele verenigingen*, doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht 1984.
- Klarenbeek 2012** ➤ H. Klarenbeek, *Penseelprinsessen & broodschilderessen. Vrouwen in de beeldende kunst 1808-1913*, Bussum 2012.
- Kuik 1968** ➤ W.D. Kuik, *Utrechtse notities*, Amsterdam 1968.
- De Leeuw e.a. (reds.) 2005** ➤ R. de Leeuw e.a. (reds.), *Meesters van de Romantiek. Nederlandse kunstenaars 1800-1850*, Zwolle 2005.
- Van Liefland 1858** ➤ J. van Liefland, *Kronijk voor Utrecht's Beeldende Kunst en Nijverheid*, Utrecht 1858.
- Van Liefland 1859-1860** ➤ J. van Liefland, *Kronijk voor Utrecht's Beeldende Kunst en Nijverheid*, Utrecht 1859-1860.
- Luttermvelt 1942a** ➤ R. van Luttermvelt, 'Utrechtse Kunst 1800-1850. Tentoonstelling in het Centraal Museum 15 juli-13 september 1942', *Maandblad van Oud-Utrecht* 8 (1942) 67-72.
- Luttermvelt 1942b** ➤ R. van Luttermvelt, *Utrechtse Kunst 1800-1850*, tent.cat. Utrecht (Centraal Museum) 1942.
- Luttermvelt 1946** ➤ R. van Luttermvelt, 'Twee vergeten schilders. Christiaan van Geelen en zijn zoon', *Historia* 11 (1946) 49-59.
- Marius 1920** ➤ G.H. Marius, *De Hollandsche schilderkunst in de negentiende eeuw*, 's-Gravenhage 1920.
- Mathijssen 2013** ➤ M. Mathijssen, *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw*, Nijmegen 2013.
- Van Melle 1950** ➤ M.A. van Melle, 'De cholera-epidemie van 1866 in Utrecht', *Jaarboekje Oud-Utrecht* (1950) 130-148.
- De Meyere 2006** ➤ J. de Meyere, *Utrechtse schilderkunst in de Gouden Eeuw*, Utrecht 2006.
- Moes 2012** ➤ J. Moes, *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen, 1848-1914*, Hilversum 2012.
- Muller 1880** ➤ S. Muller Fz., *Schildersverenigingen te Utrecht. Bescheiden uit het gemeente-archief*, Utrecht 1880.
- Muller 1885** ➤ S. Muller Fz., 'Geschiedenis van het museum', in: A.D. de Vries en A. Bredius, *Catalogus der schilderijen in het Museum Kunstliefde te Utrecht*, Utrecht 1885.
- Muller 1904** ➤ S. Muller Fz., 'Utrechtsche schildersverenigingen', *Oud-Holland* 22 (1904) 1-11.
- Ouwkerk 2003** ➤ A. Ouwkerk, *Tussen kunst en publiek. Een beeld van de kunstkritiek in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Leiden 2003.
- Quack 1977** ➤ H.P.G. Quack, *Herinneringen uit de levensjaren van mr. H.P.G. Quack, 1834-1914*, Nijmegen 1977.
- Reynaerts 1989** ➤ J. Reynaerts, 'De club der woelingen 1875-1914', in: J.J. Heij en K. van Duinen (reds.), *Een Vereniging van ernstige kunstenaars. 150 jaar Maatschappij Arti et Amicitiae 1839-1989*, Amsterdam 1989, 28-45.
- Röell 2007** ➤ J.A. Röell, 'De beeldende kunst beoefenen en kunstzin verspreiden', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 80 (2007) 1, 18-22.
- Romijn 1950** ➤ J. Romijn, 'Utrechtse schilders van later tijd', in: J. Romijn (red.), *Hart van Nederland. Een boek over de stad en de provincie Utrecht*, Utrecht 1950, 195-206.
- Rupp en Schijf 2010** ➤ J. Rupp en H. Schijf, 'De status van de hoogstaangeslagenen. Een netwerk van Utrechtse adellijke en patricische families en hun politiek-bestuurlijke positie in de periode van het censuskiesrecht, 1851-1917', *Virtus. Jaarboek voor Adelsgeschiedenis* 17 (2010) 59-82.
- Von Santen 1985** ➤ J.H. von Santen, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1985) 110-165.
- Schopping en Smit 1980** ➤ H. Schopping en L. Smit, *Een schilderij centraal. Arbeiders op steenfabriek Ruimzicht van Anthon G.A. van Rappard*, Utrecht 1980.
- Van Spanje 2011** ➤ B. van Spanje, 'Sic Semper, opkomst, bloei en neergang van een voorname Utrechtse sociëteit', *Steengoed* (april 2011).
- Stolwijk 1998** ➤ C. Stolwijk, *Uit de schilderswereld. Nederlandse kunstschilders in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Leiden 1998.
- Struick 1968** ➤ J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht/Antwerpen 1968.
- Swillens 1957** ➤ P.T.A. Swillens, 'Kunstliefde aan de Oudegracht', in: *Kunstliefde 1807/1957*, Utrecht 1957.
- Van Tilborgh 1982** ➤ L. van Tilborgh en A. Hoogenboom, *Tekenen destijds. Utrechts tekenonderwijs in de 18e en 19e eeuw*, Utrecht/Antwerpen 1982.
- Van Tilborgh en Jansen (reds.) 1986** ➤ L. van Tilborgh en G. Jansen (reds.), *Op zoek naar de Gouden eeuw. Nederlandse schilderkunst 1800-1850*, Zwolle 1986.
- Vogelzang 2009** ➤ F. Vogelzang, 'Allemaal familie', *GM Kwadraat. Tijdschrift over geschiedenis, geografie, monumenten, musea Utrecht* 9 (2009) 4-7.
- Vogelzang 2011a** ➤ F. Vogelzang, 'Een nieuw koninkrijk, een nieuwe bestuurselite?', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2011) 223-236.
- Vogelzang 2011b** ➤ F. Vogelzang, 'Vernieuwing of continuïteit. Provinciale Staten van Utrecht rond 1848', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2011) 255-270.
- De Vries 1990** ➤ B. de Vries, 'De kunstlievende leden van Arti et Amicitiae en Pulchri Studio 1850-1914', *Tijdschrift De Negentiende Eeuw* 14 (1990) 43-57.

- Weijs 1995** ➤ C. Weijs, “‘Voor al de ingezetenen der stad’. Het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen (1847-1890)”, *Jaarboek Oud-Utrecht* (1995) 139-163.
- Wilmer 1988** ➤ C.C.S. Wilmer, *Museum op zolder. Het oudste stedelijk museum van Nederland in 1889 door Anthony Grolman in 24 aquarellen uitgebeeld*, Utrecht 1988.

Noten

- In dit artikel wordt afgezien van het onderscheid tussen ‘oude’ en ‘nieuwe’ adel, alhoewel dat onderscheid binnen de adelsgroep en het patriciaat toen wel degelijk als zodanig werd gevoeld en ervaren. Louis Couperus laat in *De boeken der kleine zielen* uit 1902, de romanpersoon Paul van Lowe daarover kort en bondig zeggen ‘...graaf of markies zijn (...) ik zou het wensen om het decoratieve en het traditionele ervan ... Maar een moderne jonkheer-titel die dateert van Willem I, die zou ik voor geen geld willen hebben!’, zesde druk. 432. Zie ook Furnée 2012.
- De almanakken zijn in de genoemde periode onder drie titels verschenen: *Utrechtsche Volksalmanak*, *Utrechtsche Provinciale en Stads Almanak* en vanaf 1891 *Utrechtsch Jaarboekje*. Gezien de beperkte maatschappelijke rol die de dames van gegoede en adellijke huizen in de tweede helft van de negentiende eeuw buitenshuis vervulden, is het te begrijpen dat zij slechts enkele malen worden vermeld in de almanakken.
- Moes 2012, 303.
- Vogelzang 2009. Zie ook Vogelzang 2011a en 2011b.
- Voor een kort overzicht van de geschiedenis van Kunstliefde, zie Röell 2007.
- Zie voor het Schilderscollege, Van Tilborgh en Hoogenboom 1982; Muller 1880 en Muller 1902.
- Zijn kunstzin wordt positief beschreven door Van Eijnden & Van der Willigen, deel III, p. 264/265. Aldaar wordt een passage aangehaald uit de *Vaderlandsche Letteroefeningen* uit 1816: ‘Mogten namen, als deze, der hoogere klasse tot voorbeelden strekken, en haar leeren, dat wezenlijke Kunstverdiensten boven alle titels, wapens en kostbare parkementen-brieven verheven zijn, en dat de eerste aan de laatste de eigenlijken roem en waarde bijzetten.’
- HUA, toegangsnr. 777-1, inv. nr. 1.
- Voorwoord van het bestuur behelzende ‘Een kort overzicht van den oorsprong en de geschiedenis van het Genootschap’ bij het in 1849 herziene *Reglement voor het schilder- en Teekenkundig Genootschap onder de zinspreuk Kunstliefde*, HUA, 777-1, inv. nr. 39.
- Hoofddreglement van het Genootschap Kunstliefde 1858, artikel 1, HUA, toegangsnr. 777-1, inv. nr. 39.
- Het honoraire lidmaatschap, ingevoerd bij reglement uit 1858, werd door het bestuur verstrekt aan leden die bestuurlijk bijzondere prestaties hadden geleverd of uitgeblonken in aantal en kwaliteit van de inbrengen bij kunstbeschouwingen.
- Moes 2012, 105 en 280. In dit verband is door mij niet gezocht naar het totale aantal Utrechtse edellieden met al of niet een juridische opleiding in verhouding tot die edellieden met een juridische opleiding én een lidmaatschap van Kunstliefde.
- In deze opsommingen doen zich dubbeltellingen of meer voor omdat iemand bijvoorbeeld burgemeester is en ook Hoogheemraad en/of lid van Provinciale Staten.
- Zie voor het begrip ‘slopers’, de toelichting bij de bijlage opgenomen op www.oud-utrecht.nl.
- Van Spanje 2011.
- Rupp en Schijf 2010.
- Zie Van Hulzen 1976, 145-161; ‘t Hart 2005, 27-38; Van Melle 1950, 130-148; Struick 1968, 312-352.
- Zoals de Utrechtse afdeling van de Nederlandsche Vereeniging voor Armenzorg en Weldadigheid, Commissie voor spijziging van arme Schoolgaande Kinderen, Commissie tot Uitdeeling van Spijs voor Minvermogenenden, Genootschap tot zedelijke verbetering der Gevangenen, Vereeniging tot ondersteuning en zedelijke ontwikkeling van Hulpbehoevende Blinden, Te Huis logement en pension voor juffrouwen en dienstboden, Commissie voor nagelaten Betrekkingen van de Cholerajlders, Maatschappij tot Verbetering der Woningen voor Arbeidende en Minvermogenenden te Utrecht en de Vereeniging tot Behoud van boetvaardige Gevallen Vrouwen te Utrecht. De beschrijving door Louis Couperus in *De boeken der kleine zielen* over de familie Van der Welcke, Utrechtse vermogende landedellieden die het als hun christelijke plicht voor God en de mensen ervaren – ‘zo doen wij Van der Welckes dat nu eenmaal’ – de armen te ondersteunen vanuit een streng protestants geloof van godsvruchtigheid, past geheel in dit beeld.
- Slechts drie van de in totaal 71 adellijke families die in de tweede helft van de negentiende eeuw betrokken waren bij Kunstliefde, waren van katholieke huize: Van Sasse van IJsselt, Bosch van Drakestein en Van den Berch van Heemstede.
- Moes 2012, 76-77; Broeyer 2002, 105-131; Buwalda 2000, 102-124.
- Onder de adellijke kunstenaarsleden kunnen in ieder geval worden gerekend Anthon Van Rappard (1858-1892), Frans Smislaert (1862-1944), Dorothea von Weiler (1864-1956) en Jacoba van de Poll (1872-1966). Met enige goede wil kan ook Jacob Eduard van Heemskerck van Beest tot de adellijke kunstenaarsleden worden gerekend. De anderen hadden meer het dilettantenniveau.
- Van hen was jhr. Johan C.M. van Riemsdijk de meeste actieve: lid bestuur Pensioenfonds voor Utrechtse Toonkunstenaars, secretaris bestuur Maatschappij ter bevordering van de Toonkunst, bestuurslid van de Nederlandsche Muziekgeschiedenis, secretaris van het bestuur van Collegium Musicum Ultrajectinum, bovendien meespelend in het orkest als violist. Hij leidde een a-capellakoar en componeerde muziek. Zie Van Dokkum 1931.
- Van Kalmthout 1998, 57-61.
- Weijs 1995. Haar conclusie is dat K&W in de periode 1847-1890 niet van betekenis voor alle ingezetenen van Utrecht was, doch een cultuurpaleis voor de elite.
- Van Campen 1947, 11.

- 26 Aldus het bestuur in het voorwoord bij het herziene reglement van 1849, getiteld 'Een kort overzicht van den oorsprong en de geschiedenis van het Genootschap', HUA, 777-1, inv. nr. 39, ix.
- 27 Ketelaars 1984, 17.
- 28 Van Campen 1950, 125.
- 29 *Utrechtsche Courant* over (leden)tentoonstellingen, ondertekend door B.A.R.: '... een groot deel van de exposanten hebben dingen ingezonden, die moeilijk kunst kunnen genoemd worden' (UC 16/04/1891), en '...een ieder die de expositie bezoekt zal den indruk meenemen, evenals de vorige jaren, dat de schilderkunst in onze stad niet bloeit.' Zie ook Ketelaars 1984.
- 30 Verslag van het bestuur van Kunstliefde aan de Algemene Vergadering van 14 mei 1860, 7-10. Deze regeling heeft bestaan tot 1875.
- 31 Kwalificatie van Van Asch van Wijck door P.J. Vermeulen in *Utrechtsche Courant*, 9 september 1838.
- 32 Zo schonk jhr. mr. Jan Louis Anne Martens het schilderij *De Groentevrouw* van Joachim Wttewael aan het Museum Kunstliefde (nu in Centraal Museum, inv. nr. 2262) en in 1885 schonk de familie Martens twee werken van Wttewael, een zelfportret en een portret van zijn vrouw Christina van Halen (Centraal Museum, inv. nr. 2264 en nr. 2263). Willem Hendrik baron de Watteville schonk vier portretten van anonieme Noord-Nederlandse schilders uit de zeventiende en zestiende eeuw (Centraal Museum inv. nrs. 2349, 2350, 2466 en 2467). De heren F.A. en A.G.A. ridders van Rappard schonken een groot werk van Gerard van Honthorst, *Portret van prinses Louise Hollandine van de Palts als Diana* (Centraal Museum, inv. nr. 2492). Zie ook De Meyere 2006.
- 33 In 1885 maakten De Vries, Bredius en Muller melding dat '...de localiteit waarin de schilderijen bewaard worden, nog steeds een voorlopige is: moge het Museum Kunstliefde eerlang eene plaatsing erlangen, die zijner waardig is!' In het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* van 18 april 1891 is te lezen: 'Dat museum is hier ten eenemalen ondoelmatig gehuisvest, want wie het zien wil moet het zoeken, en ...vindt het dan niet eens gemakkelijk. Daarbij is de plaatsing der schilderijen er weinig geschikt, om enen gemakkelijke beschouwing mogelijk te maken.' Zie over het museum: Bakker 2000 en Muller 1885.
- 34 Van Tilborgh en Hoogenboom 1982, 27.
- 35 Uit: Verslag van het Schilder- en Teekenkundig Genootschap Kunstliefde, uitgebracht in de Algemene Vergadering van 14 mei 1860, 11.
- 36 HUA 777-1, inv. nr. 1 Notulenboek, 12 oktober 1807.
- 37 Luttervelt 1942a, 70.
- 38 Kuik 1968, 32. Hoevenaar: Cornelis W. sr. (1802-1873), Willem P. (1808-1863), Jos (1840-1926), Cornelis W. jr. (1847-1884); Grolman: Johan P.C. (1841-1927), Anthony E. (1843-1926). Wienecke: Johannes C. (1872-1942); Van Dranen: Willem N. (1871-1923); Van Dokkum: Dirk (1818-1893), Jan (1873-1874/1894), Dirk Peter (1848-1893), Ida (1854-1881), Gerrit W.P. (1870-1931) Flier: Helmert R. (1827-1899); Moesman: Johannes A. (1859-1937).
- 39 Voor Rochussen en Arti, zie Reynaerts 1989, 29-30.
- 40 Zie over vader en zoon Van Geelen: Van Luttervelt 1946.
- 41 Van Luttervelt 1942b, 5.
- 42 Stolwijk vermeldt in zijn boek over Nederlandse kunstschilders in de tweede helft van de negentiende eeuw Kunstliefde in het geheel niet en van de kunstenaarsleden van deze vereniging slechts een enkeling, zoals David Bles, Charles Rochussen en Willem Karel Nakken die alledrie echter meer een Haagse dan een Utrechtse achtergrond hebben. Stolwijk geeft ook aandacht aan Thérèse Schwartz en Wally Moes. Zij zijn echter veel meer aan Amsterdam en Arti verbonden waren dan aan Utrecht en Kunstliefde. In de tentoonstelling *De schilders van Tachtig Nederlandse schilderkunst 1880 - 1895* in het Van Gogh Museum in 1991, werd wat de Utrechtse connecties betreft alleen aandacht besteed aan Wally Moes, Charles Rochussen en Anthon van Rappard. Eigenlijk kan van deze drie alleen Van Rappard aan Kunstliefde worden verbonden.
- 43 Quack 1977, 145.
- 44 Van Campen 1957, 112.
- 45 Zie over Voor de Kunst en Etha Fles: Van Dijke 2012; Van Campen 1957; Haakma 2001.
- 46 Romijn 1950, 201. Voor de Kunst, een naam die aangeeft waar het de oprichtster om ging: voor de kunst, niet voor iets anders zoals zij bij Kunstliefde had ervaren.
- 47 Zie voor de achtergronden van dit verzoek: Van Campen, 1950b.
- 48 HUA, 777-1, inv. nr. 197.
- 49 ibidem.
- 50 ibidem. In 1901 wordt Hofs voorzitter.
- 51 Wttewael (1807-1890) auteur van historische artikelen en boeken, vooral over Leiden waar hij onder andere bestuurslid was van *Ars Eaemula Naturae* en medeoprichter van het Stedelijk Museum Lakenhal. Woonde vanaf 1874 in Utrecht; Crommelin (1838-1907) rechter Arrondissementsrechtbank van Utrecht 1878-1906, lid Historisch Genootschap, lid Raad van Utrecht.
- 52 HUA 777-1, inv. nr. 198.
- 53 Zie Schopping en Smit 1980, 9-10.
- 54 HUA 777-1 inv. nr. 197.
- 55 ibidem.
- 56 Zie Verslag van het Schilder- en Teekenkundig Genootschap Kunstliefde uitgebracht in de Algemene Vergadering van 14 juni 1873, 7-8.
- 57 Swillens 1957, 47.
- 58 Voor de tentoonstelling ter viering van het honderdjarig bestaan in 1907 werd zelfs aan de kunstenaars die daarvoor werk inleverden, gevraagd een financiële bijdrage te leveren ter bestrijding van de kosten van de tentoonstelling, '...vanwege de toestand van de kas,' HUA 777-1, inv. nr. 242. De kunstenaarsleden hielden een 'Groote Fuif', op 25 januari 1908, omdat er voor hen niets was georganiseerd, tekenend voor de verhouding van toen tussen de kunstlievende- en de kunstenaarsleden. Het affiche voor de uitnodiging voor de fuif, Centraal Museum inv. nr. 15735.

- 59 Van Campen 1947, 11.
 60 Verslag van het Schilder- en Teekenkundig Genootschap Kunstliefde 1910/1911, 7.
 61 Van Campen 1950a, 125.
 62 Swillens 1957, 48. Toen Swillens eind 1918 voor het pand stond, was Kunstliefde pas korte tijd gesloten. In het Utrechts Jaarboekje 1918 staat het museum nog vermeld onder het kopje 'Aanwijzing voor vreemdelingen van hetgeen merkwaardigs te zien is in Utrecht'. In het adresboek van Utrecht 1925, de opvolger van de Jaarboekjes, staat slechts het privé adres van de secretaris van het niet meer functionerende bestuur vermeld ten behoeve van informatie over het tekenen naar levend model.
 63 Over de jaren 1878 t/m 1886 zijn geen verslagen uitgebracht.
 64 Ouwerkerk 2003, 152.
 65 Van Gelder 1947, 39.
 66 De Bodt 1990, 28.
 67 Furnée komt in zijn studie tot de conclusie dat in het Den Haag van 1850 tot 1890 het denken in termen van standsverschillen '... nog veel extremer vormen aannam dan we tot nu toe hadden gedacht. De voortdurende drang naar distinctie, het constante streven naar in- en uitsluiting, het permanent bewaken van sociale grenzen, het steeds weer opnieuw betwisten van die grenzen, voortdurend deftiger te willen lijken dan men eigenlijk was – dat alles doortrok nagenoeg elk aspect, elke vezel van het uithuizige sociale verkeer', 696.
 68 Van Hulzen haalt in *Utrecht bij gaslicht*, 160, een anonieme schrijver aan: '...wie Utrecht kent weet dat nergens de Chinese afscheidsmuren sterker tusschen de standen, neen tusschen de coteriën zijn opgetrokken dat juist hier. Vandaar die talrijke verenigingen hier ter stede.' Na kennisname van het boek van Furnée *Plaatsen van beschaafd vertier*, denk ik dat Den Haag wat dit betreft Utrecht nog versloeg.
 69 Van Dokkum 1937, 99: 'Kunstliefde (werd) in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds meer een deftige culturele sociëteit waar 'tout Utrecht' zich in alle voornaamheid vereenigd, meer om te converseeren en te coquetteeren dan om van schoone kunst te genieten.'
 70 De Bruin 2000, 349.
 71 Von Santen 1985, 111.

Bijlage

Alfabetische lijst met namen van de adellijke leden van kunstliefde gedurende de periode 1850 - 1916.

Binnen één familie gerangschikt naar geboortedatum.

prof. mr. Johan baron d'Aulnis de Bourouill / jhr. mr. Pieter de Beaufort / jhr. mr. Willem Hendrik de Beaufort / jhr. mr. Karel Anthonie Godin de Beaufort / Joachim Ferdinand de Beaufort (niet-geadelde tak) / mr. Arnoud Jan de Beaufort (niet-geadelde tak) / jhr. mr. Marius Abraham Adriaan Beelaerts van Blokland / jhr. Gerard Johannes Beeldsnijder, heer van Voshol en Vrije Nes / jkvr. Marie van den Berch van Heemstede / jhr. mr. Egbert van den Bergh van Heemstede / jhr. Hugo van Beresteyn / mr. Christiaan Willem Johan baron van Boetzelaer van Dubbeldam / mr. Carel Theodorus baron van Boetzelaer / mr. Hendrik Johan Herman baron van Boetzelaer van Oosterhout / Lodewijk Willem baron van Boetzelaer / jkvr. Wilhelmina Elisabeth Charlotta van Boetzelaer / jhr. mr. Raimond Schuurbeque Boeye / jhr. mr. Johannes Gerardus Bosch van Drakestein / jhr. Henricus Paulus Cornelis Bosch van Drakestein / jhr. Johannes Ludovicus Paulus Bosch van Drakestein / jhr. Hendrik van den Bosch / jhr. Johannes van den Bosch / jkvr. Elisabeth Jacoba Lucia van den Bosch / jkvr. Catharina Jacoba van Breugel / Abraham baron Calkoen / jhr. Willem Hendrik Pieter Calkoen / douairière jhr. W.H.P. Calkoen - jkvr. Florentine Cornélie Marguérite Rethaan Macaré / jhr. Abraham Theodore Calkoen / jhr. mr. dr. Theodorus Willen Cornelis Calkoen / jhr. Jan François Leonard Coenen van 's Gravesloot / François Marinus van Panthaleon baron van Eck / prof. mr. dr. Barteld Jacob Lintelo baron de Geer van Jutphaas / jhr. Jan Jacob de Geer van Oudegein / jhr. mr. Anthony Gustaaf van Lintelo de Geer / Menno Louis Victor baron de Girard de Miele van Coehoorn / jhr. mr. Joan Ferdinand Hooft Graafland / jhr. Dirk Petrus Marius Graswinckel jr. / Gijsbert Carel Duco d'Aumale baron van Hardenbroek / mr. Gijsbert Carel Duco Reinout baron van Hardenbroek van Bergambacht / Walraven Robbert baron van Heeckeren van Brandsenburg / François Louis baron van Heeckeren van Brandsenburg / Dirk Jan Willem baron van Heeckeren / Evert Ludolph baron van Heeckeren van Waliën / jhr. Jacob Eduard van Heemskerck van Beest / jhr. Johan van Heemskerck van Beest / Hendrik Philip Jacob baron van Heemstra / mr. Arnoud Jan Anne Aleid baron van Heemstra / Pierre François baron van Heerd / jhr. Johannes Pieter Junius van Hemert / jhr. ir. Willem Hoeufft / jhr. David Hoeufft / douairière D. Hoeufft, geb. jkvr. Adelaide Jacqueline Henriette Laurence van de Spiegel / jhr. Gerhardus Hooft / jhr. mr. Joan Huydecoper, heer van Maarsseveen / jhr. mr. Jan Elias Huydecoper van Maarsseveen en Nigtevecht / mr. Frederik Alexander Robert baron van Ittersum / mr. Paulus Adriaan Lodewijk Arend baron van Ittersum / Jacobus Gerhardus Elisa baron van Ittersum / jhr. mr. Willen François de Jonge / jhr. mr. Willem Cornelis Mary de Jonge van Ellemet / mr. Daniel Adriaan graaf van Limburg Stirum / jhr. mr. Witius Hendrik de Savornin Lohman / jhr. Pieter van Loon / jhr. Augustinus Lycklama à Nijeholt / Gijsbert Carel Cornelis Jan baron van Lynden van Sandenburg / mr. Frederik August Alexander Carel baron van Lynden van Sandenburg / Willem Hendrik baron van Lynden / Edward baron van Lynden, heer van Cannenborch / Gijsbert Carel Constant baron van Lynden / mr. Robert Melvil baron van Lynden / mr. Willem Frederik Jacob baron van Lynden / Constance Theodore Benudine barones van Lynden / Susanna Geertruida Henriette barones van Lynden / mr. dr. Alexander Frederik baron van Lynden / jhr. Cornelis Anthony Rethaan Macaré / jhr. mr. Pierre Jacques Florent Rethaan Macaré / jkvr. Elizabeth Martine Rethaan Macaré / jhr. Jacob Carel Martens / jhr. mr. Jacob Constantijn Martens van Sevenhoven / jhr. mr. Jan Louis Anne Martens / jhr. mr. Christiaan Carel Hendrik Martens / jhr. mr. Jan Ludwig Bernard de Muralt / jkvr. Cecile Dorothea Nahuys geb. barones Schuyt van der Does / jkvr. Sara Margaretha Christina Nahuys / Jean Aubin Nepveu (niet-geadelde tak) / mr. Jan Laurent Aubin Nepveu (niet-geadelde tak) / jhr. mr. Anthony Adriaan van Oldenbarneveld genaamd Witte Tulligh / jhr. mr. Willem Nicolaas de Pesters / jhr. mr. Carel Cypriaan

Gerard de Pestere / jhr. mr. Frederik Hendrik de Pestere / jhr. Charles Antoine de Pestere / jhr. mr. Harmen Hendrik van de Poll / jkvr. Margaretha Jacoba van de Poll / Anne Alexander baron Quarles de Quarles / Louis Jacques Arthur baron Quarles de Quarles / Theodore Louis baron Quarles de Quarles / Edouard baron Quarles de Quarles / douarière jhr. Willem Lodewijk Carel Ram, geb. Cornelia Johanna Elisabeth barones van Heeckeren van Brandsenburg / jhr. ir. Henri Ernest Ram / mr. Frans Alexander Lodewijk ridder van Rappard / Adolph Carel Johan ridder van Rappard / Carel Casimir Alexander ridder van Rappard / Anthon Gerard Alexander ridder van Rappard / Alexander Carel Paul George ridder van Rappard / jkvr. Anna Henriette Petronella van Rappard - Testas / Willem Constantijn Pieter baron van Reede van Oudshoorn / jhr. Adrianus Willem van Riemsdijk / jhr. mr. dr. Adriaan Daniël van Riemsdijk / jhr. mr. Johan Cornelis Marius van Riemsdijk / jhr. Cornelis Frederik Alexander Röell / jkvr. Ewoudina Louisa Elisabeth Röell - Van Rappard / Willem Cornelis baron Röell van Hazerswoude / jhr. Johan Hendrik Röell / jkvr. Wilhelmina Elisabeth Charlotta Röell - barones van den Boetzelaer / jhr. mr. dr. Willem Frederik Röell / jhr. Rudolph Antoni Peter Sandberg tot Essenburg / jhr. mr. Constant August Josef van Sasse van Ysselt / mr. Francis David graaf Schimmelpenninck / jhr. mr. Franciscus Hubertus Rademacher Schorer van Nieuwerkerke / jhr. mr. Marie Eliza Radermacher Schorer / Ulbo baron thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg / Georg Frederik baron thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg / mr. Johan Hora Siccama, zijn zoon werd verheven in de adelstand / jhr. mr. Louis Charles Hora Siccama / jhr. Willem Johan Hora Siccama van de Harkstede / jhr. Pieter Feijo Onno Sickinghe / jhr. Onno Joost Sickinghe / jhr. Johan Diederik Six / Mathieu Jan Hendrik baron van Slingelandt / Anthony Frederik baron Sloet van Zwanenburg / Ernst Willem baron Sloet van de Beele / jhr. Frans Alexander Ewout Lodewijk Smissaert / jhr. Adolf Laurens Pieter van de Spiegel / jkvr. Johanna Bertha Storm van 's Gravesande / jhr. Johan Charles van Styrum / mr. Maximiliaan Jacob Leonard baron Taets van Amerongen / mr. Willem Hendrik baron Taets van Amerongen / Gerard Leonard Maximiliaan baron Taets van Amerongen van Natewisch / Pauline Johanna Charlotte barones Taets van Amerongen / Gerhard Anne baron van Till / Gerhard Frederik baron van Till / Henriette Charlotte Everdine barones van Tuyll van Serooskerken - barones Van Pallandt / Frederik Leopold Samuël Frans baron van Tuyll van Serooskerken / Elisabeth Johanna Carolina Verloren van Themaat - jkvr. de Pestere / jhr. Jan Jacob Lampsins van den Velden / Otto (4) baron van Wassenaer / mr. Willem Hendrik baron de Watteville / jkvr. Carohna Wilhelmina van Weede / jhr. Everard van Wede van Dijkveld / jhr. mr. Hendrik van Weede / jkvr. Dorothea Arnoldine von Weiler / jhr. mr. Lodewijk Henrick van Asch van Wijck, heer van Prattenburg / jhr. mr. Hubert Alexander Maurits van Asch van Wijck / jhr. mr. Hubert Jan Margarethus van Asch van Wijck / jhr. mr. Anton Theodoor Marie van Asch van Wijck / jhr. mr. Titus Anthony Jacob van Asch van Wijck / jhr. mr. Henrick Maurits Jan van Asch van Wijck / jhr. Johan Hendrik van Asch van Wijck / jhr. Johannes Marie van Asch van Wijck / jhr. mr. Lodewijk Henrick Joan Mari van Asch van Wijck, heer van Prattenburg / jhr. mr. Hubert Willem van Asch van Wijck / jhr. mr. Joan Matthias Margarethus van Asch van Wijck / jhr. Willem von Wrangel auf Lindenberg.

Justine Smithuis

Gildevertegenwoor- diging of oligarchie?

De samenstelling van het Utrechtse
stadsbestuur in de late middeleeuwen
(1304-ca. 1450)

Dit artikel biedt een verkennend onderzoek naar de samenstelling van het Utrechtse stadsbestuur sinds de Gildebrief van 1304 en de wijze waarop daarin de Utrechtse gilden en de door hen vertegenwoordigde sociale en economische belangen werden gerepresenteerd. Dit gebeurt onder andere aan de hand van een analyse van de jaarlijkse bestuurderslijsten tussen 1402 en 1459. Hieruit blijkt dat er in de loop van de veertiende eeuw in Utrecht een tamelijk stabiel systeem van machtsverdeling tussen de 21 gemene gilden tot stand kwam. Dit systeem lijkt in het nadeel te hebben

Justine Smithuis (1975) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Leiden en doet onderzoek naar de politieke geschiedenis van de stad Utrecht in de veertiende en vijftiende eeuw. Zij studeerde af op het Utrechtse Schisma (1423-1449) en onderzoekt meest recentelijk de terugkerende sociaal-politieke conflicten in en om het stadsbestuur in de loop van de veertiende eeuw. Ze vervulde vanaf 2000 verschillende functies bij de Universiteit Leiden, The Amsterdam-Maastricht Summer University en Greenpeace Nederland. Ze woont sinds 2012 met haar gezin in Zweden.

gewerkt van vooral lokaal actieve ambachtsmeesters en winkeliers en daarentegen voorrang te hebben gegeven aan belangen van meer welvarende (inter) regionale kooplieden. Ondanks de principes van het gildebestuur ontwikkelde zich bovendien een

relatief kleine, bestuurlijke elite, waardoor het representatieve karakter van het stadsbestuur ondergraven werd en het langzamerhand oligarchische trekken kreeg.

Laatmiddeleeuwse stadsbesturen, zo is bekend, waren niet democratisch ingericht. Stedelijke bestuurlijke organen waren in deze periode uitsluitend toegankelijk voor een juridisch bevoorrechte groep: de burgerij, mannen die het burgerrecht bezaten en vaak ook nog aan een aantal andere voorwaarden moesten voldoen om in aanmerking te komen voor bestuursfuncties.¹ In Utrecht was dit niet anders. De inwoners die het burgerrecht bezaten en zo samen de politieke gemeenschap van de stad vormden - dat wil zeggen, de inwoners met passief en actief kiesrecht voor het stadsbestuur - behoorden bovendien over het algemeen tot het meest welvarende deel van de stadsbevolking. Zij waren zelfstandige ambachtsmeesters met een eigen winkel of werkplaats, erkende marskramers, rijkere kooplieden, of ridderlijk levende en rentenierende stedelingen. Burgers behoorden doorgaans tot de sociale middengroepen of tot de elite van de stad.²

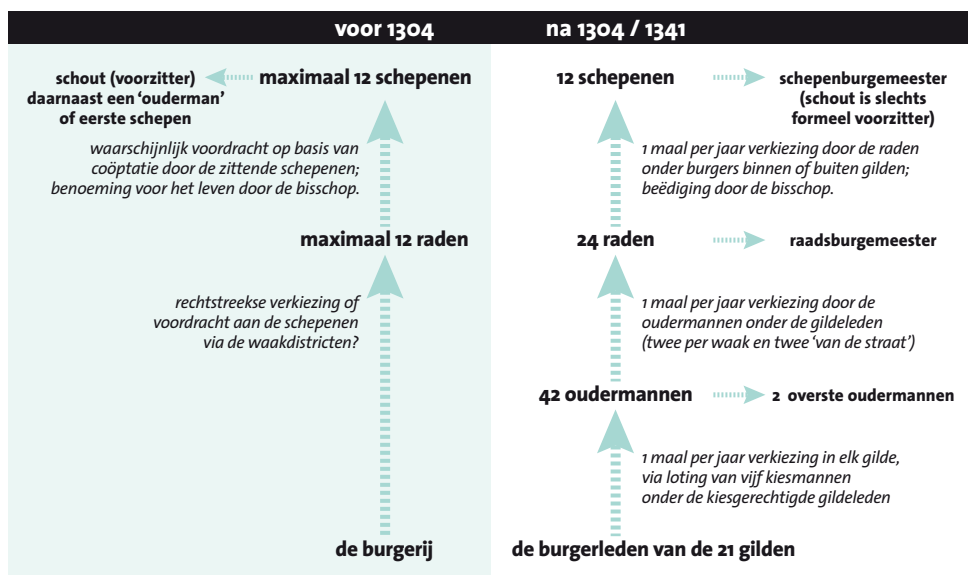
Veel steden in deze periode, in de Nederlanden maar ook elders, werden in de praktijk bestuurd door een relatief kleine groep burgers die de hoogste status in de gemeenschap bezat. Daardoor kreeg het stadsbestuur een 'oligarchisch' of 'plutocratisch' karakter: het was formeel of in de praktijk alleen toegankelijk voor een beperkt aantal inwoners, bevoorrecht door afkomst of door rijkdom, die onderling de macht verdeelden. Dit gold niet alleen voor kleinere steden als Leiden of Zutphen, maar uiteindelijk ook voor de grote Vlaamse steden waar ambachtslieden, met name in de textielnijverheid, rond 1302 via de ambachtsgilden toegang hadden verkregen tot het stadsbestuur. Dat ook in deze laatste steden het dagelijkse stadsbestuur meestal in handen bleef, of terugkeerde, van een kleine elite, toonde Raymond van Uytven reeds aan in 1962. Hij ondernam een grootschalig onderzoek naar de burgers in verschillende laatmiddeleeuwse Nederlandse steden die daadwerkelijk deel hadden aan de stedelijke politiek en koppelde dit aan verspreide gegevens over hun welvaart en belastingbijdragen. In de grotere steden met gildeninvloed bestond deze bestuurselite op den duur echter ook deels uit in de loop van de tijd rijk geworden ambachtsmeesters en niet alleen uit rijke kooplieden of welgeborenen.³

Tussen laatmiddeleeuwse steden onderling bestonden er tal van verschillen in de mate waarin verschillende sociale groepen daadwerkelijk toegang hadden of kregen tot het bestuur van de stad en in de mate waarop zij direct of indirect politieke invloed konden uitoefenen. Men kan deze verschillen uitdrukken door een continuüm te veronderstellen tussen aan de ene kant een sterk representatief of 'democratisch' bestuur en aan de andere kant een sterk oligarchisch of plutocratisch bestuur. Daarbinnen vallen verschillende aspecten van het bestuur te onderzoeken en te vergelijken, zoals de regels en praktijken van magistraatsverkiezingen, de omvang van het stadsbestuur en de mate van doorstroming daarin, de sociale samenstelling van de bestuurdersgroep, de praktijken van 'zetelverdeling' tussen verschillende onderverdelingen van de burgerij (zoals gilden of districten), of tradities van directe medezeggenschap door burgervergaderingen en andere lichamen.⁴ Steden als Gent en Zutphen waren bijvoorbeeld zeer verschillend waar het aankwam op de werkelijke toegankelijkheid voor niet-elitaire burgers van de bestuurlijke instellingen en de mobiliteit van stadsbestuurders. Zo kende Gent een vrij snelle wisseling van magistraten en waren bestuurlijke carrières relatief kort, waardoor het voor een relatief ruime kring burgers en gildeleden mogelijk was om daadwerkelijk in de stedelijke politiek te participeren. Zutphense burgers die eenmaal een positie in het stadsbestuur wisten te verwerven, vervulden daarentegen vaak lange bestuurlijke carrières.⁵ Van Uytven en Wim Blockmans weten de verschillen tussen steden in dit opzicht grotendeels aan de omvang en de sociaaleconomische structuur van de stad. Het lijkt inderdaad logisch dat bepaalde sociale groepen of beroepsgroepen alleen bij een voldoende omvang en economisch belang enig gewicht in de schaal konden leggen en zo een positie van macht en invloed konden verwerven.

Het is in deze bijdrage de bedoeling om Utrecht, dat in die tijd tot de relatief grote steden in de Nederlanden behoorde maar een weinig 'industrieel' karakter had, binnen dit veld tussen representatief bestuur en oligarchie te situeren.⁶ Naar de sociale samenstelling van het Utrechtse stadsbestuur in de late middeleeuwen is, behalve voor wat betreft de formele regelingen, tot nu toe weinig onderzoek gedaan.⁷ Vaak wordt op basis van (laat-)vijftiende-eeuwse toestanden aangenomen dat Utrecht werd bestuurd door een kleine elite van 'gegoede burgers', in de woorden van Berents, waarbinnen oude ministeriale of welgeboren (ridderlijk levende) families naar verhouding een grote rol speelden.⁸ Deze politieke elite wordt doorgaans als 'patriciaat' aange-merkt; een begrip dat in deze bijdrage echter uitsluitend wordt gereserveerd voor de kleine groep families die vóór de Gildebrief van 1304 onderling de macht in de stad verdeelden. Utrecht was de enige stad in de noordelijke Nederlanden waar de gilden, in dit geval 21 ambachts- en kleinhandelsgilden, in navolging van de grote Vlaamse steden in 1304 een grote mate van politieke invloed verwierven. Hun leden kregen daarbij direct toegang tot het dagelijkse stadsbestuur. Dit betekende dat ook burgers uit de sociale middengroepen - ambachtsmeesters, marskramers en winkeliers - vanaf 1304 in elk geval formeel hun stempel op het bestuur van de stad konden drukken en de patricische families hun monopoliepositie verloren.⁹

Utrecht vormt voor vragen naar het sociale karakter en de toegankelijkheid van laatmiddeleeuwse stadsbesturen een interessante onderzoekscasus. Hoe was de representatie van verschillende sociaaleconomische groepen en belangen, via de gilden, in het Utrechtse stadsbestuur geregeld, en in welke mate konden burgers uit verschillende sociale lagen daadwerkelijk deelnemen aan de stedelijke politiek? Daarbij is te verwachten dat het hier geen statische toestand betrof, maar dat zich hierin (sterke) ontwikkelingen voordeden tijdens de lange periode van het gilderegime, tussen 1304 en 1528. Men kan veronderstellen, en deels ook objectief nagaan, dat het stadsbestuur er kort na 1304 anders uitzag dan rond 1400 of 1500. In deze bijdrage ligt de nadruk op de ontwikkelingen in de mate van representatie en participatie in de periode vanaf 1304 tot ongeveer het midden van de vijftiende eeuw. Bovendien beperkt het onderzoek zich tot de samenstelling en toegankelijkheid van het *dagelijkse* stadsbestuur. Dit betekent in de praktijk een beperking van de analyse tot de zogenaamde stadsraad, de belangrijkste bestuurlijke instelling in laatmiddeleeuws Utrecht met zowel wetgevende, bestuurlijke als rechtsprekende bevoegdheden. Deze instelling ontwikkelde zich op basis van de Gildebrief van 1304, zoals we hieronder zullen zien. De stadsraad werd jaarlijks opnieuw verkozen op de dag vóór het feest van Maria Lichtmis (2 februari) en bestond uit twaalf schepenen, 24 raden en 42 oudermannen. De oudermannen, twee per gilde, waren daarbij tevens de bestuurders van hun gilde voor dat jaar. In de loop van de veertiende eeuw werd deze stadsraad in toenemende mate bijgestaan door de zogenaamde 'oude raad', de raad van het jaar ervoor. Ten slotte stond de stadsraad onder leiding van het uitvoerende college van vier stadsoversten, ook wel 'de vier oversten' genoemd: de beide burgemeesters van schepenbank en raad, en twee overste oudermannen. Zij kwamen eveneens jaarlijks voort uit dezelfde groep verkozen schepenen, raden en oudermannen. Tot 1455 werden ook de twee kameraars jaarlijks uit de leden van de stadsraad gekozen. Dit waren dus politieke functies; pas vanaf 1455 werden de kameraars echt financiële ambtenaren.¹⁰

Een hindernis in het onderzoek naar met name de veertiende eeuw vormt het feit dat er over de samenstelling en het functioneren van het stadsbestuur in Utrecht, op de Gildebrief van 1304 na, pas vanaf circa 1340 mondjesmaat meer informatie beschikbaar komt, via nieuw aangelegde rechtsboeken en bestuurlijke registers. Jaarlijkse bestuurderslijsten zijn voor Utrecht zelfs pas serieel beschikbaar vanaf 1402.¹¹ Daarvóór beschikken we slechts over lacuneuze schepenlijsten.¹²

Schematisch overzicht van de samenstelling en verkiezing van het dagelijkse stadsbestuur van Utrecht tussen ca. 1200-1450. Deels naar Van den Hoven van Genderen 2000, 116.

De laatmiddeleeuwse gildenarchieven gingen voor een groot deel verloren.¹³ Toch kan onder andere uit de latere bestuurderslijsten meer worden afgeleid over veertiende-eeuwse ontwikkelingen dan gedacht, en het zijn met name deze bestuurderslijsten die hier gebruikt zijn om zicht te krijgen op de politieke praktijk. Zo is het mogelijk om voor een groot deel van de vijftiende-eeuwse stadsbestuurders de gildeherkomst vast te stellen, doordat zij in de loop van hun carrière een of meerdere functies vervulden als ouderman in hun gilde. Hieruit kon een deels informele machtsverdeling tussen de gilden worden afgeleid. Bovendien geeft een analyse van deze lijsten tot op zekere hoogte inzicht in de ontwikkeling van de bestuurdersgroep vanuit de veertiende eeuw. Hier is ervoor gekozen om de bestuurderslijsten van de jaren 1402-1459 in het onderzoek te betrekken, zodat twee à drie generaties bestuurders konden worden meegenomen en langdurige carrières in het zicht bleven.¹⁴ Vooropgesteld dient te worden dat dit artikel met betrekking tot de genoemde vragen beoogt een eerste verkennende bijdrage te leveren; meer gericht onderzoek over de gehele periode van het gilderegime (1304-1528) is gewenst.¹⁵

De constitutionele regelingen van 1304 en 1341

Aan de concrete mogelijkheden die burgers hadden om hun belangen te laten vertegenwoordigen in het stadsbestuur, of daarin direct te participeren, lagen in elke stad formele regelingen ten grondslag. Dit waren in het laatmiddeleeuwse Utrecht vooral de Gildebrief van 8 mei 1304¹⁶ en de overeenkomst 'over de verkiezing van oudermannen en raadsleden' van 20 januari 1341.¹⁷ Vaak wordt de laatste ook als 'Gildebrief' betiteld. Deze benaming is echter minder toepasselijk, aangezien hij in tegenstelling tot de Gildebrief van 1304 niet uitsluitend door de gilden werd vastgesteld. Hij was het resultaat van een breed overleg in het gehele stadsbestuur en de (burger)ledenvergaderingen van alle gilden, waaraan ook burgers zonder gildelidmaatschap konden deelnemen. Daarom wordt hier in algemene zin gesproken van de overeenkomst of regeling van 20 januari 1341, mede in lijn met de wijze waarop deze regelingen in laatmiddeleeuws Utrecht zelf werden aangeduid.¹⁸

De Gildebrief van 1304 markeert het begin van de 'corporatieve' periode in Utrecht, de periode van het gildebestuur, die tot 1528 zou duren.¹⁹ Hij werd zelfstandig door de oudermannen van de gilden in Utrecht uitgegeven en bevatte bepalingen aangaande zowel het stadsbestuur als de positie van de gilden als bedrijfsverenigingen. Op de precieze sociale en politieke achtergronden voor de totstandkoming van de Gildebrief gaan we hier niet in detail in. Kortgezegd lijkt hij het resultaat van eisen van politieke inspraak die vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw in toenemende mate vanuit de burgerij werden geformuleerd tegenover de monopoliepositie van patricische families en de met hen verknootte hanze van Rijnkooplieden (*mercatores Reni*). Deze niet-patricische burgers, die voor zover bekend afkomstig waren uit ambachtelijke middengroepen, waaronder de bakkers, en uit een mogelijke nieuwe economische elite van regionale kooplieden of marskramers (*marslieden*), organiseerden zich politiek en waarschijnlijk ook militair via bedrijfsverenigingen, de gilden.²⁰ De brief van de oudermannen, die onder bescherming van een Vlaamse troepenmacht in mei 1304 werd opgesteld, werd meteen meebezegeld door de zittende (patricische) schepenen en een jaar later bekrachtigd door bisschop Gwijde van Avesnes (1301-1317). Dit maakte het politieke succes van de gilden duurzaam.

Hier zijn vooral de bepalingen in de Gildebrief aangaande de samenstelling en de verkiezing van het dagelijkse stadsbestuur van belang. De 'oudermannen van de gemene gilden', die verder niet worden gepreciseerd, zouden voortaan jaarlijks de leden van de raad kiezen. Deze raad werd bovendien verdubbeld van 12 naar 24 leden en verkreeg voor het eerst een bestuurlijk overwicht op de schepenbank. De schepenen, nog steeds twaalf in getal, zouden daarnaast niet meer door de bisschop voor hun leven worden aangesteld, maar jaarlijks door de raadsleden, dus vanuit de burger- en gildegemeenschap, worden gekozen (en slechts nog beëdigd worden door de bisschop). Schepenen mochten als enige bestuurders ook burgers zijn die geen lid van een gilde waren, waarmee vooral op leden van de oude patricische families zal zijn gedoeld. De oudermannen reserveerden voor zichzelf in de Gildebrief, los van de verkiezingen, geen directe deelname aan het dagelijkse bestuur van de stad, dat op dat moment werd gevormd door raad en schepenbank. Zij kenden zichzelf echter wel een adviserende rol toe bij besluiten die potentieel grote schulden met zich meebrachten.²¹ Op deze basis veranderde al snel de bestuurlijke praktijk: nog vóór 1340 zouden de schepenen, raden en oudermannen samen het dagelijkse bestuur van de 'stadsraad' gaan vormen.²²

De Utrechtse patriciërs stonden na 1304 voor de keuze om zelf lid te worden van een gilde en zo toegang tot raad en schepenbank te verzekeren, of, indien zij dit niet wilden, jaar na jaar afhankelijk te zijn van de gunst van gildeleden om te zetelen in de schepenbank. Een arbitrale uitspraak van bisschop Gwijde van 24 juni 1307 bepaalde dat burgers die door de Nederstichtse oorlog van 1304-1305 buiten de stad verkeerden - op dat moment met name de groep rond Jacob van Lichtenberg - bij hun terugkeer gratis tot een gilde zouden mogen toetreden, namelijk dat van hun ambacht (of koopmanschap) of het gilde van hun keuze indien zij 'zonder ambacht' waren.²³ Uit deze uitspraak blijkt voor het eerst dat men het wenselijk vond dat deze laatste burgers in het gildesysteem opgenomen zouden worden. Waarschijnlijk gold dit ook voor de gilden zelf: zij zullen de aanwas van hun organisaties met patricische burgers verwelkomd hebben, omdat dit hun positie in het politieke bestel verstevigde. Tot de categorie burgers 'zonder ambacht' behoorden overigens niet alleen patriciërs en ministerialen die een ridderlijke levensstijl voerden of zich alleen met groothandel of makelaardij bezighielden, zoals patriciërs vaak deden. Ook 'gewone' burgers konden een bezigheid hebben die niet in een van de 21 gilden vertegenwoordigd was, zoals wijn-tappers, herbergiers of zakdragers. Het bereik van de Utrechtse gilden strekte zich alleen uit tot ambachtelijke productie en kleinhandel en dekte niet alle bedrijfstakken en neringen in de stad.²⁴

Origineel charter met de overeenkomst van 20 januari 1341, afkomstig uit het smedenarchief, dat eertijds berustte in het Eloyengasthuis te Utrecht. HUA, Gilden te Utrecht, inv. 98.

Enkele decennia later legde de overeenkomst van 20 januari 1341 de afspraken van 1304 vast en vulde hij deze op een aantal punten aan. Deze toevoegingen betroffen ten eerste de manier waarop de oudermannen van de gilden zelf gekozen moesten worden. Dit zou in het vervolg in elk gilde volgens dezelfde procedure verlopen, namelijk via loting onder de kiesgerechtigde leden van vijf kiesmannen. Deze vijf mochten samen, bij meerderheid van stemmen, de twee oudermannen voor hun gilde bepalen. Ook werd vastgesteld wie binnen de gilden nu precies actief en passief kiesrecht bezaten: alleen 'volle' (volwaardige) gildebroeders met een jaar en een dag burgerrecht, die minstens twintig jaar oud waren en aan hun sociale en militaire verplichtingen in hun gilde voldeden.²⁵ Naast ambachtsmeesters konden inmiddels ook burgers zonder ambacht, oftewel zuiver politieke leden, volwaardig gildelid zijn. Aspirant-leden zonder ambacht kregen echter door dezelfde overeenkomst niet meer de vrijheid om zelf hun gilde te kiezen; het college van gemene oudermannen moest voor de toelating van dergelijke leden tot een gilde zijn toestemming geven, een maatregel die waarschijnlijk was bedoeld om de getalsmatige verhoudingen tussen de gilden in de hand te houden.²⁶

Ten tweede bepaalde de overeenkomst voor het eerst hoe de jaarlijks nieuw gekozen oudermannen precies de 24 raadsleden moesten kiezen. De Gildebrief had in dit kader uitsluitend gesteld dat hun keuze moest uitgaan van 'het algemeen belang van de stad' (*om meen orbaer der stat*). Een dergelijke bepaling liet echter veel ruimte voor onduidelijkheid en conflict tussen de oudermannen en de gilden onderling. In 1341 werd bepaald, op grond van een kennelijk reeds langer bestaande gewoonte, dat elke *wake* twee raadsleden zou leveren.²⁷ Dit waren de 'waken' of waakdistricten van vermoedelijk veel oudere oorsprong, elf in getal, via welke de burgers hun plicht van nachtwacht en patrouille uitoefenden, zowel binnen de stad, langs de stadswallen of -muren als op de uitkijktorens.²⁸ Op zeker moment hadden de gilden de organisatie van de wacht naar zich getrokken of toegewezen gekregen en raakten zij als gevolg daarvan vast gekoppeld aan deze waakindeling. Elk waakdistrict was toegewezen aan één tot maximaal drie gilden, waarschijnlijk afhankelijk van hun getalssterkte. In de praktijk betekende de verkiezingsregel van 1341 met andere

woorden een verdeelsleutel van de raadszetels tussen de 21 gilden. Aangezien toepassing ervan slechts 22 raadszetels (2 x 11) opleverde, zouden de twee overige raadszetels op persoonlijke titel toegekend worden aan gildeleden 'van wie gedacht werd dat zij de stad en de gemene gilden tot nut zouden zijn'.²⁹ Hoe deze regeling in de praktijk voor alle gilden afzonderlijk uitpakte, maakte de overeenkomst zelf echter niet meteen duidelijk. Dit wordt hieronder besproken.

De overeenkomst sprak ten slotte ook voor het eerst van veertien 'hoofdgilden' (*hoofthilden*), waaruit de jaarlijks gekozen voorzitters van de gemene oudermannen, de twee overste oudermannen, moesten voortkomen. Op de precieze consequenties van dit onderscheid tussen hoofdgilden en 'lage gilden' gaan we ook hieronder verder in. Ondanks deze regel waren wél alle oudermannen, van zowel hoofdgilden als lage gilden, betrokken bij de verkiezing van deze overste oudermannen, namelijk via de loting van vijf kiesmannen onder hen.³⁰

De overeenkomst van 1341 vormde in grote lijnen de basis voor de samenstelling en verkiezing van het stadsbestuur tot aan 1528. Tijdens perioden van politieke onrust, zoals in 1379-1380 en in 1455-1456, werd nog wel eens tijdelijk een andere regeling ingesteld, maar men keerde in de praktijk steeds weer terug naar de basisafspraken van 1341.³¹ De regeling zelf paste in een omvangrijke poging van het stadsbestuur en de gilden om de stedelijke constitutie, die sinds de Gildebrief van 1304 sterk veranderd was, opnieuw te redigeren en op schrift te stellen. Het eerste resultaat daarvan was het Stadsboek (of *Liber albus*), waarin meteen ook de overeenkomst van 1341 werd opgenomen.³² Dit Stadsboek, evenals de latere opvolgers daarvan, bevat nog veel meer bepalingen over de precieze werking van het stadsbestuur en het kiesrecht. Aangaande de verkiesbaarheid van burgers bijvoorbeeld, werd reeds rond 1340 in het Stadsboek vastgelegd dat de stadsraad niet toegankelijk was voor burgers die in de kerkelijke ban, tollenaar van het gruihuis of minder dan tien jaar burger waren, en evenmin voor hen die het jaar daarvóór al bestuurslid waren geweest.³³ Op al deze aanvullende regels gaan we hier verder niet in, hoewel ze natuurlijk wel concrete gevolgen hadden voor de toegankelijkheid van het stadsbestuur. Relevant is vooral om te beseffen dat de overeenkomst van 1341 wel de belangrijkste, maar niet de enige regels bevatte en dat ook ná 1341 de ontwikkeling van bestuurlijke instituties en regelingen allerminst tot stilstand kwam. De overeenkomst van 1341 leverde daarbij wel het kader waarbinnen deze ontwikkelingen plaatsvonden; de fundamenteën voor de samenstelling en verkiezing van het stadsbestuur bleken zo voor lange tijd te zijn vastgelegd.

Representatie van gilden en sociale belangen in de praktijk, 1304-1341

De *gemene* of politieke gilden³⁴ vormden na 1304 voor de burgers van Utrecht nagenoeg het enige portaal tot een positie in het Utrechtse stadsbestuur. Alleen de schepenbank, en uiteraard de landsheerlijke functie van schout, bleef openstaan voor burgers zonder gildelidmaatschap; maar ook de schepenen dienden door uit de gilden afkomstige raadsleden gekozen te worden.³⁵ Hoe waren deze gilden nu in de praktijk in het stadsbestuur van Utrecht vertegenwoordigd? Voor wat betreft de periode vóór 1341 blijft in dat opzicht veel onzeker. Zelfs hoeveel en welke gilden via hun oudermannen bij de uitvaardiging van de Gildebrief betrokken waren en tot politiek gilde verheven werden, is niet met zekerheid bekend. Alleen het bakkersgilde wordt in 1304 met name genoemd, maar verder spreekt de brief slechts in het algemeen van 'de gemene oudermannen van de gemene gilden'.³⁶ Het aantal van 21 gilden blijkt pas duidelijk, en dan nog steeds impliciet, uit de overeenkomst van 1341. De vroegst overgeleverde lijst van gilden, waardoor hun namen en koppeling aan de waken bekend worden, dateert van niet eerder dan eind 1347.³⁷ Ook weten we pas vanaf 1341 zeker dat veertien van deze gilden hoofdgilden waren en de overige dus 'lage' gilden. Hoe zat dit in 1304? In sommige steden, zoals Luik, veranderde het aantal gilden dat deelhad aan het

stadsbestuur in de loop van de veertiende eeuw nog enkele keren, terwijl andere steden in dit opzicht een grote mate van stabiliteit vertoonden.³⁸ Utrecht lijkt in dat kader wel tot de ‘stabiele’ steden te hebben behoord. Dit kan blijken uit de terloopse manier waarop de overeenkomst van 1341 melding maakt van 42 oudermannen (twee per gilde, dat wil zeggen 21 gilden) en van veertien hoofdgilden, wat doet vermoeden dat deze verdeling toen al gangbaar was. Daarnaast vertoonde de indeling vanaf 1341 tot 1528 een grote mate van continuïteit.³⁹ Ten slotte spreekt uit het feit dat het aantal gilden een symbolisch getal was (3×7 , de ‘volheid’ representerend), een bewuste keuze op in de eerste plaats niet-economische gronden.⁴⁰ Daarom wordt er hier van uitgegaan dat het reeds in 1304 de later bekende 21 gilden waren, die via de Gildebrief politieke erkenning zochten, en dat zij ook toen al in veertien hoge en zeven lagere gilden waren ingedeeld.

Utrecht zou in dit opzicht een voorbeeld hebben kunnen nemen aan de Italiaanse stad Florence, dat sinds de *Ordinamenti di Giustizia* van 1293 eveneens 21 politieke gilden kende, waarvan - precies omgekeerd - zeven grote (*arti maggiori*) en veertien kleinere (*arti minori*).⁴¹ Slechts twaalf daarvan (zeven hoofdgilden plus vijf ‘middengilden’), waaronder zich de internationale lakenhandelaars, bankiers en notarissen bevonden, verdeelden echter sinds 1293 onderling de toegang tot het stadsbestuur. De negen kleinste, vooral ambachtelijke, gilden kregen slechts beperkte rechten. Het is hypothetisch mogelijk dat de veertien hoofdgilden in Utrecht in eerste instantie in 1304, naar het voorbeeld van Florence, de toegang tot raad en schepenbank naar zich hebben toegetrokken, ten nadele van de lage gilden. De Gildebrief maakte dan wel alle gemene gilden autonoom en onderdeel van het college van gemene oudermannen, maar hoe precies de verkiezing van raadsleden zou verlopen, werd, zoals we zagen, pas in 1341 procedureel vastgelegd.

De verdeling in Utrecht tussen veertien hoofdgilden en zeven lage gilden weerspiegelde tot op zekere hoogte de van elders bekende statusverschillen tussen op koophandel gerichte versus zuiver ambachtelijke beroepsgroepen (zie ook de lijst in tabel 1).⁴² In Utrecht waren de hoofdgilden die zich uitsluitend met handel bezighielden - zoals wantsnijders (handel in laken of want), korenkopers (graanhandel), marslieden (handel in allerlei ambachtelijke producten) en boterlieden (handel in zuivel) - echter in de minderheid. De meeste hoofdgilden vertoonden in hun opzet een combinatie van ambacht en kleinhandel of winkelierschap. Concrete voorbeelden hiervan zijn de bakkers, vleeshouwers, riemsnijders (bewerkers van leer) en smeden. Daarnaast speelde ongetwijfeld de omvang en het relatieve economische belang van het bedrijf een rol bij de verdeling tussen hoofdgilden en lage gilden. De Utrechtse hoofdgilden telden onder zich ook een ‘echt’ ambachtsgilde als de louwers (leerlooiers), hoewel die elders vaak als onrespectabel werden beschouwd. Dit hing samen met het economische belang van de verwerking van huiden voor de ledernijverheid, waarin Utrecht al in de dertiende eeuw een specialisatie ontwikkelde.⁴³ Naast de louwers waren ook de grauwwerkers (bewerkers van pels of bont), corduaniers (schoenmakers) en riemsnijders hoofdgilden. In tegenstelling tot de productie van lederwaren, die deels op de export gericht was, had de productie van laken juist een gering economisch belang in Utrecht, in tegenstelling tot de handel in (of invoer van) laken en de kleermakerij van gesneden laken. Dit blijkt ook uit de status van de in de lakenproductie werkzame gilden: de linnenwevers en de wolwevers, waartoe ook andere ambachtsgilden uit de lakennijverheid behoorden (zoals ververs of volders), behoorden in Utrecht tot de lage gilden.⁴⁴

Uit deze indeling van gilden, die in elke stad anders was en daarmee tot op zekere hoogte de sociaaleconomische verhoudingen weerspiegelde, valt goed Utrechts sterk gediversifieerde nijverheids- en kleinhandelskarakter af te lezen. Kleinschalige productie van consumptiegoederen en

handel op de lokale en regionale markten namen hier een belangrijke plaats in. Hieraan droeg tevens bij dat Utrecht als bisschopsstad een bestuurlijk en cultureel-religieus centrum was. Dit zorgde voor een bloeiende lokale markt voor zowel ingevoerde als lokaal geproduceerde (luxe)goederen, onder andere voor de in grote getale aanwezige geestelijken.⁴⁵ Opvallend aan de Utrechtse gildenindeling is desondanks dat de 'echte' kooplieden - groothandelaars op de interregionale markten, makelaars - er niet met een eigen gilde in vertegenwoordigd waren. Dit lijkt in 1304 een politieke keuze te zijn geweest. Interregionale groothandel, bijvoorbeeld in wijn, laken of andere goederen, die traditioneel het terrein van de patricische kooplieden was, was rond 1300 en ook nog lang daarna economisch van groot belang voor de stad. Een 'wijnkopersgilde', als mogelijke opvolger van de dertiende-eeuwse hanze van Rijnkooplieden, is er echter nooit gekomen.⁴⁶ Deze kooplieden - te rekenen onder de burgers 'zonder ambacht' - verspreidden zich daardoor na 1304 over meerdere gilden en misten een eigen organisatie om hun economische belangen te behartigen.⁴⁷

De hypothese van Kaj van Vliet, dat het eerste en meest prestigieuze wantsnijdersgilde al in de dertiende eeuw de rol van de Rijnkoopliedenhanze overnam en de patricische kooplieden ging organiseren, lijkt in dit kader niet houdbaar.⁴⁸ In de praktijk bleken patricische burgers zich namelijk niet alleen bij het wantsnijdersgilde aan te sluiten. Over het tempo waarin patriciërs zich na 1304 in de ambachtsgilden lieten opnemen en de keuzes die zij daarin maakten, zijn helaas zeer weinig gegevens voorhanden. Een lijst met ballingen uit het jaar 1346 laat evenwel zien dat telgen van oude patricische families aanwezig waren in het wantsnijdersgilde (Van den Velde, Van den Veen), het marsliedengilde (Van den Velde), het riemsnijdersgilde (Ouderidder) en wellicht bij de wolwevers (Hardebol). Leden van de ministeriale familie Proys bevonden zich volgens dezelfde lijst bij de louwers, en dit bleef ook zo in de vijftiende eeuw.⁴⁹ In het algemeen kan aangenomen worden dat deze zuiver politieke leden vooral die gilden kozen waarin zij de meeste kans op een bestuurlijke carrière en sociaaleconomisch interessante netwerken te verwachten hadden; dat wil zeggen, de hoofdgilden. Mogelijk speelde bij de keuze ook de woonplaats of wijk (waak?) in de stad een rol.⁵⁰ In de vijftiende eeuw, waarover meer informatie is, blijken afstammelingen van patricische families zich over veel verschillende gilden verspreid te hebben. Een voorbeeld is de familie Van Lichtenberg, over wie in de veertiende eeuw geen informatie beschikbaar is, maar waarvan telgen zich in de eerste helft van de vijftiende eeuw bevonden in onder andere het wantsnijders-, boterlieden- en bijlhouwersgilde.⁵¹ Hoewel het wantsnijdersgilde als eerste gilde, net als in veel andere Duitse steden, naar verhouding de meeste patriciërs en ministerialen lijkt te hebben aangetrokken, was het dus geenszins het enige gilde waarin zij na 1304 opgenomen werden.⁵²

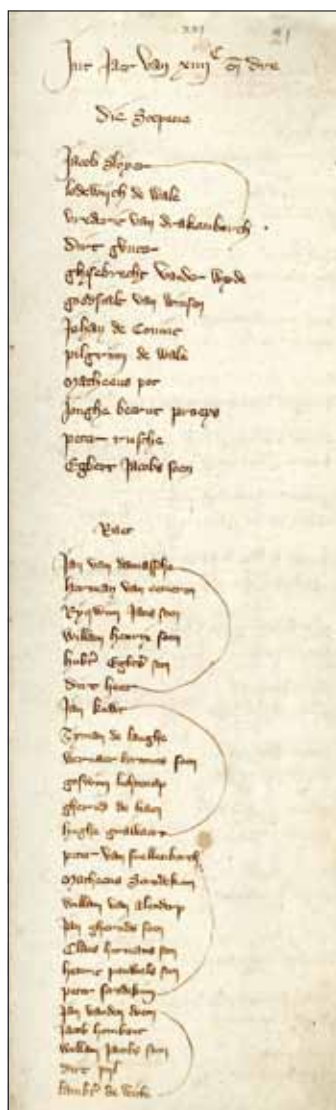
Over de manier waarop gilden en beroepsgroepen direct na de afkondiging van de Gildebrief in 1304 in het stadsbestuur vertegenwoordigd werden, blijft al met al veel onzeker door het gebrek aan informatie. Het vermoeden is echter groot dat Utrecht reeds vanaf het begin 21 politieke gilden kende, onderverdeeld in veertien hoofdgilden en zeven lage gilden - een opzet waarvoor het verre Florence een inspiratiebron kan hebben gevormd. De verdeling tussen hoofdgilden en lage gilden weerspiegelde tot op zekere hoogte de sociaaleconomische verhoudingen in Utrecht, met een nadruk op kleinhandel en bedrijven waarin ambacht en detailhandel samengingen. Deze verdeling had ook consequenties voor de bestuurlijke machtsverdeling, maar hoe dit laatste in de praktijk precies uitpakte, is onduidelijk. Wel duidelijk is dat in het Utrechtse politieke gildesysteem alleen kleinhandel en ambachten een formele stem kregen. De patricische burgers van vóór 1304, die zich vaak met groothandel hadden beziggehouden, traden in de praktijk toe tot verschillende (hoofd)gilden, waaronder de wantsnijders, maar ook andere gilden.

Machtsverhoudingen tussen de gilden na 1341: de 'gildehiërarchie'

In het algemeen kan aangenomen worden dat de opname in de Utrechtse gilden van niet-ambachtelijke, vaak elite burgers leidde tot een grotere mate van sociale diversiteit binnen de gilden en tot een verwatering van hun professionele karakter en de door hen voorgestane sociaaleconomische belangen. Er is wel gesteld dat de Utrechtse gilden in de late middeleeuwen daardoor in de eerste plaats als 'kiescolleges' te karakteriseren zouden zijn.⁵³ Met de Gildebrief werd echter ook het economisch lidmaatschap verplicht voor alle inwoners met een beroep dat in een van de gilden vertegenwoordigd was, of zij nu burger waren of niet, man of vrouw (de *Zunftzwang*).⁵⁴ Dit betekende in eerste instantie juist ook een versterking van de gilden als bedrijfsverenigingen. Bovendien kan het tempo en de diepgang van de sociale veranderingen binnen de gilden gemakkelijk overschat worden. We kunnen er van uitgaan dat deze veranderingen zeer geleidelijk verliepen en zich bovendien niet in alle 21 gilden op dezelfde wijze voltrokken. Bepaalde, vooral zuiver ambachtelijke, gilden, evenals gilden waarin het lidmaatschap (en het ambacht) in grote mate van vader op zoon werd overgedragen, waren waarschijnlijk beter in staat dan andere om hun sociaaleconomische samenhang te bewaren.⁵⁵ Dit kan in Utrecht met name gegolden hebben voor de lage gilden, die voor politieke leden minder interessant waren, en voor 'erfelijke' gilden als de vleeshouwers en bakkers. Zeker in de veertiende eeuw werden de gilden, naar men mag aannemen, nog vooral gekenmerkt door de beroepsgroepen die zij verenigden, ondanks de beperkte instroom van elite en andere politieke leden. Op de langere termijn lijkt de professionele verwatering van de gilden echter wel een onomkeerbaar proces te zijn geweest, totdat zij na de afschaffing van de politieke gilden in 1528 weer zuiver economische verenigingen werden.⁵⁶

We nemen dus aan dat de 21 gilden in Utrecht nog lange tijd na 1304 te karakteriseren zijn als bedrijfsverenigingen die bepaalde sociale en economische belangen vertegenwoordigden. Voor de representatie van de gilden in de periode na 1341 kunnen we deels op de overeenkomst van 20 januari 1341 steunen, en daarnaast op gegevens over de samenstelling van het dagelijkse stadsbestuur zoals die in toenemende mate blijken uit rechtsboeken (beginnend met het Stadsboek) en nieuwe bestuurlijke registers.⁵⁷ De verhoudingen tussen de 21 gilden ontstonden echter in het geval van Utrecht niet alleen op basis van formele overeenkomsten, maar lijken ook in de politieke praktijk gegroeid te zijn, zonder schriftelijke registratie na te laten. Uit andere steden, zoals Gent en Brugge, is bekend dat enigszins stabiele politieke machtsverhoudingen tussen de gilden pas tot stand kwamen na een langdurig proces van experimenten, aanpassingen en soms ook oproeren. Dit proces nam een groot deel van de veertiende eeuw in beslag en kon tot nieuwe afspraken leiden, onder andere over de zetelverdeling in de magistraat. Deze afspraken of 'verdeelsleutels' werden echter niet altijd opgeschreven en vergen in dat geval een minutieuze reconstructie.⁵⁸

De overeenkomst van 1341, die expliciet was bedoeld om 'rust en vrede' in de stad te bevorderen, kan in Utrecht een dergelijke 'pacificerende' bedoeling hebben gehad.⁵⁹ Maar ook deze overeenkomst legde de verhoudingen tussen de gilden niet tot in detail vast, met name die tussen de in één vaak verenigde gilden.⁶⁰ Bovendien kunnen ook daarna in Utrecht conflicten zijn blijven bestaan, dan wel nieuwe zijn gerezen, over de zetelverdeling tussen de gilden in het dagelijkse bestuur van de stadsraad en de concrete invloed die daarmee gepaard ging. Een expliciete aanwijzing voor het bestaan van zo'n conflict biedt een uitspraak van de oude en nieuwe raad uit 1465.⁶¹ De wolwevers, die samen een vaak vormden met de louwers, klaagden in dat jaar over *enen raide, den die louwer nu hebben ende die wolweveren ghenen*, wat betekent dat het louwersgilde in 1465 (of langer al) de twee raadszetels van hun vaak bezette. De oude en nieuwe raad erkenden echter dat de wolwevers een aanspraak op één raadszetel konden doen gelden op

Een voorbeeld van hoe de namen van de raadsleden (en de overige bestuursleden) aan het begin van elk bestuursjaar werden opgetekend in het Raadsdagelijks Boek, hier uit 1403. In deze lijsten hield men doorgaans de volgorde van de waken aan, maar werden niet de specifieke gilden of waken waaruit de raadsleden afkomstig waren, genoteerd. Mogelijk gebeurde dit omdat de raadsleden na hun verkiezing officieel allereerst de belangen van de stad en de gehele gildegemeenschap dienden, en slechts in tweede instantie dat van hun gilde. HUA, SA I, inv. 13-1, f. 21.

grond van een langer bestaande gewoonte. Zij besloten dat die rait uut der louwer gilde, by den ghemeynen oudermans ghekoeren, rait bliven zel dit jaer uut tot Lichtmissen toe, ende die wollenweveren zellen dan van Onser Vrouwen te Lichtmisse voert alle jaeren hoeren rait hebben, als zy van den LXXX jaeren herwerts ghehadt hebben. Uit deze uitspraak blijkt dus dat rond 1385, tachtig jaar vóór deze uitspraak en ruim veertig jaar na de overeenkomst van 1341, de zetelverdeling tussen deze gilden nog niet vastlag, maar ook dat hieromtrent in de loop van de tijd tradities ontstonden waaraan gilden op den duur erkende aanspraken konden ontlenen.

Uit een nauwgezette analyse van de bestuurslijsten tussen 1402-1459 blijkt inderdaad dat er in 1402 reeds een tamelijk stabiel systeem van zetelverdeling tussen de 21 gilden in de raad in werking was, dat bovendien met geringe wijzigingen tot het einde van de onderzochte periode (1459) werd gehandhaafd. Net als in Gent en Brugge kan een dergelijke machtsverdeling ook in Utrecht in de loop van de tweede helft van de veertiende eeuw tot stand zijn gekomen. Het gaat daarbij alleen om zetels in de raad (in enge zin).⁶² Alle gilden waren immers met twee oudermannen vertegenwoordigd in het college van oudermannen, terwijl de schepenbank officieel geen gildevertegenwoordiging binnen het stadsbestuur vormde (maar zie hieronder!). Om deze verdeelsleutel te reconstrueren, werd voor elk raadslid in deze periode getracht het gilde waartoe hij

behoorde, vast te stellen door koppeling van gegevens over oudermansfuncties die hij eventueel in andere jaren vervulde.⁶³ Uit deze exercitie kwam al spoedig een duidelijke verdeelsleutel van de raadszetels naar voren (zie tabel 1). Alleen de jaren 1455-1456 vormden ten gevolge van de alternatieve regelingen van januari en maart 1455 een tijdelijke breuk op het weergegeven patroon.⁶⁴

De verdeling van raadszetels binnen de waken bleek in de periode 1402-1459 vooral, maar niet uitsluitend, afhankelijk van de status van het gilde als hoofdgilde of lage gilde. Daardoor waren gilden in de praktijk niet, met één, of met twee zetels in de raad vertegenwoordigd. Enkele lage gilden, met name de wolwevers, de oude wantsnijders (verstellers en opkopers van tweedehands laken) en de steenbikkers (bouwmeesters, -vakkers en stratenmakers), beschikten echter wel over een vaste raadszetel. Bij de laatste twee was dit een logisch gevolg van het feit dat zij samen een waak vormden, terwijl de wolwevers vermoedelijk voor hun zetel hadden moeten 'vechten'. De verdeling van twee raadszetels per waak leverde in totaal 22 raden op, terwijl de

raad 24 leden telde. De twee laatste raden werden zoals we zagen formeel op basis van persoonlijke geschiktheid uit alle gilden gekozen. Deze zogenaamde raadsleden 'van de straat' kwamen echter in de praktijk eveneens aan de hoofdgilden toe (zie tabel 2).⁶⁵

De hoofdgilden domineerden daarnaast de schepenbank (waartoe formeel ook niet-gildeleden toegang hadden) en leverden steeds de bestuurders voor de meest invloedrijke functies, die van de stadsoversten en kameraars (zie tabellen 2 en 3).⁶⁶ Geen enkele schepen van wie het gilde vastgesteld kon worden (meer dan 75%) behoorde in deze periode tot een laag gilde. Bovendien werden schepenen tot op zekere hoogte wel degelijk als representanten van hun gilde gezien. Dit blijkt uit een besluit uit 1439 aangaande de periodieke prijsstelling van brood, waarbij geen *scepenen*, *rade off oudermans van der backer ghilde* aanwezig mochten zijn.⁶⁷ Hoofdgilden waren dus met meer zetels vertegenwoordigd in de stadsraad van oudermannen, raden en schepenen en hadden exclusief toegang tot de meest invloedrijke functies van burgemeester, overste ouderman en kameraar. Enkele lage gilden echter, namelijk de wolwevers, steenbikkers en oude wantsnijders, hadden in de periode 1402-1459 wel een vaste jaarlijkse raadszetel, al konden hun leden geen overste of schepen worden.

Tussen de hoofdgilden onderling bestonden er evenwel ook grote verschillen. De sterkste positie kwam duidelijk toe aan het eerste gilde van de wantsnijders. Dit blijkt uit de informele verdeling van zetels in de schepenbank, en uit die van de functies van stadsoverste en kameraar (zie tabellen 2 en 3). Achter deze posities is in de periode 1402-1459 geen systeem of gewoonte van rotatie tussen de verschillende hoofdgilden aangetroffen, met uitzondering van de jaren 1455-1456, toen elk hoofdgilde één schepenzetel kreeg toegewezen.⁶⁸ Leden van het wantsnijdersgilde alleen bezetten in deze periode zeker 16% van alle beschikbare schepenzetels en 14% van alle posities als overste of kameraar. Hierin werden zij gevolgd door leden van het marsliedengilde en op enige afstand daarvan door boterlieden en riemsnijders. Andere hoofdgilden als de snijders, bakkers en vleeshouwers brachten echter naar verhouding zeer weinig oversten en schepenen voort (2 à 3%). Ook was er verschil in welke soort oversten een gilde het meest leverde. Het riemsnijdersgilde produceerde bijvoorbeeld beduidend meer overste oudermannen dan schepen- of raadsburgemeesters, terwijl het boterliedengilde relatief veel kameraars voortbracht.

Op grond van de mate van daadwerkelijke representatie en invloed in het stadsbestuur (als raden, schepenen, oversten, kameraars) ontstaat een beeld van een grotendeels informele bestuurlijke hiërarchie van de 21 Utrechtse gilden, die gold in de jaren 1402-1459, maar in de veertiende eeuw zijn oorsprong gevonden moet hebben:

hoofdgilden:

- top: wantsnijders;
- subtop: marslieden, boterlieden, riemsnijders;
- 'middengilden'⁶⁹: louwers, korenkopers, grauwwerkers, bijlhouders, smeden;
- ondergerepresenteerde hoofdgilden: snijders, bakkers, vleeshouwers (tot 1433), brouwers (vanaf 1433), viskopers, corduaniers⁷⁰;

lage gilden:

- 'hogere' lage gilden (met vaste vertegenwoordiging in de raad in enge zin): wolwevers, steenbikkers, oude wantsnijders;
- laagste gilden: zadelaars (het 'kunstenaarsgilde')⁷¹, molenaars, linnenwevers, oude corduaniers (verstellers van schoenen).

Deze 'gildehiërarchie' doet vermoeden dat het vijftiende-eeuwse Utrechtse stadsbestuur, en waarschijnlijk ook het veertiende-eeuwse, voor een belangrijk deel steunde op de handelselite van de stad (wantsnijders, marslieden bijvoorbeeld) en in iets mindere mate op producenten/ondernemers van goederen die deels bestemd waren voor de export of de luxe-markt, zoals lederen producten, pels- en smeedwerk. Producenten en winkeliers van gewone consumptiegoederen die zich vooral op de lokale markt richtten (bakkers, vleeshouwers, lage gilden) hadden in dit opzicht minder kansen. Hierbij dient wel te worden benadrukt dat, ondanks deze 'gildehiërarchie', alle gilden verzekerd bleven van twee oudermannenzetels in de stadsraad. Dit in tegenstelling tot steden waar bepaalde gilden, zoals de volders te Gent na 1360 of de kleinste gilden van Florence, geheel van het stadsbestuur werden uitgesloten. Ook waren alle gilden in Utrecht, zowel hoofdgilden als lage gilden, aan elkaar gelijkwaardig als het aankwam op hun bijdrage aan het gildeleger, de nachtwacht en het onderhoud van de stadsmuren. Dit moet symbolisch van groot belang zijn geweest voor de status van de betrokken gildeleden en beroepsgroepen.⁷²

In hoeverre de machtsverhoudingen tussen de gilden ook te maken hadden met de verdeling van rijkdom in de gilden, is een moeilijke vraag. Algemeen gesproken liepen de geconstateerde machtsverhoudingen tussen de gilden waarschijnlijk wel grofweg samen met verschillen in welvaart en sociale status tussen de diverse beroepsgroepen in de stad. Met name de hoofdgilden konden in de praktijk echter door de combinatie van politieke en economische leden een grote sociale diversiteit vertonen. Zij herbergden waarschijnlijk zowel rijke kooplieden (en nakomelingen van patriciërs), bankiers, renteniers en ambachtelijke ondernemers alsook minder welvarende producenten en winkeliers uit de lagere middengroepen.⁷³ De meeste gilden zullen voor wat betreft hun burgerleden een combinatie van leden uit de elites en de middengroepen hebben gekend. Hoe de verhouding in elk gilde lag, is op dit moment nauwelijks te zeggen, met uitzondering misschien van het elitaire wantsnijdersgilde en de lage gilden, die politiek en economisch minder belangrijk waren en daarom vermoedelijk veel minder welvarende leden bevatten.⁷⁴ De bovengenoemde gildehiërarchie komt ook niet meer dan globaal overeen met de verdeling van rijkdom binnen de gilden die Berents berekende voor, in dit geval, het einde van de vijftiende eeuw.⁷⁵ Natuurlijk is over deze vraag op individueel niveau, via prosopografisch onderzoek van de bestuurdersgroep, nog veel meer uit te zoeken.

Het principe van gildevertegenwoordiging moet ten slotte ook niet al te absoluut opgevat worden. Zo kwam uit hetzelfde onderzoek naar voren dat sommige Utrechtse families in de vijftiende eeuw een bovenmatig grote bestuurlijke rol wisten te spelen binnen enkele gilden, doordat zij in opeenvolgende generaties meerdere bestuurders voor hun gilde leverden. In hoeverre we hier te maken hebben met representatie van familie- of gildebelangen is in deze gevallen niet duidelijk te onderscheiden. De familie Knijff is een voorbeeld van een dergelijke invloedrijke familie binnen het snijdersgilde; bij de corduaniers werd deze rol vervuld door de familie Sloyer, en bij de louwers door de familie Proys.⁷⁶ Met name van deze laatste, ministeriale familie is niet te verwachten dat zij zich ooit persoonlijk met het louwersambacht hebben ingelaten. In de meeste gilden lagen de verhoudingen echter niet zo duidelijk en was er meer concurrentie tussen verschillende bestuurders en hun families; bovendien kwam deze 'monopolisering' in de praktijk vooral voor bij overste- en kameraarsfuncties en veel minder bij andere bestuursfuncties.

Mobiliteit van stadsbestuurders: 1402-1459

Bovenstaande overwegingen maken wel duidelijk dat het onderzoek naar de machtsverhoudingen tussen de gilden, en daarmee naar de vertegenwoordiging van sociaaleconomische

belangen(groepen) in het stadsbestuur, aangevuld dient te worden met onderzoek dat uitgaat van de individuele stadsbestuurders en hun families. In wat volgt proberen we meer inzicht te krijgen in de mate van toegankelijkheid van het dagelijkse stadsbestuur voor individuele burgers. Daarbij houden we in gedachte dat leden van hoofdgilden *sowieso* ruimere kansen hadden dan leden van lage gilden, die uitsluitend voor oudermansfuncties, en slechts in sommige gevallen voor raadsfuncties, in aanmerking kwamen. De centrale vraag is: hoe open of gesloten was de bestuurdersgroep in de praktijk, en wat was - in tweede instantie - het verband tussen politieke invloed en sociale status of economische bezigheid? Opnieuw vormen daarbij de bestuurderslijsten uit de periode 1402-1459 de onderzoeksbasis.

Bij een open systeem van verkiezing en verkiesbaarheid, zoals in Utrecht na 1304 gold, kan het lastig zijn om een bestuurlijke elite als groep af te bakenen.⁷⁷ Voor het bestaan van een dergelijke elite, ook al waren de grenzen enigszins fluïde, is het noodzakelijk dat de meeste en de meest invloedrijke posities in het stadsbestuur in de praktijk onder een beperkt aantal burgers werden verdeeld. Vaak ook gingen zij, door bijvoorbeeld binnen dezelfde groep huwelijkspartners te zoeken (endogamie), in sociaal opzicht een duidelijke groep vormen. Meer onderzoek is nodig, met name naar het huwelijksgedrag onder Utrechtse bestuurders⁷⁸, maar in het algemeen lijkt aan de voorwaarden voor het bestaan van een dergelijke elite in Utrecht aan het begin van de vijftiende eeuw voldaan te zijn, als we kijken naar de frequentie waarmee bestuurders gemiddeld ambten vervulden en naar de aard van die ambten. Deze analyse laat zien dat de ruim 1100 Utrechtse bestuurders die in de periode 1402-1459 een functie in het stadsbestuur vervulden, gemiddeld 4,15 keer zetelden als schepen, raad of ouderman (zie tabel 4). De helft van hen zetelde echter slechts één of twee keer in het stadsbestuur, terwijl 17% van de bestuurders (197 personen) in deze periode carrières doorliep van acht of meer jaren en daarmee ongeveer de helft van alle beschikbare zetels vulde. In werkelijkheid waren carrières dan nog dubbel zo lang, aangezien een jaar als nieuwraad (de jaren die hier geteld zijn) steeds werd afgewisseld met een jaar als oudraad. Daarmee was de omvang van de bestuurlijke top in Utrecht in deze periode, ondanks de formeel ruime toegankelijkheid, zondermeer vergelijkbaar met die van het kleinere en als 'oligarchisch' beschouwde Leiden, waar gilden helemaal geen invloed in het stadsbestuur hadden en zo'n 15% van de bestuurders acht of meer functies bekleedde.⁷⁹

Bijna de helft van de stadsbestuurders trad in deze periode alleen als ouderman van zijn gilde op, waaruit tevens blijkt dat deze functie in veel gevallen als opstap in het Utrechtse stadsbestuur fungeerde (zie tabel 5). Onder degenen die in hun carrière één of meer keren ouderman waren (80% van alle bestuurders), was het gemiddelde aantal functies bovendien 4,38, terwijl dit gemiddelde onder de veel kleinere groep die één of meer keren in de schepenenbank zat (15,5%), niet minder dan 7,66 bedroeg. Hieruit wordt een in de praktijk geldende bestuurlijke hiërarchie duidelijk, waarbij politieke kansen, en daarmee status en invloed, toenamen naarmate men optrad als ouderman, raad of schepen. De kans op doorstroming tussen de functies was bovendien niet gelijk verdeeld: ruim de helft van de oudermannen kwam in zijn carrière niet verder dan dat - hoe lang deze carrière ook was - en slechts 11% van hen bereikte ooit een zetel in de schepenenbank.⁸⁰ Daartegenover vervulde meer dan de helft van de schepenen óók ooit een positie als ouderman in zijn politieke loopbaan. Raadsleden (in enge zin) hadden in dit opzicht een tussenpositie. Er waren ook bestuurders die in hun carrière de stap van ouderman oversloegen en meteen doorstroonden naar functies als raad of schepen, maar het meest gewoon was het toch om verschillende functies in de loop van het bestuurlijke leven af te wisselen (zie tabel 5).⁸¹

De doorstroming was, niet verwonderlijk, het geringste naar functies aan de top van het dagelijkse stadsbestuur, dat wil zeggen naar ambten als burgemeester of overste ouderman. Zij kwamen in de praktijk uit een beperkte groep binnen de raadselite voort (9% van alle bestuurders in de periode 1402-1459) en bekleedden niet zelden meerdere mandaten in hun carrière, ondanks het feit dat zij deze posities slechts eens in de vier jaar mochten bekleden (zie tabellen 5 en 6).⁸² Hun gemiddeld aantal verkiezingen in de stadsraad was 10,84, waardoor carrièreduren van twintig tot veertig jaar onder deze groep geen uitzondering waren en zij een grote continuïteit en invloed in het stadsbestuur konden opbouwen.

De vorming van de raadselite

Ondanks de verruiming van het actief en passief kiesrecht en de grotere politieke participatie vanuit meerdere lagen van de burgerij na 1304 tekende zich in de vijftiende eeuw dus een nieuwe bestuurlijke elite of raadselite⁸³ af, waarbinnen de doorstroming relatief gering was en de toegankelijkheid vanuit de burgerij beperkt. De groep burgers die we rond 1400 en daarna als raadselite zouden kunnen aanmerken, bestond op het eerste gezicht uit (1) nakomelingen van oude patricische families (zoals leden van de families Van Lichtenberg, Van Drakenburg en Grawert); (2) leden van uit het Nedersticht afkomstige ministeriale families, die zich in de loop van de veertiende eeuw in de stad vestigden (bijvoorbeeld leden van de families Van der Aa, Proys of Van Amerongen); en (3) leden van een nieuw opgeklommen 'gildenelite' uit een ambachtelijk of kleinhandelsmilieu. Een zekere indicatie voor een niet-elitaire herkomst biedt het hebben van een patroniem in plaats van een achternaam. Binnen de Utrechtse bestuurderstop die in de periode 1402-1459 acht keer of vaker een functie in de stadsraad bekleedde (17%), werd 22% alleen met de naam van de vader, en eventueel grootvader, aangeduid. Een voorbeeld is de invloedrijke vleeshouwer Hendrik Jacobszoon (Frederikszoon).

De banden tussen van oorsprong patricische burgers, ministeriale burgers en uit de ambachtsgilden afkomstige bestuurders kunnen in de loop van de tijd nauw zijn geworden door huwelijken en zakelijke samenwerking, zowel door contacten binnen de gilden als via het stadsbestuur. De precieze reikwijdte van dit sociale en politieke proces is op dit moment moeilijk te volgen vanwege de schaarse bronnen vóór 1400 en het gebrek aan voorstudies. Twee vermoedens kunnen echter wel uitgesproken worden: ten eerste, dat het proces van sociale vermenging al vroeg in de veertiende eeuw, of zelfs al in de dertiende eeuw, op gang kwam, en ten tweede, dat persoonlijke relaties het eerst en vooral ontstonden tussen families die zich met handel bezighielden, of dit nu internationale handel op het Rijngebied, Vlaanderen of verder weg was, of regionale en lokale kleinhandel. Een aanwijzing hiervoor is te vinden in de door Van Vliet geponeerde stelling dat lange-afstandshandelaren, c.q. patriciërs, zich zelf in de dertiende eeuw al in toenemende mate waren gaan richten op markten dichterbij.⁸⁴ Een vroeg voorbeeld van de vorming van concrete banden is de geschiedenis van Godschalk de Merseman. Zijn 'achternaam' ontleende deze Godschalk waarschijnlijk aan zijn regionale handelsactiviteiten en zijn lidmaatschap van het marsliedengilde. Hij was reeds vanaf 1305 regelmatig schepen. Zijn zoon Arnoud Godschalkszoon trouwde met een dochter van de patricische Gerrit Vrenke en verwierf een bisschoppelijk dienstmansgoed. Diens zoon Gerard noemde zich naar de prestigieuze familie van zijn moeder (Gerard Vrenke Arnoudsz) en trouwde zelf weer met een dochter van de patricische Jacob van Lichtenberg en Mabelia uten Goye (de laatste uit de burggravenfamilie). Van hen stamden de Van Winssens en Vrenke van Winssens af, die in de vijftiende eeuw tot de Utrechtse raadselite behoorden, enkele heerlijkheden verwierven en onder andere verwant raakten aan de burggravenfamilie van Montfoort.⁸⁵ Dergelijke banden en netwerken kunnen misschien ook al vroeg het overwicht

van handelsbelangen - van kooplieden evenals op (inter)regionale markten georiënteerde ambachtsmeesters in de hoofdgilden - in het dagelijkse stadsbestuur hebben gestimuleerd.

Voor het belang dat welvaart en status in het algemeen hadden om toegang te krijgen tot bestuursfuncties, zijn overigens verschillende verklaringen aan te dragen.⁸⁶ Duidelijk is enerzijds dat persoonlijke welvaart in de meeste laatmiddeleeuwse steden een belangrijk criterium of zelfs een voorwaarde was voor de uitoefening van publieke functies, en Utrecht lijkt op dit beeld geen uitzondering geweest te zijn. Het communale gedachtengoed - waarbij de gilden aansloten - legde vanouds al een koppeling tussen sociaaleconomische en financiële zelfstandigheid en het recht op inspraak in de gemeenschap. Dit kwam binnen steden tot uiting in de beperking van politieke medezeggenschap tot degenen die vrij waren en een huis of grond in de stad bezaten, de burgerij, later (in Utrecht) gedefinieerd als de volwaardige leden van de gilden met burgerrecht.⁸⁷ In de praktijk waren dit zelfstandige ambachtsmeesters, winkeliers of marskramers, kooplieden en burgers zonder beroepsmatige bezigheid. In de Gildebrief van 30 januari 1455 werd het principe zelfs vastgelegd in de vorm van een vermogens eis voor stadsbestuurders, die voor de oudermannen al snel werd losgelaten, en een jaar later ook weer voor de overige bestuurders.⁸⁸ Door deze opvatting hoefde er ook geen innerlijke tegenspraak te bestaan tussen burgerinspraak en een dagelijks bestuur door welvarende leden van de gemeenschap, zolang die gemeenschap als geheel via representatie of directe inspraak maar voldoende mogelijkheden tot medezeggenschap had, en de bestuurlijke elite bovendien niet verwordde tot een gesloten bestuurskliek.⁸⁹ In het Utrecht van rond 1400 - in tegenstelling tot rond 1300! - werd onder andere aan deze laatste voorwaarden voldaan door het relatief open kiessysteem waarin een grote waarde werd gehecht aan loting, en het systeem van zetelverdeling tussen de 21 gilden, dat op zichzelf een groot deel van het aanwezige handels- en bedrijfsleven dekte.

Er waren anderzijds ook praktische omstandigheden waardoor goedge burgers meer kans hadden om in het stadsbestuur gekozen te worden. Van Uytven wees er in zijn studie naar de laatmiddeleeuwse stadsbestuurders in de Nederlanden reeds op dat bestuurlijke functies doorgaans onbezoldigd waren, zodat zij in de praktijk slechts toegankelijk waren voor burgers die voldoende tijd en geld hadden om politieke ambten te vervullen. Ook in Utrecht waren bestuurlijke ambten onbezoldigd. Daarnaast wordt in de literatuur gewezen op het principe van de *Abkömmlichkeit* of de 'beschikbaarheid': ook bij armere burgers bestond vaak de neiging om de best beschikbare, dat wil zeggen de politiek en zakelijk meest ervaren burgers voor bestuurlijk verantwoordelijke functies te (her)kiezen.⁹⁰

Het belang van deze principes blijkt nog het duidelijkst bij de selectie van de meest invloedrijke posities in het Utrechtse stadsbestuur, die tevens de grootste tijdsinvestering vergden: die van de burgemeesters en overste oudermannen, de 'vier oversten'. Zoals hierboven al werd vastgesteld, hing een verkiezing als overste niet in de eerste plaats van het gilde af. In de praktijk waren sommige hoofdgilden, zoals de wantsnijders, veel meer dan andere vertegenwoordigd in overstefuncties. Het was daarnaast niet ongewoon dat één gilde in een bestuursjaar meerdere oversten leverde, zoals de grauwwerkers met twee oversten in 1408, of de wantsnijders, die niet minder dan drie van de vier oversteposities vulden in 1409. Het is daarom ook niet te verwachten dat zij als representanten van hun gilde in deze posities terechtkwamen, maar op grond van andere criteria. Een van de belangrijkste elementen in de verkiezing van oversten in Utrecht lijkt zeker status, persoonlijk of van de familie, geweest te zijn, naast de noodzakelijke bestuurlijke ambitie of competentie die misschien een gebrek aan status kon compenseren. Opvallend veel burgemeesters in de eerste helft van de vijftiende eeuw waren ridderlijk levende burgers van oude patricische en/of

ministeriale afkomst. De welgeboren status is onder andere af te leiden uit de posities die sommigen van hen in andere jaren bekleedden als schout, kastelein of maarschalk in bisschoppelijke dienst. Het relatieve gewicht van stadsoversten van riddermatige status of afkomst, hoewel op dit moment moeilijk te kwantificeren zonder aanvullend onderzoek, kan eveneens op pragmatische gronden verklaard worden: het kon nuttig zijn om de stad naar buiten toe te laten vertegenwoordigen door bestuurders die op gelijk niveau konden onderhandelen met andere machten, zoals de bisschop-stadsheer, de kapittelgeestelijkheid, edelen en ministerialen uit de regio en buitenlandse vorsten. Zij dienden bovendien voldoende gezag of militaire ervaring te hebben om het stadsleger te leiden.⁹¹ Naarmate zij nauwer bij het bestuur van de oversten betrokken raakten, gold dit evenzeer voor de overste oudermannen als voor de burgemeesters.

Conclusie en vooruitblik

De veertiende eeuw liet grote veranderingen zien in de toegankelijkheid en samenstelling van het Utrechtse dagelijkse stadsbestuur. Uit een combinatie van onderzoek naar de veertiende-eeuwse afspraken en regelingen en naar de bestuurderslijsten vanaf het moment dat zij beschikbaar zijn (1402-1459), komen enkele ontwikkelingen duidelijk naar voren. De eerste betrof de vorming van een zelfbewuste politieke gemeenschap van burger-gildeleden, waarin voor het eerst, via hun organisatie in ambachts- en kleinhandelsgilden, ook de sociale middengroepen in de stad waren opgenomen. Door middel van actief en passief kiesrecht, de ontwikkeling van regels van representatie en eventueel directe participatie in de stadsraad, konden zij daadwerkelijk hun stempel op de stedelijke politiek drukken en hun belangen doen vertegenwoordigen. Een blijk van het succes van de gilden was onder andere dat ook de oude patricische en ministeriale elites in het gildesysteem (en het gildeleven!) werden geïncorporeerd en via dezelfde gilden politiek actief werden.

De tweede ontwikkeling betrof de creatie, in de loop van de veertiende eeuw, van een nieuwe bestuurlijke elite of raadselite, die sociaal gezien op het eerste gezicht een combinatie vormde van nakomelingen van oude patricische families, later ingestroomde ministeriale families en een nieuwe, via de gilden opgeklommen elite van handelaars en ambachtsmeesters. Deze raadselite had in de praktijk, zo bleek uit het onderzoek naar de bestuurderslijsten over 1402-1459, beduidend meer kansen op invloedrijke posities in het stadsbestuur dan andere burgers. In de toegankelijkheid van het stadsbestuur in deze periode kan zelfs zondermeer een vergelijking gemaakt worden met doorgaans als 'oligarchisch' bestempelde besturen als die van Leiden.

Wat betreft de kansen voor politiek ambitieuze burgers hing veel af van het gilde waartoe men behoorde. De ontwikkeling van de raadselite in Utrecht ging samen met de creatie van een bestuurlijk systeem dat gebaseerd was op een gedifferentieerde representatie vanuit de gilden. In formele zin werden de verhoudingen tussen de verschillende gilden vooral vastgelegd via het onderscheid tussen hoofdgilden en lage gilden, maar ook tussen de hoofdgilden onderling ontstonden grote verschillen voor wat betreft daadwerkelijke invloed en vertegenwoordiging. De deels informele machtsverdeling, die nawijsbaar vanaf 1400 vrij stabiel was, lijkt vooral in het voordeel te hebben gewerkt van op (inter)regionale handel georiënteerde burgers, zowel kooplieden als ambachtsmeesters, en in het nadeel van lokaal actieve producenten en winkeliers van gewone consumptiegoederen. Door deze gedifferentieerde representatie ontstond een politieke 'gildehiërarchie'.

Ondanks de op het eerste gezicht vrij stabiele politieke *status-quo* in de veertiende en vijftiende eeuw zijn er echter ook voldoende aanwijzingen dat deze machtsverschillen verzet oproepen

onder bepaalde gilden en burgers. De sinds 1304 gevestigde corporatieve tradities en inspraakmogelijkheden boden voor dit verzet ook deels de mogelijkheden. Soms kwam het echter tot een gewapende opstand of oproer. Het is misschien niet toevallig dat juist een ambachtelijk hoofdgilde (!) als de vleeshouwers, dat vooral lokale en beperkt regionale belangen vertegenwoordigde en vermoedelijk overwegend bestond uit leden uit de (lagere) middengroepen, relatief vaak bij politieke onrust betrokken was. Dit was zo bij de grote gewapende confrontaties in het stadscentrum in het najaar van 1346 en opnieuw tijdens het Utrechtse Schisma, in de jaren 1420 en 1430.⁹² In 1433 leidden de vele 'vergaderingen' van het gilde en de 'lasten' en 'vechtpartijen' die zij veroorzaakten, zoals de oude en nieuwe raad het verwoordden, zelfs tot hun opheffing. Het vleeshuis, waar zoveel gewraakte vergaderingen gehouden waren, werd afgebroken en het gilde vervangen door een nieuw gilde voor de brouwers. De vleeshouwers zelf werden over de andere gilden verspreid, in een poging door dezelfde raadselite om hen effectief monddood te maken.⁹³ Ook in de jaren 1455-1456 kan men achter de nieuwe, tijdelijke Gildebrieven de belangen van ondervertegenwoordigde hoofdgilden vermoeden, die via een wijziging van de samenstelling van de stadsraad evenveel recht kregen als hun machtige collega-gilden op zetels in de schepenbank, de raad en het college van oudermannen.⁹⁴

Al met al bleken in het door de gilden geregeerde Utrecht de mogelijkheden tot inspraak van gildeleden die niet tot de bestuurlijke elite of tot de 'juiste' (hoofd)gilden behoorden, in de vijftiende eeuw beperkt te zijn. Met name bij de meest invloedrijke functies, die van de stadsoversten, lijken persoonlijke status en familieachtergrond een veel grotere rol te hebben gespeeld dan representatie van gildebelangen. Veel gilden verloren hierdoor in de loop van de tijd hun functie als toegangsportaal tot de werkelijke regeringsmacht. Door de vorming van een raadselite, waartoe ook oudermannen als gildebestuurders behoorden, kwam er bovendien een scheiding tot stand tussen bestuurselite, c.q. gildeleiding, en 'gildebasis'. In dit verband zou men van oligarchisering kunnen spreken - een populair begrip als het gaat om laatmiddeleeuwse stadsbesturen - maar deze term brengt ook moeilijkheden met zich mee, aangezien hij allerlei negatieve associaties oproept en niet door iedereen op dezelfde wijze gedefinieerd wordt.⁹⁵ Vruchtbaarder lijkt het om te kijken naar de concrete politieke praktijken en de veranderingen die daarin in de loop van de tijd optraden, zoals ook in deze bijdrage gepoogd werd.⁹⁶ Het proces van verenging en afsluiting van de bestuurstop, waar deze veranderingen mede toe leidden, was bovendien rond 1450 nog niet voltooid.⁹⁷

Op dit vlak valt nog veel meer te onderzoeken, onder meer door een prosopografisch onderzoek naar de bestuurdersgroep of raadselite in Utrecht te verrichten, zoals dat reeds voor sommige andere steden gebeurd is. Daarnaast is het mogelijk om meer onderzoek te verrichten naar de ontwikkeling van politieke instituties en (informele) bestuurlijke praktijken in Utrecht na 1304. Enkele voorbeelden van praktijken die invloed hadden op de daadwerkelijke toegankelijkheid van het stadsbestuur en de machtsverhoudingen in de stad, zijn die rondom de verlening en ontneming van passief en actief kiesrecht (ook wel samen te vatten als 'burgerrechtspolitiek')⁹⁸, de verhoudingen tussen de oude en nieuwe raad tegenover inspraakmogelijkheden van de gildeleden-vergaderingen (de zogenaamde gemene morgenspraken), of de mate waarin gilden invloed wisten uit te oefenen op het sociaaleconomische en fiscale beleid van de stad. Al deze onderwerpen zijn voor laatmiddeleeuws Utrecht nog nauwelijks bestudeerd. Aanvullend onderzoek in één of meerdere van deze richtingen is noodzakelijk om het beeld te verhelderen van de manier waarop het Utrechtse stadsbestuur in de periode van het gildebestuur functioneerde binnen zijn directe sociale en politieke context.

Gebruikte afkortingen

HUA	Het Utrechts Archief
JOU	Jaarboek(je) Oud-Utrecht
OSU	Oorkondenboek Sticht Utrecht
SA	Stadsarchief

Bronnen

HUA, SA I, nrs. 13, 16, 587.
HUA, Gilden te Utrecht, inv. g.

Literatuur

- Berents 1972** ➤ D.A. Berents, 'Gegoede burgerij in Utrecht in de 15e eeuw', *JOU* 1972, 78-92.
- Berents 1976a** ➤ D.A. Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht*, Utrecht 1976.
- Berents 1976b** ➤ D.A. Berents, 'Protectie en gilden te Utrecht in de late middeleeuwen', *JOU* 1976, 30-72.
- Berkelbach van der Sprenkel 1923** ➤ J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Geschiedenis van het bisdom Utrecht van 1281 tot 1305*, Utrecht 1923.
- Berkenvelder 2005** ➤ F.C. Berkenvelder, *Stedelijk burgerrecht en burgerschap in Deventer, Kampen en Zwolle, 1302-1811*, Zwolle 2005.
- Beukers 2007** ➤ M. Beukers, 'De route van de wijn. Wijn en wijnhandel in de stad Utrecht in de veertiende en vijftiende eeuw; een eerste verkenning', *JOU* 2007, 5-45.
- Blickle 2000** ➤ P. Blickle, *Kommunalismus. Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform. II: Europa*, München 2000.
- Blockmans 1987** ➤ W.P. Blockmans, 'Mobiliteit in stadsbesturen 1400-1550', in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje (reds.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen*, Utrecht 1987.
- Boone 1990a** ➤ M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384-ca. 1453: een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, Brussel 1990.
- Boone 1990b** ➤ M. Boone, *Geld en macht: de Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, Gent 1990.
- De Bruijn 1996** ➤ M.W.J. De Bruijn, 'Consules civitatis. Ontstaan en opkomst van de Utrechtse gemeenteraad', *JOU* 1996, 5-44.
- Brand 1996** ➤ H. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)*, Leuven en Apeldoorn 1996.
- Buitelaar 1993** ➤ A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek*, Hilversum 1993.
- Burgers 1991** ➤ J.W.J. Burgers, 'Tussen burgerij en adel. De financiële, politieke en maatschappelijke carrière van de Utrechtse patriciër Lambert de Vries (ca. 1250-1316?)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991) 1-32.
- Burman 1750** ➤ K. Burman, *Utrechtsche jaarboeken van de vyftiende eeuw, vervattende het merkwaardige in het Gesticht, en voornamentlyk in de stad Utrecht, zedert den jare 1402 en vervolgens voorgevallen*, Utrecht 1750.
- Van Daal 1984** ➤ Ph. van Daal, 'Van Winssen/Vrencke van Winssen/Voet van Winssen', *De Nederlandsche leeuw* 101 (1984) k. 118-120.
- Dumolyn 2013** ➤ J. Dumolyn, 'Later medieval and early modern urban elites: social categories and social dynamics', in: M. Asenjo-González (red.), *Urban elites and aristocratic behaviour in the Spanish Kingdoms at the end of the middle ages*, Turnhout 2013, 3-18.
- Heurneman 2007** ➤ M. Heurneman, *Waard om te weten. Leemtelijst geschiedschrijving provincie Utrecht*, Utrecht 2007.
- Van den Hoven van Genderen 1987** ➤ A.J. van den Hoven van Genderen, *Het Kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15de eeuw*, Utrecht 1987.
- Van den Hoven van Genderen 2000** ➤ A.J. van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', in: R.E. de Bruin e.a. (reds.), *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000, 113-189.
- Van den Hoven van Genderen en Rommes 1995** ➤ A.J. van den Hoven van Genderen en R. Rommes, 'Rijk en talrijk. Beschouwingen over de omvang van de Utrechtse bevolking tussen circa 1300 en het begin van de 17e eeuw', *JOU* 1995, 53-85.
- Immink en Maris (reds.) 1969** ➤ P.W.A. Immink en A. Johanna Maris (reds.), *Registrum Guidonis. Het zogenaamde register van Guy van Avesnes, vorst-bisschop van Utrecht (1301-1317), met aansluitende stukken tot 1320*, Utrecht 1969.
- Isenmann 2012** ➤ E. Isenmann, *Die deutsche Stadt im Mittelalter, 1150-1550*, Wenen etc. 2012.
- Van Kan 1988** ➤ F.J.W. van Kan, *Sluetsels tot de macht: de ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420*, Hilversum 1988.
- Kwakman 2005** ➤ C. Kwakman, 'Slijkburgers in Utrecht', *Madoc* 19 (2005) 167-174.
- Maarschalkerweerd 1991** ➤ Ph. Maarschalkerweerd, 'Het Amersfoortse burgerschap in de late middeleeuwen', *JOU* 1991, 39-58.
- Mertens 1996** ➤ J. Mertens, 'Brugge en Gent. De vertegenwoordiging van de "leden" in de stadsmagistraat', in: J. de Zutter e.a. (reds.), *Qui valet ingenio. Liber amicorum Johan Decavele*, Gent 1996, 385-391.
- De Meyer en Van den Elzen 1988** ➤ G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen, 'Het huwelijk van burgers in de late middeleeuwen', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 14 (1988) 1-28.
- Muller (red.) 1883-1885** ➤ S. Muller Fz., *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht*, 4 dln., 's-Gravenhage 1883-1885.
- Muller 1900** ➤ S. Muller Fz., 'De gilden', in: idem, *Schetsen uit de middeleeuwen I*, Amsterdam 1900, 109-158.
- Najemy 1982** ➤ J.M. Najemy, *Corporatism and consensus in Florentine electoral politics, 1280-1400*, Chapel Hill 1982.
- Najemy 2006** ➤ J.M. Najemy, *A history of Florence, 1200-1575*, Malden, MA etc. 2006.
- Olde Meierink e.a. (reds.) 1995** ➤ B. Olde Meierink e.a. (reds.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995.

- OSU** ➤ K. Heeringa (red.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, 5 dln., Utrecht 1920-1959.
- Overvoorde en Joosting (reds.) 1897** ➤ J.C. Overvoorde en J.G.C. Joosting (reds.), *De gilden van Utrecht tot 1528*, 2 dln., 's-Gravenhage 1897.
- Prak 2000-2001** ➤ M. Prak, 'Kommunalismus en de steden in de Noordelijke Nederlanden ten tijde van de Republiek', *Noordbrabants historisch jaarboek* 17-18 (2000-2001) 10-44.
- Prak 2006** ➤ M. Prak, 'Corporate politics in the Low Countries: guilds as institutions, 14th to 18th centuries', in: idem e.a. (reds.), *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power, and representation*, Aldershot 2006, 74-106.
- Schilling 1992** ➤ H. Schilling, 'Civic republicanism in late medieval and early modern German cities', in: idem, *Religion, political culture and the emergence of early modern society. Essays in German and Dutch history*, Leiden 1992, 3-59.
- Schreiner en Meier (reds.) 1994** ➤ K. Schreiner en U. Meier (reds.), *Stadtregiment und Bürgerfreiheit. Handlungsspielräume in deutschen und italienischen Städten des Späten Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, Göttingen 1994.
- Schultz 1985** ➤ K. Schultz, 'Patriziergesellschaften und Zünfte in den mittel- und oberrheinischen Bischofsstädten', in: B. Schweinöcker (red.), *Gilden und Zünfte. Kaufmännische und gewerbliche Genossenschaften im frühen und hohen Mittelalter*, Sigmaringen 1985, 311-335.
- Schultz 1994** ➤ K. Schultz, 'Die politische Zunft. Eine der spätmittelalterliche Stadt prägende Institution?', in: W. Ehbrecht (red.), *Verwaltung und Politik in Städten Mitteleuropas. Beiträge zu Verfassungsnorm und Verfassungswirklichkeit in altständischer Zeit*, Keulen 1994, 1-20.
- Shaw 2006** ➤ C. Shaw, *Popular government and oligarchy in Renaissance Italy*, Leiden en Boston 2006.
- Struick 1964** ➤ J.E.A.L. Struick, 'Het bewind van de gilden en de strijd om het bisdom in de stad Utrecht, 1455-1456', in: W. Jappe Alberts e.a. (reds.), *Postillen over kerk en maatschappij in de vijftiende en zestiende eeuw. Aangeboden aan prof.dr. R.R. Post bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen*, Utrecht 1964, 85-116.
- Struick 1968** ➤ J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht en Antwerpen 1968.
- Trio e.a. (reds.) 2002** ➤ P. Trio, D. Heirbaut en D. van den Auweele (reds.), *Omtrent 1302*, Leuven 2002.
- Van Uytven 1962** ➤ R. van Uytven, 'Plutokratie in de "oude democratieën der Nederlanden". Cijfers en beschouwingen omtrent de korporatieve organisatie en de sociale structuur der gemeenten in de late middeleeuwen', *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis* 16 (1962) 373-409.
- Van Uytven 1982** ➤ R. van Uytven, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', in: D.P. Blok (red.), *(Nieuwe) Algemene geschiedenis der Nederlanden III*, Haarlem 1982, 188-253.
- Vijlbrief 1950** ➤ I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie. Een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht*, Amsterdam 1950.
- Van Vliet 1991** ➤ K. van Vliet, *Markt in middeleeuws Utrecht*, onuitgeg. doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 1991.
- Van Vliet 2000** ➤ K. van Vliet, 'De stad van de burgers (1122-1304)', in: R.E. de Bruin e.a. (reds.), *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000, 73-111.
- Van de Water 1729** ➤ J. van de Water (red.), *Groot plaacaatboek vervattende alle de placaten... der stad Utrecht...* III, Utrecht 1729.
- Wyffels 1951** ➤ C. Wyffels, *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant*, Brussel 1951.

Noten

- 1 Vgl. Maarschalkerweerd 1991; Berkenvelder 2005.
- 2 Van den Hoven van Genderen en Rommes 1995; zie ook Kwakman 2005.
- 3 Van Uytven 1962.
- 4 Vgl. bijvoorbeeld Shaw 2006; Najemy 1982; Schreiner en Meier (reds.) 1994.
- 5 Blockmans 1987; Van Uytven 1962.
- 6 Cf. Van Uytven 1982; Van den Hoven van Genderen en Rommes 1995; Van Vliet 1991.
- 7 Zie voor de formele regelingen met name Muller (red.) 1883-1885, deel IV (inleiding); Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, deel I. De inleidingen op deze bronnenedities zijn degelijk en nog steeds erg nuttig, hoewel ze inmiddels op een aantal punten verouderd of ontoereikend zijn, met name waar het de ontwikkelingen van instituties door de tijd heen en de bestuurlijke praktijken betreft. Hier ligt nog een onderzoeksveld open.
- 8 Berents concentreerde zich op het einde van de vijftiende eeuw: Berents 1972, m.n. 90-91; zie ook Struick 1968, 68-69; Vijlbrief 1950, 25-41; Van den Hoven van Genderen 2000. Voor de begrippen 'ministeriaal' en 'welgeboren', zie Buitelaar 1993.
- 9 Cf. Prak 2006. Alleen in Dordrecht kregen gilden ook een zekere stem in het stadsbestuur, maar pas later en onder andere voorwaarden.
- 10 Meer informatie over de laatmiddeleeuwse bestuurlijke instellingen en ambten via: Muller (red.) 1883-1885, IV, *passim*; Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, m.n. deel I; Van de Water 1729; Van den Hoven van Genderen 2000; De Bruijn 1996; Berents 1976a, 13-21. De eerste en tweede kameraar werden in de praktijk steeds alleen gekozen onder de nieuwe raden en schepenen, op welke wijze is onduidelijk; zij dienden (zeer) kapitaalkrachtig te zijn. Vanaf 1455 waren zij gesalarieerde ambtenaren buiten de stadsraad om die voor vier, later drie jaar werden aangesteld: Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, 74-75 en 97. In de kameraarsrekeningen rekenden de kameraars zichzelf tot de stadsoversten.
- 11 Via de raadsdagelijkse boeken, die elk bestuursjaar beginnen met de samenstelling van het nieuwe stadsbestuur per 2 februari (Maria Lichtmis), aangevuld met de namen van de kwartierhoofdmannen in de buurspraakboeken (reeds vanaf 1385): HUA, SA I, nrs. 13 en 16; deels gepubliceerd via Burman 1750.

- 12 Voor de veertiende eeuw zijn bijna uitsluitend de namen van schepenen bekend via schepenbrieven, die bijeengebracht werden in lijsten door Van de Water 1729, 147-153. Deze lijsten zijn niet geheel betrouwbaar.
- 13 Uitgave van verspreide bronnen betreffende de Utrechtse gilden en enkele bewaarde gildeboeken: Overvoorde en Joosting (reds.) 1897.
- 14 Zie ook de bijlage. In het onderzoek werden geen individuele carrières vervolgd ná 1459.
- 15 Vgl. Heurneman 2007, 33: de samenstelling en ontwikkeling van de laatmiddeleeuwse elites in Utrecht, zeker voor wat betreft de stedelijke bestuurselite, is wel mogelijk nog een 'witte vlek' in de provinciale geschiedschrijving!
- 16 Editie: Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, 52-55, zie ook 55-56 voor de bevestiging van deze brief door bisschop Gwijde op 14 november 1305. De aanhef luidt: *Wi ghemene oudermanne van den ghemenen ghilden van der stat van Utrecht maken cont...*
- 17 Edities: Muller (red.) 1883-1885, I, 34-36 (op basis van het Stadsboek, aldaar nr. 80), waar de overeenkomst het opschrift draagt *Van den oudermannen ende den raet te kyesen*; Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, 56-58 (op basis van een origineel charter afkomstig uit het smedenarchief).
- 18 In de aanhef van de overeenkomst staat dat schepenen, raad en gemene oudermannen van de oude en nieuwe raad de navolgende punten *eendrachtelike ende mit goeden berade overeenghedraghen* zijn, dat wil zeggen 'overeengekomen' (zie noot 17 hierboven). De naam voor de Gildebrief van 1304 is authentiek: hij komt als zodanig reeds voor in de overeenkomst van 1341 (*die oude ghildebrief*, art. 5) en in het stadskopijboek B van circa 1395, waar het opschrift luidt: *Dit is der ghilden brief van Utrecht ende heet die oude ghildenbrief*; de bevestiging van bisschop Gwijde van 14 november 1305 spreekt in dit verband van *der ghilden recht ende hore brieve, die si ghemaket hebben*. Zie Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, 52 en 56.
- 19 Cf. Wyffels 1951.
- 20 Zie met name Van Vliet 1991, 103 e.v.; Van Vliet 2000; zie ook Trio e.a. (reds.) 2002; Wyffels 1951.
- 21 Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, 52-56, met name artikelen 1-4, 9 en 11-13.
- 22 Zie voor de vroege werking en samenstelling van de stadsraad met name het 'huisrecht' (*Vans huysrechte*), dat als eerste hoofdstuk in het Stadsboek (zie ook noot 32) werd opgenomen: Muller (red.) 1883-1885, I, 4-6.
- 23 *Ende alle die borgers, die binnen comen sullen ende in ghenen ghilden en waren, die sel men ontfanen int ghilde van horen ambochten; ende dieghene, die van ghienen ambocht en zijn, die sal men ontfanen in den ghilden, die si kiesen daer si in begheren te wesen, al zonder enich ghelt te nemene van him ofte eisen*. Immink en Maris (reds.) 1969, 174-175. Zie voor de politieke achtergrond Burgers 1991.
- 24 Muller 1900, 116-119; Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, xxx-xxxii.
- 25 Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, 56-58, met name artikelen 1-3 (over de oudermansverkiezing); zie ook art. 8, waarin de functie van ouderman werd voorbehouden aan volle gildebroeders die het gilde 'met de hand voerden', of gevoerd hadden, of wie het gilde was 'aangeërfd' of 'aangeboren'.
- 26 Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, 58 (art. 11).
- 27 Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, 35 (art. 4): *Ende alse si [de kiesmannen uit de gilden] ghecoren hebben, so sellen si die nywe oudermanne al rechtevoert, sonder runen of raden mit hem of mit anders yemant, in der stat rade presenteren, daer te zweren ende dien raed te kyesen alse ghewoenlic is; dat is te verstaen van elker wake tue raetsmanne, ende dander tue raetsmanne daren boven, die sellen si nemen wt dien ghilden bi hoeren ede die hem donct datter stat nutte sijn ende oorbaerlike ende den menen ghilden*. Het zou hier een gewoonte kunnen betreffen die ook al vóór 1304 werd toegepast bij de verkiezing van raadsleden uit de burgergemeenschap. Dit zou ook kunnen verklaren waarom bij de raadskeuze in 1341 op de waakingdeling werd teruggegrepen; vgl. De Bruijn 1996, 33-34, die voor de dertiende eeuw coöptatie van de raden door de schepenen vermoedde.
- 28 Over de waakorganisatie: Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, ccx-ccxv.
- 29 Zie noot 27 hierboven.
- 30 Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, 58 (art. 9).
- 31 Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, 58-59, 64-98 en 101-112; Van den Hoven van Genderen 2000, 132-133; Struick 1964.
- 32 Zie Muller (red.) 1883-1885, I, 1-68 (editie); IV, 353-362 (toelichting). Doorgaans wordt dit rechtsboek *Liber albus* ('Witte boek') genoemd, naar de naam die het boek aan het einde van de vijftiende eeuw kreeg en die Muller aanhield bij zijn editie. Vanaf zijn ontstaan in 1340 stond het echter lange tijd bekend als *der stat boec* (*dier dre alleens zijn*), zodat hier de veertiende-eeuwse benaming, modern vertaald als 'Stadsboek', is gekozen. Zie p. 361 over de verschillende benamingen van het boek door de geschiedenis heen.
- 33 Muller (red.) 1883-1885, I, 5, 29, 30 en 36 (resp. nr. 1, art. 10; en nrs. 68, 72 en 81). De Gildebrief van 1304 had overigens in dit verband al vastgesteld dat raadsleden geen kleding van 'heren' mochten dragen (als teken van dienstbaarheid) en dat tussen schepenen en raadsleden geen eerste-graads verwantschap mocht bestaan (Overvoorde en Joosting [reds.] 1897, 53-54 [art. 5, 13]). Naar de voorwaarden voor kiesbaarheid, die ook later steeds meer werden uitgebreid (onder andere via het strafrecht), zou zelfstandig onderzoek gedaan kunnen worden, omdat zij in de praktijk sterk de grenzen van het actieve kiesrecht in de stad bepaalden.
- 34 Naar de begripsbepaling bij Schultz 1994, 1, 3 en *passim*; onder andere (p. 3): *...denn Zunft bedeutete jetzt nicht mehr das organisierte Gewerbe, sondern eben die politische Untergliederung der Stadtgemeinde...*
- 35 Dit bleef ook zo na 1341 (Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, 57 [art. 5]), waardoor in theorie de mogelijkheid bestond dat er ook in vijftiende eeuw nog schepenen zonder gildelidmaatschap voorkwamen. Alleen in de jaren 1455-1456 kregen de (twaalf) hoofdgilden elk formeel één schepenzetel toegewezen, zie daarvoor ook noot 64 hieronder.
- 36 Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, 52-54 (art. 20-21 en aanhef).
- 37 In de overeenkomst van 1341 wordt gesproken van 42 oudermannen (twee per gilde) en 14 hoofdgilden: Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, 58 (art. 9). De oudste complete lijst met 21 gilden, ingedeeld per waak, is overgeleverd in een brief van het stadsbestuur aan Brugge van 30 november 1347: *ibidem*, I, 123-124; origineel: HUA, Gilden te Utrecht, inv. 9. De gilden die samen een waak vormen, worden in deze brief samengevoegd door middel van het woord *ende*.
- 38 Zie het overzicht bij Isenmann 2012, 809-811.

- 39 Zie voor de enkele tussentijdse wijzigingen Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, xix, xxiii-xxviii en clxvii-clxxiii.
- 40 Echte verzamelgilden kende Utrecht echter nauwelijks; zie het overzicht van de bijbehorende beroepen per gilde in Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, xviii-xxiii.
- 41 Najemy 2006, 43-44; over eventuele beïnvloeding van de *Ordinamenti di Giustizia* op Utrecht, zie Berkelbach van der Sprenkel 1923, 116. Een stad dichterbij Utrecht die eenzelfde aantal politieke gilden kende, was er naar mijn weten op dat moment niet. Concrete beïnvloeding vanuit Florence kan geschied zijn via handelscontacten met Vlaanderen, eventueel ook rechtstreeks met Italië, en via de aanwezigheid van Italiaanse wisselaars en bankiers in de Nederlandse steden, in Utrecht zelf geattesteerd vanaf 1260 (*OSU* III, nr. 1530).
- 42 Cf. het nuttige overzicht bij Isenmann 2012, 690-697 (De lage gilden te Utrecht waren, in elk geval vanaf de vijftiende eeuw, de molenaars, linnenwevers, wolwevers, oude corduaniers (schoenlappers), oude wantsnijders (opkopers en verstellers van tweedehands kleding), steenbikkers en zadelaars).
- 43 Van Vliet 1991, 90-91.
- 44 Over de laatmiddeleeuwse lakennijverheid in Utrecht, die tegen het einde van de 14e eeuw wel enigszins tot ontwikkeling kwam: Berents 1976b, 52-53; Muller 1900, 112-113, 118.
- 45 Zie in het algemeen Van Vliet 1991; Van den Hoven van Genderen 2000; Isenmann 2012, 809-810.
- 46 Cf. Van Vliet 1991; Beukers 2007; Muller 1900; Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, iv en xviii-xix n. 1. In Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, II, 445-467, kregen bronnen betreffende de wijnkopers een eigen afdeling, ondanks het feit dat zij geen gilde vormden en ook niet als beroepsgroep formeel bij een bepaald gilde behoorden.
- 47 De wijnhandelaar Timan Hasert was bijvoorbeeld lid van het smedengilde: HUA, SA I, inv. 13-2, f. 119; en inv. 587-2, f. 54v.
- 48 Van Vliet 1991, 90-91. Volgens deze hypothese was de koopliedenhantse in de loop van de tweede helft van de dertiende eeuw reeds zelfstandig tot wantsnijdersgilde geëvolueerd, op grond van het toenemende belang van de lakenhandel voor de Utrechtse kooplieden-patriciers en naar het voorbeeld van andere steden als Deventer en Dordrecht.
- 49 Muller (red.) 1883-1885, I, 61.
- 50 Zie bijvoorbeeld *Proyes hofstede*, welke zich 'achter de louwers' bevond: Muller (red.) 1883-1885, I, 56 (te dateren vóór 1340).
- 51 Op basis van de bestuurderslijsten van 1402-1459 (HUA, SA I, nr. 13) bijvoorbeeld Jan van Lichtenberg van Landschoon bij de wantsnijders, maar diens gelijknamige zoon (de jonge) bij de bijlhouwers; Alfer en Jacob van Lichtenberg bij de boterlieden, Jan Proys van Lichtenberg (zoon van Berend Proys) bij de louwers. De daadwerkelijke bezigheden van deze telgen zijn zelden bekend. Een ander voorbeeld is de familie Grawert (alias de patricische Ouderidders), waarvan leden aan het begin van de vijftiende eeuw behoorden tot onder andere (!) de smeden (Wouter, Dirk, Peter en Gerrit), korenkopers (Huge en diens zoon Jan), snijders (Herman) en bijlhouwers (Berend Grawert Hugen).
- 52 Vgl. Schultz 1985, 313; Isenmann 2012, 799. In Utrecht weigerde het wantsnijdersgilde in de vijftiende eeuw leden die 'arm' waren: Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, II, 10; vgl. ook Berents 1972, die berekende dat juist het marsliedengilde aan het einde van de vijftiende eeuw de meeste burgers uit de elite leek te bevatten, met het wantsnijdersgilde meteen daarachter.
- 53 Bijvoorbeeld Vijlbrief 1950, 29-30; Muller, 'De gilden', 148; vgl. Schultz 1994.
- 54 *Ende zo wie hem ghenen wil aen enighen ambachten, dat ghilde heeft, diet nyet aengheeft en is, die zellent winnen, ist mansname ist vrouwenname*. Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, 54 (art. 19).
- 55 Cf. Schultz 1994, 3-4.
- 56 Met name vanaf begin vijftiende eeuw zijn er meldingen die duiden op het loslaten van de sociaaleconomische basis van de gilden, doordat nieuwe burgers regelmatig aan gilden werden toegewezen, niet op grond van hun bedrijf, maar op grond van het beleid om bepaalde zwakke gilden getalsmatig te versterken: Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, xlv-xlv.
- 57 Overzicht van deze schriftelijkzinking bij Muller (red.) 1883-1885, IV, 353 e.v.
- 58 Hier is ter vergelijking voornamelijk gebruik gemaakt van een studie aangaande de zetelverdelingen in de schepenbanken van Brugge en Gent: Mertens 1996, aldaar met aanvullende literatuurverwijzingen.
- 59 Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, 56 (aanhef); cf. Boone 1990a, 49-53 en 158-160, die in de context van dergelijke stabiele machtsverdelingen sprak van 'consociationalisme' (in Nederland beter bekend als 'pacificatiepolitiek').
- 60 Onbekend is daarnaast ook hoe *binnen* gilden verschillende belangen en beroepsgroepen waren vertegenwoordigd in het stadsbestuur. Vgl. bijvoorbeeld voor Vlaamse steden, die een terugkerende competitie kenden tussen de wevers en de volders, terwijl deze beroepsgroepen in Utrecht in één gilde, dat van de wolwevers, verenigd waren. Zie voor dit laatste onder andere Mertens 1996.
- 61 Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, II, 186-187.
- 62 Om misverstanden te voorkomen, wordt met de 'raad' in deze bijdrage steeds alleen de raad in enge zin bedoeld, dat wil zeggen het college van 24 raadsleden, en met de 'stadsraad' de samengestelde vergadering van schepenen, raden en oudermannen.
- 63 Nadat de vaste verdeelsleutel voor de zetels in de raad was gevonden, kon vervolgens voor een deel van de bestuurders die nooit tot ouderman werd verkozen, in een aantal gevallen het gilde alsnog met grote waarschijnlijkheid worden vastgesteld.
- 64 Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, 71-98. Het aantal hoofdgilden werd in 1455-1456 van veertien naar twaalf teruggebracht, en de raadszetels aan de lage gilden ontnomen.
- 65 Vgl. noot 27 hierboven. Over de jaren 1402-1459 heb ik geen zekere afvaardiging vanuit lage gilden aangetroffen bij de raadsleden 'van de straat'. Deze raden werden tot op zekere hoogte wel degelijk als vertegenwoordigers van hun gilde gezien, want in enkele jaren, zoals 1411 en 1426, werden hun namen direct achter de zetels van hun gilde genoteerd.
- 66 De overste oudermannen kwamen reeds sinds 1341 formeel uit de veertien hoofdgilden voort; voor de functie van raadsburgemeester werd dit pas in 1450 vastgelegd, voor de schepenburgemeester nooit (in hun geval omdat zij ook niet-gildeleden konden zijn): zie Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, 58, 67-69. Kameraars kwamen in de praktijk ook steeds uit de hoofdgilden voort, zo bleek uit de analyse van bestuurders die tussen 1402 en 1455 tot eerste of tweede kameraar gekozen werden.
- 67 Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, II, 55.

- 68 Daartoe werd het aantal hoofdgilden teruggebracht van veertien naar twaalf, waarbij de snijders bij de wantsnijders gevoegd werden en de brouwers en viskopers samengingen. Deze vernieuwing werd echter reeds in oktober 1456 tenietgedaan. Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, clxviii-clxx, 72, 78 en 94-95.
- 69 Vgl. de vijf 'middengilden' in het laatmiddeleeuwse Florence, aldaar een officiële onderscheiding binnen de groep van lagere gilden: Najemy 2006, 43.
- 70 Leden van sommige ondervertegenwoordigde hoofdgilden werden daarentegen relatief vaak gekozen als raden 'van de straat', met name vleeshouwers (14%) en snijders (10%). Zie hiervoor tabel 2.
- 71 Zie echter tabel 1, waaruit blijkt dat de zadelars in bepaalde jaren toch een raadszetel wisten te verwerven.
- 72 Cf. Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, clxxi-clxxii.
- 73 Vgl. voor de sociale diversiteit binnen gilden in Florence: Najemy 2006, 35-44.
- 74 Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, II, 10.
- 75 Berents 1972, aldaar op p. 84 een driedeling op basis van aankoopbedragen voor lijfrenten rond 1496: in de hoogste bestedingscategorie zaten marslieden (tussen 5000-6000 pond), wantsnijders, snijders en grauwwerkers (4000-5000 pond); in de midden categorie bakkers, boterlieden, korenkopers, riemsnijders, bijlhouwers en smeden (3000-4000 pond), brouwers en corduaniers (2000-3000 pond), viskopers en louwers (1000-2000 pond); in de laagste categorie leden van de lage gilden (onder 1000 pond).
- 76 Bij de familie Knijf ging het met name om de topbestuurders Jan en Gerrit Knijf, die namens het snijdersgilde resp. 25 (!) en 17 maal een bestuursfunctie voor de stad vervulden, als ouderman, raad of schepen en als overste (overste ouderman of kameraar); bij de familie Sloyer ging het om Klaas en Jan, terwijl andere leden van deze familie ook via andere gilden bestuurlijk actief waren; en ook bij het louwersgilde werden bijna alle overste- en kameraarsfuncties in deze periode bezet door verschillende leden van de familie Proys.
- 77 Dit is tevens een goede reden om voor Utrecht na 1304 van 'elites' en niet meer van een 'patriciaat' te spreken, aangezien dit laatste de associatie wekt van een gesloten bestuurdersgroep zoals dat vóór 1304 het geval was. Cf. Dumolyn 2013, 3-8.
- 78 Zie in het algemeen De Meyer en Van den Elzen 1988, 13-17.
- 79 Voor Leiden: Brand 1996, 49-51; Van Kan 1988, 98-105; vgl. voor andere steden Blockmans 1987, 240 en *passim* (aangaande de steden Gent, Dordrecht, Rotterdam en Zutphen). Opdeling van de periode, in bijvoorbeeld 1402-1430 en 1431-1459, levert overigens slechts lagere gemiddelden op vanwege het wegvallen van de langere carrières en laat daarmee geen betrouwbare 'trend' zien. Dit zou wel mogelijk zijn als de onderzoeksperiode wordt uitgebreid.
- 80 Er waren echter ook bestuurders die zeer lange carrières als ouderman vervulden en die daaraan mogelijk binnen de stadsraad een bovenmatige invloed ontleenden: bijvoorbeeld Willem van der Woert, tussen 1408 en 1443 maar liefst zestien keer ouderman voor het molenaarsgilde; Arend van Tiel, tussen 1427 en 1447 elf keer ouderman bij de boterlieden; en verschillende ouderraden van de familie Schout bij de oude corduaniers (Herman, Jacob en Gerrit Schout, resp. zeven, zes en acht keer ouderman tussen 1402 en 1450). Dergelijke gegevens vertellen tevens veel over de mate van doorstroming en toegankelijkheid van bestuursfuncties op het niveau van elk gilde afzonderlijk.
- 81 Hierbij was er geen voorgeschreven curriculum van ouderman-raad-schepen, maar kwamen in de praktijk alle combinaties in een bestuurlijke carrière voor, zoals ouderman-raad, raad-ouderman, raad-ouderman-schepen, ouderman-schepen-raad enzoverder.
- 82 Deze regel stond in de overeenkomst van 1341 en gold mede voor de kameraar(s): Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, 58 (art. 10). De groep inclusief de kameraars was 144 personen over dezelfde periode; 24 van hen (17%) waren in de loop van hun carrière zowel burgemeester of overste ouderman als kameraar. Vgl. voor een prosopografische analyse van de stadsontvangers in Gent in de periode 1384-1460: Boone 1990b, 199-207.
- 83 Het begrip 'raadselite' sluit met name aan op de Duitse historiografie (*Ratselite*), cf. Isenmann 2012, 363 en 407-412.
- 84 Van Vliet 2000, 97-98; Van Vliet 1991, 91-93.
- 85 Van Daal 1984; Olde Meierink e.a. (red.) 1995, 243.
- 86 Cf. Van Uytven 1962; Berents 1972, 91; Shaw 2006, ix.
- 87 Cf. Blicke 2000, 1-2; in Nederlandse steden: Prak 2000-2001, 14.
- 88 Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, 73, 77-78, 79-81 (gildebrieven van 30 januari 1455, met *verclaringe*, en 31 maart 1455). In oktober 1456 werd deze eis ook voor de raden en schepenen weer losgelaten, toen men grotendeels terugkeerde naar de regeling van 1341 (p. 95-98).
- 89 Zie hiervoor met name Schilling 1991, 19, 28-30; maar vgl. ook Shaw 2006, ix en *passim*; Najemy 1982, 8-14; Isenmann 2012, 244-251.
- 90 Zie onder andere Van Uytven 1962, 408-409; Isenmann 2012, 394-398.
- 91 Cf. Isenmann 2012, 695.
- 92 Aangaande de crisis van oktober-december 1346: Muller (red.) 1883-1885, I, 57-62, waaruit blijkt dat het verzet op 3 oktober 1346 geïnitieerd werd door vleeshouwers (vergelijk de namen op p. 58 en 61). Aangaande hun rol tijdens het Utrechtse schisma (1425-1426 en begin jaren 1430): Burman 1750, I, 431-432.
- 93 Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, II, 89-92; vgl. ook Muller (red.) 1883-1885, I, 42-43 (Stadsboek nr. 90, te dateren tussen 1344 en 1363), m.n. art. 4 en 7.
- 94 Cf. Vijlbrief 1950, 34-37, die dit reeds constateerde; zie ook n. 88 hierboven.
- 95 Zie bijvoorbeeld Shaws definitie van oligarchie (Shaw 2006, ix): *regimes with participation in government restricted to a closed, economically and socially privileged, often hereditary, group*; vgl. Isenmann 2012, 244-246, 248 en 408, die het begrip 'oligarchie' reserveert voor kleine, sociaal homogene bestuurselites die hun regeringsmacht openlijk (!) aanwenden om zichzelf en hun families persoonlijke voordelen te bezorgen en andere bevolkingsgroepen te onderdrukken.
- 96 Zie ook Isenmann 2012, 245.

- 97 In 1528 werd het definitief voltooid met de herinstelling van een oligarchische, door de landsheer aangewezen schepenbank en de ontneming van de politieke rechten aan de gilden door keizer Karel V, maar ook daarvoor waren er al enkele tijdelijke experimenten, zoals in de jaren 1491-1493, toen een 'erfraad' werd ingesteld in plaats van de jaarlijks verkozen raad: zie Overvoorde en Joosting (reds.) 1897, I, clxxvi-clxxx; Van den Hoven van Genderen 2000, 183.
- 98 Zie voor een voorbeeldstudie in dit opzicht Schreiner en Meier (reds.) 1994; voor de term 'burgerrechtspolitiek' ook Isenmann 2012, 141-144.

Bijlagen¹

Tabel 1 - Representatie van de gilden in de raad (in enge zin), 1402-1459

Gilde en waak	Hoofdgilde of laag gilde	Waakindeling (I t/m XI)	Aantal raadszetels	Gewoonlijke positie in lijst raadsleden ²
Wantsnijders	H	I	1	1
Snijders	H	I	1	2
Bakkers	H	II	2	3 en 4
Molenaars	L	II	-	-
Linnenwevers	L	II	-	-
Vleeshouwers/Brouwers	H	III	1	5
Viskopers	H	III	1	6
Louwers	H	IV	1	7
Wolwevers	L	IV	1	8 of na hoofdgilden ³
Marslieden	H	V	1	8 of 9
Boterlieden	H	V	1	9 of 10
Corduaniers	H	VI	2	10 en 11 (of 11 en 12)
Oude corduaniers	L	VI	-	-
Korenkopers	H	VII	2	12 en 13 (of 13 en 14)
Oude wantsnijders	L	VIII	1	15/16 of na hoofdgilden ³
Steenbidders	L	VIII	1	15/16 of na hoofdgilden ³
Grauwwerkers	H	IX	1	14 of 17
Riemsnijders	H	IX	1	15 of 18
Bijlhouwers	H	X	2	16 en 17 (of 19 en 20)
Smeden	H	XI	1 of 2 ⁴	Vanaf 18
Zadelaars	L	XI	0 of 1 ⁴	Vanaf 19
Raden 'van de straat' ⁵			2	23 en 24

Tabel 2 - Verhoudingen tussen de hoofdgilden: raden 'van de straat' en schepenbank, 1402-1459

Hoofdgilde	% raden 'van de straat' (N=113) ⁶		% schepenzetels (N=714) ⁷	
Wantsnijders	4%	(- 3%) ⁸	16%	(+ 9%) ⁸
Snijders	10%	(+ 3%)	1%	(- 6%)
Bakkers	2%	(- 5%)	1%	(- 6%)
Vleeshouwers ⁹	14%	(+ 7%)	2%	(- 5%)
Brouwers ⁹	1%	(- 6%)	1%	(- 6%)
Viskopers	4%	(- 3%)	3%	(- 4%)
Louwers	12%	(+ 5%)	4%	(- 3%)
Marslieden	8%	(+ 1%)	13%	(+ 6%)
Boterlieden	9%	(+ 2%)	7%	-
Corduaniers	0%	(- 7%)	3%	(- 4%)
Korenkopers	3%	(- 4%)	6%	(- 1%)
Grauwwerkers	6%	(- 1%)	6%	(- 1%)
Riemsnijders	8%	(+ 1%)	5%	(- 2%)
Bijlhouwers	8%	(+ 1%)	6%	(- 1%)
Smeden	2%	(- 5%)	7%	-
Gilde onbekend ¹⁰	10%		19%	
Totalen	100%		100%	

Tabel 3 - Verhoudingen tussen de hoofdgilden: stadsoversten en kameraars, 1402-1454¹

Hoofdgilde	% schepenbm (N=53)	% raadsbm (N=53)	% overste oudermannen (N=106)	% kameraars (N=106) ^{1,2}
Wantsnijders	26% (+19%)	15% (+ 8%)	7% -	16% (+ 9%)
Snijders	- (- 7%)	- (- 7%)	5% (- 2%)	7% -
Bakkers	- (- 7%)	- (- 7%)	2% (- 5%)	6% (- 1%)
Vleeshouwers ¹³	- (- 7%)	2% (- 5%)	7% -	- (- 7%)
Brouwers ¹³	- (- 7%)	- (- 7%)	2% (- 5%)	- (- 7%)
Viskopers	- (- 7%)	2% (- 5%)	- (- 7%)	3% (- 4%)
Louwers	4% (- 3%)	17% (+10%)	2% (- 5%)	3% (- 4%)
Marslieden	15% (+ 8%)	9% (+ 2%)	8% (+ 1%)	12% (+ 5%)
Boterlieden	8% (+ 1%)	8% (+ 1%)	3% (- 4%)	13% (+ 6%)
Corduaniers	2% (- 5%)	- (- 7%)	7% -	5% (- 2%)
Korenkopers	9% (+ 2%)	4% (- 3%)	2% (- 5%)	7% -
Grauwwerkers	9% (+ 2%)	- (- 7%)	6% (- 1%)	1% (- 6%)
Riemsnijders	6% (- 1%)	9% (+ 2%)	20% (+13%)	8% (+ 1%)
Bijlhouwers	2% (- 5%)	11% (+ 4%)	4% (- 3%)	6% (- 1%)
Smeden	6% (- 1%)	6% (- 1%)	6% (- 1%)	4% (- 3%)
Gilde of persoon onbekend ¹⁴	13% ¹⁵	17% ¹⁶	23% ¹⁷	11% ¹⁸
Totalen	100%	100%	100%	100%

Tabel 4 - Mobiliteit van stadsbestuurders, 1402-1459⁹

Aantal functies	Totaal aantal personen ²⁰		Subcategorie oudermannen ²¹		Subcategorie raden ²¹		Subcategorie schepenen ²¹	
1-2	567	51%	428	48%	169	29%	28	16%
3-4	197	18%	154	17%	120	21%	34	20%
5-7	157	14%	138	15%	116	20%	34	20%
8-11	117	10%	104	12%	101	18%	42	24%
12 of meer	80	7%	69	8%	68	12%	36	21%
Totalen	1118	100%	893	100%	574	100%	174	100%
Gemiddeld aantal functies	4,15		4,38		5,78		7,66	

Tabel 5 - Doorstroming tussen colleges en naar posities als stadsoverste of kameraar, 1402-1459

Functies	Totaal aantal personen		Subcategorie oudermannen ²¹		Subcategorie raden ²¹		Subcategorie schepenen ²¹	
Alleen ouderman	483	43% ²²	483	54%	-	-	-	-
Alleen raad	148	13%	-	-	148	26%	-	-
Alleen schepen	37	3%	-	-	-	-	37	21%
Comb. oud-raad	312	28%	312	35%	312	54%	-	-
Comb. oud-sch	23	2%	23	3%	-	-	23	13%
Comb. raad-sch	39	3%	-	-	39	7%	39	22%
Comb. oud-raad-sch	75	7%	75	8%	75	13%	75	43%
Onzeker/onbekend	1	0%	-	-	-	-	-	-
Totalen	1118	100%	893	100%	574	100%	174	100%
Stadsoverste	101	9%	78	9%	87	15%	61	35%
Kameraar	67	6%	52	6%	48	8%	38	22%
Stadsoverste en kameraar	24	2%	19	2%	23	4%	14	8%
Geen stadsoverste of kameraar	974	87%	782	87%	462	80%	89	51%
Totalen	1118	100%	893	100%	574	100%	174	100%

Tabel 6 - De vier oversten (burgemeesters en overste oudermannen), 1402-1454: frequentie en mobiliteit³

Aantal keer overste	Aantal personen		Aantal bezette oversteposities ^{2,4}		Gemiddeld aantal raadszetels in groep
1 keer	42	53%	42	20%	7,83
2 keer	14	18%	28	13%	10,43
3-4 keer	13	16%	45	21%	14,62
5-7 keer	11	14%	63	30%	18,36
Persoon onbekend	n.v.t.	n.v.t.	34	16%	n.v.t.
Totalen	80	100%	212	100%	10,84

Gemiddeld aantal keer overste 2,23

Noten bij de tabellen

- 1 Bron: Het Utrechts Archief, SA I, inv. 13. Inzicht in de databestanden die aan de tabellen ten grondslag liggen, is desgewenst op te vragen bij de auteur via justine@smithu.is.
- 2 Met nadruk moet gesteld worden dat uit de positie van een raadslid in de jaarlijkse lijsten raadsleden alleen *niet* het gilde kan worden afgeleid, aangezien afwijkingen op het schema regelmatig voorkwamen. Afwijkingen treden bijvoorbeeld op in 1408 en 1421, toen de raadsburgemeester bovenaan de lijst gezet werd, of in 1426, toen de twee raden ‘van de straat’ tussen de overige raadsleden genoteerd werden bij hun gilde. Ook zijn er soms kleine variaties in de volgorde van de gilden. Sowieso neemt de onzekerheid sterk toe naarmate de lijst vordert, zoals de tabel al laat zien.
- 3 De jaren dat de vaste raadszetels van de lage gilden (wolwevers, oude wantsnijders, steenbikkers) tussen de hoofdgilden genoteerd werden, naar de volgorde van de waken: 1404, 1407-1411, 1413, 1419, 1426, 1431, 1437, 1440, 1446-1454 en 1457-1459. In de jaren 1410, 1417-1418, 1421, 1430, 1445 en 1447 gold dit wel voor één of twee, maar niet alle drie de gilden.
- 4 De smeden en zadelaars deelden samen een waak. In de meeste jaren vulden de smeden beide raadszetels van de waak, maar in een aantal jaren werd een zadelaar met zekerheid in de tweede raadszetel benoemd (ten koste van de smeden), namelijk in 1404, 1415 en 1427, in de jaren 1430-1450 om het jaar, met als mogelijke uitzonderingen 1438 en 1450, en daarna opnieuw in 1451, 1454 en 1456, waarbij in dat laatste (voor de raad chaotische) jaar de zadelaars zelfs twee of drie zetels vulden. Zie voor de jaren 1455-1456 ook Struick 1964.
- 5 Zie ook tabel 2. De raden van de straat dienden sinds 1341 op basis van persoonlijke geschiktheid uit de gilden gekozen te worden (zie noot 27 hierboven).
- 6 Over een periode van 58 jaar (1402-1459) werden er 113 posities als raden ‘van de straat’ verdeeld: in principe twee per jaar (d.i. 116), maar in de jaren 1455-1456 waren er geen raden van de straat vanwege de gelijke verdeling van alle raadszetels over de twaalf hoofdgilden; in 1407 werd één raad van de straat tijdens het lopende jaar vervangen.
- 7 In de periode 1402-1459 ging het in totaal om 714 schepenzetels, d.i. 58 jaar maal 12 zetels (696) plus 19 tussentijdse vervangingen van schepenen; in 1423 heeft het raadsdagelijkse boek slechts 11 schepenen (HUA, SA I, inv. 13-3, f. 153).
- 8 In deze kolom wordt het percentage in de vorige kolom afgezet tegen dat bij een gelijke verdeling van het aantal zetels over de veertien hoofdgilden, d.i. 7%. Let wel op de relatief grote categorie ‘gilde onbekend’.
- 9 Vanaf 1433 werd het vleeshouwersgilde vervangen door het brouwersgilde, waardoor de gegevens in het licht van de verhoudingsgewijs kortere periode geïnterpreteerd moeten worden. Het relatieve overwicht van de vleeshouwers bij de raden van de straat was in de periode 1402-1432 in werkelijkheid dus nog hoger dan de gegeven 14%.
- 10 In deze categorie vallen de bestuurders wier gilde niet bekend is doordat zij in de periode 1402-1459 geen functie als ouderman vervulden. In een aantal van deze gevallen kon het gilde toch met enige zekerheid vastgesteld worden, namelijk als zij meer dan één keer als raadslid voorkwamen en de in tabel 1 gevonden verdeelsleutel het gilde zeer waarschijnlijk maakte. Deze gevallen zijn wel bij de respectievelijke gilden opgeteld.
- 11 In deze tabel is voor de periode 1402-1454 gekozen, aangezien de jaren 1455-1456 een grote verandering betekenden: de ambtstermijn van raadsburgemeester werd bekort tot drie maanden, de overste oudermannen werden niet (*per se*) meer uit de verkozen oudermannen gekozen en het kameraarsambt werd een meerjarig ambt. Deze laatste verandering bleef gehandhaafd na de restauratie van oktober 1456 (zie Overvoorde en Joosting [reds.] 1897, I, 71-98). Het meenemen van de gegevens uit deze jaren zou derhalve de hier getoonde resultaten te zeer hebben beïnvloed.
- 12 In deze kolom zijn beide kameraars (eerste en tweede) op gelijke wijze geteld, hoewel de eerste kameraar de belangrijkste was voor de stad. De jaren 1431 en 1432 zijn niet geteld: vanaf juni 1430 werd kort geëxperimenteerd met kameraarsaanstellingen van meerdere jaren; vanaf 1433 echter werd de oude situatie, waarbij de kameraars jaarlijks benoemd werden uit de nieuw verkozen raden en schepenen, weer hersteld. Zie Van de Water 1729, III, 73-75, 238-241 (aangaande kameraars en schutmeesters); HUA, SA I, inv. 13-4, f. 60v, 73 en 89. In twee jaren (1415 en 1430) werden beide kameraars tijdens het lopende jaar vervangen wegens verbanning of overlijden.
- 13 Zie noot 9 hierboven.
- 14 In deze categorie vallen (a) de bestuurders wier gilde niet bekend of te onzeker is doordat zij in de periode 1402-1459 geen functie als ouderman vervulden (zie ook noot 10 hiervoor), en (b) de keren dat de persoon die de functie vervulde niet bekend is. De raadsdagelijkse boeken vermelden in de bestuurslijsten lang niet altijd wie in het betreffende jaar schepen- of raadsburgemeester of

- overste ouderman was. In sommige gevallen is mede gesteund op Burman 1750, en Van de Water 1729, III, 161.
- 15 Van twee personen was het gilde onbekend, samen goed voor vijf benoemingen als schepenburgemeester in deze periode; voor 1434 en 1444 ontbreekt de naam van de schepenburgemeester in de bronnen.
 - 16 In niet minder dan acht jaren in de periode 1402-1454 is de persoon van de raadsburgemeester onbekend (1404, 1406, 1417, 1420, 1424, 1432, 1434 en 1444); van één raadsburgemeester was het gilde onbekend.
 - 17 In de periode tot 1432 ontbreken regelmatig de namen van overste oudermannen; daarna zijn ze alle bekend uit de raadsdagelijkse boeken (HUA, SA I, inv. 13) of Van de Water 1729, III, 161. De jaren waarin beide overste oudermannen onbekend zijn: 1406, 1410-1411, 1415, 1417-1420, 1423, 1432; een van beide namen ontbreekt in de jaren 1403, 1405, 1407 en 1425.
 - 18 Van zes personen, die samen tien keer een kameraarsambt bekleedden, was het gilde onbekend; in twee jaren ontbreekt de naam van een van beide kameraars (1433, 1436).
 - 19 In deze tabel zijn de jaarlijkse bestuurderslijsten verwerkt van 1402 t/m 1459, maar geen individuele carrières gevolgd ná 1459 (vóór 1402 ontbreken hiervoor grotendeels de gegevens). Dit zorgt ervoor dat gemiddelde carrièreuren in het algemeen iets naar boven dienen te worden bijgesteld. Desondanks is de gekozen periode van 58 jaar (circa drie generaties) lang genoeg om enig inzicht in carrièreverlopen te krijgen. Vgl. Blockmans 1987, 237.
 - 20 N = 1118, onder voorbehoud van identificatiefouten. In sommige gevallen was het bijvoorbeeld moeilijk vader en zoon te onderscheiden, als de toevoeging 'de jonge' niet systematisch vermeld werd. Soms hielpen aanvullende gegevens, zoals overlijdensdata, uit andere bronnen (raadsregisters, kameraarsrekeningen, genealogische aantekeningen uit de Verzameling Buchel-Booth), maar dergelijke gegevens zijn zonder aanspraak op volledigheid verwerkt.
 - 21 Onder de subcategorieën worden gerekend alle personen die in de periode 1402-1459 één of meer keren ouderman waren van hun gilde, dan wel raadslid (in enge zin) of schepen. Tussen deze subcategorieën bestaat er veel overlap, aangezien men vaak verschillende soorten functies in de loop van een bestuurlijke carrière vervulde (zie ook de gegevens in deze tabel).
 - 22 Op het totaal van 1118 bestuurders in de periode 1402-1459 waren er 102 (9%) lid van lage gilden zonder recht op een raadszetel of schepenzetel (molenaars, linnenwevers, oude corduaniers). Zij vormen onderdeel van de groep die alleen ouderman was.
 - 23 Zie noot 11 hiervoor.
 - 24 In deze tabel is ook het aantal bezette oversteposities opgenomen, mede om te wijzen op het aantal onbekende benoemingen in deze periode, wat de gegeven aantallen en verhoudingen kan doen afwijken van de werkelijkheid.

An aerial perspective of a park landscape design. The design features a large, irregularly shaped green lawn in the upper center. A network of light-colored, winding paths connects different areas of the park. Numerous small, dark green trees are scattered throughout the landscape, particularly along the paths and around the edges of the lawn. A small, rectangular brown structure is visible on the left side of the lawn. The overall style is a detailed, artistic rendering of a park plan.

Lenneke Berkhout

Het Julianapark, springlevend erfgoed

Bankier Jan Kol gaf in 1903 de firma Copijn en Zn opdracht een wandelpark in landschappelijke stijl aan te leggen. Hij verwachtte zo de bouw van een villawijk op zijn grond te stimuleren. Er kwamen echter geen villa's maar arbeiderswoningen. De gezinnen uit die arbeiderswoningen in Ondiep en Zuilen vertoefden graag in het 'Park van Kol', dat in 1908 werd uitgebreid met een hertenkamp. De gemeente Utrecht kocht het park in 1928 van de erfgenamen Kol en gaf het de naam Julianapark. In 1936 breidde de gemeente het park uit met een speelweide en

Lenneke Berkhout (1959) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht en volgde de Leergang Groen Ruimtelijk Erfgoed aan de HAS Hogeschool. In het kader van die leergang heeft zij onderzoek gedaan naar het Julianapark. Samen met de Stichting Zuilen en Vecht heeft zij een tentoonstelling over de geschiedenis van dit park georganiseerd. Zij is als vrijwilliger betrokken bij de Springertuin in Zuilen en bij de Stichting Wegh der Weegen. In het dagelijks leven is zij procesmanager in het Veiligheidshuis regio Utrecht.

theehuis. Die uitbreiding gebeurde in de vorm van een werkverschaffingsproject voor jongeren uit de wijk. In de decennia daarna onderging het park geen grote wijzigingen meer. Het Julianapark heeft de afgelopen eeuw haar oorspronkelijke

structuur, schoonheid en functie grotendeels behouden. De algehele cultuurhistorische waarde van het park is groot.

De vijver van het Julianapark. Foto Freestyle.nl, 2008.

In de wijk Zuilen trekt het fraaie Julianapark met haar monumentale bomen, hertenkamp en grote 'speelweide' al meer dan honderd jaar veel bezoekers. De 'wandeling' die Hendrik Copijn in 1903 ontwierp kan men ook nu nog volgen. De hertenkamp uit 1908 is nog steeds een trekpleister en op zonnige dagen zoeken veel mensen vertier op de speelweide die jeugdige werklozen in 1935 en 1936 aanlegden. Het 'Park van Kol', zoals het Julianapark oorspronkelijk heette, kent een rijke geschiedenis, die nauw verbonden is met de wijken Ondiep en Zuilen. In dit artikel wordt het ontstaan en de geschiedenis van het park verteld. Ook wordt de grote cultuurhistorische waarde van het park toegelicht, die een plaats op de gemeentelijke monumentenlijst rechtvaardigt.

Het Julianapark dankt zijn ontstaan aan Jan Kol IV, een prominent lid van de bankiersfamilie Kol. In 1748 had Jan Kol (1726-1805) samen met zijn schoonvader Everard Vlaer het kassiershuis Vlaer en Kol opgericht. In de negentiende eeuw speelde de familie Kol een leidende rol in de Utrechtse financiële wereld. Achtereenvolgende generaties Kol maakten fortuin in het bankwezen. De familie had landgoederen en gronden in Utrecht, Driebergen, Zeist en Odijk in haar bezit, voor een groot deel verkregen uit de nalatenschap van Everard Vlaer. Ook in de toen nog zelfstandige, landelijke gemeente Zuilen bezat de familie bouw- en weilanden en een 'hofstede' genaamd 'Zeldzaam', gelegen aan de Daalsedijk. De gronden die bij deze boerderij hoorden strekten zich uit van de Vecht tot aan de andere kant van de latere spoorlijn Utrecht-Amsterdam. De Daalsedijk en de Amsterdamsestraatweg doorsneden deze gronden.¹

Jan Kol. Anonieme foto, ca. 1919. HUA, Collectie Beeldmateriaal, 105349.

Jan Kol IV (1849-1919) was de vijfde generatie Kol. In 1871 vestigde hij in Amsterdam zijn eigen kantoor, Kol & Boissevain. Toen zijn

vader Everard zich in 1876 wilde terugtrekken uit de bank Vlaer en Kol, ging Kol leiding geven aan het familiebedrijf in Utrecht. Het aanbod president van de Nederlandsche Bank te worden sloeg hij af; hij koos ervoor bij het familiebedrijf te blijven werken. Dat bedrijf floreerde door zijn inzet. Jan Kol trouwde met Wilhelmina Rittershaus. Uit dit huwelijk kwamen zes kinderen voort. Na het overlijden van Wilhelmina in 1881 trouwde hij met Caroline Meubel. Van 1888 tot 1904 was Jan Kol lid van de gemeenteraad van Utrecht. Ook bekleedde hij diverse kerkelijke en maatschappelijke functies.

Prof. dr. J.H.F. Kohlbrugge, die 'door banden van vriendschap met de familie verbonden was', gaf in 1936 in een reeks artikelen over de familie Kol een beschrijving van Jan Kol.² Hij zag Jan Kol als een geboren zakenman, met een scherp vernuft, een ontledend verstand en een nauwgezet geweten. 'Hij had weinig onderwijs genoten en zichzelf gevormd. [...] Streng was hij in den beoordeeling van mensen, en daar hij buitendien geheel in zijn werk opging, bleef hij een eenzame, dien slechts weinig personen werkelijk gekend hebben'.³

Geen haven, maar een park in Zuilen

In 1889 erfde Jan Kol de hofstede Zeldzaam met de bijbehorende gronden in Zuilen. Al snel begon hij plannen te ontwikkelen om de opbrengst van deze gronden te vergroten. In eerste instantie wilde hij zijn grond in Zuilen gebruiken om een haven aan te leggen. Voor dit plan zocht hij samenwerking met de eigenaar van de aangrenzende grond, jonkheer J.W.M. Bosch van Amelisweerd. Bosch van Amelisweerd ging aanvankelijk in op zijn voorstel, maar besloot later zijn gronden aan de gemeente Utrecht te verkopen voor woningbouw.⁴ Op deze grond verrees later de wijk Ondiep. Kol ging op zoek naar een andere mogelijkheid om meer rendement uit zijn grond te halen. Woningbouw was een aantrekkelijke optie. Hij verwachtte dat de geplande stadsuitbreiding van Utrecht vooral aan de noordwestelijke kant van de stad zou gaan plaatsvinden. Verdere uitbreiding van de stad aan de oostelijke en westelijke kant van de stad achtte hij onwaarschijnlijk vanwege de fysieke belemmering die de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie hier vormden. Om de bouw van een villawijk op zijn grond in Zuilen - aan de noordwestkant van Utrecht - te stimuleren besloot hij een wandelpark voor de gegoede burgerij te laten aanleggen. Een mooi park verhoogde immers de aantrekkelijkheid van de woonomgeving. Het bood bewoners de mogelijkheid om in hun directe omgeving te recreëren. Bij dit plan stond het Wilhelminapark hem ongetwijfeld als succesvol voorbeeld voor ogen. Rond dit in 1898 geopende park aan de oostkant van de stad was een fraaie villawijk tot stand gekomen. Jan Kol had hier zelf ook de hand in gehad door in de Ramstraat de eerste drie villa's te bouwen.⁵

Stadsverfraaiing

De aanleg van een stadspark paste in een traditie van stadsverfraaiing die vooral in de negentiende eeuw hoogtij vierde.⁶ Het was de gegoede burgerij die zich inspande om een prettige stedelijke omgeving te realiseren. Men vond dat toen geen taak van de overheid. De gegoede burgerij vond een fraaie omgeving belangrijk om zelf aangenaam te kunnen wonen en te verpozen. Het was ook een uiting van haar toegenomen welvaart en status. Bovendien was het een manier om welgestelde gelijkgestemden aan te trekken en zo de stedelijke economie te stimuleren. Het was een tijd waarin de industrialisatie en de stedelijke bevolking groeide, met name het arme deel van de bevolking. Steden kampten met een toenemend ruimtegebrek. Binnensteden verpauperden⁷ en het groen dat eeuwenlang een belangrijk deel van de ruimte binnen de stadsmuren vormde, verdween steeds meer. Het viel ten offer aan woningbouw, vaak van een miserabele kwaliteit. Bewoners moesten de stad uit om van groen te kunnen genieten en voor met name de arme bewoners in de binnenstad werd dit groen daardoor

steeds moeilijker bereikbaar. Tegen deze achtergrond gaven particulieren en soms ook de gemeentelijke overheid opdracht parken aan te leggen als openbare ruimte en stedelijke voorziening. De parken lagen veelal aan de rand van de stad en waren vooral bedoeld als 'wandeling' voor de gegoede burgerij. Erom heen verzezen vaak villa's. Bewoners van deze villa's profiteerden van het uitzicht op het park en konden er gemakkelijk gebruik van maken. Het park bracht de natuur weer dichtbij. Wandelend in een park kon de stadsbewoner ontsnappen aan de drukte van de stad. Tegelijkertijd was er de overtuiging dat een schone, gezonde, mooie stad en wandelen in de natuur leidde tot morele verheffing.

Zo liet de gemeente Utrecht op advies van de Commissie tot Uitbreiding en Verfraaijing der Stad Utrecht in 1830 op de bolwerken een prachtig singelpark aanleggen naar ontwerp van Jan David Zocher jr. De voormalige parken Tivoli en Nieuweroord, aangelegd in opdracht van particulieren, boden groen aan de oostelijke en westelijke rand van de stad. Met de opening van het Wilhelminapark in 1898 kreeg Utrecht er nog een prachtige 'wandeling' bij.

Aan de noordwestkant van de stad, op de grens met Zuilen, moesten bewoners de stad uit om te kunnen recreëren. Te voet of met de koets gingen zij tussen de weilanden door naar het theehuis Chartroise voor een verfrissing en ontspanning. De eerder genoemde hofstede Zeldzaam, 'met de hoge bomen en zijn verrukkelijke speelweide' [...] 'tussen de korenweiden en klaprozen'⁸ fungeerde aan het eind van de negentiende eeuw ook als uitspanning en was een trekpleister voor wandelaars. Er was zelfs een liedje over Zeldzaam en zijn pachtboer Van Eck:

*'Zeldzaam mag zijn naam wel zijn
Hier gebruikt men thee en wijn
't Staat te lezen op het hek
Welkom steeds bij vrouw van Eck
Zeldzaam ziet men naar de stal
Lekker room en wat niet al,
Boter, kaas, puik wijn en bier
Alles kan men krijgen hier.'*⁹

Opdracht stadspark voor firma Copijn

In 1903 gaf Jan Kol de firma Copijn en Zoon uit Groenekan opdracht een stadspark te ontwerpen.¹⁰ De firma Copijn stond onder leiding van Hendrik Copijn (1842-1923) en zijn zoon Lodewijk Wilhelmus (1878-1945).¹¹ Hendrik Copijn was de zoon van boomkweker en tuinarchitect Jan Copijn. Hendrik leerde het vak van zijn vader. Hij concentreerde zich vooral op de tuinarchitectuur en werkte in dienst van zowel particulieren als gemeenten. In het Utrechtse kreeg hij vooral bekendheid toen hij in 1888 met zijn ontwerp voor het Wilhelminapark de prijsvraag won die de gemeente Utrecht had uitgeschreven. Ook de prestigieuze opdracht die Etienne baron van Zuylen van Nijevelt hem verstrekke om een landschapspark rond kasteel De Haar in Haarzuilens aan te leggen (1895), droeg daaraan bij. Vanaf 1900 werkte Hendrik Copijn samen met zijn zoon Lodewijk. Copijn kreeg van Kol opdracht een stadspark in landschappelijke stijl te ontwerpen. Al sinds de achttiende eeuw werden parken gezien als een weergave van het klassieke, ideale landschap en het perfecte decor voor een ideale samenleving. Het park weerspiegelde het leven in zijn meest eenvoudige en onschuldige vorm en vormde zo een tegenstelling met het 'verderfelijke', gecompliceerde leven in de stad. Wandelen in het park kon mensen daarom tot morele verheffing brengen. Het landschappelijk groen stimuleerde op een positieve manier de gevoels- en ervaringswereld van de wandelaar. Het liet hem somberen bij een donker hoekje met een

Ongedateerde en ongesignde ontwerp-tekening van de Fa Copijn en Zn in opdracht van Jan Kol voor een niet gerealiseerd park in Utrecht, gelegen tussen de Lageweidschedijk, de Keulsche Vaart en de spoorlijn Utrecht-Amsterdam, omstreeks 1903. Wageningen Universiteit, afdeling Speciale Collecties, map D12, kaartnummer 33.011.06, reg.nr 3336.

treurwilg, zich verbazen over Gods creatie bij een exotische boom en verrast worden bij een mooi doorzicht vanaf een heuvel over een waterpartij. Ook de aanwezigheid van kunstwerken die bijvoorbeeld historische verhalen vertelden, stimuleerde het gevoelsleven. Dat gold ook voor het genieten van botanische zeldzaamheden als uitheemse bomen en voliëres met exotische vogels en van muziekuitvoeringen in paviljoens.

Om het ideale landschap weer te geven omvatte de landschapsstijl een aantal vaste elementen: grasvlakten, hoogteverschillen (lichte glooiingen en heuveltjes), verspreide bosschages, paden en waterpartijen in slingerend verloop, architectonische tuinsieraden als paviljoens, beelden, bruggetjes en levende tuinsieraden als herten en vee. In de negentiende eeuw ontwikkelde zich binnen de landschapsstijl een aparte vorm voor het stadspark om tegemoet te komen aan de recreatieve en educatieve functie van dit park. Min of meer vaste elementen waren een boerderij met vee of een hertenkamp, een paviljoen om thee te drinken, een muziektent, voliëres, uitheemse planten en boomsoorten en heuveltjes met een uitkijkpunt. Verder waren in stadsparken ook gelegenheden voor sport en spel, musea, standbeelden van helden en historische figuren en bloembedden met eenjarige planten te vinden. In het park dat Copijn ontwierp zijn meerdere van deze elementen terug te vinden.

Ontwerp van het Park van Kol

Een aantal originele ontwerp-tekeningen van Copijn voor verschillende tuinen en parken is bewaard gebleven. Zo bezit de afdeling Speciale Collecties van de bibliotheek van de Wageningen Universiteit een ongedateerde en ongesignde ontwerp-tekening van een 'onbekend project'¹², dat is toegeschreven aan Copijn. Op de tekening staat linksonder 'Keulsche vaart' vermeld. De Keulsche Vaart is de naam van het kanaal dat in de negentiende eeuw Amsterdam verbond met de Lek, grotendeels via bestaande waterwegen als de Vecht en de Vaartsche Rijn. In 1892 ging de Keulsche Vaart op in het Merwedekanaal, maar de naam Keulsche Vaart werd nog jaren lang gebruikt. De naam Keulsche Vaart wijst erop dat het project in (de directe omgeving van) de stad Utrecht is gesitueerd. Deze ontwerp-tekening met

een grillig gevormde vijver met lobben en 'schiereilanden' en een eiland in de vijver lijkt sterk op de hand van Hendrik Copijn. De vijver is bijna identiek aan de vijver die Hendrik Copijn heeft ontworpen voor het Wilhelminapark in Utrecht. De vijver in park Rams Woerthe in Steenwijk en kasteelpark De Haar in Haarzuilens, beide ontworpen door Copijn, hebben dezelfde kenmerkende lobben. Ook de stijl van tekenen en het gebruikte papier komen overeen met de ontwerptekeningen van de genoemde parken. Kan deze ontwerptekening van een onbekend project van Copijn de ontwerptekening van het Park van Kol zijn?

Op het eerste gezicht vertoont de ontwerptekening overeenkomsten met het Park van Kol: de grillige vijver, de ovaal- en niervormige gazons met boomgroepen en solitaire bomen, de padenstructuur en de hoofdingang. Bij nadere bestudering zijn er echter ook veel verschillen en aspecten die niet kloppen: de locatie van de Keulse Vaart, de drie in- en uitgangen, de kleine slinger-vijver en het grote gazon. Het is duidelijk dat dit ontwerp niet goed past. Dat roept de vraag op of er een locatie is waar de ontwerptekening beter op zijn plek valt.

Met de Keulse Vaart en de met potlood getekende noordpijl (rechtsboven) als uitgangspunt is op de Topografisch Militaire Kaart van 1902 één locatie te vinden waar het ontwerp goed zou kunnen passen: de kavel tussen de Keulse Vaart, de Lageweidsche dijk en de spoorlijn Utrecht-Amsterdam.

Deze grond was eigendom van Jan Kol. Het is dan ook aannemelijk dat deze ontwerptekening bedoeld is voor een park dat, ten opzichte van het huidige Julianapark, aan de andere kant van de spoorlijn was gepland. Uit het eerder genoemde artikel van Kohlbrugge is bekend dat Jan Kol op deze kavel plannen had voor een park. Kol bood zijn park aan de Amsterdamsestraat-weg na de aanleg aan de gemeente Utrecht aan met de belofte een tweede park aan te leggen op het terrein langs de Keulse Vaart en Lageweidsche dijk. Omdat de overdracht aan de gemeente op dat moment niet doorging, bleef Kol zelf zijn park beheren en zag hij af van een tweede park. De grond langs de Lageweidsche dijk verkocht hij in 1913 aan Werkspoor, die haar machinefabriek vanuit Amsterdam daarheen verhuisde.

Detail van de Topografisch Militaire Kaart van 1902 met ingetekend de locatie van de ontwerptekening voor het niet gerealiseerde park (links) en de locatie van het latere Park van Kol (rechts). Volgens de ontwerptekening zou de hoofdingang van het park komen te liggen aan de Keulse Vaart. De zuidelijke kant van het park zou aansluiten op de Lageweidschedijk. De noordelijke kant van het park zou worden begrensd door de spoorlijn. De westkant van het park zou samenvallen met de kavelgrens. De oostkant zou afbuigen richting het viaduct onder de spoorlijn (de huidige Julianaparklaan). HUA, Collectie Beeldmateriaal, 214046.

Het kan zijn dat Kol voortvarend te werk is gegaan en direct nadat zijn park aan de Amsterdamsestraatweg gereed was, Copijn opdracht heeft gegeven een ontwerp voor een tweede park te maken. Het kan ook zijn dat Kol aanvankelijk van plan was een park aan de andere kant van de spoorlijn aan te laten leggen en bij nader inzien heeft besloten het park aan de Amsterdamsestraatweg te realiseren. In dat geval heeft Copijn een nieuw vergelijkbaar ontwerp gemaakt. Een reden om het park aan de Amsterdamsestraatweg te laten aanleggen zou kunnen zijn dat een park op die plek minder geïsoleerd lag en daardoor beter de bouw van villa's kon aantrekken. Duidelijk is in ieder geval dat Copijn in opdracht van Jan Kol dit ontwerp heeft gemaakt voor een park, dat nooit in die vorm is gerealiseerd.

Het Park van Kol aan de Amsterdamsestraatweg

De hierboven genoemde ontwerptekening was dus niet voor het park aan de Amsterdamsestraatweg. Van dit park is helaas geen ontwerptekening bewaard gebleven. Het ontwerp van het oorspronkelijke park uit 1903 is echter goed te achterhalen op basis van de hedendaagse, nageoeg ongewijzigde plattegrond van het park, een schematische tekening op de stadsplattegrond van Utrecht uit 1915/1916¹³ en de kaart die plantsoenmeester Perk Vlaanderen in 1929 heeft gemaakt na de overdracht van het park aan de gemeente Utrecht.

Detail van de stadsplattegrond van Utrecht met links het Park van Kol, 1915/1916. HUA, Collectie Beeldmateriaal, T.A. Ab 185.

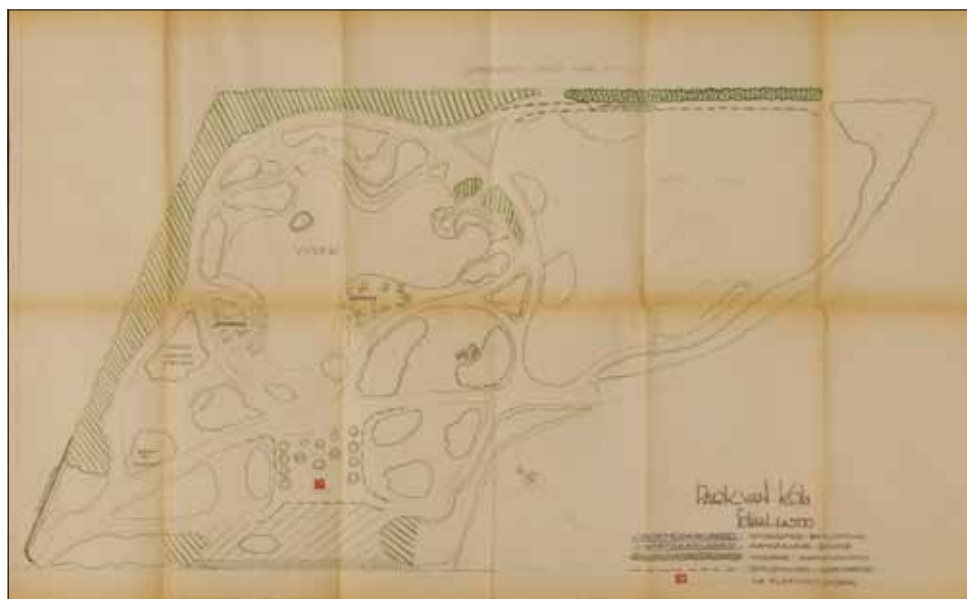
Het park had een onverharde padenstructuur die als een rondwandeling door het park slingerde. De wandeling had een hoofdpad met meerdere zijpaden. De paden leidden de wandelaar door het hele park langs de open en dichte gedeelten en boden steeds nieuwe doorkijkjes en uitzichten. Zij voerden op verschillende manieren langs de vijver: dicht langs de oever, op een afstandje van de oever en over de heuvel met uitzicht op de vijver. Zo kon de wandelaar de vijver en de beplanting erom heen van verschillende kanten bewonderen. Meerdere paden kwamen uit op de open ruimte langs de Amsterdamsestraatweg waar eerst een muziektent stond en vanaf 1917 een paviljoen. Op dit veld stonden in de zomer banken.

De geschiedenis van het Julianapark in jaartallen

1903	Jan Kol geeft de firma Copijn opdracht tot de aanleg van het park.
1908	Uitbreiding van het park met een hertenkamp.
1919	Overlijden Jan Kol.
1928	Erfgenenamen van Kol bieden het park te koop aan als bouwkvavels. De gemeente Utrecht koopt het park aan.
1930	Officiële opening Julianapark op 18 juni. Opricnting van de Sticnting Julianapark. Plaatsing voliëres en dierenbokken.
1935	Uitbreiding van het park met een speelweide.
1936	Opening paviljoen Juliana.
1937	Opening vogelmuseum Natura.
1944	Sluicng van het park van oktober 1944 tot maart 1946.
1956	Uitvoering verbeterplan (o.a. concentratie dierenverblijven, fontein en kinderspeelplaats).
1970	Liquidatie Sticnting Julianapark.
1986	Aanleg blindentuin en kruidentuin.
1999	Plaatsing nieuw hek.
2003	Renovatie park (o.a. nieuwe kinderspeelplaats en Antje Drijver paviljoen).

De ingang van het park lag aan de Amsterdamsestraatweg, bij de huidige Van Eimerenstraat. Onduidelijk is wanneer het park is voorzien van een hek rondom dat 's avonds afgesloten werd. Het lijkt aannemelijk dat het hekwerk niet meteen bij de aanleg van het park is geplaatst. Het Wilhelminapark, dat als voorbeeld gold, had geen hekwerk. Waarschijnlijk heeft Kol het hek laten plaatsen nadat de gemeente in 1904 en 1905 zijn aanbod het park over te nemen had afgewezen en hij het park zelf ging beheren.

Centraal in het ontwerp van Copijn stond de grote vijver. De vijver was grillig van vorm met grote lobben die schiereilanden vormden; in de vijver lag een eilandje. De vijver had glooiende oevers. De grond die bij het graven van de vijver vrijkwam, is gebruikt om aan de zuidkant van de vijver een hoge heuvel te maken met een fraai uitzichtpunt. Aan de westkant van de vijver was een voederplaats met een rustieke, houten balustrade in Zwitserse stijl. Het park kende afwisselend open (vijver, gazons) en gesloten (boschages en boomgroepen) gedeelten. De gazons zijn waren ovaal- en niervormig. Langs en verspreid over de gazons stonden struiken, solitaire bomen, boomgroepjes en 'bospartijen', van het pad gescheiden door grasbanden. De randen van het park waren afgeschermd met bomen, zodat het omringende bouw- en weiland en de spoorlijn na verloop van tijd aan het zicht zouden worden onttrokken. De beplanting was rijk geschakeerd met een grote variëteit aan bomen en heesters. Het waren vooral loofbomen, maar ook enkele 'kegeldragende' bomen. Verder telde het park veel bloeiende heesters. Gemeentelijk plantsoenmeester Krijn Perk Vlaanderen beschreef in 1929, kort nadat de gemeente Utrecht het park had aangekocht, de beplanting die hij aantrof en die naar verwachting nog grotendeels dezelfde was als bij de aanleg in 1903. 'De beplanting bestaat hoofdzakelijk uit loofhout, enkele groepen conifeeren worden er aangetroffen, de grond [zware leemhoudende klei] is voor vele soorten niet geschikt. De loofhoutbeplanting omvat boomen, hakhout en bloemstruiken. Aangeplant zijn de volgende boomsoorten: eik, beuk, kastanje, eschdoorn,

Plattegrond van het park. Schetstekening door plantsoenmeester Krijn Perk Vlaanderen, 1929. HUA, 1007-3, 21062.

iep, esch, wilde kreek, noot, haagbeuk en linde. [...] Het hakhout bestaat uit eschdoorn, iep e.d. en dient als onderbeplanting, aan de padzijde dezer houtvakken zijn bloemstruiken aangebracht, die door gebrek aan licht slecht groeien.¹⁴

Uitbreiding met een hertenkamp

Nadat het park was aangelegd, wilde Kol volgens huisvriend Kohlbrugge het park aan de gemeente Utrecht schenken en beloofde hij ook aan de andere kant van de spoordijk een park aan te leggen. Het liep echter anders. 'Van die aanbieding is door een ongelukkig incident evenwel niets gekomen. Een gemeenteraadslid, slecht wandelaar, was het nauwelijks gereede park in ogenschouw gaan nemen en door dat onderzoek danig vermoeid. Verhit en geprikkeld kwam hij op 't kantoor van Vlaer en Kol en insinueerde daar dat Kol wel een mooi park had laten aanleggen, maar dat het nu een lastpost voor hem was geworden en hij dien last wilde afschuiven op den gemeente, die er geen bestemming voor had. Kol was door die insinuatie zoo verontwaardigd, dat hij zijn aanbod aan de gemeente introk en het algemeen toegankelijk gebleven park, tot aan zijn dood zelf is blijven onderhouden.'¹⁵ Kol besloot niet alleen het park te blijven beheren, hij voegde ook een hertenkamp toe. In publicaties wordt 1907 genoemd als het jaar waarin Kol zijn park uitbreidde met een hertenkamp. Het Utrechtsch Nieuwsblad schreef echter in oktober 1908: 'Men deelt ons mede, dat een weiland gelegen achter het park van den heer Kol aan den Amsterdamschen Straatweg, herschapen wordt in een hertenkamp. Een bekoorlijkheid temeer voor het fraai aangelegde lustoord, dat hoewel nog jong van geboorte, reeds tal van aantrekkelijke punten biedt.'¹⁶ Dat betekent dat pas eind 1908 werd begonnen met de aanleg van de hertenkamp. Er is geen ontwerp-tekening bewaard gebleven. Het ligt echter voor de hand dat deze uitbreiding ook van de hand van Copijn is. Ook in andere parken heeft hij hertenkampen ontworpen.

De uitbreiding lag langs de spoorlijn aan de westkant van het park en liep in een punt tot aan het viaduct onder de spoorlijn. Het pad rondom de hertenkamp liep vlak naast de spoordijk en had

De hertenkamp met rotsformatie en vijver. Foto afkomstig uit het album 'Het park (Volkstuin) van de familie Kol' van J.M. Vlamingh Kiebert, 1922. HUA, Collectie Beeldmateriaal, 120395.

relatief weinig beplanting. De hertenkamp zelf bestond uit een groot grasveld met een kleine vijver, een hertenstal en een grote cementrustieke klimrotsformatie. Aangezien Copijn bijna altijd samenwerkte met de Utrechtse firma Moerkoert is het zeer waarschijnlijk dat deze firma de rotsformatie heeft vervaardigd.¹⁷ De rotsformatie is nog voor een groot deel compleet en daardoor redelijk zeldzaam. Het stuk grond dat resteerde tussen de hertenkamp en de Amsterdamsestraatweg verhuurde Kol als warmoezeniersland. Tussen het uitgebreide park en dit stuk tuingrond werd later een weg aangelegd. Vanaf deze weg was er een toegang tot het park.

Onderhoud en toezicht

Voor het onderhoud van het park zette Kol personeel in. Bij de verkoop van het park aan de gemeente in 1929 maakte het overnemen van tuinman Van den IJssel en de 'oude' tuinknecht Bomhof deel uit van de verkoopvoorwaarden. Wellicht was met name de oude tuinknecht al vanaf de aanleg werkzaam in het park. Het fraaie lustoord kon blijkbaar niet zonder toezicht. Het is onduidelijk vanaf wanneer Kol een parkwachter heeft aangesteld. In ieder geval liep in 1912 'den eervol gepensioneerd politie-agent De Ruyter' rond als parkwachter. Hij moest de orde handhaven en de hekken openen en sluiten.¹⁸ Het park was alle dagen geopend tot 19.30 uur, met uitzondering van de zondagmorgen, zodat de parkwachter naar de kerk kon. Omstreeks 1910 is ook de parkwachterswoning gebouwd.

Eind 1917 kondigde Kol aan in zijn park 'een gelegenheid te stichten tot zitten en tot het gebruiken van consumpties'. Het paviljoen van de Volksbond tegen Drankmisbruik in het Wilhelminapark stond hem daarbij voor ogen, maar dan groter en praktischer (het paviljoen in het Wilhelminapark werd al een paar jaar na de opening vervangen door een groter 'melkhuis'). Bovendien wilde hij tegemoet komen aan de behoefte aan een centraal punt waar het groeiende aantal inwoners van Ondiep en Zuilen 's zomers en 's winters bijeen kon komen. Het paviljoen kwam op de plek waar de muziektent had gestaan, op het grasveld tussen de Amsterdamsestraatweg en de grote vijver.

De parkwachterswoning. Foto afkomstig uit het album 'Het park (Volkstuin) van de familie Kol' van J.M. Vlamingh Kiebert, 1922. HUA, Collectie Beeldmateriaal, 120390.

Het plan voor het paviljoen was een grote warande met uitzicht op de vijver en veel ruimte om buiten te zitten onder de jonge kastanjabomen. Ook waren er twee zalen gepland en een orkest-ruimte voor muziekkuitvoeringen.¹⁹ Afgaande op de foto uit 1922 (afbeelding10) lijkt het erop dat het paviljoen beperkt is gebleven tot een overkapping met zitplaatsen. Wellicht was het overlijden van Jan Kol in 1919 er de oorzaak van dat zijn plan in eenvoudigere en dus goedkopere vorm is uitgevoerd door zijn erfgenamen.

Arbeiderswoningen in plaats van villa's

De door Kol verwachte aanleg van een villawijk kwam niet van de grond. De stadsuitbreiding kwam er wel, maar het zou nog vele jaren duren voordat het park omgeven was met bebouwing. Die bebouwing bestond uit overwegend arbeiderswoningen. Door haar ligging bij de spoorlijn, de Amsterdamsestraatweg en het Merwedekanaal bleek dit gebied aantrekkelijk voor bedrijven. In 1913 vestigde Werkspoor zich in Zuilen op de grond waar Kol eerder een park had willen laten verrijzen. Kort na de vestiging van Werkspoor volgde staalfabriek Demka. De arbeiders die werkten in deze fabrieken en die deels uit Groningen en België kwamen hadden huisvesting nodig. Zowel de gemeente Utrecht als diverse woningbouwverenigingen startten bouwprojecten. Elinkwijk en Nieuw Zuilen (de De Lessepsbuurt) verzezen, evenals de Bomenbuurt in Ondiep. Het

Het paviljoen. Foto afkomstig uit het album 'Het park (Volkstuin) van de familie Kol' van J.M. Vlamingh Kiebert, 1922. HUA, Collectie Beeldmateriaal, 120391.

waren de bewoners van deze nieuwe buurten die graag vertoefden in het Park van Kol. Kol zag zijn plan dus niet in vervulling gaan. Dit heeft hem er niet van weerhouden zijn park in stand te houden en te blijven financieren. Hij heeft het zelfs uitgebreid en van een paviljoen voorzien voor de omwonenden. Nog vele jaren na zijn dood op 69-jarige leeftijd in maart 1919 bleef het park bekend als 'het Park of de Tuin van Kol.

Voorgenomen publieke veiling van het park

'Valt hier nog iets te redden?' Met deze verontrustende kop berichtte het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad op 15 oktober 1928 over de aangekondigde publieke veiling van het Park van Kol. De vier nog in leven zijnde kinderen van Jan Kol hadden besloten het park, inclusief de hertenkamp met 27 damherten en de aangrenzende gronden te verkavelen in bouwterrein en te verkopen. Volgens Kohlbrugge vonden zij het beheer 'te lastig'.²⁰ De 'eindelijke afslag' moest 23 november 1928 gaan plaatsvinden. 'Men moge hopen dat er een middel gevonden kan worden om de vernietiging van dit fraaie park te voorkomen', aldus de krant. F.C.C. baron van Tuyll van Serooskerken, burgemeester van Zuilen, zocht meteen contact met de erfgenamen met het verzoek als koper te worden geaccepteerd. Het kwam tot een voorlopige koopakte, maar voor de kleine gemeente Zuilen waren de kosten van aankoop en onderhoud niet op te brengen.²¹ De burgemeester van Zuilen wendde zich daarom tot de gemeente Utrecht met het verzoek 'samen de zaak te behandelen'. Daarbij lijkt een gezamenlijke aankoop hem voor ogen te hebben gestaan. Wat daarna volgde, geeft een mooi inkijkje in de bestuurlijke verhoudingen tussen de gemeenten Utrecht en Zuilen.

Bestuurlijke verhouding Utrecht en Zuilen

Het verzoek van Van Tuyll was in eerste instantie niet aan dovemansoren gericht. Ook binnen de gemeente Utrecht was al ongerust gereageerd op de aangekondigde veiling. Raadslid G.L. de Haas vroeg de dag nadat het krantenbericht verschenen was, het college 'een poging [te doen] om met de eigenaars tot overeenstemming te komen ten aanzien van de aankoop van dit park door de gemeente, opdat het als wandelplaats voor de volkrijke Ondiep-wijk zal behouden kunnen blijven'. Burgemeester Fockema Andreae van Utrecht besloot contact te leggen met de erfgenamen. Elf dagen later berichtte het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad dat de veiling voorlopig niet doorging. Intussen was burgemeester Van Tuyll van Zuilen om gezondheidsredenen tijdelijk naar Engeland vertrokken. In zijn afwezigheid en zonder enig overleg met het gemeentebestuur van Zuilen regelde Utrecht de aankoop. Uiteindelijk moest het college van Zuilen eind november uit de krant vernemen dat de aankoop door de gemeente Utrecht rond was. Op 28 november 1928 stuurde het college van Zuilen een brief aan burgemeester en wethouders van Utrecht dat het via de pers had vernomen 'dat de aankoop van den tuin van Kol met het voetbalterrein een feit is geworden' en dat het 'zeer verbaasd' was dat Utrecht het park alleen had gekocht. Het college wilde graag nadere informatie, zodat het de gemeenteraad van Zuilen op 29 november kon informeren. Nog diezelfde dag reageerde het college van Utrecht dat nog voor het einde van het jaar de overdracht van de grond zou plaatsvinden, mits Gedeputeerde Staten de aankoop zouden goedkeuren. Het college van Utrecht wilde graag op korte termijn overleg met Zuilen over de wijze van beheer en het 'van uwentwege daarin te nemen aandeel'.²² Utrecht was er zozeer van overtuigd dat Zuilen snel onderdeel van de gemeente Utrecht zou gaan uitmaken dat gezamenlijke onderhandelingen en aankoop niet nodig werden geacht. Een financiële bijdrage van Zuilen bij de aankoop was vanuit dat gezichtspunt niet nodig. Enkele jaren later zou de gemeente Utrecht terugkomen op dit standpunt, toen duidelijk was geworden dat van herindeling voorlopig nog geen sprake zou

zijn. Toen verwachtte Utrecht alsnog een financiële bijdrage van Zuilen in de kosten van onderhoud van het park. Zuilen kreeg enige zeggenschap in het beheer door deelname aan de in 1929 gevormde Commissie van het Park van Kol.²³

Aankoop door de gemeente Utrecht

De aankoop door de gemeente Utrecht ging overigens niet zonder slag of stoot. Na vlotte onderhandelingen stuitte een deel van de verkoopvoorwaarden bij de gemeenteraad op bezwaren. Men vond de prijs (f 200.000,-) te hoog en de voorwaarde dat 'het verkochte gedurende 100 jaar park zal blijven overeenkomstig de bedoeling van de stichter' te stringent.

Deze voorwaarde van de erfgenamen was overigens niet vreemd, want de directeur Gemeentewerken had al een plan klaar liggen om de grond te bebouwen en met de verwachte winst van f 90.000,- een nieuw park aan de Vecht aan te leggen. Het college moest terug naar de onderhandelingsstafel. De familie Kol besloot de prijs te laten zakken tot f 145.000,-. De gemeente mocht, 'indien dit ten algemeene nutte noodig mocht worden, in de bestemming van het park verandering brengen, mits er niet die van bouwterrein aan wordt gegeven'. Bovendien moest de gemeente, als zij een verandering zou aanbrengen, een ander plantsoen van dezelfde grootte in de omgeving aanleggen. Dit alles op straffe van een boete van f 200.000,- gedurende het leven van de erven Jan Kol. De aan het park grenzende 'tuingrond' mocht gebruikt worden voor uitbreiding van het park en om een 'verversingschlokaal of ander gebouwtje te stichten, een speelplaats, lighallen of dergelijke inrichtingen, mits daardoor het karakter van het park niet wordt geschonden'.²⁴ Op 24 november 1928 stemde de raad van de gemeente Utrecht in een besloten vergadering in met de aankoop van 'den volkstuin aan den Amsterdamschestraatweg onder Zuilen met de zich daarop bevindende tuinmanswoning, schuur, hertenkamp en verdere opstallen, afrasteringen banken, enz., [...] ter gezamenlijke oppervlakte van ongeveer 10.08.05 H.A.'. De gemeente nam tuinman H. van den IJssel in dienst. De 70-jarige parkknecht D. Bomhof was hiervoor te oud, maar hij ontving van de gemeente een maandelijks uitkering die gelijk stond aan zijn voormalige salaris van f 20,- per week. De toenmalige parkwachter A. Gottlieb ging niet mee naar de gemeente. Zijn dienstverband werd per 1 april 1929 beëindigd en hij moest de parkwachterswoning verlaten. Gemeentewerkman H. Wouterse, werkzaam bij de Plantsoenendienst, nam zijn plaats in.²⁵

Behalve de 'volkstuin' kocht de gemeente ook de aangrenzende gronden van de erven Kol die ten westen van het park lagen. Een deel van deze gronden was in gebruik als sportveld en verhuurd aan voetbal- en cricketvereniging Hercules. Een ander deel van de grond had de bestemming 'tuingrond' ('volgens het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad een 'plat-telandsrommelterrein met wat mest en boerenkool'²⁶). Korte tijd later keurden ook Gedeputeerde Staten van Utrecht de aankoop goed.

Opknapbeurt van de flora

Nu het park eigendom van de gemeente Utrecht was geworden, kwam de verantwoordelijkheid voor het beheer te liggen bij plantsoenmeester Krijn Perk Vlaanderen. Perk Vlaanderen begon zijn loopbaan als tuinarchitect en boomkweker. In 1927 werd hij hoofd van de Plantsoenendienst van de gemeente Utrecht. In 1931 ontwierp hij begraafplaats Tolsteeg. Tot zijn pensionering in 1953 bleef hij plantsoenmeester. In maart 1929 bracht Perk Vlaanderen verslag uit over de slechte staat van onderhoud van het park.²⁷ De kinderen van Jan Kol hadden zijn liefde voor het park blijkbaar niet geërfd. Perk Vlaanderen kwam met een flinke lijst van gewenste verbeteringen. Er moesten enkele bomen gekapt en 'bloemstruiken' bijgeplant worden. Ook aan de randen was aanvullende beplanting met groenblijvende heesters gewenst om de achtertuinen van de aangrenzende

woningen en het rangeerterrein van de spoorwegen aan het zicht te onttrekken. De paden vergden een nieuwe bovenlaag en hier en daar moest de waterafvoer verbeterd worden. 'De wandeling zou aan belangrijkheid winnen' wanneer een strook beplanting langs het hek aan de spoorzijde zou worden aangebracht, waarbij het pad werd verlegd en het hek van de hertenkamp enkele meters naar binnen werd geplaatst. Verder wilde hij voor de parkwachter een toegankhekje maken aan de Van Eimerenstraat, zodat het grote hek 's avonds gesloten kon blijven. Ook wilde hij de parkwachterswoning met een haag aan het oog onttrekken. Aan de kant van de Amsterdamsestraatweg wilde hij een 'kiosk voor ververschingen' zetten met 'een schuilplaats voor bezoekers ingeval van plotseling opkomende regenbuien'. Blijkbaar was het paviljoen er niet meer. Tot slot pleitte Perk Vlaanderen voor een verruiming van de openingstijden tot zonsondergang in plaats van 19.30 uur en voor openstelling op zondagmorgen. Hij schatte de jaarlijkse kosten van het algemeen onderhoud op f 5.000,- en de kosten voor de gewenste verbeteringen (zonder de kiosk) op ruim f 9.000,-.

Het rapport ging ter advisering naar de nieuw opgerichte Commissie voor het Park van Kol. In haar eerste vergadering boog de commissie zich over de aanbevelingen. Zowel de commissie als later de gemeenteraad stemden in met de aanbevelingen. Vanwege de hoge kosten moest de uitvoering echter over een periode van drie jaar gespreid worden. Begonnen werd met het uitdunnen en snoeien van bomen en struiken, het bemesten van de gazons en de hertenkamp en het aanbrengen van een zandlaag op de paden.²⁸ Het plan om de plantsoenstrook tussen de hertenkamp en de spoorlijn te verbreden en verdichten lijkt niet te zijn uitgevoerd, omdat op latere luchtfoto's goed te zien is dat de beplanting hier laag en open is. Bovendien werd in 1955 weer voorgesteld deze strook te verbreden en verdichten. Toen werd het voorstel ook daadwerkelijk uitgevoerd. De drukte bij het voeren van de karpers in de grote vijver maakte de

De oude en de nieuwe voederplaats bij de vijver. De foto is genomen vanaf de tweede (nog bestaande) voederplaats. Prentbriefkaart, 1945/1950. HUA, Collectie Beeldmateriaal, 3501.

aanleg van een tweede voederplaats in juli 1929 noodzakelijk. Deze voederplaats kwam tegenover de bestaande voederplaats te liggen. Het was eveneens een steiger op palen met een houten balustrade in Zwitserse stijl.²⁹

Commissie van het Park van Kol breidt fauna uit

Terwijl Perk Vlaanderen zich inzette voor de flora van het park, stortte de Commissie voor het Park van Kol zich met groot enthousiasme op de uitbreiding van de fauna van het park. De commissie bestond uit vijf leden, van wie één namens de gemeente Zuilen. Voorzitter van de commissie was de heer A.H. Smulders, wethouder openbare werken van de gemeente Utrecht. Het educatieve belang dat men hechtte aan het park bleek uit de benoeming van het hoofd van de openbare school in Ondiep tot lid van de commissie.³⁰ De commissie wilde watervogels (onder andere Australische zwanen en Kaapse eenden) in de grote vijver. De vijver in de hertenkamp werd vergroot om aan kraanvogels plek te bieden.³¹ Voor vogels die in Utrecht en omgeving zelden te zien waren, zoals kemphanen, fazanten en flamingo's, werd een grote natuurvolière gebouwd.³² Naast de grote volière kwam er ook een aantal kleinere volières en op het grasveld bij de grote vijver was een duiventil gepland. Tot slot wilde de commissie ook enkele flamingo's aankopen die de kraanvogels in de vijver bij de hertenkamp gezelschap gingen houden. Het was niet de bedoeling dat de gemeente dit plan ging financieren. De commissie rekende op de offervaardigheid van de burgerij, 'zonder onderscheid van fortuin' vanuit de gedachte dat de burgers het park meer zouden waarderen, als zij zelf financieel hadden bijgedragen. De commissie schreef ook de woningbouwverenigingen aan, evenals Werkspoor en Demka. Al deze activiteiten brachten gemeenteraadslid J. Frijda ertoe in de gemeenteraadsvergadering van 8 november 1929 te spreken van 'verkapte bedelarij'.

De oproep aan de burgerij had succes. Schenkingen stroomden binnen, zowel in geld als in natura. De commissie kreeg ruimhartig Java-krielen, goudfazanten en pauwhoenen aangeboden. Met het ingezamelde geld liet de commissie de volières bouwen. Begin 1930 kocht de commissie flamingo's en Australische zwanen van Burgers Dierenpark in Arnhem, nadat zij eerst op werkbezoek waren geweest in het dierenpark. Behalve vogels waren ook konijnen, marmotten en vossen welkom in het park. In mei 1931 kreeg het park een bijenhuisje.³³ Begin juni 1930 werd de Commissie Park van Kol omgevormd tot een stichting, de Stichting Julianapark, naar de nieuwe naam van het park. Doel van de stichting was 'te bevorderen dat het Julianapark op de meest doeltreffende wijze gelegenheid biedt tot ontspanning en tot het aankweeken van belangstelling in de natuur'. Dit wilde de stichting doen door een vogeltuin in te richten, meer verscheidenheid in flora en fauna te realiseren, muziek- en zanguitvoeringen te organiseren en het college van burgemeester en wethouders advies te geven.³⁴ Tot 1970 bleef de stichting bestaan, waarbij haar taak zich de laatste decennia beperkte tot de aankoop van vogels. De ontbinding van de Stichting Julianapark vond plaats op 1 juli 1970, omdat het bestuur geen noodzaak tot voortbestaan meer zag.³⁵

Een nieuwe naam: het Julianapark

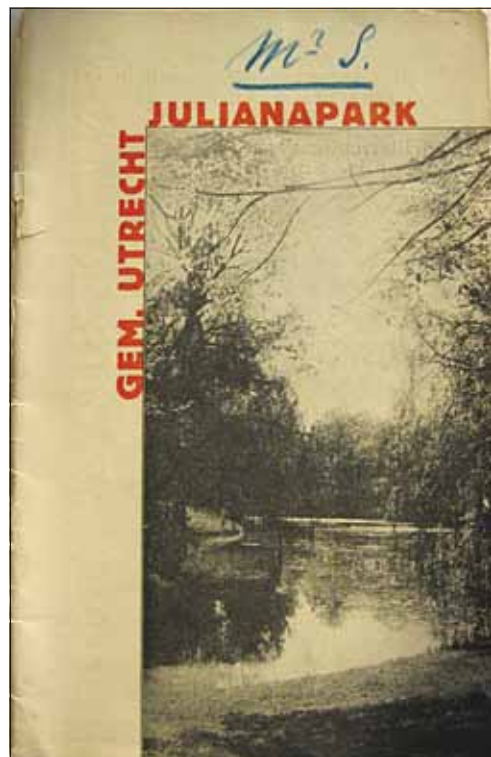
Raadslid Frijda was in mei 1929 de eerste die suggereerde de naam van het park te veranderen. Omdat Utrecht al een Wilhelminapark had, stelde hij voor het nieuw aangekochte park Juliana- of Emmapark te noemen.³⁶ Wethouder Smulders reageerde dat hij toevallig diezelfde week de gemeentearchivaris had gevraagd met suggesties voor een nieuwe naam te komen. De huidige naam, Park van Kol, hoefde volgens Smulders niet te blijven bestaan, want 'de gemeente heeft niet zulke bijzondere verplichtingen ten opzichte van de familie [Kol], dat het wenschelijk zou zijn dien naam te laten voortbestaan'.³⁷ De gemeentearchivaris adviseerde de namen

Sweser-engh of Noorderpark, maar gaf daarbij aan dat hij de naam Sweser-engh eigenlijk te ingewikkeld en daarom niet geschikt vond. Bij gebrek aan beter bleef de naam Noorderpark over. De Commissie Park van Kol wees beide namen echter af. Uiteindelijk kreeg het park in 1930 de naam Julianapark. In de volksmond bleef de naam Park of Tuin van Kol echter nog lang bestaan. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kreeg het Julianapark officieel weer even haar oude naam, Park van Kol, terug. In opdracht van de rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse Gebied besloot NSB-burgemeester C. van Ravenswaay op 2 april 1942 de naam van het Julianapark te veranderen in Park van Kol. Parken, straten en dergelijke mochten namelijk niet langer naar levende leden van het Huis van Oranje worden vernoemd. Na de oorlog werd deze naamsverandering weer ongedaan gemaakt.³⁸

De vele veranderingen sinds de overdracht van het park rechtvaardigden in de ogen van het college een officiële opening. Woensdag 18 juni 1930 was het zover. In aanwezigheid van veel notabelen en na enkele toespraken en het zingen van het Wilhelmus opende burgemeester Fockema Andreae het park en kondigde hij de nieuwe naam aan: het Julianapark. Een optreden van het Utrechts Stedelijk Orkest en een wandeling door het park sloten de feestelijke bijeenkomst af. Het Julianapark had een belangrijke educatieve functie. Gemeentebestuur en het bestuur van de Stichting Julianapark wilden de kennis van de bezoekers van het park vergroten. Daarom werd in 1933 een gids voor het Julianapark uitgegeven. Auteurs waren plantsoenmeester Krijn Perk Vlaanderen en bestuurslid van de Stichting Julianapark F. Hessel. Het was een fraai vormgegeven boekje dat verkrijgbaar was bij de parkwachter en in de boekhandel. Het geïllustreerde gidsje met plattegrond geeft een korte geschiedenis en omschrijft de belangrijkste bomen en dieren in het park.

De uitbreiding met een speelweide

Als gevolg van de toenemende algemene welvaart werd de werktijd aan het begin van de twintigste eeuw verkort. Arbeiders kregen recht op vrije dagen en vakantie. In de jaren twintig kwam er een wettelijke regeling voor de achturige werkdag. De afname van de werktijd viel min of meer samen met een toenemende belangstelling voor de natuur. De beoefening van sport werd minder een elitaire aangelegenheid. Deze ontwikkelingen brachten een vraag naar recreatiemogelijkheden en sportvelden te weeg. Zo ontstonden volksparken die ontspanningsmogelijkheden boden en waar men zich in de vrije natuur kon wanen. In tegenstelling tot de traditionele, openbare wandelparken werd bij de aanleg van de volksparken sterk rekening gehouden met andere recreatieve functies dan wandelen. Er werd plaats ingeruimd voor sportvelden, speelweiden en kinderspeelplaatsen.³⁹ Juist in het dichtbevolkte Ondiep en het sterk

De gids voor het Julianapark, uitgegeven in 1933. HUA, 1007-3.

gegroeide Zuilen was behoefte aan speel- en recreatieruimte. Korte tijd nadat het park eigendom was geworden van de gemeente Utrecht pleitte de Commissie voor het Park van Kol al voor de aanleg van een speelweide. Ondiep had in tegenstelling tot andere wijken geen kinderspeelweide. Kinderen namen hun toevlucht tot het park en vormden daar een 'rustverstoring en schade-aanbrengend element, waarvan wij het gaarne bevrijd zagen', aldus de commissie.⁴⁰ Perk Vlaanderen ging aan de slag. In de maand dat het Julianapark officieel geopend werd (juni 1930) lag zijn collegevoorstel klaar om op het hoveniersland tussen de hertenkamp en de Amsterdamsestraatweg een speelweide aan te leggen. 'In het algemeen zou het toe te juichen zijn, indien in deze volkrijke en zich steeds uitbreidende wijk ten Noorden van het Ondiep een terrein ten behoeve van speelweide voor de jeugd aangelegd zou worden, hetgeen ertoe kan medewerken dat de in deze wijk veel voorkomende beschadiging van straten, trottoirs, boomen en plantsoenen wordt beperkt. Het verdient daarom alle overweging deze speelweide in het bestaande Park van Kol op bovenbedoeld hoveniersland te doen aanleggen op dezelfde wijze als dit bij het Wilhelminapark is geschied.'⁴¹ Geïnspireerd door het ontwerp van Copijn voor het Wilhelminapark ontwierp Perk Vlaanderen een ovaalvormige speelweide van één hectare. De speelweide lag aan de kant van de Amsterdamsestraatweg en was omlijst met een grote verscheidenheid aan boomgroepen en solitaire bomen. Om de speelweide heen kwamen grasperken met heesters en bomen. Het bomenbestand van het park kreeg uitbreiding met nieuwe soorten bomen, zoals tulpenbomen (*Liriodendron tulipefera*) en abelen (*Populus alba*) die de structuur van de speelweide benadrukten. Ten oosten van de speelweide was een theehuis gesitueerd ('in het verlengde van de as daarvan'). Achter en voor het theehuis was een terras voorzien en naast het theehuis een verdiepte bloementuin. Aan de noordwestelijke kant van de speelweide kwam een muziektent op een grasveld, waarop het publiek kon plaatsnemen. De openbare weg die langs de hertenkamp liep richting het viaduct onder de spoorlijn werd opgeheven. De weg ging deel uitmaken van de padenstructuur van het park.

Het voorstel was uitgewerkt in vier schetsplannen, A, B, C en D. De plannen verschilden in de voorgestelde locatie van het theehuis en de muziektent. Bovendien bevatten plannen C en D naast de speelweide, kiosk en muziektent ook een plasvijver. Het totale plan besloeg meer dan drie hectare.

Perk Vlaanderen gaf het college in overweging het plan 'als een werk voor ongeschoolden, in werkverschaffing' uit te voeren. Zo kon bespaard worden op de 'werkloozenuitkeering'. Bovendien stelde hij voor een bijdrage in de kosten te vragen aan de gemeente Zuilen, Werkspoor en andere bedrijven en woningbouwverenigingen. De Commissie voor het Park van Kol sprak haar voorkeur uit voor plan A, een voorkeur waar de plantsoenmeester zich graag bij aansloot. De eveneens geraadpleegde Utrechtsche Stichting voor Lichamelijke Oefening⁴² had geen uitgesproken voorkeur, maar vond een plasvijver 'niet noodzakelijk'.⁴³ Ook het college gaf de voorkeur aan plan A en dit plan werd uitgewerkt. De uitwerking vergde vervolgens nog geruime tijd. In juni 1933 stemde de gemeenteraad in met het uitbreidingsplan. De uitvoering zou in de vorm van een werkverschaffingsproject gaan plaatsvinden. Het rijk deelde daardoor in de kosten; ook de gemeente Zuilen zou financieel bijdragen aan de speelweide (f 12.108,-). Het theehuis en de muziektent waren 'normaal werk' en kwamen geheel voor rekening van de gemeente Utrecht.⁴⁴ Daarmee bedroegen de totale kosten voor Utrecht f 65.880,-. Gedeputeerde Staten gooiden echter roet in het eten. Zij onthielden hun goedkeuring aan dit plan. GS vonden 'dat het niet op den weg van een noodlijdende Gemeente als Zuilen ligt om uitgaven voor de parkuitbreiding te doen'. Daarmee kwam de financiële bijdrage van Zuilen te vervallen. Bovendien maakten GS bezwaar tegen de 'niet noodzakelijke' uitgaven die de gemeente Utrecht wilde doen. De gemeente zag zich daarom in november 1933 genooddaakt het voorstel in te trekken en het plan te herzien.⁴⁵ Een jaar later

De aanleg van de speelweide met rechts de Amsterdamsestraatweg. Foto Jochmann Disco, 1935/1936. HUA, Collectie Beeldmateriaal, 42338.

lag er een gewijzigd plan waarin was afgezien van een financiële bijdrage van de gemeente Zuilen. Niet alleen de aanleg van de speelweide, maar ook de bouw van het theehuis werd nu als werkverschaffingsproject voor jeugdige werklozen ('2050 jongensweken') voorgesteld. De oprichting van een muziektent was geschrapt; de bestaande muziektent uit het Wilhelminapark zou worden verplaatst naar het Julianapark. De totale kosten vielen zo ruim f 17.000,- lager uit en bedroegen in totaal f 48.610,-. Dit plan kon de goedkeuring van GS wegdragen. In 1935 kon het werk eindelijk beginnen.

Theehuis en natuurhistorisch museum

Het Volksbond-paviljoen dat Jan Kol in 1917 liet bouwen, was bij de overdracht aan de gemeente niet meer aanwezig in het park. De 'kiosk voor ververschingen' waar Perk Vlaanderen in maart 1929 al voor pleitte, maakte in 1936 onderdeel uit van de uitbreiding. Het theehuis kreeg de toepasselijke naam 'Juliana'. Het ontwerp van het theehuis was van Gosse van der Gaast (1886-1973). Van der Gaast was architect in dienst van de gemeente Utrecht en had eerder het theehuis in het Wilhelminapark en het theehuis Rhijnauwen ontworpen. Ook diverse bruggen in Utrecht waren van zijn hand. Aanvankelijk was het paviljoen geprojecteerd in het park.

Het graven van een drainagesleuf door werkloze jongeren. Foto Jochmann Disco, 1935. HUA, Collectie Beeldmateriaal, 42336.

Het terras achter het theehuis Juliana, vanuit het park gezien. Prentbriefkaart uitgegeven door Café-restaurant Juliana, 1930/1939. HUA, Collectie Beeldmateriaal, 23937.

Uiteindelijk werd besloten het paviljoen langs de Amsterdamsestraatweg te situeren. Zo zou het ook toegankelijk zijn, als het park gesloten was. Het theehuis of paviljoen bestond uit een restauratiezaal met buffet en toneel, een serre met uitzicht op de Amsterdamsestraatweg en een terras aan de kant van het park. De gemeente verpachtte het theehuis aan W.J. Woertman, die woonde op de bovenverdieping van het paviljoen.

Aan de noordkant van het theehuis was een hoge zaal met een expositieruimte. In deze expositieruimte kwam het vogelmuseum Natura. De heer J. Roeleveld uit Mijdrecht had in 1934 een verzameling opgezette vogels aan de gemeente Utrecht geschonken met de wens dat deze verzameling in het Julianapark werd ondergebracht. Zowel de Stichting Julianapark als de gemeente hadden enthousiast gereageerd op dit idee. Het was een mooie kans om de educatieve waarde van het park te vergroten en de vele schoolklassen die het park bezochten nog meer kennis van de 'natuurlijke historie' bij te brengen. Roeleveld werd directeur van het museum.⁴⁶ Overigens verliep de bouw van het paviljoen minder voorspoedig dan gepland. Voor de graafwerkzaamheden in het park was voldoende belangstelling onder de ongeschoolde jeugdige werklozen. Voor het meer geschoolde timmer-, metsel- en stucadoorwerk stelden zich echter weinig jongeren beschikbaar of zij vertrokken weer snel naar beter betaald werk.⁴⁷ Dit leverde de nodige vertraging op. Eind 1936 was het theehuis dan toch af. De officiële opening van het museum vond eind december 1937 plaats. Het museum trok veel belangstelling; niet alleen van geïnteresseerde bezoekers, maar ook van de politie. Volgens het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad van 7 juli 1938 deed de politie een inval in het museum, omdat directeur Roeleveld verdacht werd van overtreding van de Vogelwet. Hij zou beschermde vogels hebben opgezet voor het museum. Het liep allemaal met een sisser af. Het museum is uiteindelijk maar een paar jaar open geweest. In 1943 werd 'Natura' gesloten en nam de afdeling Financiën en Administratie van het hoofdkantoor van de Nationaal-Socialistische Beweging de zaal in gebruik als kantoorruimte. Na de Tweede Wereldoorlog werd de ruimte bij het theehuis getrokken.⁴⁸

Naoorlogse veranderingen

Zoals alle parken kreeg ook het Julianapark het zwaar te verduren tijdens de Tweede Wereldoorlog. Vooral tegen het eind van de oorlog namen de vernielingen (het stelen van eieren en vogels en het hakken van bomen en alles wat brandbaar was) zo'n omvang dat in juni 1944 besloten werd het park drie weken te sluiten. De vernielingen hielden aan en in oktober ging het park weer dicht. Ook na de bevrijding bleef het park nog gesloten, omdat Canadese militairen er enkele maanden hun kamp hadden. In maart 1946 ging het park eindelijk weer open. Bij deze feestelijke gelegenheid plantten schoolkinderen uit Ondiep bomen om het gehavende park weer in haar oude luister te herstellen. Het park groeide uit tot het drukst bezochte park van Utrecht. Niet alleen het toenemende aantal bewoners van Ondiep en Zuilen vertoefde er graag. Ook bewoners van andere wijken kwamen er naar toe met de tram die over de Amsterdamsestraatweg reed. Behalve het aantal bezoekers steeg ook het aantal en de verscheidenheid van dieren in het park. Bij de hoofdingang (het 'papegaaientje') en verspreid door het wandeldeel stonden kooien en voliëres op open plekken. Er lijken zelfs plannen te zijn geweest om apen, giraffen en andere exotische dieren te huisvesten in het park. Dat was te veel van het goede. 'Er dient voor gewaakt te worden dat het park ontaardt in een vermaakcentrum of een dierentuin. [...] Het aantal en de verscheidenheid van de dieren moet in overeenstemming zijn met het karakter van het park', aldus het college eind 1955 in een voorstel aan de raad.⁴⁹ Dit verbetervoorstel omvatte een groot aantal maatregelen. Zo moesten de vele dierenverblijven verdwijnen uit het oude deel van het park en gegroepeerd worden bij de hertenkamp. De vijver kreeg de al langer gewenste fontein. Voor de kleintjes kwam er een aparte speelplaats met een zandbak, pierebad en speeltoestellen, gelegen tussen de grote speelweide en de hertenkamp. De muziektent, die nauwelijks meer werd gebruikt en duur was in onderhoud, verdween. Het park ging plaats bieden aan beeldende kunst (en zo kwam er toch een giraf in het park, van brons wel te verstaan).⁵⁰ Tenslotte kwam er een extra ingang in de Julianaparklaan, nu de woningbouw daar voltooid was.

Waterpret voor de kleintjes in het pierebad. Foto Gemeentearchief Utrecht, 1962/1967. HUA, Collectie Beeldmateriaal, 83174.

Ontwikkelingen in de periode 1955 - 2003

In de periode van 1955 tot 2003 zijn de wijzigingen in het park beperkt gebleven. De kinderspeelplaats werd in 1969 vergroot met een tweede zandbank en een speelgoot. Een halfopen gebouw in een hoek van het park bij de hertenkamp was geen succes. Het was bedoeld als schuilplek voor ouderen, maar zij waren ontevreden over het tochtige gebouw en gebruikten het niet. De gemeente besloot het gebouwtje dicht te timmeren. Jaren later werd het in gebruik genomen als locatie voor natuur- en milieueducatie. Ook Jeu de Boules-vereniging Treize Points gebruikte het gebouw. Inmiddels staat dit 'huisje van Kol', zoals het soms wordt aangeduid, er verwaarloosd bij. Eind jaren zeventig verzochten de Stichting Stedelijk Overleg Gehandicapten Utrecht (SOLGU) en de Nederlandse Vereniging voor Blinden en Slechtzienden de gemeente om de bestaande blindentuin in de stadskwakerij aan de Laan van Maarschalkerweerd te verplaatsen. Door de excentrische ligging aan de rand van de stad kwamen er maar weinig bezoekers. Aanvankelijk was het de bedoeling de tuin te verplaatsen naar het nieuwe Griftpark, maar de aanleg van dit park leidde als gevolg van de grondvervuiling tot vele jaren uitstel. Het Julianapark was een goede alternatieve locatie en in oktober 1985 viel het besluit de blindentuin daar aan te leggen op de kop van het plein (evenwijdig aan de Amsterdamsestraatweg) bij de oude hoofdingang. De paden hadden een symmetrisch verloop, zodat men zich gemakkelijk kon oriënteren. Aan weerszijden van de paden kwamen smalle plantvakken; zo bleven de planten binnen handbereik. De beplanting was gekozen op basis van reukzin, tastzin en gehoor. De bordjes met plantennamen waren in braille en zwart-wit. Omdat er ook behoefte was aan een kruidentuin in het Julianapark, werd deze tegelijkertijd aangelegd. De kruidentuin kreeg een plek tussen de blindentuin en het plein.⁵¹ Het intensieve gebruik van het park als recreatieplek voor jong en oud en als locatie voor evenementen liet zijn sporen na. Tegelijkertijd nam het beheer van het park af als gevolg van een tekort aan gemeentelijke financiële middelen. In de jaren tachtig en negentig raakte het park verwaarloosd. In 1999 en 2003 besloot de gemeente flink te investeren om het achterstallige onderhoud weg te werken. Het Julianapark kreeg in 1999 een prachtig nieuw hekwerk, ontworpen door het Ingenieursbureau van de gemeente Utrecht (IBU).⁵² Een paar jaar later volgde een grote opknapbeurt. De gemeente Utrecht trok € 1.560.000,- uit om het park te renoveren en de oorspronkelijke paden- en groenstructuur te versterken. De 'dierenweide' werd opgeknapt en de speelplaats opnieuw ingericht. Bij de speelplaats kwam een multifunctioneel paviljoen dat was ontworpen door Versseput Architecten. Sinds oktober 2006 heeft de Stichting Zuilen en Vecht met vrijwilligers het beheer van dit Antje Drijver-paviljoen op zich genomen.⁵³ Op de grote speelweide kwam een podiumheuvel voor culturele activiteiten. Een kruidentuin verving de blindentuin. Om deze kruidentuin werd in een boog een zitmuur aangelegd. De rozentuin bij het restaurant werd in ere hersteld⁵⁴ en er werd een varentuin aangelegd. Bij de heropening in maart 2004 werd het park bovendien een hobbelpaard rijker. Het was een replica van het hobbelpaard dat een fotograaf in de jaren '30 bij het Julianapark plaatste en waarop veel kinderen vereeuwigd zijn.

Het Julianapark anno 2014

Vandaag de dag vormt het Julianapark nog steeds de grootste groenvoorziening van Zuilen en Ondiep. Ondanks een eeuw intensief gebruik heeft het park veel van haar eigenheid en schoonheid weten te behouden. De oorspronkelijke aanleg van het park is door de jaren heen groten-deels in takt gebleven. De slingerende padenstructuur, de afwisseling tussen open en gesloten gedeelten, de zichtlijnen, de vijver, de heuvel, de hertenkamp en de speelweide bepalen nog steeds het karakter van het park. Andere historische elementen die het park nog rijk is, zijn de parkwachterswoning (die nu fungeert als gewoon woonhuis) en het voormalige theehuis (het

huidige restaurant Juliana). Een rijke schakering van bomen, boomgroepen en bloeiende heesters biedt in alle seizoenen een mooie aanblik. Bij de aanleg in 1903 telde het park meer dan 40 boomsoorten, waarvan de meeste nog steeds zijn terug te vinden. De nieuwe aanplant rond de speelweide in 1935 betekende de toevoeging van nog meer variëteiten. Van dit bomenbestand uit 1903 en 1935 staan verspreid door het park nog meer dan 150 exemplaren.

Ook de recreatieve en educatieve functie van het park is met een modern tintje bewaard gebleven. Zo zijn er nog altijd volières, een voederplaats, een kinderspeelplaats en kunstwerken⁵⁵ en vinden er tal van culturele evenementen plaats. Tot slot heeft het park een belangrijke ecologische functie.

Hoge algehele cultuurhistorische waarde

Om de cultuurhistorische waarde van het Julianapark te bepalen is gebruik gemaakt van de *Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek* uit 2012 van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.⁵⁶ Volgens deze richtlijnen heeft het park een hoge algehele cultuurhistorische waarde. Het Julianapark is een mooi voorbeeld van stadsverfraaiing en bevordering van de volksgezondheid door particulier en gemeentelijk initiatief. Het particulier initiatief koppelde sociaal engagement aan zakelijk vernuft. De verwachting was immers dat de aanleg van het stadspark zou resulteren in waardevermeerdering van de omringende grond. De uitbreiding van het park na de aankoop door de gemeente weerspiegelt de veranderde opvattingen over de rol van de gemeentelijke overheid als het gaat om het belang van recreatie en educatie voor en de (morele) 'verheffing' van de arbeidersbevolking. Eveneens van historisch belang is de aanleg van de speelweide in de jaren dertig in de vorm van een werkverschaffingsproject voor jongeren uit de wijk.

Landelijk zijn er meerdere voorbeelden van dergelijke stads- en volksparken. Het Julianapark is daardoor niet uniek. Bijzonder is wel dat het park in 1903 is aangelegd als openbaar wandelpark voor de gegoede burgerij, maar al snel uitgroeide tot een volkspark voor de arbeidersbevolking. Dat verklaart wellicht ook waarom het park landelijk gezien nooit de bekendheid (en status) heeft gekregen van bijvoorbeeld het Wilhelminapark of het Rengers-park in Leeuwarden, beide van de hand van Hendrik Copijn en beide rijksmonument. Voor de stad Utrecht is het park redelijk zeldzaam. Van de oude parken die eind negentiende en begin twintigste eeuw zijn

Monumentale moerascipressen (Taxodium distichum) uit 1903 bij de vijver. Foto auteur, 2013.

aangelegd, resteren alleen nog het Wilhelminapark (1898) en het Julianapark (1903). De parken Tivoli, Nieuweroord en het Oranjepark hebben plaats moeten maken voor woningbouw. Park Oog in Al is op de grond van de voormalige buitenplaats Oog in Al aangelegd aan het begin van de jaren twintig van de vorige eeuw. De overige parken die de stad telt, zijn vlak voor of na de Tweede Wereldoorlog aangelegd. Het Julianapark is een gaaf bewaard gebleven en herkenbaar voorbeeld van een stadspark in landschappelijke stijl. De esthetische ontwerpqualiteiten zijn hoog. Het park is bovendien van belang als onderdeel van het oeuvre van Hendrik en Lodewijk Copijn. Met name in de regio Utrecht en Utrechtse Heuvelrug hebben zij veel werken tot stand gebracht. Bijzonder aan het Julianapark is dat het één van de eerste werken is waarbij de beide tuin- en landschapsarchitecten hebben samengewerkt in de firma Copijn en Zn. Ten tijde van de aanleg in 1903 was de gemengde stijl de overheersende tuinstijl. De aanleg is dus niet innovatief. Copijn heeft zich naar alle waarschijnlijkheid gevoegd naar de wens van de opdrachtgever en een park in traditionele landschapsstijl ontworpen. De uitbreiding met de speelweide door Krijn Perk Vlaanderen is geïnspireerd op het ontwerp van Copijn voor het Wilhelminapark en heeft geen afbreuk gedaan aan het ontwerp voor het wandeldeel en de hertenkamp.

Conclusie

Tot op de dag van vandaag is het Julianapark de belangrijkste groenvoorziening voor Zuilen en Ondiep. Na het Wilhelminapark is het Julianapark het oudste stadspark van Utrecht. Het park heeft de afgelopen eeuw haar oorspronkelijke structuur en schoonheid grotendeels behouden. De recreatieve en educatieve functie van het park zijn onaangetast. Inmiddels heeft het park ook een hoge ecologische waarde. De algehele cultuurhistorische waarde van het park is groot. Het is een gaaf voorbeeld van een stadspark in landschappelijke stijl naar ontwerp van de bekende tuinarchitecten Hendrik en Lodewijk Copijn. Daarnaast is het een mooi voorbeeld van stadsverfraaiing en bevordering van de volksgezondheid door particulier en gemeentelijk initiatief. De aanleg van de speelweide in de jaren dertig in de vorm van een werkverschaffingsproject voor jongeren uit de wijk is van historisch belang. De conclusie is duidelijk: dit park verdient een plaats op de gemeentelijke monumentenlijst. Inmiddels is de gemeenteraad van Utrecht diezelfde mening toegedaan. In haar vergadering van 6 maart 2014 heeft de raad unaniem een motie van Groen Links aangenomen waarin het college wordt verzocht de procedure in gang te zetten om het Julianapark op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen. Het college heeft toegezegd deze motie te zullen uitvoeren. Het proces van plaatsing op de monumentlijst en het overleg hierover met omwonenden en betrokkenen vergt tijd, maar hopelijk krijgt het Julianapark nog dit jaar haar verdiende monumentale status.

Archief

Archief van het gemeentebestuur van Utrecht, 1813-1969, Het Utrechts Archief, toegangsnummer 1007-3.

Literatuur

- Andela 1977** ➤ G. Andela, 'Van melancholisch peinen in de natuur tot gebruiksgroen voor het gewone volk. Oorsprong en geschiedenis van het volkspark', in: *Wonen-TA BK*, 9/10 mei 1977, 12-27.
- Backer 1996** ➤ A. M. Backer (red.), *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschaps-architectuur. Deel Oost en Midden*, Rotterdam 1996.
- Copijn 1920** ➤ H. Copijn, *Eenige afbeeldingen van tuinen door ons ontworpen en uitgevoerd*, Groenekan 1920.
- Copijn 1901** ➤ Fa Copijn en Zn, *Weekerscatalogus 1901/1902*, Groenekan 1901.
- Cremers, Kaaij en Steenbergen 1981** ➤ E. Cremers, F. Kaaij en C. M. Steenbergen, *Bolwerken als stadsparken. Nederlandse stadswandelingen in de 19e en 20e eeuw*, Delft 1981.
- Gemeente Utrecht 2007** ➤ Gemeente Utrecht, Stadswerken / IBU, *Beheerplan Julianapark*, 2007.
- De Graaf 2010** ➤ T. de Graaf, 'Familie Kol', in: J. Visser (e.a.) *Nederlandse ondernemers 1850-1950. Gelderland en Utrecht*, Zutphen 2010.
- Hessel en Perk Vlaanderen 1933** ➤ F. Hessel en K. Perk Vlaanderen, *Gids Julianapark*, Utrecht 1933.
- Heurneman en Van Santen 2003** ➤ M. Heurneman en B. van Santen, *De Utrechtse wijken: Noordwest*, Utrecht 2003.
- Van Hulzen 1997** ➤ A. van Hulzen, *Het dagelijks leven in de Domstad tijdens de laatste twee eeuwen*, Utrecht 1997.
- Meulenkamp 1998** ➤ W. Meulenkamp 'Cementrustiek: een vergeten negentiende- en vroeg twintigste eeuwse stijl en techniek; met een checklist van Nederlandse en Belgische ateliers en locaties', *Nieuwsbrief De Donderberggroep*, 12 (winter 1998), 2-7.
- Oldenburger-Ebbers 1985** ➤ C.S. Oldenburger-Ebbers, 'jongere Tuinkunst 5: de tuinarchitect Hendrik Copijn (1842-1923) en Lodewijk Wilhelmus Copijn (1878-1945)', *Groen* 41 (1985), nr. 5, 5-14.
- RCE 2012** ➤ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek: voor waardestellingen van groen erfgoed*, Amersfoort, 2012.
- Steenbergen, De Jong en Van der Vlist 1997** ➤ C.M. Steenbergen, E. de Jong en E. van der Vlist, *Eene aangename publieke wandeling. Een schets van historische stads- en singelparken*, Zutphen 1997.
- Utrechtse bomenkaart** ➤ Utrechtse bomenkaart: <http://utrecht.gemgids.nl/bomenkaart>, laatst geraadpleegd april 2013.
- Wilmer 1999** ➤ T. Wilmer, *Historisch groen. Tuinen en parken in de stad Utrecht*, Utrecht 1999.
- Zijlstra 1986** ➤ B. Zijlstra, *Nederlandse Tuinarchitectuur 1850-1940*, Nederlandse Tuinenstichting 1986.
- Zijlstra 1988** ➤ B. Zijlstra (red.), *Parken in Utrecht. De geschiedenis van de Utrechtse stadsparken*, Utrecht 1988.
- Zijlstra 1991** ➤ B. Zijlstra (bewerkt door L. van Ek), *Nederlandse Tuinarchitectuur 1850-1940*, Zutphen 1991.
-

Noten

- 1 Het Utrechts Archief (HUA), 715-1, 157.
- 2 Nadat in 1935 de familie Kol in mannelijke lijn was uitgestorven, publiceerde Kohlbrugge in februari 1936 een drietal artikelen in het *Utrechtsch Nieuwsblad* over de historie van de familie Kol. Het artikel van 4 februari 1936 gaat over Jan Kol.
- 3 Zie noot 2.
- 4 Het plan voor een haven ging de ijskast in. In de woorden van Kohlbrugge 'De gedachte aan een haven had hem onderwijl niet losgelaten en ze bracht hem ertoe een kanaal te laten graven van den Vecht naar den ouden Zuilenischen binnenweg. Aan dien weg was de haven bedacht, maar het kanaal is niet voltooid.' In HUA zijn nog de bestektekeningen uit 1916/1917 voor het verdiepen van een bestaand kanaal en het aanleggen van een nieuw deel te vinden (HUA, 715-1, 391).
- 5 In sommige publicaties staat ten onrechte dat Kol villa's bij zijn park aan de Amsterdamsestraatweg liet bouwen.
- 6 Steenbergen De Jong en Van der Vlist 1981.
- 7 Pas met de invoering van de Woningwet in 1901 ging de overheid zich bemoeien met de kwaliteit van de volkshuisvesting.
- 8 Van Hulzen 1997, 93.
- 9 Zie noot 7.
- 10 Hessel en Perk Vlaanderen, 1933, 3.
- 11 Oldenburger-Ebbers 1985, 5-14.
- 12 Wageningen Universiteit, afdeling Speciale Collecties, map D12, kaartnummer 33.011.06, reg.nr 3336.
- 13 Hoewel de stadsplattegrond dateert van 1915/1916 wordt het wandelpark afgebeeld in de originele vorm, zonder de uitbreiding met de hertenkamp in 1908. Het feit dat het park is ingetekend, ook al ligt het op Zuilen grondgebied, duidt er waarschijnlijk op dat het park voor Utrecht een belangrijke functie had.
- 14 HUA, 1007-3, 21062.
- 15 Zie noot 2.
- 16 *Utrechtsch Nieuwsblad*, 9 oktober 1908, 3.
- 17 Meulenkamp 1998, 6.
- 18 *Het Centrum*, 23 november 1912.
- 19 *Het Centrum*, 14 november 1917; *De Tribune: sociaal democratisch weekblad*, 19 november 1917.
- 20 *Utrechtsch Nieuwsblad*, 4 februari 1936.

- 21 Ingezonden brief van H.J. Heyt, die in 1928 wethouder openbare werken van Zuilen was, in het weekblad *Zuilen Vooruit* van 12 juli 1947 (HUA, 1007-3, 21072).
- 22 HUA, 1007-3, 20908.
- 23 Zie noot 22.
- 24 HUA, 1007-3, 20608 raadsstuk 507/11 Openbare Werken.
- 25 Zie noot 24.
- 26 *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 16 januari 1931.
- 27 HUA, 1007-3, 21062.
- 28 HUA, 1007-3, 21061 en 21063.
- 29 HUA, 1007-3, 21062.
- 30 HUA, 1007-3, 21062.
- 31 HUA, 1007-3, 21063.
- 32 HUA, 1007-3, 21062 circulaire van de commissie voor het Park van Kol september 1929.
- 33 HUA, 1007-3, 21061 en 21062. Het bijenhuisje was een kopie van het bijenhuisje in het park rond de voormalige buitenplaats Boom en Bosch in Breukelen.
- 34 HUA, 1007-3, 21063 raadsbesluit 507/81 O.W. d.d. 3 juni 1930.
- 35 HUA, 1007-3, 21074.
- 36 Raadsnotulen 31 mei 1929, nr. 507, pagina 583, HUA, 1007-3, 21063.
- 37 In 1936 toonde Kohlbrugge zich nog steeds verontwaardigd over zoveel gebrek aan waardering voor de familie Kol.
- 38 HUA, 1007-3, 21063.
- 39 Andela 1977, 12-27.
- 40 Brief Commissie Park van Kol aan het college d.d. 29-10-1929, HUA, 1007-3, 21068.
- 41 HUA, 1007-3, 21068.
- 42 De USLO had tot taak door de gemeenteraad aangewezen speel- en oefengelegenheden te beheren en exploiteren. Daarnaast had de stichting een adviserende taak.
- 43 Zie noot 41.
- 44 Zie noot 41.
- 45 Zie noot 41.
- 46 HUA, 1007-3, 21063.
- 47 Brief Gemeentewerken, 1 augustus 1936, HUA, 1007-3, 21069.
- 48 Brief Gemeentewerken, 1 augustus 1936, HUA, 1007-3, 21069.
- 49 Raadsvoorstel november 1955, GV 1955, nr. 1344 Openbare Werken HUA, 1007-3, 21066.
- 50 'Giraf' van Theresia van der Pant, geplaatst in 1960.
- 51 HUA, 1338, 10572.
- 52 De totale kosten van het hekwerk bedroegen € 455.000,-.
- 53 Antje Drijver was een bewoonster van Zuilen, die zich in de jaren vijftig inzette voor het organiseren van faciliteiten en activiteiten voor kinderen in de buurt.
- 54 De rozen zijn in 2014 weer gerooid en vervangen door hortensia's die minder onderhoud vergen.
- 55 In het park staan drie bronzen beelden: Fluitspeler van Jan van Luijn geplaatst in 1966, Giraf van Theresia van der Pant geplaatst in 1960 en Zittende Oude Vrouw van Joop Hekman geplaatst in 2005. In 2005 is een zonnewijzer in hoepelsfeer geplaatst.
- 56 Voor de waardestelling van groen erfgoed heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in 2012 de *Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek* opgesteld. Om de waarde van bijvoorbeeld een park te bepalen wordt gekeken naar de cultuurhistorische waarde van dit park in vergelijking met soortgelijke parken op landelijk, regionaal of plaatselijk niveau uit dezelfde periode (contextuele waardestelling). Daarnaast krijgt het park zelf waarden toegekend (interne waardestelling). Het gaat daarbij om algemene historische waarden, ensemblewaarden, tuinhistorische waarden en waarden vanuit de gebruiksgeschiedenis. Deze waarden worden getoetst aan de criteria gaafheid en zeldzaamheid en kunnen hoog, positief of indifferent scoren. Daarnaast wordt ook gekeken naar de ecologische waarde van het park.

Marlies van Leeuwen

Van devotie naar festijn

**De geschiedenis van de St. Antoniebroederschap
en de Heilige Kruisbroederschap uit de
Jacobikerk vóór en na de religieomslag van 1580**

Tussen 1263 en 1615 kende de stad Utrecht een groot aantal religieuze broederschappen. Zeker in de vijftiende en zestiende eeuw waren ze volop zichtbaar in de stad. Hun altaren sierden de kerken waar ook hun diensten werden gehouden. Tijdens hun begrafenisdiensten doorkruisten de broeders en zusters de stad en in de herbergen hielden zij één keer per jaar een feestelijke maaltijd. In 1615 was het afgelopen. Dat jaar werden de broederschappen door het stadsbestuur opgeheven. Een van de redenen daarvoor waren klachten over brasserijen en drinkgelagen die

Marlies van Leeuwen (1982) studeerde geschiedenis in Utrecht, waarbij ze zich voornamelijk richtte op de politieke en religieuze geschiedenis van deze stad. Zowel voor haar bachelor- als voor haar masterthese onderzocht zij de religieuze broederschappen van de Jacobikerk. In dit artikel werden de gegevens van beide theses gecombineerd en uitgebreid. Momenteel onderzoekt zij de Onze Lieve Vrouwe ter Nood Godsbroederschap uit dezelfde kerk. Ook is zij gids in het Jacobikerkteam van de organisatie Kerken Kijken Utrecht.

de broederschappen aanrichtten. Dat deze feesten werden betaald met geld dat ooit door vrome lieden was geschonken maakte de zaak nog ernstiger. Maar was het werkelijk zo dat het gedrag van de broederschappen en de

manier van het uitgeven van hun geld na de reformatie in 1580 zo veranderden? In dit artikel wordt deze vraag onderzocht aan de hand van de rekeningen van twee van deze broederschappen.

Wie tegenwoordig een bezoek brengt aan de Utrechtse Jacobikerk, zal zich moeilijk kunnen voorstellen hoe rijk uitgedost deze nu zo sobere kerk ooit was. Slechts een paar vervaagde en beschadigde muurschilderingen en beeldhouwwerkjes laten nog iets zien van de vroegere glorie van dit gebouw. Toch is de Jacobi ooit net zo'n fraaie en rijk uitgedoste kerk geweest als ook nu nog enkele katholieke kerken in het zuiden van Nederland zijn. Een groot deel van haar vroegere uitdossing en rijkdom had de Jacobikerk te danken aan de parochieleden, gilden en broederschappen die hun diensten in deze kerk hielden of er een eigen altaar bezaten. De neergang en ontmanteling van deze pracht vond pas plaats nadat de stad en het gewest Utrecht in 1580 de hervormde godsdienst aannamen. Vóór die tijd was Utrecht katholiek en bloeiden ook daar de gezelschappen die zich binnen die kerk een plaats hadden verworven. Naast de gilden en de rederijkers waren dit de religieuze broederschappen. In dit artikel wordt gekeken naar de activiteiten van twee van deze broederschappen vóór en na het verbod op de openbare uitoefening van de katholieke godsdienst in Utrecht. Dit verbod ging in op 18 juni 1580.¹ De broederschappen bleven echter ook na dit verbod functioneren. Pas in 1615 werden alle religieuze verenigingen door het stadsbestuur opgeheven en werden hun bezittingen geconfisqueerd. De onderzoeksperiode beslaat de jaren 1487-1615. Het eerste jaartal is gekozen omdat in dit jaar de nieuwe statuten van de Heilige Kruisbroederschap werden opgesteld. Het laatste jaartal is gekozen vanwege de opheffing van de broederschappen in dat jaar. De onderzochte periode is er één waarin veel veranderingen optreden in zowel kerk als samenleving. Deze veranderingen hebben uiteraard hun weerslag op de religieuze broederschappen. De grootste verandering was uiteraard het verbod op de openbare uitoefening van de katholieke godsdienst, maar wat veranderde er verder? In het archief van de St. Antoniebroederschap uit de Jacobikerk bevindt zich een request aan het stadsbestuur uit 1587. Joost Janssoen van der A beweert in het request dat hij vóór 1580 jaarlijks 24 gulden verdiende met het opdragen van missen voor de St. Antoniebroederschap en tien gulden voor datzelfde bij de Heilige Kruisbroederschap. Dit geld wordt echter - volgens zijn schrijven - in 1587 door de broederschappen 'verdroncken ende verteert' terwijl hij armoe lijdt.² Als uit de rekeningen van genoemde broederschappen blijkt dat ze hun geld na 1580 inderdaad aan andere zaken uitgeven dan voor die tijd, is de beschuldiging van Joost Janssoen een treffende illustratie van de veranderingen binnen de religieuze broederschappen.

Het is aan de eerder genoemde confiscatie door de stad Utrecht te danken dat er nog zoveel bekend is over religieuze broederschappen. Hun archieven zijn als door een wonder bewaard gebleven. Uit deze archieven blijkt dat er in alle Utrechtse parochiekerken religieuze broederschappen zijn geweest. In de Jacobikerk vinden we documenten van acht broederschappen, hoewel uit restanten in de kerk blijkt dat er meer zijn geweest.³ Van de acht broederschappen zijn er drie uitermate geschikt voor onderzoek. Zij hebben genoeg documenten nagelaten om een goed beeld te geven van hun activiteiten. Deze drie broederschappen zijn de Onze Lieve Vrouwebroederschap ter Nood Gods (voortaan aangeduid als OLV-broederschap ter Nood Gods), de Heilige Kruisbroederschap en de St. Antoniebroederschap. Dit artikel gaat over de laatste twee. De OLV-broederschap valt af omdat haar documenten nog niet helemaal ontsloten zijn. Wel wordt af en toe gebruik gemaakt van beschikbare gegevens. De Heilige Kruisbroederschap en de St. Antoniebroederschap zijn goed met elkaar te vergelijken. Niet alleen worden ze beide genoemd in het request, maar ook is van beide broederschappen een behoorlijk aantal jaarrekeningen bewaard gebleven. Daarnaast zijn er huurcontracten en van de Heilige Kruisbroederschap zelfs statuten, al zijn deze slechts in afschrift bewaard. De inkomsten ontvangen beide broederschappen grotendeels uit de verpachting van landbouwgrond en ook hun ledenaantal lijkt overeen te komen. In dit onderzoek zijn vooral de gegevens uit de jaarrekeningen gebruikt. Van de St. Antoniebroederschap bestaan nog ongeveer veertig rekeningen en van de Heilige Kruisbroederschap

ongeveer dertig. Uit deze rekeningen zijn uit de periode vóór 1580 bij beide broederschappen vier rekeningen genomen die voldoende gegevens bevatten en die zoveel mogelijk uit dezelfde jaren stammen. Voor de St. Antoniebroederschap zijn dat de rekeningen over 1531/32, 1565/66, 1566/67 en 1568/69. Voor de Heilige Kruisbroederschap zijn dit de rekeningen over 1536, 1554/55, 1555/56, 1556/57 en 1567/68. Voor de jaren na 1580 zijn zes overeenkomende jaren beschikbaar voor beide broederschappen, namelijk 1585/86, 1588/89, 1599, 1602, 1603 en 1606. Samen geven de rekeningen een goed beeld van zaken waaraan de broederschappen in de periode 1487-1615 hun geld besteden. De tijdsperiode is zo ruim genomen vanwege beschikbare gegevens en ook om de veranderingen over langere tijd zo goed mogelijk te laten zien. Voor we echter naar deze veranderingen gaan kijken, is het belangrijk een beeld te schetsen van de functie van broederschappen en van hun sociale en religieuze context.

Religieuze broederschappen

Het eerste jaar waarin in Utrecht een broederschap wordt genoemd, is 1263.⁴ In de periode erna groeide het aantal broederschappen in de stad Utrecht in de veertiende maar vooral in de vijftiende eeuw gestaag. De religieuze broederschappen ontwikkelden zich in een periode die zich kenmerkte door grote veranderingen in kerk en samenleving. Door de opkomst van de steden en de trek ernaar toe waren veel mensen ontworteld. Ze zochten manieren om zich aan te sluiten bij al bestaande groepen in hun nieuwe woonplaats. Op religieus gebied bloeide vanaf het einde van de veertiende eeuw de Moderne Devotie, die een grote nadruk legde op de persoonlijke zorg voor het zielenheil. Deze zorg werd als uitermate belangrijk beschouwd omdat men door de ontwikkelingen in de samenleving verwachtte dat de komst van Christus spoedig plaats zou vinden. De religieuze broederschappen opereerden op een scharnierpunt in die maatschappij. Niet alleen boden ze ruimte voor religieuze beleving, ook gaven ze mensen de mogelijkheid om op informele wijze gelijkgestemde met dezelfde achtergrond en maatschappelijke status te ontmoeten. Zo zorgden ze voor een omgeving waar werk, netwerk, prestige en religiositeit samenkwamen.⁵ Maar wat was nu een religieuze broederschap en wat waren haar activiteiten? Een goede omschrijving wordt gegeven door A.J. van den Hoven van Genderen in zijn artikel *'Eten met de broeders in de Dom. Vis, vis en nog eens vis'*: 'De leden van een broederschap hadden als hoofddoel om individueel en gemeenschappelijk een bepaalde devotie te verdiepen of te verbreden. Door eer te bewijzen aan een heilige of een symbool hoopte men op clementie, hulp en voorspraak uit de hemel. Het zielenheil werd nog extra bevorderd doordat de leden van de broederschap na het overlijden van een lid voor diens ziel zouden bidden, of gebeden zouden laten zeggen. Soms ook waren er nog nevenactiviteiten, zoals het beheren van een gasthuis of de zorg van de leden voor elkaar. Tevens was er nog de gemeenschappelijke maaltijd die vrijwel elke broederschap jaarlijks hield.'⁶ Religieuze broederschappen waren voornamelijk bezig met de verering van een heilige of een heilig symbool. Door deze verering - en door het laten lezen van missen nadat een lid gestorven was - verwachtten de broederschapsleden sneller in de hemel te komen. Naast deze verering van het heilige en de zorg voor het zielenheil werden ook sociale activiteiten ontplooid, zoals het jaarlijkse broederschapsmaal. Een enkele keer ook werd er voedsel, kleding of brandstof uitgedeeld. Meestal echter werd er alleen gezorgd voor de eigen broeders en zusters. Regelmatig komt ook het prestige naar voren dat een broederschap - en daarmee haar leden - kon verkrijgen door de versiering van haar ruimte of de aanschaf van een luisterrijk altaar, en de samenkomsten die ze haar leden bood waarbij dezen hun netwerk konden versterken of uitbreiden.⁷ In alle onderzoeken die naar broederschappen zijn gedaan, zien we steeds twee belangrijke punten terugkeren: de religieuze activiteiten en de sociale activiteiten. Deze twee pijlers, want zo kunnen we ze wel noemen, droegen het broederschapsleven in al haar facetten. De religieuze pijler omvatte alle

activiteiten van de broederschap die tot meerdere eer en glorie van God werden uitgevoerd. Hieronder vallen processies, begrafenissen en kerk- en herdenkingsdiensten maar ook de verfraaiing van de plaats van samenkomst van de broeders en zusters. In principe waren de activiteiten binnen deze pijler gericht op God, de heiligen en de zorg voor het zielenheil van de leden of begunstigers van de broederschap. In de tweede - de sociale - pijler vinden we de activiteiten die de broederschap naast haar religieuze activiteiten organiseerde. Hiertoe behoorden de jaarlijkse feestmaaltijd van de broederschap en - soms - de armenzorg. Het is moeilijk om een exacte scheiding aan te brengen in de religieuze en sociale aspecten van een broederschap. De verfraaiing van de ruimte waar de broederschap samenkwam - het broederschapspark - gebeurde ter ere van God en de vereerde heilige maar zorgde ook voor een hogere sociale status van de leden. Het met veel egards begraven van een broeder of zuster droeg bij aan de redding van de ziel van de gestorvene maar zorgde ook voor een hogere sociale status van de levende leden die in de prachtige begrafenistoet liepen. Armenzorg was een sociale activiteit maar verbeterde ook het eigen zielenheil omdat het tot de zeven werken van barmhartigheid hoorde.⁸ Overigens werd door de St. Antoniebroederschap en de Heilige Kruisbroederschap zo weinig aan armenzorg gedaan dat het onderwerp verder buiten beschouwing wordt gelaten. Naast de uitgaven binnen de religieuze en sociale pijler waren er soms andere kosten zoals reis- of proceskosten. Deze worden in dit artikel niet behandeld.

De St. Antoniebroederschap en de Heilige Kruisbroederschap

De St. Antoniebroederschap en de Heilige Kruisbroederschap waren beide gevestigd in de Jacobikerk. De Heilige Kruisbroederschap werd opgericht in 1383. Althans de vernieuwde statuten van deze broederschap uit 1487 zeggen: 'Alsoe wi een fundatie gehat hebben, dair die datum of hielt Dusent drie hondert ende drie en tachtich...'⁹ Als deze claim klopt - en er zijn geen redenen om daaraan te twijfelen - is de Heilige Kruisbroederschap de eerste broederschap die zich in de Jacobikerk vestigde.¹⁰ De St. Antoniebroederschap was van latere datum. Ze wordt voor het eerst genoemd in een gerechtsbrief uit 1439. Hierin wordt een stuk grond aan de broederschap overgedragen.¹¹ De St. Antoniebroederschap is waarschijnlijk dan ook rond die tijd gesticht.¹² De

Deze drie muurschilderingen vormden het altaarstuk van de St. Antoniebroederschap. De afbeeldingen vertonen scènes uit het leven van de heilige abt Antonius. De zwaar beschadigde restanten van deze muurschilderingen zijn nog steeds zichtbaar op de westwand van de toren van de Jacobikerk. Foto's uit Th.H.F. Van Riemsdijk en W. Pleyte, Peintures Murales découvertes dans l'Eglise paroissiale de St. Jacques a Utrecht, Leiden 1874, te vinden bij HUA LXXXVI b 27 plaat IV, V en VI.

De grafsteen van de St. Antoniebroederschap met het kenmerkende T-kruis waaraan een belletje hangt, bevindt zich nu in de noordwestelijke hoek van de kerk. Het cijfer 444 is van latere datum. Foto auteur, 2014.

St. Antoniebroederschap vereerde heel specifiek de heilige Antonius abt. Deze leefde in de derde eeuw als kluizenaar in de woestijn. Zijn attribuut - een kruis in T-vorm waaraan een belletje hangt - staat op de nog bestaande grafsteen van de broederschap en scènes uit het leven van deze heilige waren als muurschildering aangebracht in het perk van de broederschap.¹³ Een 'perk' was de ruimte of het deel van de kerk waarin het altaar van een broederschap of gilde stond. Ook het broederschapsgraf bevond zich meestal in het perk. Het perk van de St. Antoniebroederschap bevond zich in de achterkerk van de Jacobi, in het gedeelte tussen de toren en de westmuur, direct na de hoofddeur rechts. Restanten van de muurschildering zijn nog steeds zichtbaar

op de toren, hoewel alleen de zegenende Christus goed herkenbaar is.¹⁴ Een 'Heilig Kruis' - de afbeelding die specifiek vereerd werd door de leden van de Heilige Kruisbroederschap - toont Maria en de discipel Johannes die zich aan weerszijden van de gekruisigde Christus bevinden. De afbeelding verwijst naar een gebeurtenis die beschreven staat in het evangelie van Johannes waarin de stervende Christus Johannes vraagt de zorg voor zijn moeder op zich te nemen.¹⁵ Dat de Heilige Kruisbroederschap deze gebeurtenis specifiek herdacht, had ook te maken met het wonder dat vooraf ging aan haar eigen stichting. Of zoals de statuten het zeggen: 'Soe syn Wy Broeders van den heyligen Cruys inder Kercken tot sunt Jacobs t'Utrecht, voertyts gesproten uten mirakel van den Heyligen Cruys, datter geschiede in den jaer ons Heeren Dusent drie hondert ende vive,...'¹⁶ In 1305 werd Utrecht aangevallen door de verbannen Jacob van Lichtenberg. Tijdens deze aanval verscheen er een lichtend kruis in de wolken. Verbijsterd door deze goddelijke tussenkomst sloeg het leger van Jacob op de vlucht.¹⁷ Het wonder werd in Utrecht zo serieus genomen dat de stad nog jarenlang jaarlijks een grote waskaars - 'toortse' of 'to(e)rtys(e)' genoemd - op het Heilige Kruisaltaar liet offeren. Op de feestdag van de broederschap, de refectie, liepen de twee bestuursleden samen met een stadsdienaar in processie naar het altaar en offerden daar hun kaars.¹⁸ Het perk van de Heilige Kruisbroederschap bevond zich eerst in de Heilige Kruiskapel en daarna in het Heilig Kruiskoor. Beiden bevonden zich aan de zuidkant van het hoogkoor. In de huidige kerk is geen enkele verwijzing naar de broederschap meer te vinden. Wel weten we uit haar rekeningen dat de broederschap het nu nog bestaande koorhek betaalde. Net als andere broederschappen hadden ook de St. Antoniebroederschap en de Heilige Kruisbroederschap een speciale feestdag. Deze werd refectie- of statiedag genoemd. In de rest van het artikel zal 'refectie' gebruikt worden. De officiële feestdag van de St. Antoniebroederschap was St. Antoniusdag op 17 januari. De feestdag van de Heilige Kruisbroederschap viel op 14 september. Op de heiligenkalender is dit *Crucis Exaltatio* oftewel 'de verheffing van het Heilige Kruis'. Beide broederschappen vierden hun refectiedagen de eerste zondag na de naamdag.

De activiteiten van beide broederschappen

In de inleiding werd vastgesteld dat broederschappen zich bezig hielden met het vereren van heiligen, de zorg voor het (persoonlijke) zielenheil, begrafenissen, en dat er jaarlijks een feestmaal werd georganiseerd. De zorg voor het zielenheil werd erg belangrijk gevonden. Dat kwam

doordat men in de middeleeuwen geloofde dat vrijwel ieder mens slechts via het vagevuur de hemel zou bereiken. Dit was ook de officiële kerkleer sinds 1336.¹⁹ In het vagevuur werd men gelouterd van zonden. Hoewel het vagevuur een voorportaal was van de hemel, was het geen prettige plek. Afbeeldingen tonen zondaars die door de vlammen gepijnigd worden. De kerk leerde echter ook dat de periode die een mens in het vagevuur doorbracht, bekort kon worden door goede werken, bedevaarten, het kopen van aflaten of doordat er gebeden voor de overledene opgezegd bleven worden. Voor dit laatste zorgden de broederschappen. Door middel van zielenmissen en dagelijks gebed werden gestorven leden herdacht, waardoor hun tijd in het vagevuur bekort werd.²⁰ Ook luisterrijke begrafenissen- en memoriediensten zorgden voor een beperking van de tijd in het vagevuur.

De rechterpagina toont een aantal zielen in het vagevuur. Aan de linkerkant staat het einde van een begrafenisdienst afgebeeld, de zogenaamde absolutie. Tijdens deze absolutie werd nogmaals gebeden voor de vergeving van de zonde van de gestorvene. Miniatuur, Utrechts meester, circa 1440-1450, Museum Catharijneconvent, Utrecht, foto Ruben de Heer, ABM h 15, f. 236v-237r.

De St. Antoniebroederschap en de Heilige Kruisbroederschap zorgden ook voor het zielenheil van hun overleden leden. Ze deden dat op verschillende manieren. Wekelijks werd een aantal diensten gehouden. Volgens de statuten van de Heilige Kruisbroederschap minimaal drie. Alle broeders waren verplicht hierbij aanwezig te zijn. Wie niet verscheen werd beboet.²¹ Op maandagochtend om zeven uur werd een speciale zielenmis gehouden voor de gestorven leden en begunstigers van de broederschap. Het was een volledige zielenmis waarna een begangenis volgde.²² Een begangenis is een plechtige ommeegang die werd gehouden na afloop van de zielenmis of een andere memoriedienst. Men ging naar het graf van de overledene - bij broederschappen was dat meestal het broederschapsgraf. Het graf was bedekt met het baarkleed en er stonden vier kaarsen omheen. Er werden twee psalmen gebeden of gezongen: *De Profundis* (psalm 130 (129)) en de psalm *Miserere Mei* (psalm 51 (50)). Het graf werd met wijwater besprenkeld en er werd een oratie gebeden. Op vrijdagochtend werd rond zeven uur een 'mis van het Heilige Kruis' gehouden en diezelfde middag volgde rond vijf uur een Heilige Kruis Lof. Hierbij werd 'een eerlic liet van den

Grafgang na afloop van de mis. Op het graf ligt een baarkleed en op de hoeken zijn de kaarsen te zien. Het wijwatervat staat al klaar. Rotschild-gebedenboek, anoniem, 1500-1520, Vlaanderen, privébezit.

heyiligen Cruus' gezongen onder begeleiding van het orgel.²³ De leden van de Heilige Kruisbroederschap kwamen dus minimaal drie keer per week samen, en soms ook vaker als er sprake was van een begrafenis of een apart aangekondigde 'lesende mis'.²⁴ Omdat we van de St. Antoniebroederschap geen statuten hebben, weten we niet precies hoeveel diensten deze broederschap wekelijks organiseerde, maar omdat Joost Janssoen van der A jaarlijks 24 gulden verdiende met mislezen bij de St. Antoniebroederschap en slechts tien gulden bij de Heilige Kruisbroederschap, zal de St. Antoniebroederschap minimaal drie diensten per week hebben gehouden. De begrafenis werd zo belangrijk gevonden dat ze uitgebreid werd beschreven in de statuten van de Heilige Kruisbroederschap. De pastoors en koorknapen haalden de dode uit het sterfhuys waarbij één van de pastoors voorop ging met het broederschapskruis. Achter de baar volgden de broeders en zusters de dode naar de kerk waar hij of zij opgebaard werd onder het doodskleed - ook wel 'pel' genoemd - van de broederschap. Daar werd vervolgens de begrafenisdienst gehouden. Nadat de dode begraven was, werden de eerstvolgende dertig dagen zielmissen voor de gestorvene gelezen.

Deze zielmissen worden een 'dertigste' genoemd. De naam van de dode werd uiteraard in het zielboek van de broederschap opgeschreven. Dit zielboek werd gebruikt in de zielemis op maandagochtend. De kosten voor de begrafenis werden overigens al bij intrede in de broederschap door het lid betaald. Deze kosten komen in de rekeningen voor onder de term 'doodscout' of 'doodschuld'. Het is overigens opvallend dat de dertig zielmissen in de loop van de zestiende eeuw verdwenen. De laatste keer dat bij de Heilige Kruisbroederschap aparte zielmissen voor één persoon gehouden werden, is in 1538. Na dat jaar wordt alleen nog gesproken over de maandagse zielemis. Bij diezelfde broederschap werd in 1539 voor het laatst over een doodschuld gesproken.²⁵ Bij de St. Antoniebroederschap ontbreken alle rekeningen tussen 1532/33 en 1562. In de eerstgenoemde komen doodschuld en dertigste nog wel voor, in de laatste ontbreken beide. Ook bij deze broederschap raakte het dertigste dus in onbruik in dezelfde periode als bij de Heilige Kruisbroederschap. Dat het laten opdragen van een dertigste in heel Utrecht halverwege de zestiende eeuw verdween, blijkt ook uit het onderzoek van L. Bogaers in de Buurkerk. Zij concludeert onder andere dat de dertig zielmissen zelfs bij de Zielbroederschap - die hier vanouds juist veel aandacht aan besteedde - in 1536 ter discussie stonden.²⁶

Het bestuur en de leden van beide broederschappen

De meeste Utrechtse broederschappen hadden een bestuur dat bestond uit twee mannen. Ook bij de St. Antoniebroederschap vinden we deze constructie. De Heilige Kruisbroederschap had

In het bovenste deel van dit miniatuur is het laatste onderdeel van een begrafenisdienst te zien wanneer de priester de kist zegent met wijwater. De pel over de kist is duidelijk zichtbaar. Miniatuur, Vlaams meester, circa 1480 Gent/Brugge, Museum Catharijneconvent, Utrecht, foto Ruben de Heer, IMG_4863 OKM h1, fol. 175v.

echter tot 1569 nog een derde bestuurslid. De mannelijke bestuursleden werden 'procurato(e)rs' genoemd. Elk jaar trad één van beiden af. Dat was altijd degene die al twee jaar procurator was. Hij had dat jaar de verantwoordelijkheid over de kas gedragen en daarover ook rekenschap afgelegd op de refectiedag. Nadat de rekening goedgekeurd was, zetten de controleurs hun handtekeningen of parafen erop.²⁷ De nieuwe procurator werd op de volgende manier gekozen: de namen van alle broeders werden op lootjes geschreven en deze werden in een hoed gedaan. De eerste vijf namen die uit de hoed werden getrokken, werden de kiesmannen. Deze vijf kozen samen de nieuwe procurator. De uitverkorene mocht de functie niet weigeren op straffe van het verlies van zijn lidmaatschap. Het systeem was speciaal bedacht om machtsconcentratie en nepotisme te voorkomen. Zo'n 'getrapte' verkiezing werd in Utrecht ook gebruikt om de gildenbesturen en het stadsbestuur te kiezen.²⁸

We weten zeker dat de Heilige Kruisbroederschap haar nieuwe bestuurslid op deze manier koos. Het staat nauwkeurig omschreven in haar statuten. Dat de St. Antoniebroederschap het ook zo deed, is waarschijnlijk, omdat er van meer broeder-

schappen bekend is dat ze hun bestuur op deze manier kozen.²⁹ Gedurende het eerste jaar was de nieuwe procurator de langer zittende procurator behulpzaam. De langstzittende procurator was verantwoordelijk voor de algemene bestuurstaken en de kas. Ook organiseerde hij de jaarlijkse maaltijd.³⁰ De oud-procurator mocht bij de Heilige Kruisbroederschap in ieder geval drie jaar lang niet opnieuw plaatsnemen in het bestuur. Dit opnieuw om machtsconcentratie binnen de broederschap te voorkomen. Uit de rekeningen blijkt dat de Heilige Kruisbroederschap zich meestal aan deze regel hield. Slechts eenmaal werd binnen de periode van drie jaar iemand herkozen.³¹ De St. Antoniebroederschap laat niemand binnen drie jaar in het bestuur terug komen. In haar procuratorslijst gebeurt dat geen enkele maal.³²

Zoals gezegd had de Heilige Kruisbroederschap nog een derde bestuurslid. Het was bovendien heel ongebruikelijk voor die tijd - een vrouw. In een aantal rekeningen wordt expliciet de term 'procuratoerster' - de vrouwelijk variant van procurator - gebruikt.³³ We vinden echter niets over haar taken, of zelfs maar over het bestaan van een procuratoerster, in de statuten van 1487. In de Jacobikerk vinden we nog een broederschap met een procuratoerster. De OLV-broederschap ter Nood Gods had er ook een. In de legger van deze broederschap wordt gezegd dat beide procurators - nadat één daarvan vlak daarvoor gekozen was - een procuratoerster uit de zusters moesten kiezen.³⁴ Helaas geven noch de legger noch de statuten een aanwijzing over de werkzaamheden

van een procuratoerster. In de rekeningen van de Heilige Kruisbroederschap is echter een aantal malen sprake van een aparte maaltijd voor de zusters. Mogelijk organiseerde de procuratoerster een feestmaal voor de vrouwen. Dat zou verklaren waarom ze na 1580 niet meer in de rekeningen voorkomt want uit de eerste rekening na dat jaar - die van 1585/86 - blijkt dat de broeders en zusters gezamenlijk eten.³⁵

Broederschapsleden en hun verplichtingen

'...Ende so wie in onse Bruederscap comen sel, sellen comen voer onse Procurators in der tyt ende ghemenen Bruederen, ende bidden om Goeds wille, datmen hem die Bruederscap gunnen wil.'³⁶ Lid worden van een religieuze broederschap ging niet vanzelf. Er moest worden voldaan aan een aantal voorwaarden. Zo moest je rijk genoeg zijn om alle kosten te kunnen dragen. Deze bestonden naast het entreegeld uit de doodschuld en uit eventuele boetes die opgelegd werden bij het verzuimen van de verplichte diensten. Vaak ook werden kleine vergoedingen gegeven aan de koster, de broederschapsbode of de doodgraver van de Jacobikerk. Bovendien betaalde je soms ook geld als je wel aanwezig was. Bij een begrafenisdienst bijvoorbeeld werd zielmisgeld afgedragen waarmee de dienstdoende priester betaald werd. Een volgende voorwaarde was dat alle leden van de broederschap je als lid moesten accepteren. Dit had te maken met de status die het gaf om bij een bepaalde broederschap te horen. Sommige waren zo elitair dat ze alleen de bovenlaag van de Utrechtse samenleving toelieten.³⁷ Sommige broederschappen kenden ook een maximum aantal leden. De Heilige Kruisbroederschap bijvoorbeeld had honderd leden. De statuten bepaalden bij deze broederschap niet alleen het totaal aantal leden maar ook het totaal aantal mannen en vrouwen dat werd toegelaten. Bij deze broederschap lag dit totaal aantal op zestig broeders en veertig zusters. Over de verhoudingen in de St. Antoniebroederschap is niets bekend. We weten zelfs niet of deze broederschap een maximaal aantal leden kende. De aanwezige namenlijsten geven hierover ook geen uitsluitsel, omdat ze vaak jaren achter elkaar gebruikt werden. Door de doorhalingen en bijschrijvingen is niet meer te bepalen hoeveel leden er in bepaalde jaren waren. Uitzondering hierop is de namenlijst van de St. Antoniebroederschap uit 1449. Daaruit blijkt dat de broederschap in dat jaar 64 broeders en 37 zusters telde.³⁸ Het ledenaantal kwam dat jaar dus ongeveer overeen met dat van de Heilige Kruisbroederschap. De leden van de Heilige Kruisbroederschap waren niet alleen verplicht om alle broederschapsdiensten, begrafenissen en herdenkingsdiensten bij te wonen, ze moesten ook iedere dag drie Onze Vaders en drie Ave Maria's bidden voor het zielenheil van de al gestorven broeders en zusters, en elk jaar een kaars offeren. Om vooral niet te vergeten waartoe je je verplicht had, werden deze taken elke refectiedag voorgelezen.³⁹ Je kon je lidmaatschap verliezen door te weigeren procurator te worden, door je kaars niet mee te brengen of door te veel schulden te maken. Algemeen goed gedrag werd in de meeste broederschappen belangrijk gevonden, zoals ook blijkt uit de legger van de OLV-broederschap ter Nood Gods. Hierin staat: 'Item waert zake dat enych van onsen bruederen hy waerjonc ofte out die onredelic waer in woerden ofte in werken ofte also veel wils hebben woude in onser bruederscap dattet onse brueders verdochte ende hem dat van onsen procuratoer verbooden worde een werf ende anderwerf ende hy des nyet en liete so sel hy verbueren sijn brouederscap'.⁴⁰ Bij intrede in een broederschap betaalde je een entreegeld: 'incomste' genoemd. Dit entreegeld ging met het verstrijken van de jaren bij de St. Antoniebroederschap duidelijk omhoog. Het eerste entreebedrag dat in de rekeningen van deze broederschap voorkomt, is acht stuivers in 1531/32. Rond diezelfde tijd - 1536 - kostte het anderhalve gulden om lid te worden van de Heilige Kruisbroederschap. In dat bedrag was echter ook de doodschuld opgenomen. Tussen 1562 en 1574 betaalde je bij de St. Antoniebroederschap twee gulden entreegeld, na 1576 drie gulden en in 1612 zelfs zes gulden.⁴¹ De entreegelden van de Heilige Kruisbroederschap zijn moeilijker te bepalen. In

de statuten wordt een entreegeld genoemd van 'twe gouden Phillipus Burgoensche Schilden, of payment hoerre weerde in der tyt der betalinge voer hoer incoemst'.⁴² Uit een overzicht van de entreebetalingen blijkt dat de waarde van deze munt nogal fluctueert óf dat deze broederschap haar nieuwe leden naar vermogen liet betalen.⁴³ De entreebedragen van de Heilige Kruisbroederschap in de periode tussen 1536 en 1588/89 wisselen tussen één gulden en vier gulden en een paar stuivers. De bedragen stijgen net zo vaak als ze dalen. In de laatste rekening van de Heilige Kruisbroederschap - die van 1607 - bedraagt het entreegeld zes gulden. Geen gering bedrag als uit dezelfde rekeningen blijkt dat de koster - die in elke dienst van de broederschap aanwezig zijn om de mis te zingen - daar tien stuiver per jaar mee verdienden.

Over de achtergrond van de leden van beide broedersschappen is niet veel bekend, hoewel er zeker in de ledenlijsten van de Heilige Kruisbroederschap een aantal belangrijke Utrechtse namen staan. Zo was Ansem Salm, een bekende korenkoper, één van de procurators die de vernieuwde statuten van de Heilige Kruisbroederschap ondertekende.⁴⁴ Zijn dochter Alijt Salm schonk de Jacobiparochie enkele jaren later aanzienlijke bedragen. Verder komen de namen Van Schaeyck en de al eerder genoemde Hermen - of Herman - Tonissoen van de Pol voor. De laatste was eigenaar van brouwerij Cranesteyn in het pand dat nu Oudegracht 55 is.⁴⁵ Het ledenaantal van beide broedersschappen steeg in het begin van de zestiende eeuw en liep daarna terug. Dat is althans op te maken uit het aantal deelnemers aan de jaarlijkse maaltijd dat genoemd wordt. Bij de St. Antoniebroederschap namen in 1562/63 op de eerste dag 62 mensen deel aan de maaltijd. In 1565/66 was dat aantal gestegen tot 89. In 1566/67 - dus na de beeldenstorm - waren er op de eerste dag 78 personen, in 1578 was dat aantal gedaald tot 38 deelnemers. In de periode 1580 - 1600 waren er tussen de veertig en de vijftig deelnemers en na 1600 daalde dat aantal tot minder dan dertig personen. Bij de Heilige Kruisbroederschap aten in 1560/61 veertig broeders mee, in de volgende rekening met deze gegevens - 1585/86 - waren dat er nog steeds veertig. Er lijkt dus weinig veranderd, maar niets is minder waar. De zusters die in 1560/61 nog een eigen feest organiseerden, vierden nu mee met de broeders. Het totaal aantal deelnemers was dus fors gedaald. Ook bij deze broederschap bleef het aantal deelnemers afnemen tot het in 1607 tot minder dan dertig personen was gedaald.⁴⁶

Wat opvalt is dat zowel de St. Antoniebroederschap als de Heilige Kruisbroederschap na de Reformatie leden bleven trekken. Volgens de laatste rekeningen die we van beide onderzochte broedersschappen hebben, werden bij de St. Antoniebroederschap zes nieuwe leden aangenomen, bij de Heilige Kruisbroederschap drie.⁴⁷ Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat het lidmaatschap van een broederschap nog steeds aanzien en voordelen opleverde, hoewel de vraag is of de nieuwe leden zich uit religieuze overtuiging aansloten.⁴⁸

Het perk

Het perk van een broederschap was de plaats waar het grootste deel van het broederschapsleven zich afspeelde. Hier verzamelden de broeders en zusters zich voor de diensten. Hier stond het altaar van de heilige of het symbool dat specifiek door hen vereerd werd. Hier werden hun doden begraven en hier werd tijdens de zielmissen het broederschapsgraf begaan. De perken van de broedersschappen en gilden - want gilden hadden ook perken - werden in de Jacobikerk van elkaar gescheiden door lage houten hekken. Ze zijn te zien op een tekening die in 1577 in de Jacobikerk werd gemaakt tijdens een preek van Hubert Duyfhuys.⁴⁹ Vóór het verbod op de openbare uitoefening van de katholieke eredienst in 1580 besteedden beide broedersschappen geld aan de verfraaiing van hun perk. Zo liet de Heilige Kruisbroederschap in 1518/19 een houten koorhek met koperen spijlen plaatsen. Een aantal jaar eerder - in 1494 - liet de St. Antoniebroederschap nieuwe roeden

plaatsen waaraan gordijnen hingen. Deze gordijnen onttrokken het altaar aan het oog terwijl het ook nog eens met een slot - genoemd in 1576 - afgesloten kon worden.⁵⁰ Het altaar was het belangrijkste stuk dat in het broederschapspark stond. Helaas weten we weinig over de altaren van beide broederschappen. Uiteraard bestonden ze - net als alle altaren - uit een stenen altaarblad dat meestal op een gemetselde ondergrond rustte. Het bovendeeel verschilde. Bij de St. Antoniebroederschap bestond dit deel uit de scènes uit het leven van Antonius abt die op de torenmuur waren aangebracht. Het bovenstuk van het altaar van de Heilige Kruisbroederschap bestond volgens haar rekeningen uit een houten altaarbak waarvan de randen met gesneden beelden versierd waren. In de bak zelf hoorden ook nog beelden te staan maar hierover ontbreken in de rekeningen gegevens. Op de bak stonden volgens de rekening van 1521 engelenbeelden. We weten ook dat het altaar kon worden afgesloten door een met rozen versierd houten hek dat in 1544 werd vervangen.⁵¹ Bovendien bevond zich boven het altaar tot 1566 een overkapping of baldakijn. In de rekeningen wordt dit een 'hemelt' genoemd. Het was vermoedelijk van hout want in 1489/90 werden er zeven blakers voor kaarsen aan bevestigd. Het baldakijn ging vermoedelijk ten onder in de beeldenstorm. Naast het altaar bevatten beide perken banken waarin de broeders en zusters tijdens de diensten konden zitten. Ook waren er latijnen of lezenaars aanwezig waarop de boeken lagen waaruit gezongen, gelezen of gepreikt werd. Naast de gewone attributen die in elk perk aanwezig waren, bezat de Heilige Kruisbroederschap een heilig graf, een beeldengroep met het lege graf van Christus vaak geflankeerd door een engel en de Maria's met hun specerijen, dat rond 1494 door Ansem Salm werd geschonken.⁵² Deze Ansem Salm - procurator van de Heilige Kruisbroederschap in 1487 - schonk ook een glas-in-loodraam voor het Heilig Kruiskoor en plaatste in hetzelfde koor bovendien nog een privé-altaar. Het Heilig Kruiskoor bevatte in ieder geval drie

Deze tekening, gemaakt tijdens een preek van pastoor Hubert Duyfhuis, laat het interieur van de Jacobikerk in 1577-1578 zien. Op de tekening zijn de afscheidingen tussen een aantal van de perken in de zijbeuken van de kerk goed te zien. HUA 9339 - 37426.

Het eikenhouten koorhek met koperen smeedwerk dat de Heilige Kruisbroederschap in 1517-18 liet plaatsen, staat nog steeds in de kerk. Foto auteur, 2014.

Ongeveer in het midden van de tralies bevinden zich ronde gaatjes. Hieraan werden met koperen haken, koperen kannetjes gehangen die op de feestdagen van de Heilige Kruisbroederschap met bloemen werden gevuld. Op de achtergrond een muurschildering uit de vijftiende eeuw. Foto auteur, 2014.

Het gotische siersmeedwerk van het koorhek van de Heilige Kruisbroederschap. In de rechthoekige openingen konden kandelaars bevestigd worden die samen met de kroonluchter voor licht in het broederschapspreek zorgden. Foto auteur, 2014.

glas-in-loodramen, één geschonken door Ansem Salm, één geschonken door Jan Dircks en één betaald door de broeders en zusters van de broederschap.⁵³ De St. Antoniebroederschap bekostigde in 1602 ook een raam, waarschijnlijk zo dicht mogelijk bij haar eigen perk, en betaalde de glazenmakers daar 65 gulden voor.⁵⁴ Behalve uitgaven aan de aankleding van altaar en perk gaven beide broederschappen geld uit aan kandelaars, liturgische kleding die de priesters en misdienaars bij de diensten van de broederschap droegen, altaarlinnen, en aan de pel en het baarkleed die beide bezaten. Het baarkleed werd gebruikt bij het begaan van een dode terwijl de pel over een opgebaarde dode werd gelegd. De St. Antoniebroederschap bezat volgens de rekening van 1571/72 een fluwelen pel die gevoerd was met blauwe stof. Er waren bovendien vier kruizen op geborduurd. De pel en het baarkleed waren blijkbaar zo mooi dat de broederschap ze graag wilde laten zien, want in hetzelfde jaar werd er een constructie gemaakt waar beide kleden aan konden worden opgehangen. Het 'sielcleet' of baarkleed van de Heilige Kruisbroederschap was van zwarte stof en de randen waren geboord met 'serck', aldus de rekening over 1489/90. Serck is een gekeperde stof die zowel grof als fijngeweven kan zijn.⁵⁵ Er waren ook - helaas onbekende - afbeeldingen op geborduurd. In 1545/46 werd al het geld dat dat jaar was overgebleven ter beschikking gesteld aan Gijsbert Cornelissoen ten behoeve van de pel. Het wordt niet helemaal duidelijk of dit voor een nieuwe pel was of dat de oude gerepareerd werd, maar het bedrag van veertien gulden en vijf duit is zo hoog dat er waarschijnlijk een nieuwe pel werd aangeschaft. Waarschijnlijk is het deze pel die in 1585/86 met zijde werd gerepareerd. In de rekeningen van deze broederschap komen we aan overig textiel zitkussens, antepedia en liturgische kleding tegen.⁵⁶ Beide broederschappen gaven grote bedragen uit aan de aankleding van hun perk. Zo betaalde de St. Antoniebroederschap in 1531/32 de schrijnwerker Jan van Oey 106 Phillipusgulden voor een nieuwe bank en werd er in het jaar 1494 zeventig rijns gulden betaald voor versieringen aan het altaar, aan pel en doodskleed, en aan liturgische kleding. Rond diezelfde tijd gaf de Heilige Kruisbroederschap ongeveer 24 gulden uit aan haar perk. Een veel lager bedrag, dat echter verklaard kan worden door het feit dat deze broederschap pas enkele jaren daarvoor haar nieuwe koor in gebruik had genomen en daar waarschijnlijk in voorgaande jaren veel kosten aan had gehad. Hoewel beide broederschappen ook in de zestiende eeuw geld uitgaven aan hun perk, werden de bedragen nooit meer zo hoog als in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw. Een uitzondering zouden de jaren vlak na de beeldenstorm in 1566 kunnen zijn, maar helaas bevatten de rekeningen die uit die periode bewaard zijn gebleven, weinig gegevens of ze zijn beschadigd. Beide broederschappen lieten echter na 1566 hun altaren repareren. De Heilige Kruisbroederschap liet het hare ook opnieuw beschilderen en schafte een nieuw beeld aan. Helaas is de rekening beschadigd zodat niet alles in de rekening even duidelijk is. Na 1580 zien we de uitgaven aan het perk en het altaar bij beide broederschappen snel teruglopen. Een enkele maal wordt nog de reparatie van de pel genoemd - want de leden werden nog steeds onder deze pel opgebaard - maar verder werden vooral kleine vervangingen zoals nieuwe sleutels en sloten betaald. De St. Antoniebroederschap gaf in de periode 1602 -1609 nog wel een aantal grote bedragen uit aan het in 1602 gekochte glas-in-loodraam en aan nieuwe grafstenen en reparatie van hun grafkelders die volgens de rekening van 1609 'seer ingevallen waren'.⁵⁷

De refectiedag

De refectiedag - de herdenkingsdag van de heilige van de broederschap - was één van de weinige uitingen van het broederschapsleven die na 1580 nog werden toegestaan. De missen werden niet langer gehouden op de broederschapsaltaren, en niet langer werd geld besteed aan het verfraaien van het perk. Ondanks alle veranderingen bleven de broeders en zusters feestvieren. Wel veranderde er veel ten opzichte van de oude refectiedag. Vóór 1580 gingen de broeders eerst

De dodenwake in de nacht voorafgaand aan een begrafenis of zielmis. Miniatuur, omgeving Willem Vrelant, circa

1460-1470 Brugge, Museum Catharijneconvent, Utrecht, foto Ruben de Heer, ABM h18, fol. 179v.

vroeg in de morgen naar het huis van de langstzittende procurator voor een ontbijt van schaaapsschenkels, brood, broodpap en bier. Na het ontbijt liepen ze met een kaars in de hand in processie naar de kerk. Vooraan liepen de procurators elk met een 'toertys' - een grote waskaars. Hun handen waren daarbij gehuld in witte handschoenen die vrijwel elk jaar voorkomen in de uitgavenlijst. Tijdens de dienst die daarna werd gehouden, werden zowel de kaarsen van de broeders en zusters als de toertysen op het altaar van de broederschap geofferd. Bij de Heilige Kruisbroederschap liep naast de procurators ook een stadsdienaar mee. Hij droeg de toertys die de stad Utrecht op het Heilig Kruisaltaar offerde. Na 1580 lijken de broeders en zusters pas bij het middagmaal samen te komen. Tijdens de maaltijd zal misschien nog wel de fundatie zijn gelezen, maar de boetepsalmen werden na 1580 niet meer gezongen. Het waren immers de psalmen die ook bij de begrafenis- en begangenissen en zielmissen werden gezongen. Aangezien het zingen van deze psalmen hoorde bij de zorg voor het zielenheil,

werd dit waarschijnlijk geschrapt. De procurator werd nog wel op dezelfde manier gekozen maar over een procuratoerster wordt bij de Heilige Kruisbroederschap niet meer gesproken. Vóór 1580 verzamelden de broeders en zusters zich 's avonds na de maaltijd bij het broederschapsgraf voor een nachtwake, vigilie genoemd, en de volgende morgen in hun perk voor een zielmis. Na 1580 gebeurde dit uiteraard niet meer, maar de broeders en zusters bleven bij elkaar komen. Sterker nog, het aantal dagen dat de refectie werd gevierd, werd sterk uitgebreid. Vóór 1576 vierde de St. Antoniebroederschap drie dagen feest, maar in 1581/82 waren dat al vijf dagen. De Heilige Kruisbroederschap vierde in 1585/86 vier dagen feest, maar in 1588/89 waren dat er vijf, net als bij de St. Antoniebroederschap. In 1567/68 werden maar twee refectiedagen gehouden. Overigens was het niet zo dat alle broeders en zusters alle vijf dagen feestvierden. Uit de rekeningen blijkt dat enkel de kosten van de eerste twee dagen voor rekening van de broederschap kwamen. De dagen daarna schonk de broederschap een kleine bijdrage, de rest betaalden de broeders en zusters zelf. Behalve over het ontbijt dat zoals gezegd uit schaaapsschenkel, brood of broodpap, bier en een enkele maal pens of lever bestond, weten we niet veel over de gerechten die op de refectiedag werden gegeten. In 1538 stonden er noten in de rekening van de Heilige Kruisbroederschap en in 1599/1600 werd haring, boter en wegge (krentenbrood) gekocht, maar verder weten we over het menu niets. Nog minder weten we over het menu van de St. Antoniebroederschap. Alleen de rekening van 1565/66 noemt vijgen. Misschien heeft het menu van de St. Antoniebroederschap en de Heilige Kruisbroederschap wel geleken op het voorgeschreven maal van de OLV-broederschap ter Nood Gods die voor elke vier broeders een pastei en voor elke acht broeders een schotel met gebraden vlees gaf.⁵⁸ Over de dranken weten we meer. Zo kregen de zusters van de Heilige Kruisbroederschap elk jaar vier kannen wijn ten behoeve van hun maaltijd en schaften de

broeders grote hoeveelheden bier aan. In de rekening van 1521 worden drie tonnen aangeschaft en in de rekening van 1585/86 vier. Ook de laatste rekening uit 1606/07 noemt vier tonnen bier. Dit lijkt misschien niet veel maar een Utrechtse ton bevatte bijna 150 liter bier, het waren dus aanzienlijke hoeveelheden. Er moet behoorlijk gedronken zijn door de feestgangers. In de laatste rekening van deze broederschap namen in vijf dagen 127 mensen deel aan de maaltijden. Dit hoeven niet 127 verschillende personen te zijn. Samen dronken ze bijna 600 liter bier. Dat is meer dan vier en een halve liter per persoon. Bij de St. Antoniebroederschap werd blijkbaar nog meer gedronken, want daar werden in 1562/63 acht tonnen bier aangeschaft waar in drie dagen tijd 130 mensen van dronken. In de jaren 1568 - 1571 werden zelfs tien tonnen bier gekocht maar waren er ook veel mensen aanwezig. De eerste twee dagen elke keer tussen de 75 en de 82. In 1582/83 werd door 170 personen drie en een half vat bier genuttigd, in 1605 waren dit vijf tonnen voor 125 mensen. De rekeningen van deze broederschap noemen ook een aantal keer brandewijn.⁵⁹ Het lijkt er dus op dat de beschuldiging van Joost Janssoen terecht was. Tijdens de broederschaapseesten werd veel gedronken. Het blijft natuurlijk mogelijk dat de broedersschappen op hun refectiedagen uitdelingen doen aan de armen maar hierover wordt in de rekeningen niets gezegd.⁶⁰ Een bijzondere post in de rekeningen van de St. Antoniebroederschap is de aangekochte brandstof en de vergoeding die de leden de herbergier betaalden voor de verlichting van de ruimte waar ze feestvierden. Vanaf 1576 wordt regelmatig de post 'turf' of 'vieren en lichten' - vuur en licht - in de rekeningen opgenomen, wat gezien de datum van de refectiedag - midden in de winter - niet zo vreemd is.

Wat ook uit de rekeningen blijkt, is dat na 1580 de broedersschappen niet alleen langer feestvierden maar ook veel meer uitgaven bij het 'aanbesteden' van deze jaarlijkse maaltijd bij een herberg. Tijdens deze aanbesteding, eigenlijk een overleg waarbij ook werd gedronken, werd met de waard afgesproken wat er bij de maaltijd gegeten en gedronken zou worden en voor welk bedrag dat zou gebeuren. Het bedrag van enkele stuivers dat hieraan eerst besteed werd, loopt aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw op naar enkele guldens. Zo gaf de Heilige Kruisbroederschap in 1585/86 al twee gulden en tien stuivers uit bij het aanbesteden van de maaltijd. Een vat bier kostte dat jaar drie en een halve gulden per ton, zodat je je toch afvraagt hoeveel er gegeten en gedronken werd bij deze aanbesteding.

Inkomsten van de broedersschappen

Zowel voor de sociale als voor de religieuze pijler van het broederschapsleven was geld nodig. Deze inkomsten verwierven de St. Antoniebroederschap en de Heilige Kruisbroederschap voornamelijk uit pacht. Beide broedersschappen bezaten een aantal stukken grond. Het gebeurde namelijk af en toe dat mensen grond aan broedersschappen vermaakten, meestal op voorwaarde dat de broeders en zusters voor het zielenheil van de schenkers zouden bidden. Dit gebeurde bij de Heilige Kruisbroederschap bijvoorbeeld in 1410 toen Dirc Timanszoen een halve hoeve land in het gerecht Westbroek schonk op deze voorwaarde.⁶¹ De St. Antoniebroederschap kreeg op dezelfde wijze in 1439 een halve hoeve grond op de Bunnikereng.⁶² In totaal bezat de St. Antoniebroederschap drie stukken grond, en daarnaast waren er inkomsten uit een erfpacht van een huisje dat in Zuilen 'aen die brugge' lag.⁶³ De Heilige Kruisbroederschap had inkomsten uit zeven stukken grond en was de eigenaar van twee huizen in de Weerd. Hiervan ontving ze jaarlijks erfpacht. Naast deze vaste inkomsten hadden de broedersschappen inkomsten uit entreegelden, boetes en giften die op hun altaren geofferd werden. Dit laatste gebeurde vooral in de vijftiende en vroege zestiende eeuw regelmatig, maar toen de ideeën van Luther zich verspreidden, verdween deze gewoonte. Hoewel niet alle inkomsten even vast waren en er om onbekende redenen soms ook inkomsten

verdwenen - de Heilige Kruisbroederschap verloor bijvoorbeeld twee stukken grond - verschaften de landerijen van de broederschappen genoeg inkomsten om hun kosten te dekken.

Uitgaven van de broederschappen

Waar gaven broederschappen hun geld aan uit? Veel uitgaven zijn al genoemd in dit artikel: aan het perk, aan het altaar en aan de jaarlijkse maaltijd. Verder betaalden beide broederschappen sommen geld aan de pastoors, kapelaans en koster van de Jacobikerk. Deze verrichtten immers diensten voor de broederschappen. De pastoors en kapelaans droegen de mis op en werden hierbij ondersteund door de koster, die als misdienaar én als zanger optrad. Ook de schoolmeester van de Jacobischool zong mee in de mis, vaak samen met de schooljongens. Deze laatsten kregen hier eveneens voor betaald, hoewel deze bedragen verwaarloosbaar klein zijn. Andere kerkdienaren die door de broederschappen werden betaald, waren de organist en de 'blaser'.⁶⁴ Al deze personen verrichtten diensten voor de broederschappen die binnen de religieuze pijler van het broederschapswezen vielen. Dat is ook duidelijk te zien in de rekeningen want na 1580 werden ze niet langer betaald.

Een kostenpost die bleef was het jaarloon dat de broedersbode verdiende. Zijn loon bleef bij de St. Antoniebroederschap alle jaren door tweeënhalve gulden. Bij de Heilige Kruisbroederschap was het jaarloon vóór 1580 24 stuivers. Daarna werd het ook twee en een halve gulden. Vóór 1580 kreeg de bode van de Heilige Kruisbroederschap bovendien elke twee jaar een tabbaard. Een tabbaard was een lange - meestal tot op de voeten of kuit hangende - wijde mantel gemaakt van een dure stof. Bij de Heilige kruisbroederschap werd er op de mouw een kruis geborduurd. Hoe zo'n kledingstuk eruit zag is te zien op de afbeelding op pagina 280. Wat de kosten voor de refectiedag betreft, deze daalden na 1580 in de religieuze pijler en stegen in de sociale pijler. Omdat er geen missen meer werden opgedragen, kregen de kerkdienaren niets meer betaald, maar aan de refectiemaaltijd werd juist meer uitgegeven. De uitgaven aan het broederschapspark liepen terug. Er werd alleen nog geld uitgegeven aan zaken die niets te maken hadden met religieuze activiteiten. Het broederschapsgraf werd onderhouden en de St. Antoniebroederschap kocht een nieuw glas-in-lood raam maar dit verving waarschijnlijk een ouder raam waarop een katholieke afbeelding stond.⁶⁶

Kostenvergelijking religieuze en sociale activiteiten

Slechts een aantal van de bewaarde rekeningen leveren genoeg gegevens om een goede kostenvergelijking te maken. Voor de periode tot 1580 zijn dat er vier van de St. Antoniebroederschap en vijf van de Heilige Kruisbroederschap. In deze rekeningen staat het totaal van de uitgaven vermeld.⁶⁷ In twee gevallen is dit niet zo maar wordt wel gezegd hoeveel er van de inkomsten van dat jaar is overgebleven. Hierdoor kan het totaal van de uitgaven in dat jaar berekend worden.⁶⁸ Als we een vergelijking maken tussen de uitgaven aan de religieuze en sociale activiteiten vóór 1580 zien we het volgende: de uitgaven aan de religieuze pijler bedroegen volgens de vier rekeningen van de St. Antoniebroederschap vóór 1580, namelijk die van 1531/32, 1565/66, 1566/67 en 1568/69, respectievelijk 54%, 21%, 27% en 31% van de jaaruitgaven van de broederschap.⁶⁹ In dezelfde jaren bedroegen de uitgaven aan de sociale activiteiten respectievelijk 40%, 65%, 68% en 65% van de jaaruitgaven. De St. Antoniebroederschap gaf dus al vóór de Reformatie en het verbod op de katholieke godsdienst veel meer uit aan haar sociale activiteiten dan aan haar religieuze activiteiten. Bij de Heilige Kruisbroederschap zien we dat in 1536 40% van de uitgaven religieus en 29% sociaal gerelateerd waren. In 1554/55 was de verhouding 29% tegen 48%. In 1555/56 ging 31% naar religieuze activiteiten en 57% naar sociale activiteiten. In 1556/57 ging opnieuw het grootste deel van de uitgaven, 53%, naar de sociale activiteiten. Slechts 27% werd aan religieuze activiteiten

New York, The Pierpont Morgan Library, ms. M. 453, fol. 133 v. Op deze afbeelding die een begrafenis van een broederschap of gilde toont, is de tabbaard van de bode goed te zien. Ook het rijkversierde baarkleed dat hij in zijn handen houdt valt op. Miniatuur Meester van Morgan 1425-1430 New York, The Pierpont Morgan Library, ms. M. 453, fol. 133v.

gespendeerd. In 1567/68 ten slotte werd 35% van de uitgaven aan religieuze activiteiten besteed en 38% aan sociale activiteiten. Deze lichte stijging is echter te verklaren door het feit dat de broederschap in dat jaar nog bezig was haar koor te herstellen van de vernielingen die veroorzaakt waren door de beeldenstorm. We zien dus dat bij beide broederschappen ergens in de periode tussen 1531/32 en 1554/55 de sociale activiteiten belangrijker worden dan de religieuze activiteiten. In de periode na 1580 zien we het volgende: bij de St. Antoniebroederschap werd in 1585/86 1% besteed aan religieuze uitgaven tegen 92% aan sociale uitgaven. In 1588/89 was dat 0% tegen 87%. In 1599 was de verhouding 0% tegen 99%, in 1602 39% tegen 59%, in 1603 26% tegen 71%, en ten slotte in 1606 0% tegen 86%. Bij de Heilige Kruisbroederschap lagen de verhoudingen als volgt: 2% tegen 90% in 1585/86, 1% tegen 93% in 1588/89, 2% tegen 41% in 1599, 0% tegen 95% in 1602, 0% tegen 94% in 1603, en ten slotte in 1606 0% tegen 80%. Dat de religieuze uitgaven na 1580 dramatisch daalden, is niet meer dan logisch. Vanwege het verbod op de openbare uitoefening van de katholieke eredienst waren alle diensten verboden. Er waren dus geen uitgaven meer aan pastoors, kapelaans, kosteren en andere kerkdienaren. De uitgaven aan de sociale activiteiten stegen daarentegen snel. Vrijwel alle inkomsten die de broederschappen hadden, werden na 1580 aan de refectiemaaltijd besteed. Zoals gezegd steeg ook het aantal dagen dat er gefeest werd. In 1567/68 bijvoorbeeld gaf de Heilige Kruisbroederschap 37 gulden, 17 stuivers en 12 penning uit aan haar maaltijd, volgens de volgende complete rekening - die van 1585 - was dat 61 gulden en 11 stuivers. De St. Antoniebroederschap besteedde in 1578 36 gulden, 14 stuivers en 4 penningen aan haar maaltijd en in 1580/81 90 gulden, 10 stuivers en 8 penningen, en dat dus terwijl het gemiddeld aantal deelnemers aan de maaltijd afnam. Al met al valt uit de rekeningen op te maken dat beide broederschappen na de Reformatie meer geld uitgaven aan de sociale pijler van het

broederschapsleven dan ze daarvoor ooit hadden gedaan. Vóór de Reformatie gaf de St. Antoniebroederschap gemiddeld zo'n 44% van haar jaarlijkse inkomen uit aan haar maaltijd en de Heilige Kruisbroederschap zo'n 32%. Al draait de verhouding tussen de beide pijlers al rond 1550 om in het voordeel van de sociale activiteiten. Bij de Heilige Kruisbroederschap steeg het percentage dat uitgegeven werd aan de broederschapsmaaltijd vrij gelijkmatig, terwijl dit percentage bij de St. Antoniebroederschap nogal fluctueerde. Wel bleef de broederschap steeds vaker het grootste deel van haar jaarinkomen uitgeven aan de maaltijd. Vaak zelfs 90% of meer.

Het einde van de broederschappen

Na 1580 werden de religieuze broederschappen niet langer van nut geacht voor de stad. Ze werden zelfs gevaarlijk gevonden en een mogelijke voedingsbodem voor muiterij genoemd.⁷⁰ Broederschappen trokken immers mensen met dezelfde ideeën. Dit kon politieke gevolgen hebben. Misschien wilden de broederschappen van Utrecht wel opnieuw een katholieke stad maken. Bovendien stoorde men zich aan de bras- en slemppartijen van de broederschappen. Om deze redenen besloot de stad in 1615 om de broederschappen op te heffen. Ze confisqueerde daarbij ook alle bezittingen van de broederschappen. De gelden werden gebruikt voor een nieuw op te richten tuchthuis.⁷¹

Conclusie

Recapitulerend kunnen we stellen dat er na 1580 slechts op bepaalde punten veranderingen optraden in het broederschapsleven. De organisatie van beide broederschappen lijkt niet of weinig te veranderen. De procurator bleef gekozen worden door de vijf kiesmannen maar bij de Heilige Kruisbroederschap verdween wel de procuratoerster. Dit laatste waarschijnlijk omdat de broeders en zusters vanaf 1580 samen feestvierden.

De manier waarop leden werden toegelaten, veranderde ook niet, al stegen de entreegelden wel. Uit de rekeningen blijkt verder dat de broederschappen na 1580 gewoon leden bleven trekken. Wel lijkt het totale ledenaantal af te nemen, zoals we zagen aan het aantal personen dat deelnam aan de jaarlijkse refectiemaaltijd. Uiteraard verdwenen alle katholieke uitingen van de broederschappen. Niet langer werden er meerdere keren per week missen opgedragen. Ook het uiterlijk vertoon bij begrafenissen verdween, al bleef men de dode opbaren onder de pel. Opvallend is echter dat de zorg voor het zielenheil door middel van dertigste en doodschuld al rond 1540 verdwenen was of in ieder geval veel minder op de voorgrond trad. Slechts de maandagse zielmis blijft in de rekeningen voorkomen tot 1580.

Ook de uitgaven aan het perk van de broederschap liepen terug. Als er nog geld besteed werd aan het perk betrof dit voornamelijk reparaties aan de grafkelders van de broederschappen. De grootste uitzondering hierop was het nieuwe raam dat in 1602 door de St. Antoniebroederschap werd aangeschaft. Maar ook deze grote uitgave is verklaarbaar binnen de veranderingen na 1580. Het nieuwe raam verving waarschijnlijk een ouder raam met de afbeelding van een heilige.

De grootste verandering die we na 1580 zien, heeft betrekking op de refectiedag. In eerste instantie was het een dag die in het teken stond van kerkgang, herdenken en de zorg voor het zielenheil van de gestorven broeders en zusters. De maaltijd was feestelijk maar ook daar werd aandacht besteed aan zielzorg door middel van de gezongen boetepsalmen. Na 1580 zien we deze religieuze feestdag veranderen in een soort bacchanaal. De broederschappen vierden steeds langer feest en ze gaven er ook steeds meer geld aan uit. Zelfs als meegenomen wordt dat al langer een tendens gaande was waarbij de sociale pijler belangrijker werd dan de religieuze activiteiten van de broederschappen, is de versnelling hiervan na 1580 buitengewoon. Al met al kunnen we inderdaad stellen dat de broederschappen hun refectiedag van een devotie een festijn lieten worden.

Afkortingen

HUA	Het Utrechts Archief
BA	Bij het stadsarchief bewaarde archieven

Bronnen

HUA 37426
HUA BA I 708-2 279
HUA BA I 708-2 280
HUA BA I 708-2 286
HUA BA I 708-2 291
HUA BA I 708-2 292
HUA BA I 708-2 293
HUA BA I 708-2 295
HUA BA I 708-2 301

Literatuur

- Lantaarn 2013** ➤ *De lantaarn spreekt. Wandel- en vaarroutes langs de lantaarnconsoles aan de Utrechtse grachten*, Utrecht 2010.
- Bogaers 1999** ➤ L. Bogaers, 'Broederschappen in laatmiddeleeuws Utrecht op het snijpunt van religie, werk, vriendschap en politiek', *Trajecta* 8 (1999) 97-119.
- Bogaers 2001** ➤ L. Bogaers, 'De manifestatie van nieuwe rijken in laatmiddeleeuws Utrecht. De korenkopers Ansem Salm en Jan Dircksz. (Block?)', *De Nederlandsche Leeuw: maandblad van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde* 118 (2001) 65-91.
- Bogaers 2008a** ➤ L. Bogaers, *Aards betrokken en zelfbewust De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600* dl 1, Utrecht 2008.
- Bogaers 2008b** ➤ L. Bogaers, *Aards betrokken en zelfbewust De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600* dl 2, Utrecht 2008.
- Van Bueren 1999** ➤ Truus van Bueren, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen*, Turnhout 1999.
- Van den Hoven van Genderen 1997** ➤ A.J. van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht 1304-1528', in: R.E. de Bruin ea., 'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht, Utrecht 1997, 113-187.
- Van den Hoven van Genderen 2003** ➤ A.J. van den Hoven van Genderen, 'Eten met de broeders in de Dom. Vis, vis en nog eens vis', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2003) 167-209.
- Jongerus 1989** ➤ H.A.M. Jongerus, 'De Broederschap der Ellendige Zielen aan de Buurkerk te Utrecht, 1436-1520', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1989) 9-36.
- Kruisheer 1976** ➤ C.I. Kruisheer, *De Onze Lieve Vrouwe – broederschap te Doesburg ca 1397 – 1580*, Ellecom 1976.
- Van Leeuwen 2009** ➤ M. van Leeuwen, *Rijk en verrijkend. De geschiedenis van de Heilige Kruisbroederschap in de Jacobikerk te Utrecht 1487-1607*, onuitgegeven masterthese, 2009. (Beschikbaar in HUA, Vubis nr: DK2010-29.)
- Matthaei 1698** ➤ Antonii Matthaei, *De nobilitate, de principibus, de ducibus, de comitibus, de baronibus, de militibus, de equitibus, ministerialibus, armigeris, barscalcis, marscalcis, adelscalcis, de advocatis ecclesiae de comitatu Hollandiae et diocessi Ultrajectina libri quator: in quibus passim diplomata et acta hactenus nondum visa*, Franeker 1698, 576-581
- Muller Fz. (red.) 1885** ➤ S. Muller Fz. (red.), *Catalogussen van de archieven der broederschappen 1309-1657*, in: Catalogussen van de bij het stadsarchief bewaarde archieven, eerste afdeling: de aan de stad Utrecht behorende archieven 1284-1813, 1885.
- Van Riemsdijk 1874** ➤ Th.H.F. van Riemsdijk en W. Pleyte, *Peintures murales découvertes dans l'Eglise paroissiale de St. Jacques a Utrecht*, Leiden 1874.
- Van Riemsdijk 1882** ➤ Th.H.F. van Riemsdijk, *Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob*, Leiden 1882.
- Van Riemsdijk 1888** ➤ Th.H.F. van Riemsdijk, *Bijdragen tot de geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob*, Leiden 1888.
- Trio 1990** ➤ P.Trio, *De Gentse broederschappen (1182-1580). Ontstaan, naamgeving, materiële uitrusting, structuur, opheffing en bronnen*, Gent 1990.
- Trio 1993** ➤ P.Trio, *Volksreligie als spiegel van een samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen*, Leuven 1993.
- Verwijs en Verdam 1912** ➤ E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek VII*, 's Gravenhage 1912.
- Van Vliet 1987** ➤ J. van Vliet, 'Ketters rond de Dom', *Historische Reeks Utrecht* dl 10, Utrecht 1987.
-

Noten

- 1 Van Vliet 1987, 57.
- 2 HUA BA I 708-2 293.
- 3 Zo is er nog een aantal grafstenen van broederschappen waarvan geen of slechts een enkel document in het archief voorhanden

- is, zoals bijvoorbeeld de St. Hubertusbroederschap en de St. Elisabethsbroederschap.
- 4 De Grote Kalandebroederschap in de St. Michielskapel, zie: Muller Fz. (red.) 1885, 43.
 - 5 Bogaers 2008a, 429.
 - 6 Van den Hoven van Genderen 2003, 173-174.
 - 7 Ook L. Bogaers, P. Trio en C.I. Kruisheer - alle drie onderzoekers van het fenomeen broedersschappen - noemen de persoonlijke zorg voor het zielenheil, de zorg voor bidden en begraven van de broederschapsleden, de broederschapsmaaltijd en de zorg voor armen, zieken of gebrekkigen. Zie daarvoor: Bogaers 1999, Bogaers 2008a, Bogaers 2008b, Kruisheer 1976, Trio 1990 en Trio 1993.
 - 8 De zeven werken van barmhartigheid zijn: het spijzen van de hongerigen, het laven van de dorstigen, het kleden van de naakten, het herbergen van de vreemdeling, het verzorgen van de zieken, het bezoeken van de gevangenen en het begraven van de doden. Volgens de middeleeuwse gedachte zorgt het doen van goede werken ervoor dat de tijd die je zelf in het vagevuur doorbrengt, verkort wordt.
 - 9 Matthaei 1698, 576-581.
 - 10 Zie voor de argumentatie: Van Leeuwen 2009.
 - 11 HUA BA I 708-2 295.
 - 12 Andere genoemde jaartallen zijn 1444 en 1449, de laatste in de index van Het Utrechts Archief.
 - 13 Deze steen bevindt zich in de noordwestelijke hoek van de achterkerk en is naast de genoemde attributen gemerkt met het getal 444. Een T-kruis wordt ook wel een Taukruis genoemd.
 - 14 Tijdens een restauratie rond 1870 werden restanten van de middeleeuwse muurschilderingen aangetroffen. Th.H.F. van Riemsdijk en W. Pleyte namen deze muurschildering op in: Van Riemsdijk en Pleyte 1874.
 - 15 Joh. 19: 26-27.
 - 16 Matthaei 1698, 576.
 - 17 Voor een uitgebreidere versie van dit verhaal zie: Van Leeuwen 2009, 24-27.
 - 18 Matthaei 1698, 576: 'Ex Actis Ann. 1546: des Donderdaegs den 9 Septemb. Belieft by den Rade, dat die waskeersmaker van deser Stadt tot deser Stadts coste jaerlycx leveren zal een tortse van vyff pont was tot behoef van heylich Cruys bruederschap sint Iacop, ommedie selve na ouder gewoenten by enen Stadt dienne op hoir refectiedach geoffert te werden'.
 - 19 Paus Benedictus XII legt per Apostolische brief vast wie wel en wie niet in het vagevuur gelouterd moesten worden. Van Bueren 1999, 22.
 - 20 Om dezelfde reden wilden mensen graag in de kerk begraven worden, liefst zo dicht mogelijk bij een veel gebruikt altaar. Als er een zegen over je graf werd uitgesproken, werd de tijd die je in het vagevuur door moest brengen ook verkort. Om deze reden hebben vrijwel alle gilden en broedersschappen hun graven op het eigen perk of - nog beter - vlakbij het hoogaltaar. Dat laatste werd immers het vaakst gebruikt.
 - 21 Onduidelijk blijft of ook de zusters verplicht waren alle diensten bij te wonen. De statuten vermelden het niet apart en in de rekeningen worden geen boetes van zusters vermeld, maar er blijft een kleine mogelijkheid dat de boetes van de zusters apart genoteerd en afgerekend werden.
 - 22 Met vriendelijke dank aan Casper Staal.
 - 23 Matthaei 1698, 576-581.
 - 24 Zoals de term al aangeeft, werden deze missen niet gezongen maar opgelezen.
 - 25 Het is echter in de rekeningen niet altijd duidelijk of de doodschuld samen met het entreegeld betaald is.
 - 26 Bogaers 2008a, 476.
 - 27 Dat deze controles serieus genomen moeten worden blijkt uit een stuk van de OLV-broederschap. Hierin vragen een aantal broeders de procurator van het jaar 1451 om opheldering over verdwenen gelden van de broederschap. Zie: HUA BA I 708-2 279.
 - 28 Van den Hoven van Genderen 1997, 115-116 en Bogaers 2008a, 440.
 - 29 Ook het bestuur van de OLV-broederschap ter Nood Gods uit de Jacobikerk en het bestuur van de Broederschap der Ellendige Zielen uit de Buurkerk werden op deze manier gekozen. Zie: Van Riemsdijk 1882, 252 en Jongerius 1989, 16.
 - 30 Matthaei 1698, 577.
 - 31 In 1603 en 1605 was Hermen Tonissoen van de Poll procurator van de Heilige Kruisbroederschap. Hij was blijkbaar een goede procurator want in 1601 en 1607 vervulde hij dezelfde functie in de St. Antoniebroederschap in de Jacobikerk.
 - 32 Hierbij moet echter opgemerkt worden dat de procuratorslijsten van beide broedersschappen niet volledig zijn omdat er rekeningen ontbreken.
 - 33 Bij de Heilige Kruisbroederschap komt de letterlijke vermelding 'procuratoerster' voor in: HUA BA I 708-2 286 rekeningen over: 1518/19, 1521, 1538, 1545/46, 1556/57 en 1559/60.
 - 34 'Item die twee procuratoers sellen dan een procuratoerster wten susteren kiezen die oeck nvt ende orber is totter bruederscap behoef.' Van Riemsdijk 1882, 252.
 - 35 De procuratoerster wordt voor het laatst vermeld in de rekening over 1568/69.
 - 36 Matthaei 1698, 576.
 - 37 Zoals de Groote Kalandebroederschap.
 - 38 HUA BA I 708-2 29.
 - 39 Matthaei 1698, 577.
 - 40 Van Riemsdijk 1882, 253.
 - 41 Vanaf 1528 heeft Utrecht de Karolusgulden van twintig stuivers als officiële munt.
 - 42 Matthaei 1698, 577.
 - 43 Of dat er zaken spelen die niet uit de rekeningen blijken.

- 44 Bogaers 2001. Zie voor overige mededelingen wat betreft de familie Salm: Bogaers 2008a, 358-368.
- 45 Lantaarn 2013, 35.
- 46 HUA 708-2 292 en 301, rekeningen over verschillende jaren.
- 47 Dit zijn respectievelijk HUA BA I 708-2 301 rekening over 1612 en HUA BA I 708-2 286 rekening over 1606/07.
- 48 Over de religieuze gevoelens van de leden die na 1580 nog deel uitmaakten van een broederschap is vanuit dit onderzoek niets te zeggen. Wel is het onwaarschijnlijk dat er strenge calvinisten lid waren of werden.
- 49 HUA catalogusnr: 37426.
- 50 HUA BA I 708-2 301 rekening over 1576.
- 51 HUA BA I 708-2 286 rekening over 1544/45. Van Riemsdijk 1882, 59.
- 52 Van Riemsdijk 1888, 32.
- 53 Van Riemsdijk 1888, 31.
- 54 HUA BA I 708-2 301 rekening over 1602.
- 55 Serck is de naam voor een gekeperde stof die zowel grof als fijngeweven is, maar meestal wordt er een fijnere stofsoort mee aangeduid. Verwijs en Verdam 1912, 167.
- 56 Een antepedium is een kleed dat de voorzijde van het altaar bedekt.
- 57 HUA BA I 708-2 301 rekening over 1609.
- 58 Van Riemsdijk 1882, 252.
- 59 HUA BA I 708-2 301 rekeningen over 1580/81, 1595/96 en 1602.
- 60 Dat dit wel gebeurde, blijkt uit de documenten van de Domkanunniken. Zie: Van den Hoven van Genderen 2003, 177.
- 61 HUA BA I 708-2 280.
- 62 HUA BA I 708-2 295. Een halve hoeve is 10 morgen. Een Utrechtse morgen is ongeveer 0,82 - 0,84 hectare dus beide broederschap-pen krijgen ongeveer acht hectare grond.
- 63 HUA BA I 708-2 301 rekening over 1566/67.
- 64 Deze 'blaser' is de orgeltrapper die ervoor zorgt dat er genoeg lucht in het orgel wordt gepompt om te kunnen spelen.
- 65 HUA BA I 708-2 286 rekening over 1540/41 (dit is de tweede jaarloze rekening in dit archiefstuk.) De tabbaard wordt blijkbaar uit twee verschillende kleuren stof samengesteld. Althans de twee rekeningen die iets over de stof vermelden geven in 1518/19 'gese-gelden tvyn' en 'Doorniks rood', terwijl in 1560/61 enkel rode en zwarte stof vermeld staat. Na 1580 wordt de tabbaard niet meer in de rekeningen genoemd.
- 66 Van Riemsdijk 1888, 62. Direct onder 1432 wordt gesproken over een glas-in-loodraam waarin onder andere St. Anthonis staat. Gezien het jaartal moet dit raam in de achterkerk geplaatst zijn.
- 67 De totalen in de St. Antoniebroederschapsrekening van 1531/32 leken niet te kloppen met de posten. De percentages in dit artikel zijn gebaseerd op de som van alle losse posten in de rekening. Hieruit blijkt dat de broederschap drie gulden en acht penning meer uitgeeft dan de procurator opgeeft. In mijn berekeningen is de uitgave van 106 Phillipusgulden (132,5 carolusgulden) aan een nieuw gestoelte niet meegerekend. De procurator van 1531/32 neemt deze post ook niet op in zijn uitgaven, hoewel hij wel het plaatsen van het nieuwe gestoelte voor 7,5 gulden vermeld.
- 68 Rekening van de St. Antoniebroederschap over 1565/66 en 1568/69.
- 69 De 101% aan religieuze uitgaven in 1531/32 ontstaat doordat in dat jaar de broederschap vijf gulden, tien stuiver en vier penning meer uitgeeft dan ze binnen heeft gekregen.
- 70 Bogaers 2008a, 491.
- 71 Bogaers 2008a, 491

Nettie Stoppelenburg

Van touwslagers naar touwfabriek

De familie Van der Lee

Vanaf circa 1545 tot 2013 was de Oudewaterse familie Van der Lee actief in de touwindustrie. In dit artikel, waarvoor uitgebreid nieuw archiefonderzoek is gedaan, wordt voor het eerst de complete geschiedenis van dit familiebedrijf beschreven. Het verhaal start in de turbulente zestiende eeuw waarin de geus Jan Pietersz. van der Lee na enige omzwervingen het bedrijf van zijn ouders voortzette, gaat door met de zeventiende eeuw waarin het de familie goed ging, vervolgens de achttiende eeuw met al haar problemen, en eindigt dan in de negentiende eeuw

Nettie Stoppelenburg studeerde in Utrecht kunstgeschiedenis en archeologie. In 1998 raakte zij betrokken bij de oprichting van het Touwmuseum in Oudewater. Sinds die tijd doet zij archiefonderzoek naar de geschiedenis van dit stadje. In de afgelopen jaren verschenen boeken en artikelen van haar hand over diverse aspecten van de sociale, kerkelijke en economische geschiedenis van Oudewater, variërend van boeken over de touwindustrie en de 'Oudewaterse Moord' van 1575 tot artikelen over bierbrouwerijen en schuilkerken. Zij is werkzaam als medewerker educatie bij Het Utrechts Archief.

waarin het familiebedrijf uitgroeide tot één van de grootste bedrijven van Oudewater en uiteindelijk de stap naar fabrieksproductie zette. Wat opvalt, is dat in alle generaties het familiebedrijf op de eerste plaats kwam en dat de familie telkens weer

samenwerkte om het bedrijf te laten voortbestaan. Om te voorkomen dat oude vergissingen, zoals de foutieve aanname dat de familie Van der Hee identiek is aan de familie Van der Lee, weer zouden worden overgenomen, is slechts spaarzaam gebruik gemaakt van oude literatuur.

Wie in Oudewater Van der Lee zegt, denkt aan touw. Eeuwenlang hebben leden van de familie Van der Lee zich beziggehouden met de touwproductie. In 2007 bleek de touwfabriek zelfs het oudste familiebedrijf van Nederland!¹ In 2013 is het bedrijf in andere handen overgegaan. Over de fabriek, die in 1880 van start ging, is al geschreven, maar de voorgeschiedenis is minder over het voetlicht gebracht.² Eeuwenlang produceerde de familie Van der Lee touw in de baanschuren binnen de oude stadsmuren van Oudewater en die periode is nog nooit diepgaand onderzocht. Niet dat de familie Van der Lee de enige touwslagersfamilie in het stadje was: twee families Van Wijngaarden hielden zich eveneens bezig met de touwindustrie, naast verschillende takken van de familie Montijn en leden van de familie Bruyneman. Maar die familiebedrijven hielden het slechts enkele generaties uit of de familieleden werkten onderling nauwelijks samen. Wat onderscheidt een familiebedrijf van andere bedrijven? Hoe slaagde de familie Van der Lee erin om hun bedrijf te continueren? Welke factoren en welke personen speelden hierin een rol?

Het begin van de touwindustrie

Het verhaal van de familie Van der Lee begint in de zestiende eeuw. Dat was de tijd dat de touwindustrie Oudewater welvaart bracht. Het was toen een nieuwe tak van nijverheid. In de middeleeuwen waren namelijk de lakenindustrie en de bierbrouwerijen de belangrijkste bronnen van inkomsten voor Oudewater, naast landbouw en veehouderij.³ Rond 1500 kwam daar verandering in. De lakenindustrie in de kleine steden stortte in.⁴ In de polders rond Oudewater werd in de middeleeuwen graan verbouwd. Met dit graan werden de burgers in de steden gevoed. De hoeveelheid verbouwd graan nam echter af door inklinking van de veengrond. Het land werd te drassig voor akkerbouw. Er werden boezems aangelegd om het water beter af te kunnen voeren naar de rivieren. Na verloop van tijd werd de natuurlijke afwatering van de boezems onmogelijk door verdere inklinking. Er werden molens gebouwd om het waterpeil op een aanvaardbaar niveau te houden. Ondanks dat was inmiddels de meeste grond niet langer geschikt voor akkerbouw, door het vocht en ook door uitputting vanwege onvoldoende bemesting. Dat betekende minder graan en dus minder voedsel voor de burgers in de steden.

De oplossing werd gevonden door graan van elders te halen, gefaciliteerd door een bedrijfsomslag bij de boeren. De boeren combineerden veeteelt met de teelt van vezelhennep. Hennep groeide uitstekend op de drassige poldergrond, vooral wanneer de mest van het vee was opgebracht. Aan de voorzijde van de kavels ontstonden zo fosfaatrijke eilandjes. De sloten rond de 'hennepwerfjes' of 'hennepakkers' werden gebruikt voor het 'roten' van de hennep. De bagger uit de sloten werd weer op de hennepwerf opgebracht. Rond 1500 was de teelt van vezelhennep heel belangrijk geworden. De Hollandse schippers voeren naar het Oostzeegebied om graan in te kopen en voor hun schepen waren touw en zeildoek nodig. Door de uitvinding van het haringkaken⁵ was er bovendien een grotere vraag naar visnetten. Touw, zeildoek, visnetten: de grondstof was hennep. Hoe meer de visserij en de scheepvaart zich ontwikkelden, hoe meer vraag er kwam naar naar hennep.

In alle polders rond Oudewater werd op grote schaal hennep verbouwd. In het archief van de heerlijkheid Hoenkoop zijn de leggers van de hennep-teelten uit 1532 bewaard.⁶ Uit deze gegevens en ook uit latere leggers blijkt dat aan de kop van alle onbebouwde percelen langs de weg een hennepakker lag. In 1532 waren er 132 hennepakkers in Hoenkoop en 27 boerderijen. Ook in Willeskop, Snelrewaard, Zuid- en Noord-Linschoten, Papekop en Diemerbroek werd hennep verbouwd. Dit blijkt onder andere uit zeventiende-eeuwse kaartboeken van de Utrechtse kapittels. In Polsbroek en Benschop werd de hennep-teelt nog groter aangepakt. De voorste stukken van de kavels werden gebruikt als hennepakker; daarachter lag een brede rootsloot en dan kwam pas

het weiland. Ook langs de Lopikerwetering werd veel hennep verbouwd. Dat blijkt uit een kaartboekje uit 1607, gemaakt in opdracht van het Utrechtse kapittel van Sint Marie.⁷ De hennepakkers waren hier van verschillend formaat, kennelijk zoals het de boer uitkwam. Voor Oudewater had de hennepteelt grote gevolgen. De touwindustrie werd het belangrijkste onderdeel van de economie en de stad voer daar wel bij. In 1565 schreef Hadrianus Junius over Oudewater: 'Veel ingezetenen zijn gefortuneerd. Deze stad kan wel één grote werkplaats heten voor het vervaardigen van het hennepouw, dat zeer gezocht is voor haringnetten. Dat is dan ook nagenoeg de enige bron van hun rijke inkomsten.'⁸

De eerste generaties touwslagers Van der Lee

Over de eerste generaties van de familie Van der Lee is betrekkelijk weinig in de bronnen te vinden. Zij worden vermeld als werkzaam in de touwindustrie en als eigenaar van een bedrijf. Jan, Gijsbert en Hendrick vormden de eerste drie generaties van de touwslagersfamilie en maakten de goede jaren van de zeventiende eeuw mee. De naam 'Gijsbert' komt in de familie Van der Lee zo vaak voor, dat de 'Gijsberts' hier een volgnummer hebben gekregen.

Jan Pietersz van der Lee (circa 1540/1545-1613) is de eerste van deze familie die bij naam genoemd kan worden.⁹ In 1565 werd hij voor het eerst genoemd als wachtmeester. Daarna volgden een aantal avontuurlijke jaren als watergeus. Na de inname van Den Briel kwam hij naar Oudewater waar hij in 1575 tot schepen werd benoemd. Dit kan alleen als hij kort daarvoor de touwslagerij van zijn ouders had overgenomen, anders zou hij niet het vereiste niveau van welstand hebben gehad dat voor een functie als schepen nodig was. Jan Pietersz was lijndraaier en in de laatste jaren van zijn leven was zijn bedrijf op de kade van de IJssel naast zijn huis gevestigd. Als waar-

dige nazaten van Jan Pietersz bekleedden veel leden van de familie Van der Lee in de zeventiende eeuw de nodige openbare functies in Oudewater. Schepen, burgemeester, hoofdman van de lijndraaiers op de Achterstraat,¹⁰ weesmeester, kapitein in de schutterij: de familie behoorde tot de regentenklasse van Oudewater.

Jan Pietersz van der Lee (circa 1540/1545 - 1613), stamvader van de touwslagersfamilie Van der Lee. Schilderij van Jan Baptist Weenix. Het schilderij placht te hangen in de hal van het stadhuis van Oudewater; momenteel hangt hier een reproductie.

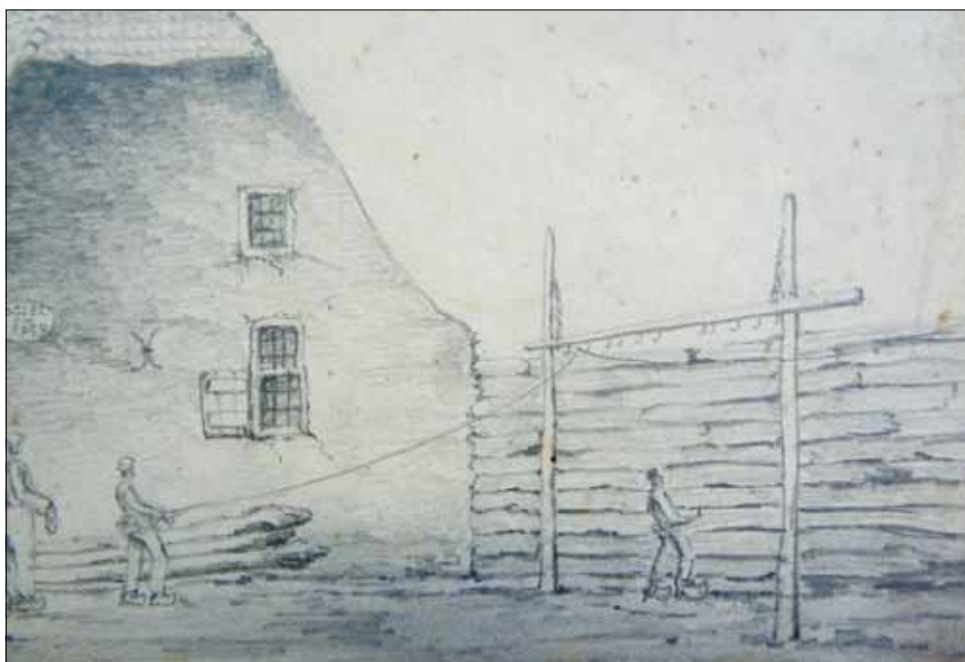
Gijsbert (Gijsbert I) Jansz van der Lee (?-1625) volgde zijn vader op in het bedrijf. Hij woonde in de Oude Huigensteeg en naar alle waarschijnlijkheid lag zijn lijnbaan aan de Achterstraat. Verder is er niets over hem bekend. Het lijkt er zelfs op, dat hij geen functie heeft bekleed in het stadsbestuur. Zijn zoon Hendrick bleef in het ouderlijk huis wonen. Pas in 1697 zou het huis in de Oude Huigensteeg door de voogden over de kinderen van zijn kleinzoon Gijsbert (Gijsbert II) worden verkocht. Hendrick Gijsbertsz van der Lee (1620-1697) nam de baan van zijn vader aan de Achterstraat over, maar blijkt in 1681 nog een tweede baan aan de Achterstraat te hebben.¹¹ Op de lijst van grofgarenbanen uit

1672¹² staat hij genoteerd als eigenaar van een baan aan de zuidzijde van de Achterstraat - dus bij de Oude Huigensteeg - maar ook als eigenaar van een baan op de Luijsewal, tussen de Broeckerpoort en de Goudse boom. Zijn bedrijf omvatte dus drie lijnbanen. Hendrick woonde vanaf 1649 aan het Rodezand. Hij werd in 1652 raad in de vroedschap en was verder schepen en enkele malen burgemeester. Hij was ook kapitein van het Oranjevendel in de schutterij. In het rampjaar 1672 werd hij door het stadsbestuur afgevaardigd om van de graaf van Horne betaling te eisen voor het voer dat aan de paarden van de ingekwartierde ruiterij verstrekt moest worden. In 1674 moest hij zich bezighouden met de inkwartiering van soldaten.¹³ In 1682 stonden Hendrick en zijn zoon Gijsbert Hendricksz (1645-1694) beiden op de lijst van banen op de Achterstraat zonder precieze aanduiding van de locatie. Maar het feit dat zij op deze lijst stonden, betekent dat het familiebedrijf al een eerste horde had genomen: het jaar 1672.

Problemen in de touwindustrie

Het rampjaar 1672 was voor de touwindustrie in Oudewater ook werkelijk een ramp. Het Franse leger was van 25 juni tot 13 juli in de stad. Zij waren nog niet vertrokken, of de troepen van de graaf van Horne trokken de stad binnen. Er werd gestart met het verbeteren van de vestingwerken. Lijnbanen op de wallen werden ontmanteld en de touwindustrie kwam stil te liggen. In oktober 1673 klaagde Gerard Honcop, de pachter van de waag, over zijn gebrek aan inkomsten: de nering van de 'lijndrayerij' stond 'geheel stille'.¹⁴ Het merendeel van de inkomsten van de waag was afkomstig van het wegen van hennep en garen. Er waren meerdere oorzaken voor deze problemen. In de eerste plaats waren de baanschuren ingezet om soldaten onder te brengen. De tweede oorzaak was dat het land rond Oudewater onder water was gezet en dat daarmee de hennepoogst was vernietigd. In deze oorlogssituatie was de invoer van bijvoorbeeld Moscovische hennep uit Rusland ook niet zo gemakkelijk. Zonder grondstof kon er geen touw worden geslagen. De derde oorzaak was nog ingrijpender: de wallen en vestingwerken moesten gemoderniseerd worden. Van de 37 grofgarenbanen uit 1672 lagen er zeker 25 op de wal. In de lijst worden de 'Luijsewalle' (de wal tussen de Broeckerpoort en de Goudse Boom), de Biesewal (tegenwoordig Biezenwal, Van Veenendaalstraat en Plesmanplantsoen), de Lange Wal (de Lange Burchwal) en de 'Cortewal' (vanaf de Lange Burchwal naar de Waardpoort) genoemd. Door de aanleg van nieuwe vestingwerken werden de banen op de wal opgeheven. Het stadsbestuur omschreef dit in een brief aan commandeur Colepeper als volgt: 'dat onse burgerije door 't ruineren van haare hoeven daar sich veelen voor desen bij plachten te generen en door 't wechbreken der lijndraijers baanhuysen en vervolgens stille staan der lijndraijerije daar de hooftneringe van dese stadt te voeren in was bestaande...'.¹⁵ De lijndraaiers moesten op zoek naar een nieuwe plek voor hun bedrijf waar zij banen van minstens 300 meter lang konden opzetten. De aangewezen plaats was de Wijngaard- of Achterstraat, een betrekkelijk rustige straat die evenwijdig loopt aan de Lange (Burch-)wal. Er stonden hier vanouds zes lijnbanen, maar er was nog betrekkelijk veel onbebouwde grond, die gebruikt werd als tuin of als boomgaard. Die 'lege' stukjes grond werden ook prompt te koop aangeboden om er baanschuren op te bouwen.

Het stadsbestuur probeerde de controle over de vestiging van nieuwe bedrijven te behouden, zoals in april 1674 met het geven van voorschriften over de bouw van nieuwe baanschuren.¹⁶ Diezelfde maand april kreeg Cornelis van Wijngaarden toestemming om een 'baanhuys' op de Achterstraat te zetten en een maand later volgde de goedkeuring voor Hendrik van der Lee (1620-1697). Kennelijk lag zijn baan die in de lijst van 1672 werd genoemd te dicht tegen de Lange (Burch-)wal aan. Ook baanschuren die bij de Linschoterpoort stonden, verhuisden naar een nieuwe locatie, zoals het bedrijf van Jacobus van Alkemade. Dat vertrok naar vier kleine

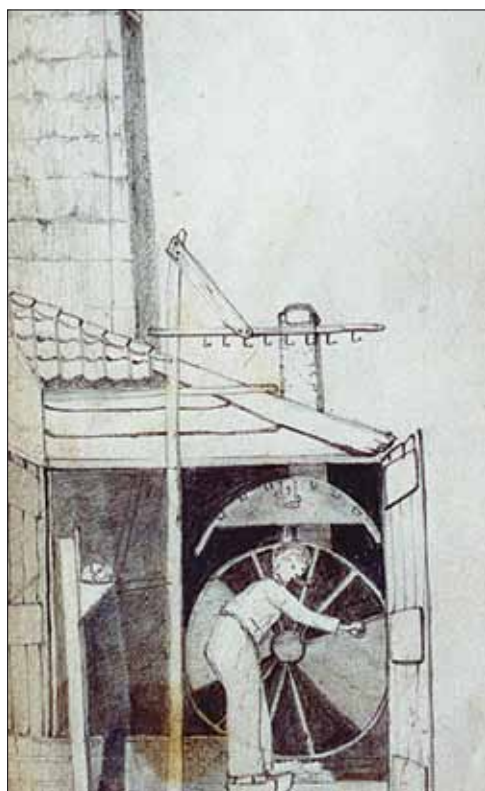
Een grootgarenbaan was zeker 300 meter lang en werd aangelegd op of langs de wal of op een rustige straat zoals de Wijngaard- of Achterstraat. Op deze tekening zijn de galgen goed zichtbaar waarmee de spinners het garen weghouden van het vuile straatoppervlak. De dwarsbalk was beweegbaar. Detail van een tekening van spinners op de Achterstraat bij de Gasthuissteeg, E.C. Rahms, circa 1860. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Collectie Van der Lee.

huisjes op de hoek van de Reijersteeg, de plek van het huidige Touwmuseum. De intensivering van het gebruik van de Wijngaard- of Achterstraat voor de touwslagerij bracht ook nieuwe ontwikkelingen: zo verzochten de lijndraaiers in juni 1674 ‘omme galgen dwers over de achterstraat te maken met haken om daaronder en langs te spinnen’. Galgen waren altijd nodig op een lijnbaan om het garen van de grond af te houden zodat het niet vervuild zou raken. Volgens dit voorstel zouden er geen losse galgen geplaatst worden in de straat, maar zou er een systeem van dwarsbalken over de straat worden aangebracht, bevestigd aan de bebouwing aan weerszijden van de straat. Effectief werd de Wijngaardstraat daardoor één groot industriegebied. De magistraat gaf toestemming en deze ‘galgen’ werden tot in het begin van de twintigste eeuw in de Wijngaardstraat gebruikt. In diezelfde maand juni 1674 stelden Cornelis van Wijngaarden en Gijsbert Hendricksz van der Lee (Gijsbert II, 1645-1694), die benoemd waren tot hoofdlieden over de lijndraaiers op de Achterstraat, een reglement op.¹⁷ Dit voorzag onder andere in de wijze van verkiezing van de hoofdlieden, waarbij de eigenaars van de zes oude banen op de Achterstraat een zware stem in het kapittel kregen. Overigens waren er eigenlijk in 1672 al zeven banen op de Achterstraat, maar die zevende, van Gijsbert Samuelsz. Isulsteijn, was pas in 1669 gebouwd en telde kennelijk nog niet mee. Het reglement werd in 1677 goedgekeurd, maar in januari 1675 waren al voor het eerst ‘hoofdlieden van de Achterstraat’ gekozen.¹⁸ De hoofdlieden dienden toezicht te houden op de touwslagers in de straat en zij moesten met name toezien op het schoonhouden en repareren van de straat. In dezelfde tijd stelden de lijndraaiers voor om bomen te planten langs de Achterstraat, om schaduw te creëren. Touwslaan in de volle zon betekent dat het garen wat indroogt en dat kwam de kwaliteit niet ten goede.

De lijndraaiers en het stadsbestuur probeerden het allemaal zo goed mogelijk te regelen, die drukte op de Achterstraat. Er was nog steeds afzetmogelijkheid: er werden schepen gebouwd voor de oorlogsvloot en daarvoor was tuigage nodig. Niettemin zouden de opdrachten uit die richting snel teruglopen: in de laatste jaren van zeventiende eeuw ging het aantal scheepswerven in Rotterdam van 23 terug naar 5. In 1682 liet het Lijndraaiersgilde een lijst maken van de grofgarenbanen om de eigendomswisselingen te kunnen administreren.¹⁹ Er waren in dat jaar nog maar 27 grofgarenbanen: tien minder dan in 1672. De familie Van der Lee was daar nog steeds bij. Kennelijk hadden zij genoeg reserves gehad om de twee jaar dat het bedrijf niet kon produceren te overleven. Daarnaast hadden zij het geluk om een nieuwe plaats te vinden voor hun bedrijf.

Het familiebedrijf Van der Lee als compagnie

Over de Van der Lee's die net na 1672 het familiebedrijf runden, is wat meer bekend dan over de eerste generaties. Dit komt met name omdat in het familiearchief enkele financiële overzichten uit die periode bewaard zijn gebleven. Dit is zeer uitzonderlijk: van geen enkel ander bedrijf in Oudewater zijn soortgelijke bronnen bekend. Gijsbert Hendricksz van der Lee (Gijsbert II) (1645-1694) trouwde met Maria Verweij (1644-1687), dochter uit een vooraanstaande regentenfamilie. Haar moeder Neeltje Paluda droeg in 1676 een leen van twee morgen land in Hekendorp over aan de oudste kleinzoon, Adriaen (1674-1714). Op dit land, dat in 1714 vererfde aan de jongste kleinzoon, Jan, zou in 1880 de touwfabriek van de familie worden gebouwd. Gijsbert vervulde diverse functies in het openbare leven, zoals schepen, kerkmeester, gasthuismeester en hoofdman van de lijndraaiers op de Achterstraat. Hij werd slechts 49 jaar oud en liet zeven jonge kinderen achter. Adriaen Gijsbertsz van der Lee (1674-1714), de oudste zoon, was 20 jaar oud en zette het bedrijf voort. Tot voogden van de jonge lijndraaier en zijn jongere broers en zusters waren Johannes van der Lee (1649-1717) en notaris Johan Maes benoemd. Johannes was zowel van vaderszijde als van moederszijde een oom voor de kinderen van Gijsbert Hendricksz. Hij was een zoon van Hendrick Gijsbertsz van der Lee (1620-1697) en zijn vrouw was Christina Verweij (1646-1717), een zuster van Maria. Johannes was lijndraaier van beroep en was in 1707 voor het eerst tot burgemeester gekozen.²⁰ Pas in 1699, vijf jaar na het overlijden van Gijsbert Hendricksz, werd een rekening opgemaakt van het erfdeel

Een belangrijk onderdeel van een lijnbaan was het wiel. Zowel voor het spinnen als het twijnen - het feitelijke touwslaan - werd het wiel gebruikt. Op deze tekening staat het wiel in de aanbouw van een baanschuur, zodat het afgeschermd was voor zon en regen. Het gaat hier om de baanschuur waarin nu het Touwmuseum is gevestigd, op de hoek van de Reijersteeg en de Wijngaard- of Achterstraat. De baanschuur zelf werd gebruikt voor de opslag van hennep, garen en gereedschappen. Tekening, E.C. Rahms, ca. 1860. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Collectie Van der Lee.

van zijn kinderen. Het kapitaal van de familie bedroeg op dat moment 2119 gulden, 3 stuivers en 8 penningen. Er was een jaarlijks inkomen uit de verhuur van een huisje aan de Oost-IJsselkade en er waren rentebrieven.²¹

Adriaen van der Lee (1674-1714) had het bedrijf van zijn vader Gijsbert Hendricksz van der Lee (1645-1694) voortgezet, in compagnie met zijn broers en zusters: Cornelis, Sophia, Geertruyd, Cornelia en Jan. De eerste rekening van zijn bedrijf dateert uit 1697 en betrof voor een belangrijk deel nog inkomsten uit leveranties die al tijdens het leven van zijn vader, Gijsbert II, waren gestart.²² De twee andere rekeningen dateren uit 1699 en 1701.²³ De belangrijkste klant was Gillis Tijssen uit Vlissingen. Hij wordt in alle rekeningen genoemd met bedragen die variëren tussen 5038 gulden en 3 stuivers en 6440 gulden en 15 stuivers.

	1697	1699	1701
inkomsten	5285.4.0	10852.5.12	7485.4.0
inkoop hennep	onbekend	7882.4.6	4421.19.0
arbeidsloon	onbekend	2555.16.14	2077.10.0
winst	onbekend	414.4.4	985.14.10
inschulden	onbekend	5894.1.0	3522.11.0
totale winst	onbekend	6308.5.4	4508.5.10

De tijden waren beter geweest, maar op dat moment waren de inkomsten van de touwindustrie nog goed. Adriaen trouwde in 1700 met Elisabeth Speijert, de dochter van burgemeester Gijsbert Speijert. Het jonge stel woonde in het huis dat Elisabeth had geërfd van haar tante Maria Alkemade en oom Johan Speyert, kanunnik van St. Jan te Utrecht: Den Engel in de Wijdstraat. Elisabeth en Adriaen kregen twee kinderen, maar Adriaen overleed al in 1714. Elisabeth kwam niet uit een lijndraaiersfamilie en zij was rijk genoeg om het inkomen niet nodig te hebben. Het is niet helemaal duidelijk wat er was geregeld betreffende de erfenis. Adriaen en Elisabeth waren niet in gemeenschap van goederen getrouwd, maar hadden later wel een testament op de langstlevende gemaakt. Waarschijnlijk was het aandeel van Adriaen in het familiebedrijf daarin niet opgenomen. Adriaen's zoon Gijsbert Speyert van der Lee kocht in 1725 een baanshuur aan de westzijde van de Wijngaard- of Achterstraat, maar hij stierf op jonge leeftijd en zijn bedrijf vererfde aan zijn zwager Carel Jansz van Wijngaarden.²⁴

Voor wat de broers en zusters van Adriaen betreft was er inmiddels ook veel veranderd. Cornelis was in 1712 overleden. Sophia trouwde met de koopman en schipper Albert Carelsz van Wijngaarden, Geertruyd trouwde met Cornelis Pietersz Baan en Cornelia trouwde met Gijsbert van Ameyde, die de rechten op meerdere beurtveren bezat. Zij hadden verder geen directe bemoeienis meer met het familiebedrijf. De jongste uit het gezin, Jan Gijsbertsz van der Lee (1684-1728) was degene die het bedrijf zou voortzetten. De broers en zussen hadden bijna twintig jaar intensief samengewerkt en zo het bedrijf laten overleven. Nu nam de meest geschikte uit het gezin het bedrijf over. Het feit dat Jan het land in Hekendorp van Adriaen erfde, kan erop wijzen dat Adriaen zijn jongste broer ook zijn aandeel in het familiebedrijf liet toekomen.

Jan Gijsbertsz en Janetta Houmes

In deze periode van het bestaan van het familiebedrijf blijkt hoe belangrijk de bijdrage en de betrokkenheid van de vrouwen was. Jan Gijsbertsz zette het bedrijf voort, maar als zijn vrouw Janetta na zijn overlijden de baanshuur had verkocht of verhuurd, was dat het einde van het

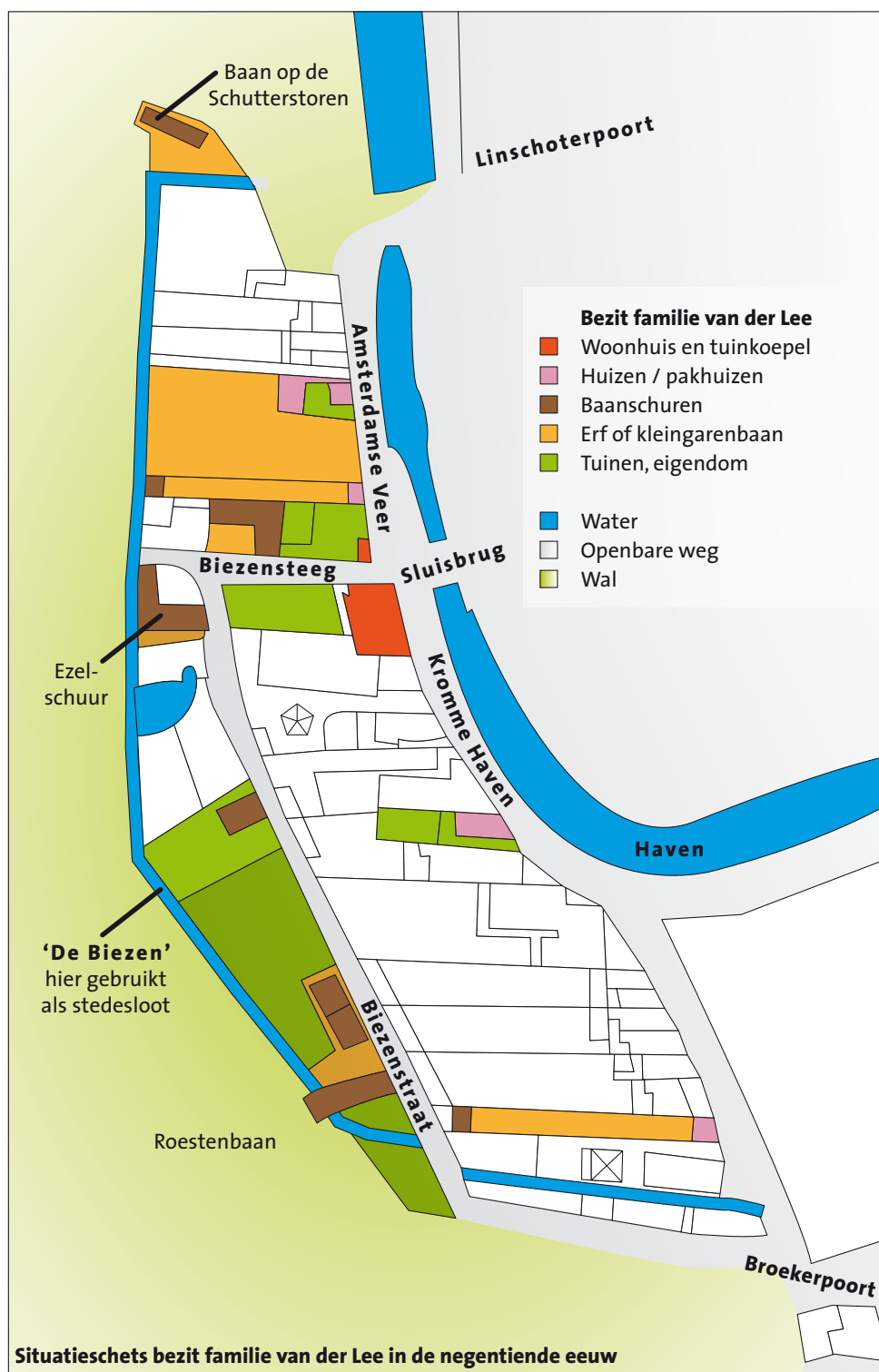

Een klein- of fijn-garenbaan kon worden aangelegd in een achtertuin. In principe was hier geen minimumlengte aan verbonden. Op een kleingarenbaan werkten veel vrouwen, mede omdat vrouwen meestal kleinere handen hebben en het om fijn werk ging. Het garen dat hier gemaakt werd, werd gebruikt voor visnetten en voor zeildoek en hennepplinnen. De afgebeelde baan is de kleingarenbaan van Johannes Justus Montijn, gelegen op de hoek van de Kapellestraat en de Zuiderwal. Martinus Spruit, olieverf op paneel, ca. 1820. Eigendom van Stichting De Heksenwaag. Het schilderij hangt in de grote hal van het stadhuis van Oudewater.

familiebedrijf geweest. Jan Gijsbertsz van der Lee (1684-1728) trouwde in 1710 met lijndraaiersdochter Janetta Houmes. Het gezin woonde in het huis van Janetta's ouders in de Leeuweringerstraat, op nummer 13. Het werd in de negentiende eeuw afgebroken. Hier werden hun zeven kinderen geboren: Maria, Gijsbert, Jan, Geerlof, Adrianus of Arij, Hendrik en Cornelis. Cornelis overleed toen hij 17 jaar oud was²⁵, maar de andere kinderen werden allemaal volwassen. Jan Gijsbertsz verkocht in 1712 met zijn broers en zusters de baan op de Achterstraat die zij van hun vader hadden geërfd. Deze baan staat omschreven als: 'twee huysen geappropriëerd tot een grof garens baen en baenhuys en erve met bepotinge en beplantinge, mitsgaders het regt van uytpat om te mogen spinnen op de agterstraat, staende ende gelegen aen de westzijde van de voorn. straat'.²⁶ Jan Gijsbertsz verplaatste het bedrijf naar de Biezenwal, naar de baanschuur die zijn vrouw van haar ouders had geërfd. Deze baanschuur staat omschreven als liggend aan 'het noorteynde van de Biezenwal'.²⁷ Het gaat hier hoogstwaarschijnlijk om de baanschuur op de Schutterstoren, die tot de sloop van de wallen in het bezit van de familie Van der Lee bleef. Jan Gijsbertsz verkocht in 1717 nog een schuur en een boomgaard aan de Achterstraat. Waarschijnlijk speelde daarbij ook mee dat hij het geld goed kon gebruiken. Tenslotte had hij bij zijn zuster Sophia al 435

gulden geleend, een flink kapitaal in die tijd. En niet alle klanten waren zo goed van betalen. In 1722 bleek dat twaalf touwslagers uit Oudewater samen een bedrag van zo'n 19.000 gulden te vorderen hadden van de kooplieden Antony en Coenraad Vollenhoven in Schiedam. Jan van der Lee had van hen 691 gulden te goed. De vier grootste schuldeisers - het hoogste bedrag was 4300 gulden - waren afgereisd naar Schiedam en hadden een betalingsregeling bedongen zodat zij bij terugkeer ieder tien procent van het bedrag konden uitbetalen.²⁸

Jan Gijsbertsz. van der Lee stierf in augustus 1728, 44 jaar oud. In februari 1728 was hij nog benoemd tot regent van het weeshuis. Kennelijk kwam het overlijden onverwacht. Op 15 augustus, enkele dagen voor het overlijden van Jan van der Lee, liet het echtpaar hun testament opmaken. Thuis, want Jan van der Lee lag al ziek op bed. In het testament werden de erfrechten van de kinderen fors ingeperkt, waaruit blijkt dat er vrijwel geen kapitaal aanwezig was. Jans weduwe, Janetta Houmes, zette de zaken voort. Als dochter van lijndraaiersbaas Jan Houmes wist ze ongetwijfeld van wanten. Haar oudste zoon, Gijsbert (Gijsbert III), hielp met de administratie. De lening van Sophia kwam al snel boven water. Janetta loste tien gulden af en liet een

nieuwe schuldbekentenis opmaken. Ruim vier jaar later loste ze de hele lening af, deels met geld dat ze weer van de diaconie-armen had geleend. Als onderpand zette ze telkens de baanschuur op de Biezenwal in. De markt voor touw was teruggelopen: er werden minder schepen gebouwd. Met een gezin met kleine kinderen was het voor Janetta moeilijk om zowel de touwbaan te beheren als in de handel actief te zijn. Zij zette daarom met de lijndraaier Jacobus Rapenburg een compagnie op om te handelen in hennep en garen. Haar eerste inleg in de compagnie bedroeg 345 gulden en 18 stuivers. Haar bedrijf leverde voor 4344 gulden, 13 stuivers en 8 penningen aan garen. De inkoop van hennep en het arbeidsloon bedroegen 3492 gulden, 11 stuivers en 6 penningen. De totale winst was dus 852 gulden, 2 stuivers en 2 penningen, waarvan Janetta de helft toekwam. Al snel bleek dat Rapenburg probeerde haar op te lichten. Janetta werd in 1733 door het stadsgerecht in het gelijk gesteld en kreeg 426 gulden, 1 stuiver en 1 penning plus haar eerste inleg toegewezen, maar of Rapenburg kon betalen, is onduidelijk.²⁹ In ieder geval moest zij opnieuw geld lenen om het bedrijf voort te kunnen zetten, terwijl de vooruitzichten niet erg goed waren. Overigens bleek na het overlijden van Jacobus Rapenburg dat zijn weduwe niet voor Janetta onderdeed in daadkrachtigheid. Haar baanschuur was op 4 oktober 1758 door brand verwoest, maar zij had kennelijk een akkoordje gesloten met ene Jan Molenaar, die de grond kocht en de baanschuur weer opbouwde - en die waarschijnlijk aan Catharina Rapenburg verhuurde. In 1772 kon Catharina haar baanschuur terugkopen.³⁰

Economische malaise en de gevolgen voor de touwindustrie

In de achttiende eeuw liep de economie van de Republiek beduidend terug. Dat was direct voelbaar voor de touwindustrie. Er waren minder klanten voor touw en de oude klanten hadden minder uit te geven. De Admiraliteit van de Maze, ooit een klant waar Oudewater zich op liet voorstaan, bouwde minder schepen. De VOC maakte nauwelijks winst meer en bouwde ook minder schepen.³¹ Er was niet altijd werk meer in de lijnbanen van Oudewater. In 1731 besloot het stadsbestuur een lijndraaiersknechtsgildebeurs op te richten, met als overweging dat de tijden slecht waren en dat het voor knechts niet meer mogelijk was om te sparen voor tijden van ziekte of voor de oude dag.³² Voor veel lijndraaiersknechts was het zelfs moeilijk om in de kost te voorzien als ze niet ziek waren. Als een lijndraaiersbaas geen opdrachten had, was er geen werk voor de knechts en ontvingen zij geen weekloon. Nu droegen zij voor elke week dat zij werkten een paar cent af aan de beurs en daarvan kregen zieke knechts dan een basisinkomen. In 1739 maakte timmerman Gerrit de Jongh een kist waarin het geld en de administratie van de beurs werden bewaard.³³ De kist heeft vier sloten. De beurs had vier directeuren en elk van de directeuren had de sleutel van één slot.

In eerste instantie kreeg iedere lijndraaier, man of vrouw, bij ziekte uitbetaald uit de beurs. Bij overlijden werd een deel van de begrafenis betaald. Maar er werd zo'n groot beroep gedaan op de beurs, dat al na enkele jaren vrouwen en kinderen geen uitkering meer kregen.³⁴ Het reglement werd al in 1732 voor het eerst aangepast om misbruik te voorkomen. Nieuwe bepalingen waren, dat alleen lijndraaiers die minstens een jaar hadden bijgedragen, een uitkering konden krijgen. De knechts mochten niet van baas verwisselen. Zij mochten niet buiten de stad werken. Als hun ziekte het gevolg was van een vechtpartij of van een 'venusziekte', kregen zij geen uitkering. De zieken mochten alleen behandeld worden door de dokter die hiervoor een contract had en de dokter diende zijn rekeningen direct in bij de beurs. Het aantal 'pensioenen' werd beperkt en als één van de gepensioneerden - 'gegageerden' was de term die men in die tijd gebruikte - overleed, koos de magistraat iemand van de wachtlijst. Latere aanpassingen volgden onder andere in de jaren 1738, 1739 en 1745. In de loop van de achttiende eeuw verslechterde de situatie nog verder. De inkomsten van de waag liepen

Het huis van Gijsbert van der Lee en Emmetje Oudenhuysen op de hoek van de Donkere Gaard en de Rootstraat. Dit pand is kort na 1900 afgebroken en vervangen door een Jugendstilpand. Foto EC. Rahms, circa 1880. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Collectie Van der Lee.

terug naar 654 gulden per jaar in 1749, terwijl de waag eerder voor 850 gulden per jaar verpacht werd en de inkomsten dus zeker 1500 gulden bedroegen. De armoede steeg, met als gevolg faillissementen, prostitutie en indiensttreding bij de VOC.³⁵

De touwindustrie van Oudewater in de achttiende eeuw

In 1742 werd een cohier van verponding opgemaakt, waarin de beroepen van de gezinshoofden zijn vermeld.³⁶ In dit jaar woonden er 414 gezinnen in Oudewater. Honderd mannelijke gezinshoofden en 45 vrouwelijke gezinshoofden waren werkzaam in de touwindustrie, meer dan één-derde van het totaal. Vijftig personen lieten zich registreren als lijndraaiersbaas: 49 mannen en 1 vrouw. Daarbij moeten zowel bedrijven met personeel als éénmansbedrijfjes zijn geweest. Een vergelijking met de 37 grootgarenbanen die in 1672 werden opgesomd en de 37 kleingarenbanen van de lijst bij de ordonnantie 'op het wateren van de nettengarens' uit 1612, maakt direct duidelijk dat de touwindustrie sinds de zeventiende eeuw flink was teruggelopen. Eén persoon liet zich registreren als hekelaar: waarschijnlijk werkte hij in die specialisatie voor een lijndraaiersbaas. Twee personen staan geregistreerd als kleingarensnyder en werkten dus op een kleingarenbaan waar het fijnere garen voor netten werd gemaakt. In totaal 44 vrouwen, waaronder veel weduws, staan genoemd als spinster. Ook zij werkten op de kleingarenbanen.

Er zijn enkele concrete voorbeelden van (familie-)bedrijven die in de achttiende eeuw min of meer gedwongen stopten. In de zeventiende eeuw bezat lijndraaier Anthonis Pietersen van Wijngaerden twee banen op het zuidelijke deel van de Biezenwal. Na zijn overlijden werd het bedrijf door zijn weduwe en kinderen voortgezet, waarschijnlijk tot 1670. Zijn zoon Cornelis bezat in 1672 daarnaast nog een baan op het noorderpunt van de Biezenwal die moest verdwijnen voor de aanleg van nieuwe vestingwerken. Broer en zusters van Cornelis stierven jong en zonder kinderen. Cornelis verkocht in 1690 drie baanschuren aan zijn zoon Anthonis. Hij was 47 jaar oud en zou uiteindelijk op een leeftijd van 59 jaar sterven. Waarschijnlijk was hij jarenlang ziek: het geld was op en zijn weduwe moest werken als 'costerinne'. Zoon Anthonis stierf al in 1705, 40 jaar oud en liet slechts één dochter na, de zwakzinnige Johanna. Er was geen opvolger voor het bedrijf.³⁷ Meesterlijndraaier Gerrit Verbrugge handelde tot 1742 in compagnie met Jan Hoek maar bleek na het overlijden van zijn compagnon zijn schulden niet te kunnen voldoen. Hij kreeg kennelijk geen opdrachten en nam werk aan als baandersknecht. In 1747 verkocht hij het merendeel van zijn onroerend

goed, in 1756 werden zijn woonhuis en de baanshuur aan de Reijersteeg verkocht om aan belastingsschulden te voldoen.³⁸ De zonen van bakker Brouwman, die in 1640 vanuit het Duitse Büren naar Oudewater kwam, werden als vanzelfsprekend lijndraaiers. Ambrosius en Heyndrick Bruyneman³⁹ dienden beiden als hoofdlieden van de Achterstraat en werden in het bedrijf opgevolgd door hun zonen en kleinzonen. Van de achterkleinkinderen was alleen Jillis nog actief in de touwindustrie. Hij maakte weinig winst en moest geld lenen. In 1767 had hij de pech dat zijn baanshuur met inventaris afbrandde. Als lijndraaiersknecht kon hij zijn schulden niet afbetalen en had hij waarschijnlijk ook niet altijd werk. Uiteindelijk monsterte hij in 1774 aan bij de VOC en stierf tijdens zijn eerste reis.⁴⁰ In deze gevallen waren er geen familieleden die hielpen, zoals bij de familie Van der Lee. Het bedrijf van de familie Van Wijngaarden stopte omdat enkele generaties jong sterven en er uiteindelijk geen erfgenamen waren. Zowel Verbrugge als Bruyneman gingen als lijndraaiersknecht werken, hetzij om dat er kennelijk geen opdrachtgevers waren hetzij door overmacht, en nadat zij eenmaal die stap hadden gedaan, was er geen weg meer terug.

Concurrentie van de familie Montijn

De familie Van der Lee was niet de enige touwslagersfamilie met een familiebedrijf dat stand hield in de moeilijke achttiende eeuw. Een grote concurrent was de familie Montijn. Anthoni Monteyn was in 1672 als soldaat in Oudewater gekomen en trouwde in 1674 met de dochter van de rijke Jan Pietersz Verhoogh. Hun zoon Anthony kocht in 1708 een baanshuur op de Biezenwal en begon daar een renderend bedrijf. De derde generatie, zijn zoon Jan Montijn (1703-circa 1770) nam het bedrijf van zijn vader Anthony over en breidde zelfs uit met nog een baan aan de Achterstraat. Jan Montijn had rond het midden van de achttiende eeuw zitting in het stadsbestuur, wat erop wijst dat hij een redelijk welvarend man was. Zijn zoons Anthony en Samuel hadden zowel grof- als fijngarenbanen, waardoor hun afzetgebied groter was.⁴¹ Zijn zoon Dirk had een winkel en zijn zoon Korstiaan werd bakker. De loopbaan van Anthony Montijn (1731-1787) kenmerkte zich door burenruzies en conflicten met het gilde en het stadsbestuur. Bij de conflicten met het stadsbestuur speelde de patriotse gezindheid van de familie Montijn een rol: één van de ruzies ging over het functioneren van Anthony als armmeester. Zowel Anthony als Samuel sterven betrekkelijk jong en in beide gevallen werd het bedrijf voortgezet door de weduwe en de kinderen. Samuel Montijn bezat één grootgarenbaan en één kleingarenbaan. Erg winstgevend was het waarschijnlijk niet, want hij werd erop betrapt dat hij zijn bijdrage van 25 gulden aan de lijndraaiersknechtsgildebeurs voor zijn baaswording niet op tijd had betaald. Toen hij stierf, waren de kinderen nog erg jong: de oudste zoon Johannes Justus was 12 jaar en er was geen geld voor personeel. Johannes Justus Montijn werkte dus vanaf zijn twaalfde jaar op de baan om in het onderhoud van zijn broers en zussen te voorzien. Naast zijn werk was deze jonge lijndraaier ook geïnteresseerd in de politiek: hij was een overtuigd patriot, zoals het merendeel van zijn familie. In 1787, nauwelijks 18 jaar oud, was hij kapitein van het Oudewaterse vrijkorps.⁴² Johannes Justus Montijn werd in 1795 'maire' van Oudewater. Zijn zoon Samuel Justus zette de lijndraaijerij voort, maar de kleinzonen kozen voor beroepen als schilder en waagmeester.

Ook de weduwe van Anthony Montijn hield het bedrijf op haar naam als 'de firma van de weduwe Anthony Montijn en zonen'. Haar oudste zoon, Jan Montijn, trad namens de firma op als koopman. Waarschijnlijk was hij net als zijn vader geen gemakkelijke man. In 1798, na negen jaar huwelijk, wordt de scheiding van tafel en bed tussen hem en zijn vrouw geregistreerd. Er was een kleingarenbaan met een hekelschuur in de Rootstraat, bij het huis 'Den Tempel' waar de Antony met zijn gezin woonde. Er waren drie grootgarenbanen op en bij de Lange Burchwal. Na het overlijden van hun moeder, in 1824, viel haar bedrijf uiteen en werd de boedel verdeeld. 'Den Tempel' werd verkocht en de broers werkten niet meer samen.

Er lijken twee factoren bij de familie Montijn te spelen waardoor het familiebedrijf ophield. Voor de familie Van der Lee was de lijndraaierij de eerste optie als beroep. Voor de leden van de familie Montijn speelde dat minder: je kon ook bakker of schilder worden of een winkel beginnen. De leden van de familie Van der Lee werkten in moeilijke situaties, zoals bij het wegvallen van één of meer ouders, consequent samen. Bij de familie Montijn gebeurde dat in de gezinnen van Samuel Montijn en Anthony Montijn door inzet van de moeders, maar uiteindelijk viel de samenwerking binnen de gezinnen toch uit elkaar. Met name in het gezin van Anthony Montijn lijkt dat een karakterkwesitie te zijn geweest. Hierdoor vielen de bedrijven van de familie Montijn weg als concurrentie voor het bedrijf van de familie Van der Lee.⁴³

De broers Van der Lee en het familiebedrijf

Gijsbert van der Lee (Gijsbert III) (1713-1793) was de oudste zoon van Jan Gijsbertsz van der Lee en Janetta Houmes. Hij hielp zijn moeder met de administratie maar werd zelf geen touwslager. Hij werd koopman. Toch speelde hij een grote rol bij het voortbestaan van het familiebedrijf, onder andere door zijn handel in hennep. Gijsbert duikt voor het eerst op in de geschreven bronnen bij zijn belijdenis in 1739. In 1742 trad hij in het huwelijk. De bruid was Emmetje Oudenhuysen, weduwe van Pieter Klare. Klare, marktschipper en winkelier, had in 1731 van de erfgenamen van Ewout Honcop een huis op de hoek van de Korte Donkeregaard en de Rootstraat gekocht voor driehonderd Carolusguldens. Emmetje bracht dat huis in in de boedel van haar tweede huwelijk: het huwelijk was, blijkens het testament uit 1745, gesloten in gemeenschap van goederen.⁴⁴ Het bovenlicht van de voordeur van het huis van Gijsbert en Emmetje was getooid met hennepbossen. Een latere Gijsbert van der Lee noteerde dat dit een teken was dat hier een koopman in hennep woonde. En Gijsbert was koopman, zoals hij in actes laat vermelden. Maar niet alleen van hennep: hij was ook koopman in laken. In 1746 werd hij aangesteld tot hoofdman van het lakenkopersgilde.

In 1745 stierf Gijsberts' moeder, Janetta Houmes. Op dat moment waren nog vijf van haar zes kinderen in leven: Maria, Gijsbert, Jan, Geerlof, Arij en Hendrik. Janetta liet haar baanshuur op de Biezenwal na aan Geerlof, Arij en Hendrik: kennelijk hielden zij zich bezig met touwfabricage. Jan van der Lee (1716-1786) was al naar Rotterdam getrokken, waar hij als meesterknecht in een branderij werkte. Hendrik overleed in 1751 op de leeftijd van 27 jaar.

Arij van der Lee (1721-1766) trouwde voor het eerst in april 1746 en kocht het ouderlijk huis in de Leeuweringerstraat. In eerste instantie leken de zaken niet echt goed te gaan. In 1750 leende hij 400 gulden van zijn tante Cornelia Houmes en hij verkocht een deel van zijn bezit aan onroerend goed - een derde deel in het hekelschuurtje voor de oliemolen in de Leeuweringerstraat en een derde deel in de baan op de Biezenwal - aan zijn broer Gijsbert. Maar kennelijk ging het al snel beter. In 1754 kocht hij de baanshuur die later bekend werd als 'de Ark'. De schuur staat omschreven als 'een lijnbaan met schuur en thuyen staande en gelegen in den Biesen naast de baan van de heer Hendrik van Dijk, de muur van de thuyen uitkomende op het Amsterdamse veer, naast de weduwe Dirk van Vliet'. De oude eigenaar was Pieter Welle, de molenaar. Arij betaalde 510 gulden voor baanshuur en tuin. Het is goed mogelijk dat Arij de baan al een aantal jaren huurde van Pieter Welle, zoals hij ook een baan van Gerrit de Jongste huurde.

Geerlof (1718-1789) trouwde in 1753 met Pietertje van der Neut. Zij droeg bij aan het gezinsinkomen door een winkeltje te beginnen in zout, zeep, koffie, thee en suiker.⁴⁵ Geerlof werkte als touwslagersbaas. Hij kocht samen met Gijsbert in 1771 nog een baanshuur op de Biezenwal. Het heeft er veel van dat Arij en Geerlof niet direct samenwerkten maar dat elk van beiden wel met Gijsbert samenwerkte.

Spinpad langs de Biezenwal, naar het zuiden gezien. Centraal op de foto de 'Roestenbaan'. Deze baanschuur is, minus de aanbouw voor het wiel, tot 1995 bewaard gebleven en is in dat jaar gesloopt voor de bouw van een appartementencomplex. Foto E.C. Rahms, RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Collectie Van der Lee. De foto maakt deel uit van het album dat Gijsbert van der Lee aanlegde over de touwindustrie in Oudewater.

In 1751 deed Gijsbert zijn eerste grote aankopen van onroerend goed. Hij kocht in dat jaar zeven en een halve morgen land in Klein-Hekendorp.⁴⁶ Het bestond uit twee percelen, waarvan het ene zich uitstreckte van de IJssel tot de landscheiding en het andere van de IJsseldijk tot aan de Ruigeweidse wetering. Op dit laatste perceel zou zo'n 130 jaar later de touwfabriek gebouwd worden. In datzelfde jaar 1751 kocht Gijsbert de oude oliemolen in de Leeuweringerstraat. In de acte staat het pand omschreven als 'het vervallen gebouw of stal en erff voor desen den Olymolen genaamd'. Hennep- of lijnolie was in de zeventiende eeuw een winstgevend bijproduct van de hennepeteelt geweest. In 1672 waren er nog negen oliemolens in Oudewater, die zowel hennep- als vlaszaad verwerkten tot lijnolie. De crisis in de touwproductie in de eerste decennia van de achttiende eeuw had gevolgen gehad voor het aantal oliemolens: er werd minder hennep verbouwd dus er was ook minder zaad om te verwerken. Gijsbert betaalde 225 gulden voor het gebouw. In 1755 kocht hij nog een stukje erf achter 'den Olymolen' waar het schaphenok van Klaas van Wijk had gestaan. Het pand, dat tot in de twintigste eeuw bekend zou zijn als 'Den Olymolen', werd als boerderij in gebruik genomen. De koeien konden worden geweid op het land in Klein-Hekendorp. Barend Klaasz de Wit deed het werk en verkocht de melk; de koeien waren van Gijsbert.

Het tweede huwelijk van Gijsbert

In 1761 stierf Emmetje Oudenhuysen. De kosten voor haar begrafenis bedroegen - overigens net als voor die van haar eerste man, Pieter Klaren - 26 gulden en 19 stuivers. Het was het normale tarief van een begrafenis waarop niet bezuinigd hoefde te worden, maar dat was niet voor iedereen weggelegd. In die tijd verdiende een lijndraaiersknecht vijf tot acht stuivers per dag.

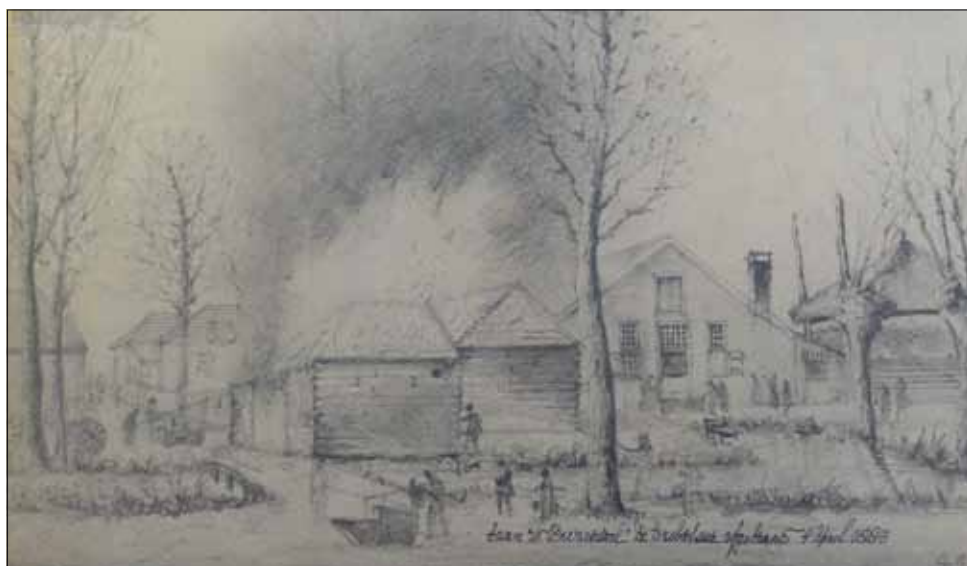
Gijsbert hertrouwde bijna twee jaar later met Maria Lomeijer. Maria was de dochter van Cornelis Lomeyer die in 1762 als schoolmeester en voorzanger met zijn zoons en dochters uit Oostzaan naar Oudewater was gekomen. Gijsbert en Maria lieten op 9 juni 1763 huwelijkse voorwaarden opmaken. Door de bepalingen in deze huwelijkse voorwaarden zou het bedrijf en het onroerend goed eigendom blijven van de familie Van der Lee en zo legde Gijsbert III de basis waarop later de fabriek gebouwd kon worden. Gijsbert en Maria kregen één zoon, Jan. Hij werd geboren in 1765 en overleed al in mei 1772.

De boedel van de erfenis van Emmetje Oudenhuisen was na haar overlijden niet verdeeld: volgens hun testament zou dat pas na het overlijden van beide partners gebeuren. De belanghebbenden in deze waren Willemijntje Clare, de dochter van Emmetje, en haar man Willem van Veen. In 1777 besloot Gijsbert, om ruzies te voorkomen die verdeling al bij zijn leven te maken. Hij behield het onroerend goed en de veerschuit, Willem en Willemijntje kregen 1125 gulden plus de persoonlijke eigendommen en sieraden van Emmetje. Het handelskapitaal, dat in de notariële acte niet gespecificeerd wordt, was inmiddels al verdeeld 'tot hun volkomen contentement'. Gijsbert had op deze manier niet alleen ruzie met zijn stiefdochter en haar man voorkomen: hij was zo ook zeker dat het familiebedrijf Van der Lee niet in rechtszaken over zijn erfenis verwickeld zou raken.

De veelzijdige carrière van Gijsbert

Uit deze tijd is geen bedrijfsarchief bewaard gebleven. Gegevens over het bedrijf van Gijsbert zijn sporadisch. Wat wel duidelijk is, is dat Gijsbert een druk leven had. Waarschijnlijk daarom machtigde hij in 1787 een notaris in Gouda om daar zijn schulden te innen. Dit was op zich een zeer gebruikelijke gang van zaken, hoewel het bij andere gevallen ging om schulden in meer afgelegen plaatsen. Gijsbert kon in principe zelf naar Gouda gaan, maar kennelijk had hij daar geen tijd voor. Met de boekhouding van de lijndraaierij, zijn eigen handel in laken en linnen en het beurtveer op Amsterdam had hij het druk genoeg. Bovendien was hij ook schepen en vanaf 1771 raad in de vroedschap. En misschien waren er wel zoveel schuldenaren in Gouda dat een bezoek teveel tijd kostte.

Als schipper op Amsterdam kreeg Gijsbert in 1777 van het stadsbestuur een betaling van 12 stuivers voor de vracht van de ijzeren leuning voor de Varkensbrug die in Amsterdam vervaardigd waren. Het is aan te nemen dat hij in Amsterdam ook contacten aanknoopte die interessant waren voor de lijndraaierij van zijn broers. De omvang van de zaken van Gijsbert is niet exact vast te stellen. Veel aanwijzingen komen uit boedelinventarissen van overleden personen. In 1747, 1772 en 1793 werd hij genoemd als leverancier van 'rouwgoed'. In de rekeningen van het weeshuis wordt hij enkele malen genoemd als leverancier van dekens en stof voor de kleding van weeskinderen die buiten de deur werkten. In het stadsbestuur was Gijsbert geen persoon die veel aandacht vroeg. In 1771 werd hij gekozen in de vroedschap in plaats van de overleden Jan Kymer.⁴⁷ Een jaar later speelde de zaak over de weeskinderen van Abraham de Rotte, een zaak die veel stof deed opwaaien omdat het stadsbestuur niet voor alle kinderen wenste te zorgen en het gezin dus verspreid raakte. Voor vroedschap Jan Boogh was dit een reden om uit de raad te stappen.⁴⁸ Van Gijsbert van der Lee is geen reactie genoteerd. Toch ging het welbevinden van weeskinderen hem wel ter harte: de functie die hij het meest vervulde, was die van regent van het weeshuis. Uit dien hoofde was hij bijvoorbeeld aanwezig bij het opmaken van een boedelinventaris als er na een overlijden weeskinderen waren achtergebleven. Dat hij ook van diefstalletjes in het weeshuis op de hoogte was, wijst erop dat hij regelmatig het weeshuis bezocht.⁴⁹

Baanschuur 'De Ezelschuur', direct achter het huis van de familie Van der Lee. Deze tekening is gemaakt tijdens de brand op 4 april 1883. 'De Ezelschuur' werd waarschijnlijk gebruikt voor het hekelen van hennep. Tijdens dit proces, waarbij bundels hennep over een hekel worden geworpen, kunnen stofexplosies ontstaan. Tekening E.C. Rahms, 1883. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Collectie Van der Lee.

Gijsbert stond op goede voet met notaris Arien Vermij, een vrij behoudende regent die vaak burgemeester was. Zo was hij getuige bij het opmaken van de huwelijksvoorwaarden van Arien Vermij en Barbara Balduina van Imbyze van Batenburg in 1763. Met de broer van de bruid had hij in 1776 een minder prettige ervaring. Majoor Van Imbyze van Batenburg stond de burgemeester op te wachten toen die na de magistraatsvergadering met schepenen Van der Lee het stadhuis verliet. Op heftige toon en met 'een ijsselijk vloeken' uitte de majoor zijn ongenoegen over het feit dat hij niet gekend was in de benoeming van Jan de Vogel tot boomsluiter. Burgemeester Arien Vermij en Gijsbert van der Lee liepen naar het huis van Gijsbert aan de Donkere Gaard, waar Gijsbert in het voorhuis probeerde de majoor tot bedaren te brengen terwijl burgemeester Vermij zich in het achterhuis terugtrok.

Een kritieke tijd voor het familiebedrijf

In 1766 overleden zowel Arij van der Lee als zijn tweede echtgenote, Krijntje Vuyk. In de boedelinventaris werd als bedrijfspand alleen de schuur in de Biezensteeg genoemd. Arij bleek in compagnie te hebben gewerkt met de schoonzoon van zijn broer, Willem van Veen, en niet met zijn broer Geerlof. Gezien het aanwezige geld, de sieraden, de kleding en de inboedel was de familie in goeden doen. Arij liet zeven minderjarige kinderen na: Johannes, Cornelis, Ermina, Janetta, Klaas, Maria en Hendrik. De kinderen waren te jong om het bedrijf zelfstandig voort te zetten. Zij werden waarschijnlijk ondergebracht bij familie: in ieder geval bleken Johannes en Maria later in Rotterdam te wonen en daar woonde hun oom Jan. Klaas en Hendrik gingen naar het weeshuis van Oudewater. Dat weeshuis was niet voor arme kinderen: er moest geld zijn voor onderhoud en opleiding van de kinderen. Het onroerend goed van Arij werd verkocht om de opname in het weeshuis te kunnen financieren, maar het bleef wel in de familie. Gijsbert kocht de baanschuur 'de Ark' voor 725 gulden, 215 gulden meer dan Arij er indertijd zelf voor had betaald. Toen de kleine

Hendrik in het weeshuis overleed, droeg zijn oom Gijsbert de kosten van de begrafenis.⁵⁰ Geerlof kon minder royaal zijn: hij kocht het huis aan de Leeuweringerstraat voor 430 gulden, terwijl Arij indertijd voor 5/6 deel van het huis 500 gulden had betaald. Overigens woonde Geerlof in het buurhuis. Geerlof huurde wel zijn neefje Klaas in van het weeshuis en zorgde er zo voor dat de jongen werd opgeleid als touwslager - hoewel Klaas uiteindelijk een kruidenierswinkel zou beginnen.⁵¹ Ermina, Cornelis en Janetta woonden hoogstwaarschijnlijk bij hun oom Gijsbert. In januari 1789 overleed Geerlof van der Lee. Hij liet zijn vrouw met een zoon en drie dochters achter. Zijn zoon nam de touwslagerij over. Ook de vierde broer, Jan van der Lee, was inmiddels gestorven, in Rotterdam. Hij had geen kinderen nagelaten. Alle broers van Gijsbert waren nu dood.

Het overlijden van Geerlof zette Gijsbert en Maria kennelijk aan tot het maken van een nieuw testament. Gijsbert had uit geen van zijn beide huwelijken kinderen in leven. Hij had één doel voor ogen: het bedrijf moest in de familie blijven en niet versnipperd raken. En mocht Gijsbert als eerste overlijden, dan moest Maria verzorgd achterblijven. De erfgenaam van het bedrijf en van het huis op de hoek van de Donkere Gaard en de Rootstraat was Cornelis van der Lee (1753-1826), de tweede zoon van Arij van der Lee. Mocht hij overlijden zonder wettige nakomelingen, dan ging de erfenis naar Jan van der Lee, de zoon van Geerlof. Cornelis van der Lee (1753-1826), de zoon van broer Arij, was op dat moment 36 jaar. Hij had van zijn oom de baan 'de Ark' al teruggekocht voor slechts 200 gulden. De bijzondere plaats die deze baanshuur voor de familie had, blijkt nadat de schuur in 1818 door een blikseminslag was verbrand. 'De Ark' werd in steen herbouwd en de oudste kleinzoon van Cornelis, de driejarige peuter Cornelis Gijsbertus, legde de eerste steen. Een grote plaque herinnert daar nog steeds aan.

Verdeling na het overlijden van Gijsbert

In 1793 overleed Gijsbert van der Lee. Daarmee lijkt een einde te zijn gekomen aan de handel in wol en andere stoffen, waarmee Gijsbert naar alle waarschijnlijkheid het familiebedrijf door de - voor touwindustrie zo moeilijke - achttiende eeuw had geholpen. Maria Lomeyer en Cornelis van der Lee zetten het bedrijf voort. Het wordt later omschreven als 'de negotie in hennip en de Fabrycq van Hekelen en 't Spinnen van nettegaren'. Maria financierde, Cornelis deed het werk en de winst zou gelijkelijk worden verdeeld. Pas na het overlijden van Maria bleek hoeveel geld zij in het bedrijf had geïnvesteerd: 11.280 gulden. Cornelis bezat in deze tijd alleen de baanshuur 'De Ark' en volgens de bedrijfsomschrijving werd hier 'fjngaren' voor visnetten gemaakt. Verder handelde Cornelis in hennep. Met die handel in hennep was inderdaad heel wat geld gemoeid, zo blijkt uit de boedelverdeling na het overlijden van Maria. Als klanten die nog rekeningen moesten voldoen, werden in 1802 genoemd Hendrik Hilleveld en zoon te Crommenie, Cornelis Bloemendaal in Assendelft, de 'Vaderlandsche Maatschappij' in Hoorn en Jan en Aaldert de Wit in De Rijp. Er moest nog ruim 4500 gulden voor geleverde hennep betaald worden. Het gaat hier waarschijnlijk om klanten die al met Gijsbert zaken deden.

Na Maria's overlijden in 1800 werd de boedel van haar huwelijk met Gijsbert verdeeld. Alle eigendommen van het echtpaar werden uitgebreid beschreven. Pas toen bleek hoe rijk het echtpaar was: niet alleen in onroerend goed en inboedel, maar ook in obligaties en uitgeleend geld. Zo had Gijsbert 2000 gulden geleend aan zijn zwager Jan Lomeijer, molenaar op de korenmolen 'De Spring' bij de Spiegelgracht in Amsterdam. Een boer op Rietveld bij Woerden was hem 6000 gulden schuldig met als onderpand de boerderij. Een boer in Hekendorp had 1800 gulden geleend bij Gijsbert. Een boer in Papekop was hem 1400 gulden schuldig. Zijn neef Jan Stekelenburg in Oudewater had 750 gulden bij Gijsbert geleend. Het totaal van de erfenis bedroeg na aftrek van kosten 32.738 gulden, 13 stuivers en 4 penningen.

Het onroerend goed was in principe geprelegateerd aan de familie Van der Lee. Als eerste werd het huis aan de Donkere Gaard genoemd met nog een huisje daarachter in de Rootstraat, het woonhuis van het echtpaar. Dan was er de boerderij 'Den Olymolen' in de Leeuweringerstraat met daarvoor een hekelschuurtje dat voor de helft van de erfgenen van Geerlof van der Lee was. Ook een baanschuur op de Biezenwal was voor de helft van de erven van Geerlof van der Lee. Verder waren er nog een pakhuisje in de Gasthuissteeg, twee huizen in de Broeckerstraat, vier morgen land in Klein-Hekendorp en nog een helft in een baanschuur op de Biezenwal. Cornelis kreeg het huis aan de Donkere Gaard, 'Den Olymolen', vier morgen land in Klein Hekendorp plus nog een halve morgen in de uiterwaard met een tuinhuis. De erven van Geerlof van der Lee kregen de helft in het hekelschuurtje en de helft in de baanschuur op de Biezenwal. Het pakhuis, de huizen in de Broeckerstraat, de vier morgen land in Klein-Hekendorp en de helft in de andere baanschuur op de Biezenwal werden verkocht. Het kapitaal van de erfenis werd gelijkelijk verdeeld over erfgenen van zowel de familie Van der Lee als de familie Lomeijer, net als de inboedel van het huis aan de Donkere Gaard. Maria's broer Tijmen kreeg bijvoorbeeld een zilveren snuifdoos en een gouden ring, neef Bastiaan Jungerius kreeg een zilveren brandewijnkom, neef Jan Stekelenburg kreeg een zilveren tasbeugel en een zilveren broekgesp en neef Jan van der Lee kreeg een zilveren naaldenkoker, een zilveren 'eau de la reine'-doosje en een zilveren vingerhoed.

Voortzetting van het bedrijf

Na het overlijden van Gijsbert was het familiebedrijf korte tijd verdeeld in twee bedrijven. Zowel Cornelis van der Lee als de nazaten van Geerlof van der Lee zetten een eigen bedrijf voort. In 1810 bleek Jan van der Lee, de zoon van Geerlof, financiële problemen te hebben. Hij erkende een schuld van 500 gulden aan Weintje Raaphorst, weduwe van Pieter Hogenboom in de Lange Linschoten. Een maand later erkende hij een schuld van 290 gulden aan Aart Zwijnenburg. In beide gevallen zette hij zijn onroerend goed in als onderpand: zijn huis in de Korte Havenstraat, een huis in de Oude Huigensteeg, de hekelschuur voor 'Den Olymolen', twee baanschuren in de Biezen en een akkertje in de Biezen. In 1815 was hij zelfs gedwongen om een baanschuur te verkopen omdat zijn vrouw was overleden en hij aan de kinderen een erfdeel uit moest keren. De schuur werd gekocht door Jan van der Roest en Adrianus van der Lee (1787-1856), de zoon van Jans neef Cornelis. De broer van Jan van der Roest was getrouwd met een dochter van Jan van der Lee. De familie Van der Roest bleef nog geruime tijd actief in de touwfabricage in Oudewater, maar de andere nazaten van Geerlof vertrokken kort na 1815 uit de stad.

Het bedrijf van Cornelis draaide in eerste instantie op de baanschuur die bekend werd als 'De Ark' en de winst werd belegd in uitbreiding van het bedrijf. In de leggers van het kadaster - dat de situatie van rond 1830 weergeeft - staan als eigendom van 'de erven Cornelis van der Lee' de baanschuur 'De Ark' en de baanschuur die bekend werd als 'de Ezelschuur' als grootgarenbanen plus nog de schuur van een kleingarenbaan achter 'De Ark'. De baanschuur op de Schutterstoren plus nog een schuur van een kleingarenbaan achter het huis 'De Haversack' aan het Amsterdamse Veer staan op naam van de zoon van Cornelis, Adrianus van der Lee. Als zijn beroep staat 'koopman' genoteerd en in notariële akten werd hij aangeduid als 'hennepkoper'. Uiteindelijk zou ook de 'Roestenbaan' geheel in handen van de familie Van der Lee komen. Het huis op de hoek van de Donkere Gaard en de Roodstraat bleef nog geruime tijd in bezit van de familie Van der Lee. Cornelis van der Lee woonde hier. Ook Cornelis' kleinzoon Gijsbert IV van der Lee, de oprichter van de touwfabriek, heeft er enige tijd gewoond. Later is het huis afgebroken voor de bouw van het huidige Jugendstil-pand. Het bovenlicht met de hennepbossen is geschonken aan het Openluchtmuseum in Arnhem.⁵²

De touwindustrie in de negentiende eeuw

In Oudewater was de touwindustrie nog steeds belangrijk. In omvang liep zij geleidelijk aan terug, maar het is lastig om op basis van de beschikbare gegevens exacte cijfers te noemen van het aantal personen dat in de touwindustrie werkzaam was. Een beperkende factor hierbij is het ontbreken van de patentregisters van Oudewater. In de volkstelling van 1808 werd van 83 hoofden van de in totaal 381 gezinnen als beroep 'baandersknecht' genoemd. Bij negen vrouwelijke gezinshoofden staat genoteerd dat zij 'spinster' waren. Bij veertien gezinshoofden staat genoteerd dat zij baandersbaas of lijndraaiersbaas waren. In 1808 telde Oudewater 1462 inwoners. Afgaande op de gegevens uit de volkstelling zou iets meer dan een kwart van de bevolking nog werkzaam zijn geweest in de touwindustrie. Hierbij moet wel worden genoteerd dat de volkstelling van 1808 een vertekend beeld geeft omdat alleen het beroep van het gezinshoofd genoteerd staat. Het gezin van de weduwe Deliana van der Meer-Keppel zou bijvoorbeeld in 1808 niet scoren in de touwbranche, maar uit de volkstelling van 1839 blijkt dat haar vier zonen allen als 'baander' - lees baandersknecht, ze waren 14, 15, 17 en 19 jaar oud - werkzaam waren.

Brugmans noemt in 'Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw' in het jaar 1816 49 'Lijnbanen of Hennip spinnerijen, groot of klein' in Oudewater. In totaal zouden 450 personen in deze industrie werkzaam zijn tegen een gemiddeld dagloon van 13 stuivers.⁵³ Brugmans tekende daarbij aan dat de lijnbanen door het opleven van de visserij meer floreerden dan in voorgaande jaren. Ter vergelijking: er waren in 1816 nog zes lijnbanen in Montfoort, nog één in IJsselstein⁵⁴, er was nog één lijnbaan in Schiedam, nog drie in Amsterdam, vier in Zaandam en dan nog zes in andere plaatsen in Noord-Holland. Naast de lijnbanen noemde Brugmans in Oudewater ook een brouwerij, een blekerij, leerlooierij en een scheepstimmerwerf waar respectievelijk drie, vier, twee en zes personen werkzaam waren. De touwindustrie was in Oudewater nog steeds belangrijk. Voor het jaar 1819 noemde Brugmans in geheel Friesland 39 touwslagerijen. In datzelfde jaar waren in Schoonhoven nog twee touwslagerijen actief en daarnaast ook een olieslagerij van hennepzaad. Voor Vlaarding en Zierikzee somde hij ook per plaats twee touwslagerijen op.

In de volkstelling van 1829 werd geen onderscheid gemaakt tussen baandersbazen en baandersknechts, maar staan wel alle inwoners genoteerd. Er waren in dat jaar 194 mannen en 38 vrouwen werkzaam in de touwindustrie. Het totaal aantal inwoners van 1829 was 2002, wat betekent dat de touwindustrie in dit jaar op een dieptepunt was beland. In de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels van het Kadaster - die in Oudewater waarschijnlijk rond 1825 zijn opgesteld - staan 18 grootgarenbanen en 21 kleingarenbanen genoteerd. Van der Aa vermeldde dat Oudewater in 1845 2050 inwoners en 475 gezinnen telde. Het belangrijkste middel van bestaan was de touwindustrie, maar hij noemde ook de kaashandel, een leerlooierij, twee aardappelsiroopfabrieken, een bierbrouwerij en een korenmolen.⁵⁵ Uit het verslag van de gedeputeerde staten aan de Provinciale Staten van Zuid-Holland blijkt dat het bevolkingsaantal in 1865 gestegen was tot 2263. In dat jaar waren er vijftien lijndraaijerijen (grootgarenbanen) en twaalf garensponnerijen (kleingarenbanen) met in totaal 325 arbeiders. In deze tijd, voor de komst van de machinefabriek van De Jongh en de olieslagerij van Verloop, was er veel werkeloosheid in Oudewater.

Van een touwslagerij in de Biezen naar de fabriek in Klein-Hekendorp

Het bedrijf van de Van der Lee's concentreerde zich op de Biezen. In 1812 en 1814 - in twee delen dus - kocht Adrianus van der Lee (1787-1856) het huis op de hoek van de Kromme Haven en de Biezensteeg⁵⁶ van de familie Van Oudenallen. Het was een ideale plek. Het familiebedrijf ging

Jan Bestebroer met een bundel hennep voor de buik - als echte 'geelbuik' - voor de open deuren van baanshuur 'De Ark'. Deze foto is gemaakt toen de touwfabriek al in bedrijf was.

Baanshuur 'De Ark' was nog in eigendom van de familie Van der Lee en het spinnen gebeurde kennelijk nog op de oude banen langs de Biezenwal.

Baanshuur 'De Ark' is in L-vorm gebouwd, wat heel uitzonderlijk is. De deuren die op deze foto openstaan, geven toegang tot het spinpad langs de Biezenwal. De deuren in de andere poot van de L gaven toegang tot een kort spinpad over de Biezensteeg tot aan de wal. Fotograaf onbekend. RHC

Rijnstreek en Lopikerwaard, fotocollectie Gemeente Oudewater.

de negentiende eeuw in met twee baanschuren langs de Biezenwal maar bezat uiteindelijk zes baanschuren in de Biezen plus nog schuren voor opslag. Daardoor ontstond langs deze straat een 'productielijn' waar gehegeld, gesponnen en getwijd werd. Van de schuur op de Schutterstoren tot 'De Ark', van 'De Ezelschuur' tot de 'Roestenbaan': hier werkten de touwslagers voor de firma Van der Lee.

De touwindustrie van Oudewater liep steeds verder terug. Tot in het begin van de twintigste eeuw waren nog wat kleine touwslagersbedrijven op de Achterstraat actief. Dat waren onder andere het bedrijf van Groeneveld, waar nu het huis met de gevelsteen van de lijndraaier staat, en het eenmansbedrijf van Pieter van Wijngaarden in de baanshuur op de hoek van de Reijersteeg, waar nu het Touwmuseum gevestigd is. Cornelis Rood had tot 1950 een kleingarenbaan achter zijn huis aan de Kapellestraat. Het bedrijf van Van der Lee was het enige grotere touwslagersbedrijf dat overleefde. Daarbij speelde de praktische en grootschalige opzet een belangrijke rol. Van de handmatige productielijn naar de stoommachine was in die omstandigheden een vanzelfsprekende stap. Het oorspronkelijke plan was om de machinale baan op de plaats van de oude banen in de Biezen te bouwen, maar een stoommachine zo dicht bij de bebouwde kom was niet toegestaan.

Gijsbert van der Lee (Gijsbert IV) (1819-1903) bouwde de touwfabriek in de polder Klein-Hekendorp, op de grond die al sinds 1751 in het bezit van de familie was. Het was een overdekte baan van meer dan 300 meter lang met een stoommachine voor de aandrijving. De baanschuren in de Biezen bleven nog een tijdlang in gebruik voor het spinnen. Pas in het begin van de twintigste eeuw, met de bouw van fabrieksgebouwen aan het einde van de baan, werd het spinnen overgenomen door machines in Klein-Hekendorp. 'De Ezelschuur', gebruikt voor het brandgevaarlijke hekelen, brandde in 1883 af, maar werd weer opgebouwd. De schuur op de Schutterstoren werd na 1890 afgebroken bij de sloop van de wallen. De schuur van de Roestenbaan werd verkocht en uiteindelijk werd ook 'De Ark' verkocht. 'De Olymolen' vererfde in een andere tak van de familie. De nazaten van Barend de Wit zouden hier tot in de twintigste eeuw pachtboer zijn.

Conclusie

Een familiebedrijf kenmerkt zich door samenwerking van de familieleden ten behoeve van het bedrijf en de overdracht van onroerend goed waarin c.q. waarop het bedrijf wordt uitgeoefend. De familie Van Wijngaarden vormde korte tijd een familiebedrijf omdat de kinderen van Anthonis Pietersen van Wijngaarden na zijn overlijden samenwerkten en de baanschuren in de familie bleven. De zonen van Anthony Montijn hadden onder leiding van hun moeder de taken in het bedrijf ook keurig verdeeld. Maar na het overlijden van hun moeder begon ieder voor zichzelf.

Het voortbestaan van een familiebedrijf hing van vele factoren af. In een tijd waarin veel mensen betrekkelijk jong stierven, was een groot gezin een factor bij de beschikbaarheid van opvolgers. Als de eigenaar van het bedrijf jong stierf, kon het bedrijf alleen overleven als de weduwe aanpakte en de zaak draaiende wist te houden. Als er geldproblemen waren, was de minst onaangename oplossing een geldlening van een familielid. Als zowel vader als moeder van een gezin overleden, was het in het belang van het familiebedrijf als jonge kinderen werden opgevangen en opleiding kregen zodat zij te zijner tijd hun steentje konden bijdragen. Als de kinderen bij het overlijden van de ouders al volwassen waren, wilden ze dan hun eigen erfdeel of waren broers en zusters bereid de taken te verdelen en het belang van het bedrijf voor eigenbelang te stellen?

In het geval van de familie Van der Lee werd telkens weer voldaan aan de factoren voor een succesvol familiebedrijf. Van de eerste generaties touwslagers zijn weinig bronnen bewaard, maar het is wel duidelijk dat de baanschuren van vader op zoon gingen. Rond 1700 werkten de kinderen van Gijsbert Hendricksz van der Lee samen om het bedrijf van hun vader voort te zetten. Uiteindelijk, na het overlijden van zijn drie broers, werd het bedrijf de verantwoordelijkheid van de jongste broer, Jan Gijsbertsz van der Lee. Toen Jan Gijsbertsz jong overleed, nam zijn weduwe Janetta Houmes de zaken waar. Na het overlijden van Janetta zetten haar zoons Arij, Geerlof en Hendrik de zaak voort, geholpen door hun broer, Gijsbert III.

In de economische malaise van de achttiende eeuw werden de grondslagen voor de touwfabriek gelegd door koopman Gijsbert III, die zelf waarschijnlijk nooit op een touwbaan heeft gewerkt. Zijn zakelijk inzicht en sociaal vermogen waren van groot belang voor het voortbestaan van het familiebedrijf. Met zijn testament wees hij als het ware een 'kroonprins' aan, zijn neef Cornelis. Hij verschafte hem ook de mogelijkheden om zich als koopman en touwslager te ontwikkelen.

Vanaf de vroege negentiende eeuw werd baanschuur 'De Ark' in de Biezenpoortstraat de focus waarop het bedrijf zich concentreerde met een productielijn van baanschuren langs de Biezenwal. Door de schaalvergroting en een efficiënte bedrijfsvoering door de concentratie op één plek in de stad, wist het bedrijf de negentiende eeuw door te komen en uiteindelijk de stap naar fabrieksmatig werken te zetten.

Literatuur

- Van der Aa 1846** ➤ A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gorinchem 1846.
- Van Aelst 1893** ➤ A.C. van Aelst, *Schets der staatkundige en kerkelijke geschiedenis en van den maatschappelijke toestand der stad Oudewater tot hare inneming en gedeeltelijke verwoesting in 1575*, Oudewater 1893.
- Brugmans 1956** ➤ I.J. Brugmans, *Statistiek van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, 1956.
- De Glas 2011** ➤ Nico de Glas (inl. vert. en ann.), *Holland is een eiland. De Batavia van Hadrianus Junius (1511-1575)*, Hilversum 2011.
- Kaptein 1998** ➤ Herman Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctuur en continuïteit*, Hilversum 1998.
- Plomp 1985** ➤ N. Plomp, 'Drie eeuwen Van der Heede's in het oosten van Holland', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* (1985) 53-100.
- Stoppelenburg 2001** ➤ Nettie Stoppelenburg, 'De hennepwerven van Lopik', *Tijdschrift Oud-Utrecht* (2001) 68-71.
- Stoppelenburg 2009** ➤ Nettie Stoppelenburg, 'De Hollandse Waterlinie en haar gevolgen voor de economie van Oudewater', *Heemtuindinghen* (2009) 21-39.
- Stoppelenburg 2011** ➤ Nettie Stoppelenburg, 'De patriotten van Oudewater: idealisme en harde realiteit', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2011) 87-103.
- Verborg en Warmerdam 1995** ➤ Jeroen Verhoog en Hans Warmerdam, *450 jaar in touw. Touwfabriek G. van der Lee bv.*, Noordwijk 1995.
- De Vries 1959** ➤ Dr. Joh. de Vries, *De economische achteruitgang der republiek in de achttiende eeuw*, Amsterdam 1959.
- Van Wijngaarden 1991** ➤ C.H. van Wijngaarden, 'Nog een Oudewaterse familie Van Wijngaarden', *Gens Nostra* (1991) 337-340.
-

Noten

- 1 'Touwslager oudste familiebedrijf' in: NRC 8 oktober 2007; 'Van der Lee al 462 jaar in touw' in: AD/UN 9 oktober 2007 en AD/Groene Hart editie Gouda. Als tweede werd Aardewerk en tegelfabriek Tichelaars in Makkum genoemd, met als beginjaar 1594.
- 2 Verhoog en Warmerdam 1995.
- 3 Zie hiervoor de 'Enquête' van 1494 en de 'Informatie' van 1514. Beiden zijn te raadplegen via: www.iisg.nl/nationalaccounts
- 4 Kaptein 1998.
- 5 Haringkaken is het verwijderen van kieuwen, keel en ingewanden van de haring. Dit vergroot de houdbaarheid van de vis en draagt bij aan een minder bittere smaak en een blankere tint van het vlees. Het zou in de veertiende eeuw zijn bedacht door Willem Beukelsz. van Biervliet.
- 6 HUA, Archief van de heerlijkheid Hoenkoop, toegang 29-12, inv.nr. 46.
- 7 Stoppelenburg 2001.
- 8 De Glas 2011.
- 9 In de genealogie die G. van der Lee in Bijblad nr. 2 van de Nederlandsche Leeuw 25 publiceerde, worden als eerdere generaties Ghijsbert, Cornelis Ghijsbertsz en Pieter Ghijsbertsz genoemd. Ghijsbert en Cornelis Ghijsbertsz behoorden tot de familie Van der Hee. Dit is al door A.C. van Aelst als een verschrijving van Van der Lee gezien, één van de weinige fouten die deze degelijke amateur-historicus heeft gemaakt.
- 10 De Achterstraat draagt formeel de naam Wijngaardstraat, hoewel autochtone inwoners van Oudewater nog steeds spreken over de 'Achterstraat'. Vanouds was de naam 'Wijngaard- of Achterstraat'. Zo werd de straat bijvoorbeeld in overdrachtsakten aangeduid. In archiefstukken over de touwindustrie wordt vrijwel consequent gesproken van 'Achterstraat'. Daarom is deze naam regelmatig in dit artikel gebruikt.
- 11 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Archief van het stadsgerecht Oudewater, inv.nr. 161.
- 12 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 13, resoluties van de magistraat (1668-1683), folio 104.
- 13 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 5, resoluties van de vroedschap (1653-1694), folio 74v en 82v.
- 14 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 5, resoluties van de vroedschap (1653-1694), folio 83.
- 15 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 5, resoluties van de vroedschap (1653-1694), folio 117v.
- 16 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 13, resoluties van de magistraat (1668-1683), folio 145v.
- 17 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, archief van het lijndraaiersgilde van Oudewater, inv.nr. 3.
- 18 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 12, resoluties van de magistraat (1668-1683), o.a. folio 219v.
- 19 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Archief van het lijndraaiersgilde van Oudewater, inv.nr. 4.
- 20 Johannes van der Lee had een baanshuur aan de Wijngaardstraat met een pakhuis aan de Kapellestraat. Zijn bedrijf werd voortgezet door zijn zoon Dirck, die geen kinderen had en het bedrijf in 1728, kort voor zijn overlijden, verkocht aan zijn schoonzuster Agatha van Wijngaarden.
- 21 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Collectie Van der Lee, inv.nr. 72.
- 22 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Collectie Van der Lee, inv.nr. 74.
- 23 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Notariële archieven van Oudewater, inv.nr. 1896.
- 24 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Archief van het stadsgerecht Oudewater, inv.nr. 164.
- 25 Mogelijk had Cornelis een handicap aan zijn arm. In de resoluties van de magistraat van 4 oktober 1740 wordt 'het zoontje van Jan van der Lee' genoemd die vanwege een ongeneeslijk gebrek aan zijn arm niet kon werken. Cornelis was toen 14 jaar oud. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 16.
- 26 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Archief van het stadsgerecht Oudewater, inv.nr. 163.

- 27 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Notariële archieven van Oudewater, inv.nr. 1919.
- 28 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Notariële archieven van Oudewater, inv.nr. 1925.
- 29 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Archief van het stadsgerecht Oudewater, inv.nr. 147.
- 30 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Archief van het stadsgerecht Oudewater, inv.nrs 167 en 168; Oud-archief Oudewater, inv.nr. 19.
- 31 De Vries 1959.
- 32 RHC Rijnstreek, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 34, register van keuren, ordonnantiën, reglementen en publicatiën, 1713-1789, voor het reglement en de vele bijstellingen daarvan. Het archief van de lijndraaiersbeurs is bewaard gebleven, met name omdat de beurs tot 1917 bestond. De laatste directeur, Adrianus van der Lee, gaf het archief aan de gemeente Oudewater in bewaring.
- 33 Deze kist is bewaard en is tegenwoordig te zien in het Touwmuseum 'De Baanschuur'.
- 34 Dat vrouwen geen uitkering meer kregen uit de beurs, blijkt in eerste instantie alleen uit het feit dat er geen vrouwenamen meer voorkomen in de lijst van uitkeringsgerechtigden. Er zijn geen notulen bewaard uit de achttiende eeuw waaruit een besluit hierover blijkt. Pas in het begin van de negentiende eeuw, ten tijde van burgemeester Johannes Justus Montijn, wordt dit besluit teruggedraaid en hiervan is wel een schriftelijk bewijs. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, archief van de lijndraaiersknechts-gildebeurs, inv.nr. 3.
- 35 Zie voor de economische malaise door de problemen in de touwindustrie: Stoppelenburg 2009.
- 36 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 253.
- 37 Zie voor een genealogie van deze familie: C.H. van Wijngaarden, 'Nog een Oudewaterse familie Van Wijngaarden', in: Gens Nostra, jaargang XLVI, 1991; verder ook: RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 13, resoluties van de magistraat (1668-1683); inv.nr. 14, resoluties van de magistraat (1706-1719); archief van het lijndraaiersgilde, inv.nr. 4; archief van het stadsgerecht van Oudewater, diverse nummers uit de serie vrijwillige rechtspraak.
- 38 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Archief van het stadsgerecht Oudewater, inv.nrs 147, 166 en 167.
- 39 De naam 'Brouwman' werd al snel vernederlandst tot 'Bruyneman'.
- 40 Gegevens voor deze alinea zijn ontleend aan de volgende archieven, allen in het RHC Rijnstreek en Lopikerwaard:
Oud-archief Oudewater, inv.nr. 14, 15, 19 en 20, resoluties van de magistraat over de periodes (1706-1719, 1725-1737, 1757-1767 en 1767-1774; Oud-archief Oudewater, inv.nr. 34, register van keuren, ordonnantiën, reglementen en publicatiën 1713-1789; archief van het stadsgerecht Oudewater, inv.nrs 161, 166 en 168; notariële archieven van Oudewater, inv.nr. 1939; DTB van Oudewater. De aanmonstering van Jillis Bruyneman bij de VOC is te vinden in de database van de opvarenden van de VOC.
Brand in baanschuren was een bekend gevaar. Met name het hekelen bracht een groot risico met zich mee vanwege stofexplosies die de droge hennep snel lieten ontbranden. De vestiging van 'hekelhuizen' en baanschuren waar gehekeld werd, werd streng gecontroleerd door het stadsbestuur. Roken in of bij baanschuren was streng verboden, maar het verbod werd regelmatig herhaald, wat erop wijst dat er nogal eens de hand mee werd gelicht. Oudewater bezat in de achttiende eeuw twee brandspuiten en het stadsbestuur wees brandmeesters en brandweerlieden aan voor beide spuiten. Behalve op het brandgevaar dat de touwindustrie opleverde, was het stadsbestuur ook alert op de conditie van de schoorstenen van bakkerijen en grutterijen.
- 41 Op een grof- of grootgarenbaan, die minstens 300 meter lang was, werd touw voor de zeeschepen gemaakt. Op een fijn- of kleingarenbaan, die in een achtertuin aangelegd kon worden, werd garen voor visnetten en zeilen gemaakt.
- 42 Stoppelenburg 2011.
- 43 Voor de familie Montijn, zie o.a.: 'Montijn', in: Nederlands Patriciaat, 1978. Verder is gebruik gemaakt van: RHC Rijnstreek, Oud-archief Oudewater, inv.nrs 15 en 16; RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Archief van het stadsgerecht Oudewater, inv.nr. 168; RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Notariële archieven van Oudewater.
- 44 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Notariële archieven van Oudewater, inv.nr. 1937.
- 45 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Archief van het stadsgerecht van Oudewater, inv.nr. 138 en notariële archieven van Oudewater, inv.nr. 1957.
- 46 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Collectie de Jong, inv.nr. 7.
- 47 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 10, resoluties van de vroedschap.
- 48 Stoppelenburg 2011.
- 49 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 20.
- 50 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 431, register van het weeshuis.
- 51 RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 444, rekening van het weeshuis. Hendrik van der Lee werd overigens opgeleid tot schoenmaker.
- 52 Bij de oprichting van het Touwmuseum in 2000 is dit bovenlicht in bruikleen gevraagd. Het bleek toen zoek te zijn. Inmiddels is het bovenlicht door het Openluchtmuseum vernietigd.
- 53 I.J. Brugmans, Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw, 1956. Deel 1. De boeken van Brugmans zijn gebaseerd op de nijverheidsenquête van 1816, 1819, 1843 en 1848. Raadpleegbaar via www.historici.nl/retroboeken/statistieken.
- 54 Het gaat hier om de lijnbaan die later bekend werd als 'De Drie Vrienden', in 1778 opgericht door Goris 't Hoen, mr. Pieter Jacob van der Muelen en Dirk van den Bosch. De kleine bedrijfjes in IJsselstein waren ten onder gegaan omdat de waag van IJsselstein niet werd erkend in Holland en er dus dubbel waaggeld moest worden betaald. De drie eigenaren deden hun best om personeel uit Oudewater aan te trekken. Zie ook: Stoppelenburg 2009.
- 55 Van der Aa 1846.
- 56 De Biezensteeg is de oude naam voor de huidige Biezenpoortstraat. Dit huis was ooit gebouwd voor de dames Vroesen. Het werd vervolgens gekocht door timmerman en 'projectontwikkelaar' Cornelis de Man en daarna door apotheker Jan Boogh. Voor Van der Lee woonden Nicolaas van Oudenallen en zijn vrouw Maria Bruglever in het huis.

Tobias A. van Dijk

Belgische vluchtelingen en militairen in IJsselstein, 1914-1919

Gedurende de Eerste Wereldoorlog verbleven in veel Nederlandse gemeenten Belgische vluchtelingen en militairen. Er is nog weinig bekend over het beleid dat de gemeenten in de provincie Utrecht hebben gehanteerd aangaande de opvang en behandeling van deze vluchtelingen en militairen. In dit artikel wordt aangetoond dat de Belgen in de gemeente IJsselstein welkom waren zolang zij in hun eigen onderhoud konden voorzien en zich konden aanpassen.

Tobias A. van Dijk (1986) is econoom en historicus. Hij publiceerde eerder over de vorming van het Korps Mariniers en over de naoorlogse vlootbasisplannen bij de wederopbouw van de Koninklijke Marine in Nederland.

In de eerste maanden na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog op 28 juli 1914, weken meer dan één miljoen Belgische vluchtelingen uit naar Nederland. Het was de grootste vluchtelingenstroom uit de Nederlandse geschiedenis. Sommige vluchtelingen bleven jarenlang in Nederland, anderen maar enkele dagen, weken of maanden. Ook vluchtten ruim 32.000 Belgische militairen de grens over; zij moesten voor de duur van de oorlog worden geïnterneerd. Hoewel de meeste Belgen eind 1914 waren teruggekeerd, bleven er tot het einde van de oorlog in november 1918 nog zo'n 140.000 in Nederland, dat toen een bevolking had van 6,3 miljoen.¹

Direct betrokken bij de Eerste Wereldoorlog raakte Nederland niet. De regering had vastgehouden aan de neutraliteitspolitiek, een beleid dat door Nederland sinds 1815 was gevoerd. Maar de oorlog was wel goed voelbaar. Zo waren tot in 1918 zo'n 200.000 mannen permanent gemobiliseerd, en bleef het leger in de hoogste staat van paraatheid. Verder ontstond er schaarste aan allerlei levensbehoeften, die de regering dwong tot maatregelen als rantsoenering. Ook de gevolgen van de opvang van vluchtelingen en gevluchte militairen zouden voelbaar worden.

Nederland was in 1914 zeker niet op een grote vluchtelingenstroom voorbereid. Er was weinig wet- en regelgeving voor toelating en opvang. De regering verklaarde dat gezien de bijzondere oorlogsomstandigheden alle vluchtelingen welkom waren, maar het waren de gemeenten die voor de opvang moesten zorgen, vaak in overleg met particuliere initiatieven. Alleen de kosten werden door de rijksoverheid gedragen. Vanaf halverwege oktober drong de regering bij de gemeenten aan op terugkeer. Dit beleid van 'zachte drang' leidde echter in de praktijk van de uitvoering tot verschillen in de manier waarop de gemeenten vluchtelingen opvingen en behandelden. Zo werden de vluchtelingen in de provincie Utrecht in sommige gemeenten niet langer getolereerd en werd hen aangezegd te vertrekken.² Daarnaast moesten de naar Nederland uitgeweken militairen volgens de internationale verdragen gedurende de oorlog worden geïnterneerd in kampen, waarbij zij na verloop van tijd bij bedrijven konden worden tewerkgesteld. Ook de vluchtelingen die tijdens de oorlog in Nederland zouden blijven, konden bij bedrijven gaan werken.

In IJsselstein verbleven gedurende de oorlog ook Belgische vluchtelingen en militairen. Tot nu toe was echter niet duidelijk hoe deze opvang is verlopen en hoe zich dat in die jaren heeft ontwikkeld.³ Dit artikel hoopt in die lacune te voorzien. Welk beleid heeft IJsselstein tijdens de Eerste Wereldoorlog gevoerd betreffende de opvang en behandeling van Belgische vluchtelingen en militairen?

Vluchten naar Nederland

De vluchtelingenstroom naar Nederland ontstond al meteen na de Duitse aanval op België. Op 4 augustus 1914 was het Duitse leger de grens overgestoken, nadat België een vrije doortocht naar Frankrijk had geweigerd. De volgende dag begon de strijd om de vesting Luik. Na twee dagen strijd gaf de stad zich over, hoewel de forten nog anderhalve week stand zouden houden. De eerste duizenden vluchtelingen kwamen bij Limburg de grens over. Spontaan kwamen particuliere hulpacties op gang. De regering liet op 15 augustus via de minister van Binnenlandse Zaken (en tevens minister-president) P.W.A. Cort van der Linden, die voor vluchtelingenzorg verantwoordelijk was, weten dat alle armlastige vluchtelingen in Limburg op rijkskosten zouden worden onderhouden.

Na de val van de vesting Luik trokken de Duitsers door in de richting van Frankrijk. Het Belgische leger trok zich terug op de vesting Antwerpen, de belangrijkste verdedigingslinie van België. Vanuit die positie kon de opmars van het Duitse leger worden vertraagd. Op 20 augustus werd Brussel door de Duitsers ingenomen en eind augustus bevond het Belgische leger zich geheel binnen de fortificaties rond Antwerpen. Nog steeds kwamen er Belgische vluchtelingen naar Nederland, nu ook via Noord-Brabant en Zeeland. De Duitse opmars was dan ook niet zachtzinnig verlopen; in veel dorpen en steden was geplunderd en waren verwoestingen aangericht.

Voor de toelating van de vluchtelingen bood de Vreemdelingenwet van 1849 nauwelijks houvast, maar de troonrede van 15 september 1914 zette de toon voor het beleid: 'Diep begaan met het lot van alle volken, die in den krijg zijn meegesleept, draagt Nederland de buitengewone lasten, die het wordt opgelegd, gewillig en ontvangt met open armen alle ongelukkigen, die binnen zijn grenzen een toevlucht zoeken'.⁴

De regering wilde tot coördinatie van de particuliere initiatieven komen. Daartoe werd op 21 september de 'Centrale Commissie tot de behartiging van de belangen van naar Nederland uitgeweken vluchtelingen' ingesteld, kortweg Centrale Commissie genoemd. Deze moest huisvestingproblemen oplossen, algemene hulp verlenen en alle in Nederland aanwezige vluchtelingen registreren. Door registratie zou de omvang duidelijk worden en konden Belgische gezinnen worden herenigd.

De massale toestroom van vluchtelingen kwam pas begin oktober, met het beleg van de vesting Antwerpen, goed op gang. Eind september was het Duitse leger met het beleg begonnen. Op 6 oktober adviseerde het gemeentebestuur van Antwerpen de inwoners te vluchten. Een dag later begonnen de Duitsers met het beschieten van de stad en op 9 oktober was Antwerpen vrijwel geheel verlaten. Van de ruim 400.000 inwoners waren er nog zo'n tienduizend over. Het Belgische leger trok zich terug naar West-België en Frankrijk. Een deel vluchtte naar Nederland. Op 10 oktober gaf Antwerpen zich over, waarna de Duitsers de stad binnentrokken. Zo was begin oktober een niet-aflatende stroom vluchtelingen vanuit Antwerpen, grote delen van West- en Oost-Vlaanderen en Belgisch Brabant naar de Nederlandse grens op gang gekomen. Van de 7,2 miljoen Belgen kwamen er in totaal ruim één miljoen naar Nederland en nog eens één miljoen vluchtten naar Frankrijk en Groot-Brittannië.

Omdat Zeeland, Noord-Brabant en Limburg overvol begonnen te raken, wilde de regering deze provincies ontlasten en de vluchtelingen spreiden over gemeenten in heel Nederland. Dat was niet alleen nodig om de mensen te kunnen voeden en huisvesten, maar ook om de uitbraak van besmettelijke ziekten te voorkomen. Verder hinderde de vluchtelingenstroom het wegverkeer en het leger bij de bewaking van de grens. Daarbij was ook van belang dat de naar Nederland uitgeweken militairen vrije doorgang kregen, omdat die zo snel mogelijk moesten worden geïnterneerd.

Om de spreading en hulpverlening van vluchtelingen in de provincies beter te laten verlopen, werden in elke provincie afdelingen van de Centrale Commissie opgericht. In Utrecht was begin oktober het 'Utrechtsch Provinciaal Comité tot hulp en ondersteuning van vluchtelingen' ingesteld, dat op 9 oktober zijn eerste vergadering hield in het Paushuize in Utrecht.⁵ De burgemeester van IJsselstein was als lid van het Utrechts Comité bij die vergadering aanwezig.

Minister Cort van der Linden vroeg op 8 oktober, via de Commissarissen van de Koningin, aan de gemeenten om opgave te doen van het aantal vluchtelingen dat zij konden opvangen. Op basis van die gegevens kon de spreidingsoperatie beginnen. Via de provinciale hoofdsteden werden de vluchtelingen vervolgens verdeeld. De kosten van de gemeentelijke opvang voor voeding en huisvesting werden door de rijksoverheid betaald. Deze moesten door de gemeenten eerst worden voorgeschoten en konden daarna via de Commissarissen van de Koningin bij het Rijk worden gedeclareerd. De gemeenten kregen een dagvergoeding van f 0,35 per volwassene en f 0,20 per kind.

De opvang in IJsselstein

IJsselstein was in 1914 een overwegend katholieke industriegemeente van ruim 4.200 inwoners. De meesten van hen woonden en werkten in de stad; een kwart leefde in het buitengebied aan de Achtersloot en IJsseldijk. Burgemeester was sinds 1906 H.J. Kronenburg.

Landbouw, handel, houtbewerking en baksteenproductie waren de pijlers van de economie. De twee meubelfabrieken Schilte en Van Rooijen en de steenfabriek Overwaard waren de grootste werkgevers.

Begin oktober had burgemeester Kronenburg de mogelijkheden voor vluchtelingenopvang in IJsselstein onderzocht. In de meubelfabriek Van Rooijen konden ongeveer tweehonderd vluchtelingen worden opgevangen en het eten kon worden verstrekt in het verenigingsgebouw Concordia aan de Utrechtsestraat, dat door de katholieke arbeidersvereniging St-Jozef ter beschikking was gesteld.⁶ De voor IJsselstein bestemde vluchtelingen zouden op 12 oktober per trein vanuit Roosendaal op station Utrecht aankomen. De tram- en bargedienst, die een dienstregeling onderhield tussen Utrecht, IJsselstein, Jutphaas en Vreeswijk, zou hen vervolgens naar IJsselstein vervoeren.

In de namiddag van 11 oktober kreeg Kronenburg echter van de Commissaris van de Koningin bericht dat de vluchtelingen al diezelfde avond in Utrecht zouden aankomen.⁷ Hierop nam hij meteen de nodige maatregelen. De politieagenten M.J. Burger en E. Kamminga werden met twee motorschuiten van de meubelfabriek Van Rooijen naar Utrecht gestuurd. Bij vier hotel- en restauranthouders bestelde Kronenburg avondeten, bestaande uit gekookte rijst en door een damescomité werden boterhammen klaargemaakt. Leden van de vrijwillige brandweer gingen de deuren langs om naar dekens te vragen, die massaal door de inwoners werden afgegeven.⁸

In de nacht van 11 op 12 oktober kwamen 208 vluchtelingen in IJsselstein aan. De vrouwen en kinderen werden ondergebracht in een lokaal van de meubelfabriek Van Rooijen. De mannen kregen onderdak in een schuur. Zowel de schuur als het lokaal waren ingericht met stro en de ingezamelde dekens. Een dag later zou voor de mannen een tweede lokaal beschikbaar komen, zodat alle vluchtelingen in één gebouw konden worden ondergebracht. De volgende morgen, 12 oktober, werd door Kronenburg de afdeling IJsselstein van het Utrechts Comité opgericht. De vluchtelingen werden geregistreerd en door de gemeentearts W. Peel medisch onderzocht en gevaccineerd.⁹

De vluchtelingen waren allen afkomstig uit Antwerpen en omgeving en behoorden vrijwel allemaal tot de arbeidersklasse.¹⁰ Onder hen waren geen personen die een gevaar vormden voor de volksgezondheid of openbare orde en veiligheid. De maaltijden voor de vluchtelingen werden klaargemaakt door het damescomité in een leegstaand huis vlakbij het verenigingsgebouw Concordia. Een ander nabij gelegen leegstaand huis was tijdelijk als ziekenhuis ingericht voor de verzorging van een aantal vrouwen. De vluchtelingen waren zeer dankbaar voor de geboden hulp. De verhouding tussen hen en de bevolking van IJsselstein was goed. Zes vluchtelingen vertrokken na een aantal dagen naar Utrecht en sommigen hadden bij de bevolking een slaapplek gekregen.¹¹

Zachte drang

Na de overgave van Antwerpen op 10 oktober 1914 was vrijwel heel België door de Duitsers bezet. Voor de Nederlandse regering was dit aanleiding om de vluchtelingen te bewegen terug naar huis te gaan. Sommige Belgen waren al uit zichzelf teruggekeerd. Onderhandelingen tussen de regering en de Duitse legerleiding leidden tot een aantal veiligheidsgaranties voor terugkerende Belgen. Tegelijkertijd was het voor de regering ook duidelijk dat niet alle vluchtelingen meteen konden of wilden terugkeren. Voor de opvang was het daarom noodzakelijk om te zien naar een meer permanente en vooral goedkopere oplossing. Daartoe nam de regering het besluit om alle vluchtelingen die op rijkskosten werden ondersteund te concentreren in vluchtoorden, ofwel vluchtelingenkampen. In november zou een begin worden gemaakt met de bouw van een kamp bij Nunspeet. Begin 1915 zouden kampen gereedkomen bij Ede, Gouda en Uden.

De vluchtelingen en militairen die eind 1918 in IJsselstein werkzaam waren, werden bij meubelfabriek Van Rooijen op de foto gezet. Volgens de tekst op het bord: "Ter herinnering aan onze gastvrijheid in IJsselstein, oktober 1918". Foto, 1918, uit: L. Murk, IJsselstein, hoe was 't ook al weer? IJsselstein 2002, 119.

Op 17 oktober 1914 drong minister Cort van der Linden via de Commissarissen van de Koningin bij de gemeenten aan op terugkeer. Aan de vluchtelingen moest worden gevraagd of zij naar België wilden vertrekken. Als zij dat niet wilden, moest de gemeente hen op rijkskosten blijven opvangen. De vluchtelingen mochten niet tot vertrek worden gedwongen. Maar, zo luidde de instructie: 'de regering acht zachte drang niet misplaatst'.¹² Wat die 'zachte drang' dan precies inhield bleef onduidelijk. De regering hanteerde hiermee feitelijk een tweesporenbeleid. Enerzijds moest de Nederlandse gastvrijheid worden hoog gehouden en konden de vluchtelingen niet worden gedwongen te vertrekken, maar anderzijds verminderden de toegenomen kosten de animo aanzienlijk. Het was nu aan de gemeenten om te bepalen hoe zij dit regeringsbeleid van 'zachte drang' zouden uitvoeren. Vluchtelingen die in hun eigen onderhoud konden voorzien hoefden niet te vertrekken, aangezien zij niet op de rijksbegroting drukten.

De vluchtelingen in IJsselstein werden door burgemeester Kronenburg gewezen op de mogelijkheid tot terugkeer, daarbij geholpen door de oproep die de stad Antwerpen had gedaan.¹³ Want ook het Antwerpse gemeentebestuur wilde dat de Belgen naar huis zouden komen en verklaarde dat het weer veilig was om terug te keren. De meeste vluchtelingen in IJsselstein vertrokken dan ook eind oktober en begin november 1914 waren vrijwel alle vluchtelingen naar België teruggekeerd.¹⁴ Zij werden door de tram- en bargedienst kosteloos naar Utrecht vervoerd.¹⁵ Daar werden de vluchtelingen opnieuw gratis door een treindienst terug naar Roosendaal en vervolgens tot de Belgische grens gebracht. Zestien Belgen bleven in IJsselstein achter, twaalf van hen op rijkskosten. De andere vier konden in hun eigen onderhoud voorzien.

Kronenburg informeerde op 18 november bij het Utrechts Comité over wat er nu met de twaalf overgebleven vluchtelingen moest gebeuren. De volgende dag kreeg hij bericht dat zij

in IJsselstein moesten blijven, aangezien geen enkele gemeente nog armlastige vluchtelingen wilde opvangen. De vluchtelingen konden binnenkort naar een vluchtoord worden gestuurd en daartoe moest Kronenburg op instructies van de regering wachten.¹⁶

Op 11 december deed Kronenburg bij het Utrechts Comité een verzoek om de vluchtelingen toch naar een andere gemeente over te brengen. Het wachten op de regeringsinstructies duurde hem te lang. Want Kronenburg wilde dat de vluchtelingen uit IJsselstein zouden vertrekken. Het ging nu nog om tien personen, omdat twee van hen inmiddels al waren vertrokken. Onder deze tien vluchtelingen bevond zich een aantal zieken en omdat de kosten voor opvang hierdoor hoger waren dan de verkregen rijksvergoeding, moest de gemeente voor de extra uitgaven opdraaien. Op termijn zouden die kosten te hoog worden, aldus Kronenburg.¹⁷ Nog op diezelfde dag, 11 december, kreeg Kronenburg bericht dat de vluchtelingen nog steeds niet naar een andere gemeente konden worden overgeplaatst en dat hij op de instructies van de regering moest blijven wachten.¹⁸

Op 14 december schreef Kronenburg dan maar een brief naar minister Cort van der Linden met het verzoek om de tien vluchtelingen naar een vluchtoord te mogen sturen. Vier dagen later kreeg hij van de minister bericht dat zij naar het vluchtoord bij Nunspeet konden worden gestuurd.¹⁹ Maar volgens gemeentearts Peel konden de zieke vluchtelingen voorlopig niet worden overgeplaatst, aangezien zij daarvoor nog te zwak waren.²⁰ Daarnaast weigerden de vluchtelingen naar Nunspeet te vertrekken. Zij wilden niet naar een vluchtoord omdat zij bevreesd waren voor slechte leefomstandigheden en een gebrek aan vrijheid. De vluchtelingen wilden dan ook naar Vlissingen, zodat zij van daaruit naar Groot-Brittannië konden gaan.

Zodra de gezondheid van de zieke vluchtelingen was verbeterd, verzocht Kronenburg de minister op 9 januari 1915 om een beslissing. Op 11 januari gaf Cort van der Linden toestemming voor vertrek naar Vlissingen, maar het vervoer mocht niet op rijkskosten plaatsvinden, waarop de vluchtelingen alsnog weigerden te vertrekken. De minister besloot vervolgens op 18 januari dat zij naar het net gereed gekomen vluchtoord bij Ede konden worden overgebracht.²¹ In het vluchtoord bij

Burgemeester H.J. Kronenburg met onder meer de leden van de vrijwillige brandweer. Kronenburg staat rechts van het midden met hoed en ambtsketen. Foto, 1913, collectie Historische Kring IJsselstein.

Nunspeet was namelijk geen plaats meer. Als de vluchtelingen opnieuw weigerden te vertrekken, moest de ondersteuning worden stopgezet. Twee vluchtelingen besloten hierop maar op eigen kosten naar Vlissingen te gaan. De anderen wilden nu in hun eigen onderhoud gaan voorzien. Een paar dagen later waren zij allen uit IJsselstein vertrokken.

Het aantal van ruim één miljoen vluchtelingen dat zich begin oktober 1914 in Nederland bevond, was halverwege oktober al gedaald naar 720.000 en begin november naar 320.000. In januari 1915 waren er nog zo'n 110.000 vluchtelingen in Nederland. In de provincie Utrecht waren halverwege oktober 1914 ruim 7.400 vluchtelingen ondergebracht. Dat aantal daalde naar 5.100 halverwege november en 3.400 begin januari 1915. In de gemeenten Amersfoort, Utrecht, Veenendaal en Zeist waren de meeste vluchtelingen opgevangen.²²

Op 24 februari 1915 kon de IJsselsteinse afdeling van het Utrechts Comité door burgemeester Kronenburg worden opgeheven. Aan inkomsten waren f 1570,25 aan rijksvergoedingen en giften van bewoners van de Achtersloot en IJsseldijk binnengekomen. Daarnaast waren er veel giften in natura: vooral beddengoed en levensmiddelen. De uitgaven bedroegen f 1534,14 voornamelijk voor de kosten van voeding en huisvesting. Daarmee was er een overschot van f 36,11 dat aan het Burgerlijk Armbestuur werd geschonken.²³ Op 16 juni 1916 besloot de gemeenteraad nog om een subsidie van f 21,- te verlenen aan het Utrechts Comité, zodat dat zijn werkzaamheden tot aan het einde van de oorlog kon voortzetten.²⁴

Tewerkstelling

Vluchtelingen die nog niet naar België wilden terugkeren en in hun eigen onderhoud wilden voorzien, konden bij de meeste Nederlandse bedrijven werk vinden. Door de langdurige mobilisatie hadden veel werkgevers een tekort aan arbeidskrachten. De werkgevers in IJsselstein wilden ook wel vluchtelingen in dienst nemen. In de periode van 2 maart tot 7 mei 1915 kwamen twintig vluchtelingen naar IJsselstein, voornamelijk ambachtslieden met hun gezinnen. Zij waren afkomstig uit Utrecht, Middelburg en het vluchtoord bij Ede en kwamen te wonen in de Havenstraat, Poortdijk, Voorstraat en Walkade.²⁵ De meesten van hen gingen werken bij de meubelfabriek Van Rooijen. De kinderen gingen naar de openbare lagere school, die stond aan het huidige Kronenburgplantsoen.

Daarnaast konden bedrijven ook Belgische militairen tewerkstellen. Zij waren net als de vluchtelingen al vanaf augustus 1914 naar Nederland gevlucht. Het grootste deel van de uitgeweken militairen kwam na de overgave van Antwerpen de grens over. Het ging in totaal om ruim 32.000 Belgen. Volgens de internationale verdragen die tijdens de Haagse Vredesconferenties in 1899 en 1907 waren gesloten, moesten deze militairen door Nederland voor de duur van de oorlog worden vastgehouden. Eerst zouden zij over de garnizoenssteden worden verspreid. Maar al snel besliste de regering in oktober 1914 tot de oprichting van interneringskampen, waarbij de Belgen voornamelijk in kampen bij Harderwijk en Zeist konden worden ondergebracht.

Vanaf 17 april 1915 mochten de militairen buiten de kampen betaalde arbeid verrichten. Generaal-majoor M. Onnen van de afdeling Internering van het ministerie van Oorlog, was voor het interneringsbeleid verantwoordelijk. Maar voordat een geïnterneerde kon worden aangesteld, werd door de Centrale Arbeidsbeurs, in samenwerking met de regionale arbeidsbeurzen, onderzocht of voor het betreffende werk geen Nederlandse werkzoekenden waren te krijgen. Alleen dan mocht de werkgever een Belgische militair in dienst nemen. In de interneringskampen waren arbeidsbureaus opgericht waar de geïnterneerden zich voor werk konden aanmelden en werkgevers arbeidskrachten konden komen uitkiezen. De tewerkstelling van militairen was een gunst, geen plicht. Het loon dat tewerkgestelden verdienden was gelijk aan dat van de Nederlandse werknemers.

Wagenmakerij Van der Roest, hoek Utrechtsestraat-Hofstraat. De militair F. de Coster zou hier worden tewerkgesteld. Foto, 1905, collectie Historische Kring IJsselstein.

Op 20 januari 1916 kwamen de eerste vijf Belgische militairen in IJsselstein aan, afkomstig uit het interneringskamp bij Zeist. Zij gingen werken bij de meubelfabriek Van Rooijen. Enige tijd later zouden drie van hen hun gezinnen laten overkomen, die ook naar Nederland waren gevlucht. Uiteindelijk werkten in IJsselstein gedurende de periode tot november 1918 in totaal 25 geïnterneerden. Naast de meubelfabriek Van Rooijen waren er zeventien bij de steenfabriek Overwaard werkzaam en een enkeling bij een bouwbedrijf, drukkerij en wagenmakerij.

De geïnterneerden konden zich binnen IJsselstein vrij bewegen. Zij waren verplicht om zowel tijdens het werk als in hun vrije tijd burgerkleding te dragen, alleen na ontslag bij terugkeer naar het interneringskamp moesten zij in uniform zijn gekleed. Geïnterneerden die zich misdroegen, konden weer worden teruggestuurd naar het interneringskamp. Een verzoek daartoe werd dan door burgemeester Kronenburg ingediend bij de afdeling Internering van het ministerie van Oorlog. Zo werd de geïnterneerde J. Nys die werkzaam was bij de meubelfabriek Van Rooijen, na ruim vier maanden ontslagen. De politie had melding gemaakt van drankmisbruik.²⁶

Daarnaast mochten geïnterneerden niet staken en als dat dan toch gebeurde was de kans klein dat zij daarna ooit nog konden worden tewerkgesteld. Tweemaal waren in IJsselstein geïnterneerden betrokken bij een staking. Zo weigerde A. Berteyn bij de steenfabriek Overwaard aan het werk te gaan, omdat hij nog geen goede huisvesting had kunnen vinden.²⁷ En in februari 1918 deden de vier Belgen die toen al ruim twee jaar bij de meubelfabriek Van Rooijen werkten, mee aan een staking van hun Nederlandse collega's.²⁸ In beide gevallen werden zij ontslagen en door burgemeester Kronenburg, na toestemming van generaal-majoor Onnen, naar het interneringskamp bij Zeist teruggestuurd. De bij de meubelfabriek

Van Rooijen werkzame vluchtelingen waren ook bij die staking van februari betrokken en werden net als de tewerkgestelde Belgen ontslagen. Zij vertrokken daarop uit IJsselstein, waarmee het aantal vluchtelingen in de gemeente daalde van 24 tot 8.

In de loop van de oorlog werden de regels voor geïnterneerden aanzienlijk versoepeld. Zo mochten zij met familie in België corresponderen en kregen zij verlof voor korte bezoeken aan het thuisland. Dat laatste was echter alleen in bijzondere omstandigheden toegestaan: vier verlofaanvragen waren om die reden door burgemeester Kronenburg afgewezen.

Toen in de laatste oorlogsmaanden van 1918 de geallieerden vanuit het zuiden naar het noorden oprukten, kwam opnieuw een vluchtelingenstroom uit België naar Nederland op gang. Wederom werd door de regering aan de gemeenten gevraagd hoeveel vluchtelingen zij konden opvangen. Ditmaal liet Kronenburg weten dat in IJsselstein honderd vluchtelingen konden worden ondergebracht.²⁹ Maar zover zou het niet komen. Met de wapenstilstand van 11 november 1918 tussen Duitsland en de geallieerden was de Eerste Wereldoorlog ten einde. De in IJsselstein tewerkgestelde militairen keerden eind november terug naar hun interneringskamp. Van daaruit werden zij naar België gerepatrieerd. De vluchtelingen keerden ook terug naar huis. De laatste vier Belgen verlieten IJsselstein in februari 1919.

De opvang van Belgische vluchtelingen kostte Nederland zo'n f 45 miljoen. De interneringskosten van Belgische militairen bedroegen zo'n f 53 miljoen, een bedrag dat België, daartoe volgens de internationale verdragen verplicht, bijna twintig jaar later in 1937 geheel aan Nederland zou overmaken.

Conclusie

In IJsselstein verbleven gedurende de Eerste Wereldoorlog in totaal ruim 250 Belgische vluchtelingen en militairen. In oktober 1914 werden zo'n tweehonderd vluchtelingen op rijkskosten opgevangen. De IJsselsteinse bevolking was in ruime mate bereid tot hulpverlening. Op aandrang van de regering vertrokken na drie weken bijna alle vluchtelingen weer naar België. De achterblijvers werden daarna feitelijk gedwongen om ook te vertrekken. Sommigen van hen moesten deels op kosten van de gemeente worden onderhouden. Voor de opvang van deze armlastige en hulpbehoevende vluchtelingen waren namelijk de vluchtelingenkampen gebouwd. Desondanks had de vluchtelingenopvang de gemeente per saldo niets gekost. Het regeringsbeleid van 'zachte *drang*' was er in IJsselstein in de praktijk dus een van 'zachte *dwang*'. Alleen de vluchtelingen die in hun eigen onderhoud konden voorzien, mochten in IJsselstein blijven.

De vluchtelingen en militairen die zich vanaf 1915 in IJsselstein voor werk vestigden, bleken zich goed te kunnen aanpassen. Zo bleef een aantal Belgen met hun gezinnen meerdere jaren in de gemeente en toonden zij zich solidair met hun IJsselsteinse collega's door mee te doen met een staking bij meubelfabriek Van Rooijen. Zij werden dan ook door de IJsselsteinse bevolking geaccepteerd.

De Belgische vluchtelingen en militairen waren tijdens de oorlog dus in IJsselstein welkom, zolang zij maar in hun eigen onderhoud konden voorzien en zich aan de wetten en regels wilden houden. In dat opzicht lijkt in de positie van vluchtelingen en immigranten in Nederland (en IJsselstein) nu, honderd jaar later, niet veel te zijn veranderd.

Afkortingen

HUA	Het Utrechts Archief
RHCRL	Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard

Archieven

Het Utrechts Archief, Utrecht (HUA)

Archief van het Utrechtsch Provinciaal Comité tot hulp en ondersteuning van vluchtelingen, gedeponeerd bij het archief van het provinciaal bestuur 1813-1920, toegangsnummer 79.

inv.nr. 8699, notulen 1914.

inv.nr. 8701, ingekomen stukken 1914.

Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard, Woerden (RHCRL)

Archief gemeente IJsselstein 1811-1942, toegangsnummer Y002.

inv.nr. 25-26, notulen vergadering gemeenteraad 1912-1922.

inv.nr. 64-65, notulen vergadering college van B&W 1914-1922.

inv.nr. 295, internering 1916-1919.

inv.nr. 297, justitie 1909-1942.

inv.nr. 332, onderwijs diversen 1909-1921.

inv.nr. 366, Belgische vluchtelingen 1914-1916.

inv.nr. 696, stukken van politie en justitie ingekomen en uitgegaan bij de burgemeester 1909-1920.

Opgave van vluchtelingen welke verblijf houden of gehouden hebben in de provincie Utrecht. Samengesteld door het Utrechtsch Provinciaal Comité tot hulp en ondersteuning van vluchtelingen, Utrecht 1915.

Literatuur

Binneveld e.a. (reds.) 2001 ➤ H. Binneveld e.a. (reds.), *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Hilversum 2001.

Bossenbroek e.a. (reds.) 1988 ➤ M. Bossenbroek e.a. (reds.), *Vluchten voor de Grote Oorlog. Belgen in Nederland 1914-1918*, Amsterdam 1988.

Leenders 1993 ➤ M. Leenders, *Ongenode gasten. Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid, 1918-1938*, Hilversum 1993.

Murk 2002 ➤ L. Murk, *IJsselstein, hoe was 't ook al weer?* IJsselstein 2002.

Roodt 2000 ➤ E. de Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Zaltbommel 2000.

Noten

- 1 In dit artikel is intensief gebruik gemaakt van Binneveld e.a. (reds.) 2001; Bossenbroek e.a. (reds.) 1988; Leenders 1993; Roodt 2000.
- 2 Leenders 1993, 141; Roodt 2000, 165.
- 3 Alleen in Murk 2002, 119, wordt enkel melding gemaakt van het feit dat in IJsselstein tijdens de oorlog vluchtelingen waren ondergebracht.
- 4 Roodt 2000, 148-149.
- 5 Het Utrechts Archief (HUA), archief Utrechtsch Provinciaals Comité tot hulp en ondersteuning van vluchtelingen, toegangsnummer 79, inv.nr. 8699, notulen vergadering, 9 oktober 1914.
- 6 Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard (RHCRL), archief gemeente IJsselstein 1811-1942, toegangsnummer Y002, inv.nr. 366, verslag van burgemeester Kronenburg aan de voorzitter van het Utrechts Comité, 16 oktober 1914.
- 7 Ibidem.
- 8 Ibidem.
- 9 Ibidem.
- 10 *Opgave van vluchtelingen welke verblijf houden of gehouden hebben in de provincie Utrecht. Samengesteld door het Utrechtsch Provinciaal Comité tot hulp en ondersteuning van vluchtelingen (Utrecht 1915) 129-133.*
- 11 RHCRL, inv.nr. 366, verslag van burgemeester Kronenburg aan de voorzitter van het Utrechts Comité, 16 oktober 1914.
- 12 Ibidem, inv.nr. 297, telegram van de Commissaris van de Koningin aan burgemeester Kronenburg, 17 oktober 1914.
- 13 Ibidem, verklaringen van het gemeentebestuur van Antwerpen, 13 en 17 oktober 1914.
- 14 *Opgave van vluchtelingen welke verblijf houden of gehouden hebben in de provincie Utrecht (1915) 129-133.*
- 15 RHCRL, inv.nr. 366, brief van directeur L. de Ruijter aan burgemeester Kronenburg, 5 november 1914.
- 16 Ibidem, brief van de secretaris van het Utrechts Comité aan burgemeester Kronenburg, 19 november 1914.
- 17 Ibidem, inv.nr. 297, brief van A. Melvill van Carnbee, lid van de Centrale Commissie, aan burgemeester Kronenburg, 25 december 1914.

- 18 Ibidem, inv.nr. 366, telegram van de secretaris van het Utrechts Comité aan burgemeester Kronenburg, 11 december 1914.
- 19 Ibidem, brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan burgemeester Kronenburg, 18 december 1914.
- 20 Ibidem, brief van de gemeentearts aan burgemeester Kronenburg, 19 december 1914.
- 21 Ibidem, brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan burgemeester Kronenburg, 18 januari 1915.
- 22 *Opgave van vluchtelingen welke verblijf houden of gehouden hebben in de provincie Utrecht* (1915).
- 23 RHCRL, inv.nr. 366, notulen vergadering afdeling IJsselstein van het Utrechts Comité, 24 februari 1915.
- 24 Ibidem, inv.nr. 25, notulen vergadering gemeenteraad, 16 juni 1916.
- 25 *Opgave van vluchtelingen welke verblijf houden of gehouden hebben in de provincie Utrecht* (1915) 341.
- 26 RHCRL, inv.nr. 696, brief van burgemeester Kronenburg aan generaal-majoor Onnen, 27 juni 1916.
- 27 Ibidem, inv.nr. 295, brief van directeur A. van de Koppel aan generaal-majoor Onnen, 18 september 1917.
- 28 Ibidem, brief van directeur G. van Rooijen aan burgemeester Kronenburg, 15 februari 1918.
- 29 Ibidem, inv.nr. 297, telegram van burgemeester Kronenburg aan de Commissaris van de Koningin, 30 oktober 1918.